

ДЖОН СТАЙНБЕК ГРОЗДОВЕТЕ НА ГНЕВА

Превод от английски: Христо Кънев, 1983

chitanka.info

На Каръл, която пожела тази книга

На Том, който я изживя

Авторът

ПЪРВА ГЛАВА

Над червената и част от сивата земя^[1] на Оклахома тихо паднаха последните дъждове, без да могат да размекнат спеклата се на бразди пръст. Плугове запориха полята, покрити с мрежа от засъхнали вадички. Последните дъждове събудиха за бърз растеж царевичните кълнове и посяха буренаци и трева край пътищата, та сивата и тъмночервената земя почна да се губи под зеления килим. В края на май небето побледня и високите, кълбести облаци, които го покриваха цели два месеца, се разпръснаха. Слънцето ярко грееше ден след ден и по краищата на всеки зелен царевичен лист се образува кафява ивица. Облаци се появяваха за малко и изчезваха, а след известно време съвсем престанаха да се появяват. За да се запазят от слънцето, бурените станаха по-тъмнозелени и вече не се разпростираха върху нова площ. На повърхността на земята се образува корица — тънка, спечена — и колкото повече побледняваше небето, толкова повече побледняваше и земята: червената ставаше розова, а сивата — бяла.

В изровените от водата канавки пръстта, превърнала се в прах, се стелеше на малки и сухи потоци. Торбестите плъхове и мравоядите събаряха миниатюрни лавини. И тъй като немилостивото слънце печеше ден след ден, листата на младата царевица станаха по-меки и отпуснати; те увиснаха леко надолу, а сетне, когато средните, най-яки жилки отслабнаха, всеки лист клюмна към земята. После дойде юни и слънцето почна да грее още по-сърдито. Кафявата ивица по царевичните листа стана по-широка и обхвана и средните жилки. Бурените се спаружиха и стъблата им увиснаха надолу, почти докосвайки корените. Въздухът беше рядък, а небето — по-бледо от всеки друг път; земята също бледнееше от ден на ден.

По пътищата, където минаваха каруци и колелата стриваха пръстта, а копитата на конете я утъпкваха, корицата засъхнала кал се разтроши и се образува прах. Всичко, което се движеше, вдигаше прах във въздуха: пешеходецът вдигаше тънък пласт чак до кръста си,

колата — пласт чак до върха на чергилото, а автомобилът — цял облак зад себе си. Прахът после бавно се слягаше.

Когато мина първата половина на юни, откъм Тексас и Мексиканския залив се зададоха големи облаци — тежки, дъждовни. Мъжете по нивята погледнаха към тях, подушиха въздуха и вдигнаха напљунчените си пръсти, за да разберат откъде духа вятърът. А конете тозчас станаха неспокойни. Дъждовните облаци поръсиха леко земята и бързо отминаха. Те оставиха след себе си пак бледо небе и ярко слънце. Капките бяха само издълбали в праха малки трапчинки и поумили царевичните листа — това бе всичко.

Тих ветрец последва облаците, гонейки ги на север; той леко полюляваше вехнештата царевица. Мина ден и вятърът се усили, но продължи да духа равномерно, без пориви. Прахът от пътищата се вдигна във въздуха, разстла се и се посипа върху бурените край нивята и дори в самите ниви. Сега вятърът духаше силно и рязко и се мъчеше да разтроши засъхналата корица в царевичните нивя. Лека-полека небето потъмня от праха, а вятърът току сновеше по земята, вдигаше праха и го отнасяше далеч. Той се засили още повече. Засъхналата корица не издържа на напора му и над нивята се вдигна прах, проточил се на дълги сиви къдели като ленив дим. Царевицата сухо шумолеше, шибана от яростния вятър. Най-лекият прах вече не падаше на земята, а чезнеше в тъмнеещото небе.

Вятърът стана още по-силен; той бръскаше под камъните, носеше слама, сухи листа и дори малки буци пръст, бележейки с тях пътя си из нивята. Въздухът и небето тъмнееха, слънцето грееше червено, а прахът дразнеше носа. Една нощ вятърът се понесе вихрено; той коварно подкопаваше корените на царевицата и тя се бранеше с отслабналите си листа, докато накрая той я изтръгна и стъблата ѝ уморено легнаха на земята, сочейки с върховете си посоката му.

Зората се сипна, но денят не настъпи. В сивото небе изгря червеното слънце — мътно червен диск, който хвърляше оскъдна светлина и едва разсейваше мрака; привечер полумракът неусетно се превърна пак в мрак, а вятърът зави и застана над повалената царевица.

Хората се бяха сврели в къщите си, а ако трябваше да излязат, връзваха на носовете си носни кърпи и си слагаха очила против праха.

Отново настъпи нощ — катраненочерна, защото светлината на звездите не можеше да проникне през праха, а осветените прозорци разпръсваха мрака само на няколко крачки от къщите. Прахът се бе смесил с въздуха така, че се бе образувала емулсия от прах и въздух. Вратите на къщите бяха здраво затворени, а пролуките по тях и по прозорците — натъпкани с парцали, но прахът незабелязано проникваше вътре и покриваше с лек пласт масите и столовете, съдините. Хората го бръскаха от раменете си. Малки ивици прах се бяха образували и по праговете.

В полунощ вятърът стихна и настъпи тишина. Изпълненият с прах въздух поглъщаше звука по-силно от мъгла. Лежейки в леглата си, хората чува, че вятърът спира. Събудили се бяха в момента, когато стихията му замря. Те лежаха безшумно и напрегнато се вслушваха в тишината. Ето че петлите закукуригаха, но гласовете им звучаха глухо и хората неспокойно почнаха да се въртят в леглата, очаквайки с нетърпение утрото. Те знаеха: такъв прах скоро няма да се слегне. На сутринта прахът беше наситил въздуха като мъгла, а слънцето бе яркочервено като прясна кръв. Този ден, както и следващия, небето сееше прах върху земята. Тя се покри с гладък, мек слой. Прахът се стелеше върху царицата, трупаше се на купчинки по коловете на оградите, по жиците; той се стелеше по покривите, по бурените и дърветата.

Хората излязоха от къщите си, душеха горещия, дразнещ въздух и прикриваха носовете си с ръка. И децата се измъкнаха навън, но не затичаха с викове по дворовете, както след дъжд. Мъжете стояха край оградите и гледаха повалената царица, която сега вехнеше бързо и само тук-там се зеленееше през слоя прах. Мъжете мълчаха и бяха почти неподвижни. Жените също излязоха навън и застанаха до мъжете си — да разберат дали този път мъжете ще понесат удара. Те крадешком се вглеждаха в лицата на мъжете — е, нека става каквото ще с царицата, но другото, главното да се запази. Децата стояха наблизко, чертаеха фигури в праха с босите си крака и също се мъчеха да отгатнат дали мъжете и жените ще понесат удара. Те поглеждаха лицата на възрастните и грижливо чертаеха в праха с пръстите си. Конете дойдоха до водопойните корита и пръхтейки, чистеха слоя прах от водата. След малко от напрегнатите лица на мъжете изчезна безпомощният смут и те станаха сурови, гневни и упорити. Тогава

жените разбраха, че не бива да се страхуват и че мъжете са издържали удара. Те попитаха: „Какво ще правим сега?“ А мъжете отговориха: „Не знаем.“ Но нямаше нищо страшно. Жените знаеха, че няма нищо страшно, и втренчените деца знаеха, че няма нищо страшно. Жените и децата бяха твърдо убедени — няма непоносима беда, щом тя не е могла да сломи мъжете. Жените се прибраха в къщите да шетат, а децата почнаха да играят — отначало плахо. С напредването на деня червеното слънце ставаше все по-бледо. То ярко грееше над покритата с прах земя. Мъжете седяха на входовете на къщите си; в ръцете си въртяха пръчки и камъни. Те седяха неподвижни — мислеха... пресмятаха.

---

[1] Червената и част от сивата земя — области в щата, където се срещат тъмни черноземни и сиви пясъчливи почви. ↑

ВТОРА ГЛАВА

Пред малкия крайпътен ресторант бе спряла грамадна червена транспортна кола. Отвесната ауспухна тръба тихо бумтеше, а над нея се стелеше почти невидим стоманеносин дим. Колата беше нова, тя блестеше с червената си боя и от двете ѝ страни пишеше с дванадесетинчови^[1] букви: „Транспортна компания — град Оклахома“. Гумите на двойните колела бяха нови, а на ключалката на големите задни врати стърчеше пиринчен катинар. От ресторанта долиташе спокойна танцова музика; радиото свиреше съвсем тихо, тъй както се пуца, когато никой не го слуша. Малкият вентилатор безшумно се въртеше в кръглият отвор над входа, а мухите възбудено бръмчаха край вратите и прозорците, удряйки се в металните мрежи. В ресторанта имаше само един посетител — шофьорът на колата; той седеше на едно от високите столчета, облегал лакти на бара, и гледаше над чашата си с кафе сгучаещата слаба сервитьорка. Шофьорът ѝ говореше с апатичния, практичен език на посетителите на крайпътните заведения:

— Видях го преди около три месеца. Правил си операция. Рязали му нещо. Забравих какво.

А тя:

— Преди не повече от седмица и аз го видях. Изглеждаше добре. Не е лош човек, когато не е пиан.

Мухите, бръмчейки тихо, непрестанно се блъскаха в мрежата на вратата. От електрическия кафеник се вдигна пара и сервитьорката, без да се обръща, протегна назад ръка и го изключи.

Навън един мъж, който вървеше по края на шосето, прекоси платното и приближи бавно транспортната кола. Той сложи ръка на блестящия калник и погледна листчето върху предното стъкло, на което пишеше: „Вземането на пътници е забранено“. Той понечи да продължи пътя си, ала седна на стъпалото на колата от другата страна на ресторанта. Този мъж бе на не повече от тридесет години. Очите му бяха съвсем тъмнокафяви, а бялото им — с кафеникав оттенък; скулите

— широки и изпъкнали; две ясно очертани, дълбоки бръчки прорязваха бузите и извиваха край устата. Горната устна беше дълга и тъй като зъбите стърчаха, устните се опъваха, за да могат да ги покрият, защото този мъж държеше устата си затворена. Ръцете му бяха груби, широкопръсти, а ноктите — дебели и неравни като малки мидени черупки. Между палеца и показалеца, както и по месестите части на ръцете, лъщяха мазоли.

Всичките дрехи на мъжа бяха нови — нови, но евтини. Сивият му каскет беше съвсем нов — козирката бе още корава и копчето си стоеше на мястото, — а не безформен и издут, както когато служи и за торба, пешкир и носна кърпа. Костюмът му беше от груб и евтин сив плат и толкова нов, че ръбовете на панталона още не бяха се омачкали. Синята памучна риза бе корава и гладка от колата, самото много широко, а панталонът много къс, защото мъжът беше висок. Раменете на самото висяха върху ръцете, но ръкавите бяха също много къси, а отпред, върху стомаха, самото се въртеше като на закачалка. Обувките на този мъж бяха нови, жълто-кафяви; „последен военен модел“, с габъри и извити като подкови жезела на токовете, за да не се изтъркат. Като седна на стъпалото на транспортната кола, той свали каскета и избърса с него лицето си. После отново го сложи на глава, взе да го дърпа и с това гибелта на козирката започна. Обувките го стягаха. Той се наведе, разхлаби връзките им и не ги завърза отново. Над главата му от ауспухната тръба на дизелмотора тихо и бързо излитаха облачета син дим.

Музиката в ресторанта спря, от високоговорителя прозвуча мъжки глас, но сервитьорката не затвори радиото, защото съвсем не забеляза тази промяна. Пръстите ѝ, които шареха по главата, напипаха под ухото една бучка. Сервитьорката се мъчеше да я види в огледалото зад бара скришом от шофьора и затова си даваше вид, че оправя кичур коса. Шофьорът на транспортната кола каза:

— В Шоний тези дни имало вечеринка. Чух, че някой бил убит или нещо такова. Ти чу ли за това?

— Не — отвърна сервитьорката и лекичко докосна с пръст бучката зад ухото си.

Отвън мъжът, който седеше на стъпалото на колата, стана и погледна над капака на мотора към ресторанта. После седна пак и извади от външния джоб на самото си кесия с тютюн и цигарени

книжки. Бавно и с голямо умение той си сви цигара, огледа я от всички страни, изравни я с пръсти, запуши и тикна горящата кибритена клечка в праха пред краката си. Наближаваше обед и слънцето бавно топеше сянката на транспортната кола.

В ресторанта шофьорът плати кафето си и пъкна остатъка от парите — две монети по пет цента — в автомата. Въртящите се цилиндри не дадоха щастливата комбинация.

— Тази дяволия така е направена, че нищо не можеш да спечелиш — каза той на сервитьорката.

Тя отговори:

— Един пипна голяма печалба преди по-малко от два часа. Три долара и осемдесет. Кога се връщаш?

Шофьорът се спря на вратата, която бе открянал.

— След десетина дни — отвърна той. — Отивам в Тълса, а оттам никога не се връщам навреме.

Сервитьорката каза сърдито:

— Ще пуснеш много мухи. Или тръгвай, или затвори вратата.

— Добре, довиждане — рече шофьорът и излезе. Вратата се хлопна зад гърба му. Той се озова сред слънчевия пек, сваляйки обвивката на дъвката си — набит, широкоплещест, с шкембе. Лицето му беше червено, а сините му очи — тесни и дълги като цепнатинки, станали такива от навика му да ги присвива на силната светлина. Той носеше войнишки клин и цели обувки. Поднасяйки дъвката към устата си, шофьорът извика на сервитьорката: — И недей върши неща, за които ми е неприятно да чувам. — Сервитьорката се бе обърнала гърбом, към огледалото. Тя измърмори нещо в отговор. Той бавно дъвчеше дъвката, отваряйки широко уста. После се упъти към голямата червена кола, като стисна със зъби дъвката и я тикна под езика си.

Пешеходецът стана и погледна шофьора през прозорците на кабината.

— Ще ме качите ли, мистър?

Шофьорът хвърли бърз поглед към ресторанта.

— Не виждаш ли какво пише на предното стъкло?

— Как да не виждам — виждам. И все пак добрият човек си е винаги добър, дори когато някой богат негодник го принуждава да кара с такъв надпис.

Шофьорът бавно се качи в колата, замислил се над думите на пътника. Ако откаже, не само ще излезе лош, а и ще докаже, че го принуждават да пътува с такъв надпис и го лишават от компания по пътя. Ако пък приеме, ще се причисли автоматично към добрите хора, които не позволяват на всеки богат негодник да ги командва. Той чувствуваше, че се е хванал в капан, но не можеше да намери изход. А му се искаше да се прояви като добър човек. И шофьорът отново погледна бързо към ресторанта.

— Свий се на стъпалото, докато отминем оня завой — каза той.

Пътникът се сниши зад автомобила и се хвана за дръжката на вратата. Моторът изрева, предавателният механизъм изщрака и грамадната транспортна кола потегли — първа скорост, втора, трета, сетне моторът остро изскимтя и включи на четвърта скорост. Сливайки се в мътно петно, пътят с главоломна бързина летеше под човека, свил се на стъпалото. Първият завой беше на една миля^[2] от ресторанта и като го отмина, колата намали скоростта. Пътникът се изправи, откряна вратата и се вмъкна в кабината. Шофьорът го погледна, премрежвайки очи, и продължи да дъвче, сякаш мислите и впечатленията му се оформяха с помощта на челюстите и чак след това достигаха мозъка. Погледът му най-напред се спря на новия каскет, после на новите дрехи и накрая на новите обувки на пътника. Последният се облегна удобно на седалката, свали каскета си и изтри с него потното си чело и брадата.

— Благодаря, друже — рече той. — Иначе не знам какво щях да правя с тези кундури.

— Обувките ти са нови — каза шофьорът. В гласа му се чувствуваше същата потайност и лукавост, както и в погледа. — Не трябва да вървиш с нови обувки, и то в такъв пек.

Пътникът погледна прашните си жълти обувки.

— Нямам други — рече той. — Каквото имаш, това носиш.

Шофьорът хвърли внимателен, кос поглед напред и увеличи малко скоростта.

— Далеч ли отиваш?

— Ъхъ. Щях да вървя пеш, но кундурите отказаха да ми вършат работа.

Шофьорът задаваше въпросите си с такъв тон, като че ли водеше подробен разпит. Той сякаш хвърляше пред спътника си мрежи и

поставяше капани.

— Работа ли търсиш? — попита шофьорът.

— Не, старият държи тук земя, четирийсет акра^[3]. Арендува я. Но ние отдавна живеем в този край.

Шофьорът многозначително погледна нивата край пътя — повалената, покрита с прах царевица. Сред прашната почва тук-там се подаваха малки камъни. Шофьорът каза сякаш на себе си:

— Арендува четирийсет акра и не е пострадал нито от праха, нито от тракторите?

— Не знам. Напоследък нашите не са се обаждали — отвърна пътникът.

— Значи отдавна, а? — рече шофьорът. В кабината влезе една пчела и бръмчейки, почна да се удря в предното стъкло. Шофьорът протегна ръка и внимателно я мерна към прозореца, където въздушното течение я поде и изхвърли навън. — Край на арендаторите — каза той. — Един трактор изгонва по десет семейства от земята им. Тези трактори са страшно проклети! Разорават участъка, а арендатора — по дяволите! Как се е задържал твоят старец? — Езикът и челюстите на шофьора отново се заеха с дъвката, почнаха да я дъвчат и да я премятат. Всеки път, когато той отваряше уста, между зъбите му се виждаше езикът, който гонеше непрекъснато дъвката.

— Не знам. Казах ти, че напоследък нашите не са се обаждали. Не обичам да пиша, старият също. — И пътникът бърже добави: — Но да пишем, можем, стига да искаме.

— Работил си някъде, нали? — Отново същият изпитателен и подвеждащ потаен тон. Шофьорът погледна нивите, трептящия от зноя въздух и като пхна дъвката между бузата и зъбите си, за да не му пречи, плю през прозореца.

— Работих, разбира се — отговори пътникът.

— Така си и мислех. По ръцете ти личи. Имат мазоли. От кирка, брадва или чук. Аз винаги забелязвам тези неща. И се гордея с това.

Пътникът втренчено го погледна. Гумите на колата пееха по шосето.

— Искаш ли да научиш и още нещо? Ще ти го кажа. Защо да си блъскаш главата, за да го отгатнеш?

— Не се сърди. Бъди спокоен — не си пхам носа в чужди работи.

— Ще ти кажа всичко. Няма защо да крия.

— Не се сърди. Аз обичам ей тъй, просто да си приказвам. По-бърже да минава времето.

— Всичко ще ти кажа. Името ми е Джоуд, Том Джоуд. Старият също се казва Том Джоуд. — Очите на пътника меланхолично се спряха на шофьора.

— Не се сърди. Казах го просто така.

— Аз също — рече Джоуд. — Мъча се да живея тихо и никого да не обиждам. — Той млъкна и погледна сухите нивя, посърналите от зноя дървета, които се виждаха в далечината през напечения въздух. После извади от външния си джоб кесията и книжките и си сви цигара, лъхнал ръце между коленете, за да не издуха вятърът тютюна.

Шофьорът движеше челюсти ритмично и замислено като крава. Той мълчеше, чакайки впечатлението от последните реплики да се заличи и забрави. Накрая, когато неловката атмосфера се разсея, каза:

— Само който не е седял по цели дни на волана, той нищо не знае. Собствениците не ни позволяват да вземаме пътници. Карай като прокълнат все сам от единия до другия край, ако не искаш да си докараш някое уволнение, както сега аз с тебе!

— Но аз ценя риска ти — рече Джоуд.

— Някои измислят чудновати неща, когато карат колите. Един например съчиняваше стихове. Да минава времето по-бърже. — Шофьорът погледна крадешком, за да разбере дали Джоуд ще прояви интерес към това необикновено събитие. Джоуд мълчеше и гледаше напред в далечината шосето, бялото шосе, което леко лъкатушеше като кораб, попаднал в мъртво вълнение. След дълга пауза шофьорът продължи: — Помня едни негови стихове. В тях се споменава как той и двама негови приятели обикалят по света, пиянствуват и буйствуват. Ех, жалко, не мога да си спомня всичко! Имаше там такива думи, че и дяволът не би ги разбрал. Помня само едно място: „Видяхме един негър, едър като кедър и с нос същински магданоз.“ Кедър — това е грамадно иглолистно дърво. Показа ми тази дума в речника. Нито миг не се разделяше с речника си. Влезе да закуси, поръча си кафе с кейк и забие нос в речника. — Шофьорът замълча, изпитал неприятното чувство, че говори сам и при това дълго. Потайният му поглед отново се спря на пътника. Джоуд продължаваше да мълчи. Изгубил търпение, шофьорът направи отчаян опит да

въвлече Джоуд в разговор. — Ти познаваш ли някой, който да е употребявал такива учени думи?

— Да, пасторът — рече Джоуд.

— Ужасно интересно е, когато някой употребява учени думи. Ала не и когато той е пастор, защото никой няма да си губи времето с пастори. Но този, дето пицеше стиховете, беше веселяк. Всички знаеха, че прави това за смях, а не за да се перчи: вижте ме какъв съм учен! — Шофьорът се успокои. Сега той поне знаеше, че го слушат. И направи такъв остър завой, че гумите изсвириха. — Та ти казвам — продължи той, — някои, когато карат колите, измислят чудновати неща. Няма как. Седиш, седиш на волана, гледаш пред себе си само път и щеш не щеш, умът ти почва да хвърчи. За шофьорите казват, че вечно ядели — спрат в един ресторант, после в друг.

— Така е. Сутрин, вечер все в ресторантите киснат — рече Джоуд.

— Разбира се, спираме тук-там, но не за да ядем. Ако искаш да знаеш, много рядко сме гладни. Причината е друга: караш, караш — омръзне ти. Можеш да спиращ само на ресторантите, а щом си в ресторант, трябва да поръчаш нещо. Размениш две-три думи със сервитьорката, поръчаш чаша кафе и парче сладкиш, отдъхнеш си малко. — Той бавно дъвчеше дъвката и я премяташе с езика си.

— Май че тежичко ви идва — равнодушно забеляза Джоуд.

Шофьорът бързо погледна своя спътник, заподозрял в думите му насмешка.

— Да, не е леко — ядосано каза той. — Изглежда лесно — седиш на волана някакви си осем часа, па дори да са десет или четиринайсет, пак не е кой знае какво. Но пътят просто стяга душата ти като змия. И ето че ти хрумва да се поразвлечеш. Едни пеят, други свирят с уста. Компанията е против това колите да имат радиоапарати. Някои пътуват с бутилката си, но такива не се задържат дълго. — И той добави самодоволно: — Когато съм на път, никога не пия.

— Така ли? — попита Джоуд.

— Да. Човек трябва да напредва. Искам да постъпя в задочни курсове. Ще уча механика. Не е трудно. Научаваш няколко лесни урока в къщи. Сериозно си мисля за това. И като реша — сбогом на тази кола. Нека я покарат и други.

Джоуд извади от външния джоб на самото си бутилка уиски.

— Наистина ли няма да сръбнеш? — Той сякаш дразнеше шофьора.

— Не, за бога. Нито капка. Не може хем да пиеш, хем да учиш, а аз съм решил да уча.

Джоуд отпуши бутилката, бързо отпи две глътки, отново я запуши и я пъкна в джоба си. В кабината се разнесе острата, приятна миризма на уискито.

— Много си примерен — каза Джоуд. — Защо... заради някое момиче ли?

— Разбира се, имам си момиче. Но главното е, че искам да напредна. Упражнявам мозъка си от страшно дълго време.

Уискито, изглежда, развърза езика на Джоуд, Той си сви нова цигара и я запали.

— Остава ми още съвсем мъничко път — рече той.

Шофьорът заговори бързо:

— Не ми трябва да пия. Упражнявам непрекъснато мозъка си. Преди две години минах специален курс. — Той потупа волана с дясната си ръка. — Да речем, идва насреща ми пешеходец. Поглеждам го и се мъча да запомня всичко — как е облечен, какви са обувките, шапката, походката му, ръста, теглото и дори белезите по лицето. Това лесно ми се удава. Възстановявам съвсем същата картина в главата си. Понякога си мисля: защо да не завърша курсове за специалисти по дактилоскопия? Нямах представа колко неща може да запомни човек.

Джоуд бърже отпи от уискито. Той смукна за последен път от полуразлепилата се цигара и с мазолестите си палец и показалец отчупи въгленчето на върха ѝ. После стри фасата, протегна ръка към прозореца и ветрецът отвя тютюна от пръстите му. Големите гуми пискливо пееха по настилката на шосето. В спокойните тъмни очи на Джоуд, загледани в пътя, се появи насмешливо изражение. Шофьорът чакаше да чуе спътника си и хвърли неловък поглед към него. Найсетне дългата горна устна на Джоуд се повдигна, откривайки зъбите, и гърдите му се затресоха от беззвучен смях.

— Страшно дълго се мъчи да разбереш това, друже!

Шофьорът не обърна глава.

— Мъчил съм се да разбера? Какво искаш да кажеш?

Джоуд здраво стисна устни над дългите си зъби, а после облиза устата си като куче — на два пъти, от средата към едната и после към

другата страна. В гласа му прозвучаха остри нотки.

— Знаеш какво искам да кажа. Огледа ме от глава до пети, когато се качих в колата. Видях това. — Шофьорът гледаше право напред и така стискаше волана, че дланите му се издуха, а ръцете побеляха. Джоуд продължи: — Знаеш откъде идвам. — Шофьорът мълчеше. — Знаеш, нали? — повтори Джоуд.

— Е, зная... По-право, досещам се. Но това не е моя работа. Не ме засяга. Никак не ме интересува. — Шофьорът говореше бързо и думите му сякаш се надпреварваха. — Не си пъхам носа в чужди работи. — И изведнъж млъкна в очакване спътникът му да каже нещо. Ръцете му, които стискаха волана, все още бяха побелели. Един скакалец се чукна в прозореца на кабината, озова се върху горната част на арматурното табло и почна да чисти крилата си с ъгловатите си пружиниращи крака. Джоуд протегна ръка, смачка с пръсти твърдата като череп глава на насекомото и го изхвърли през прозореца на вятъра. Сетне със същия тих кикот очисти остатъците от смазаното насекомо от върховете на пръстите си.

— Сбъркали сте, мистър — рече той. — Нищо не крия. Да, бях в Макалистър^[4]. Четири години. Като ме пускаха, ми дадоха тези дрехи. Нека знаят всички, хич не ме е грижа. И ето сега отивам в къщи при стария, та няма нужда да лъжа, за да постъпя на работа.

Шофьорът каза:

— Е, това не ме засяга. Не си пъхам носа в чужди работи.

— Ти ли? — рече Джоуд. — Големият ти копейски нос подушва нещата от цели мили. Той ме подуши отдалеч, както вълк крехко агне.

Лицето на шофьора се смръщи.

— Никак не си ме разбрал... — унило почна той.

Джоуд се разсмя:

— Не си лош човек. Качи ме в колата. Е, знаеш вече, че съм бил в затвора. По-нататък? Искаш ли да научиш и защо съм бил там?

— Не ме интересува.

— Теб нищо не те интересува, освен това да караш тази нескопосна кола, но всъщност съвсем не е така. Е, нищо. Виждаш ли оня път пред нас?

— Виждам го.

— Там ще сляза. Ти наистина умираш от любопитство да научиш за какво са ме затворили. Добре, няма да те мъча. — Шумът на мотора

стана по-тих, а песента на гумите — по-глуха. Джоуд извади бутилката си и пийна. Транспортната кола приближи черния път, който пресичаше под прав ъгъл шосето. Джоуд слезе и се изправи до прозореца на кабината. Отвесната ауспухна тръба лениво изпускаше едва забележим син дим. Джоуд се наведе към шофьора. — За убийство — бързо изрече той. — Страшна дума — значи, човек съм очистил. Осъдиха ме на седем години. Но лежах само четири, защото се държах добре.

Шофьорът плъзна очи по лицето на Джоуд, мъчейки се да запомни чертите му.

— Съвсем не съм те питал за това — каза той. — То не ме засяга.

— Можеш да го разкажеш във всички ресторанти оттук до Тексола^[5]. — Джоуд се усмихна. — И тъй, сбогом, приятелю. Ти си добър човек. Но запомни от мен: този, който е бил, макар и малко зад решетките, веднага разбира накъде биеш. Още щом си отвориш устата. — Джоуд хлопна с длан металната врата. — Благодаря ти, че ме докара. Сбогом. — Той се обърна и закричи по черния път.

Миг-два шофьорът го следи с втренчен поглед, а после извика: „Всичко хубаво!“ Джоуд, без да се обръща, махна с ръка. Сетне моторът изрева, предавателният механизъм изщрака и голямата червена транспортна кола тежко потегли.

---

[1] *Инч* — мярка за дължина, равна на 2,54 см. ↑

[2] *Миля (сухопътна)* — мярка за дължина, равна на 1609 м. ↑

[3] *Акър* — мярка за повърхност, равна на 0,405 хектара. ↑

[4] Затвор в гр. Макалистър, център на окръг Питсбърг, Оклахома. ↑

[5] Град на западната граница на Оклахома с Мексико. ↑

ТРЕТА ГЛАВА

Покрай бетонното шосе се простираше бордюор от гъста, изгазена суха трева; стъбълцата ѝ бяха отрупани с овесен осил, който чакаше да мине някое куче, за да се хване за кожата му, с лисичи опашки, които чакаха някой кон, за да се оплетат в козината на краката му, с детелинени парашутчета, готови да се вкопчат във вълната на някоя овца — спящият живот чакаше да го развеят и разпръснат, всяко семенце бе въоръжено с приспособление за пътешествие: с пъргаво краче и парашутче за вятъра, с иглици и топчици от тънки трънчета — и всичко това чакаше животното или вятър, маншет на мъжки панталон или пола на женска рокля, чакаше пасивно, но въоръжено с приспособления за активност, неподвижно, но със способност да се движи.

Слънчевите лъчи падаха на тревата и я грееха, а в сянката между стъбълцата ѝ сновяха насекоми — мравки и дебнеци ги мравояди, скакалци, които подскачаха във въздуха, блясвайки за миг с жълтите си крила, стоножки, подобни на малки броненосци, които бродеха непрестанно, носени от многобройните си крехки крачка. А край пътя, обръщайки глава ту надясно, ту наляво, влачеше по тревата силно изкорубената си черупка една костенурка. Твърдите ѝ крака с жълти нокти бавно се провираха през тревата, по-право се промъкваха през нея — това не бе вървеж, а повдигане и влачене на черупката. По черупката се плъзгаха ечемичени брадички и детелинени парашутчета и се търкулваха на земята. Роговата уста на животното бе полуотворена, очите с остър, насмешлив поглед следяха пътя изпод твърдите дъги на веждите. Зад себе си костенурката оставяше ивица омачкана трева, а пред нея се извисяваше крайпътният насип, който ѝ се струваше цял хълм. Тя се спря за миг и вдигна високо глава. Премигна и погледна нагоре, после надолу. Сетне започна да се катери по насипа. Предните ноктести крака се протегнаха напред, но не намериха опора. Задните заритаха, тласнаха черупката напред и тя застърга по тревата и по каменистия насип. Колкото по-стръмен

ставаше насипът, толкова по-отчаяни бяха усилията на костенурката. Задните крака се напъваха и плъзгаха, тласкайки черупката напред, а шията, на която се крепеше роговата глава, бе протегната до краен предел. Лека-полека черупката изкачи крайпътния насип и се озова до бетонния ръб, висок четири инча, който ѝ пресичаше пътя. Задните крака, които сякаш действуваха, независимо от тялото, я задвижиха нагоре. Шията се изпъна и костенурката надникна над ръба към широката гладка циментова равнина. После на ръба стъпиха здраво предните крака, те се напрегнаха и черупката бавно положи предната си част върху него. Миг-два костенурката си почива. Една червена мравка се шумгна в черупката, полази по мекото тяло на костенурката и в миг главата и краката на животното се скриха вътре, а люспестата опашка се вмъкна отстрани. Червената мравка бе смазана между тялото и краката на костенурката. Клас див овес, залепил се за една от предните лапи, също се озова в черупката. Костенурката лежа дълго неподвижна, после от черупката се подаде бавно шията, насмешливите, старчески, сърдити очи се огледаха наоколо, а след тях се показаха навън и краката и опашката. Задните крака се задвижиха, напънаха се като крайници на слон и черупката толкова се наклони нагоре, че предните крака се откъснаха от ръба на циментовата равнина и увиснаха във въздуха. Ала задните тласкаха черупката все по-нагоре, центърът на равновесието се премести, предната част на тялото се плъзна надолу, ноктите драснаха по бетона и костенурката се намери на шосето. А класът див овес се бе оплел около предните крака.

Сега да се върви, беше по-лесно и за работа се заловиха и четирите крака; черупката се движеше напред, клатейки се ту наляво, ту надясно. Зададе се една кола, на волана ѝ седеше четиридесетгодишна жена. Тя забеляза костенурката и зави остро надясно, вън от платното; колелата изсвириха и вдигнаха облак прах. Две от тях за миг се откъснаха от земята и сетне се приземиха. Колата се хлъзна отново в пътя и продължи хода си, но вече по-бавно. Костенурката, която друг път би се скрила веднага в черупката си, сега забърза, защото нажеженият бетон я пареше като жарава.

Ето че се показва една камионетка и когато тя се приближи, шофьорът ѝ видя костенурката и свърна към нея, за да я прегази. Предното колело засегна края на черупката, подхвърли костенурката

като кокалено зарче, завъртя я като монета и я изхвърли от шосето. Сетне камионетката отново пое дясната половина на пътя. Костенурката дълго лежа по гръб, без да се показва от черупката си. Накрая краката ѝ се залюшкаха във въздуха, търсейки опора. Един от предните крака докосна парче кварц и лека-полека костенурката се обърна по корем. Класът див овес падна на земята и от него се изтърколиха три островърхи семена. Костенурката запълзя надолу по насипа и от черупката ѝ се отрони пръст, която покри семената. Животното се добра до черния път и заситни из праха, оставяйки зад себе си плитка, лъкатушна следа. Насмешливите старчески очи гледаха напред, а роговата уста беше леко отворена. Краката с жълти нокти лениво се движеха в праха.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Като чу, че транспортната кола потегля, набирайки скорост, и шосето глухо закънтява под натиска на гумите ѝ, Джоуд се спря, извърна се и я изпрати с поглед. Колата се изгуби от очи, а Джоуд продължаваше да стои на мястото си, загледан в далечината, където синият въздух трептеше от зноя. Замислен, той извади от джоба си бутилката уиски, отвинти металното капаче и отпи грижливо няколко глътки, пъхнал в гърлото ѝ езика си, сетне облиза устни, за да изпита пълна наслада от аромата на пиетието. Изрече на глас: „Видяхме един негър...“, за да си припомни по-лесно целия текст, но нищо друго не излезе от устата му. Накрая Джоуд се обърна с гръб към шосето и погледна към черния страничен път, който се губеше в правоъгълни извивки сред нивята. Слънцето печеше жарко, вятър нямаше и прахът лежеше на гладък слой. Коловозът на черния път се беше врязал дълбоко в земята, изпълнен догоре с прах. Джоуд направи няколко крачки и лекият като брашно прах, който се вдигаше под новите му жълти обувки, завчас ги покри с дебел пласт, превръщайки ги от жълти в сиви.

Том се наведе, развърза връзките си и свали първо едната, а после и другата обувка. След това раздвижи свободно потните си крака в топлия, сух прах, така че между пръстите му изникнаха облачета и кожата изсъхна и се стегна. Той свали самото си, уви в него обувките и го пъхна под мишница. След това Джоуд продължи пътя си, вдигайки прах, който оставаше зад него като облак, разстлал се ниско над земята.

Дясната страна на пътя бе оградена с два реда бодлив тел, закрепен на върбови колове. Коловете бяха криви и лошо одялани. Където колът беше чаталест, телът се крепеше върху чатала, иначе бодливият тел бе привързан към кола с обикновен ръждив тел. Зад оградата лежеше царевица, повалена от вятъра, жегата и засухата, и пазвите на листата ѝ бяха изпълнени с прах.

Джоуд вървеше по пътя, а облачето прах все се стелеше по следите му. Той видя недалеч пред себе си силно изкорубената черупка на една костенурка, която пълзеше бавно в праха и тромаво и рязко движеше краката си. Джоуд се спря да я погледа и сянката му падна върху нея. Главата и краката ѝ веднага се скриха, късата дебела опашка се вмъкна също вътре, в черупката. Джоуд хвана костенурката и я обърна по гръб. Отгоре черупката ѝ беше сиво-кафява, като цвета на праха, а отдолу — кремавожълта, чиста и гладка. Джоуд вдигна по-високо под мишница свитото си сако, удари с пръст долната част на черупката на костенурката и силно я натисна. Тя беше по-мека, отколкото на гърба. Твърдата, стара глава се показва навън, костенурката се опита да види пръста на Джоуд, който я натискаше, а краката ѝ отчаяно заритаха. Тя намокри ръката на Джоуд, мъчейки се напразно да се освободи. Джоуд я обърна пак по корем и я уви в самото си заедно с обувките. Той усещаше под мишницата си как тя се блъска насам-натам, мъчи се упорито да се измъкне и шумоли. Джоуд усили вървежа си, като провлачваше пети в ситния прах.

Пред него край пътя една мършава, прашна върба хвърляше на земята шарена сянка. Жалките ѝ клони се бяха надвесили над пътя, а товарът ѝ от листа бе опърпан и излинял като кокошка, която мени перушината си. Джоуд бе цял в пот. Синята му риза беше потъмняла на гърба и под мишниците. Той дръпна козирката на каскета си и пречупи по средата тъй силно картона ѝ, че никой вече не би считал шапката за нова.

Стъпките на Джоуд станаха по-бързи и решителни, когато той се упъти към сянката на далечната върба. Той знаеше, че под върбата ще има сянка, ако не от клоните, то поне от дънера ѝ, тъй като слънцето бе преминало зенита. То палеше врата му и главата му леко бучеше. Джоуд не виждаше основата на дървото, защото то растеше в малка благата долчинка, където влагата се задържаше по-дълго, отколкото на равните места. Той закрачи още по-бърже на слънцето и почна да се спуска по долчинката. Ала ето че предпазливо забави ход, тъй като сянката на дънера бе заета. Облегнал се с гръб на върбата, на земята седеше някакъв мъж. Той беше праметнал крак върху крак и едното от босите му стъпала бе вдигнато почти на височината на главата. Мъжът не чу стъпките на Джоуд, защото си свиреше важно с уста фокстрота „Да, сър, това е моята любима“. Високо вдигнатото стъпало ритмично

отмерваше темпото, което бе по-бавно от обикновеното. Мъжът престана да свири и запя с лек, тънък тенор:

*Сър, той е мой спасител,
И-сус е мой спасител,
И-сус е мой спасител, да!
Долу сатаната!
Слава в небесата!
И-сус е мой спасител, да!*

Джоуд бе вече под рядката сянка на опърпаните листа, когато мъжът чу приближаването му, спря да пее и се обърна. Дългата му, костелива глава с опъната кожа се крепеше на жилава и яка като стъбло целина шия. Очите му бяха големи и изпъкнали; възпалени, червени клепачи се мъчеха да ги покрият. Лицето беше мургаво, лъскаво, без брада и с дебели устни — признак на насмешливост или чувственост. Носът — остър и мършав, опъваше тъй силно кожата, че върху горната му част се виждаше бяло петно. Пот нямаше нито по бузите, нито дори по високото бледо чело, което беше неестествено високо, с тънки сини жилки върху слепите очи. Очите деляха това лице на две равни половини. Твърдата прошарена коса се бе разпиляла на темето така, сякаш мъжът я бе ресал с пръсти. Той носеше комбинезон и синя риза. Куртката от груб плат с месингови копчета и кафявата, потънала в мръсни петна шапка, набръчкана като форма за сладкиши, лежаха на земята до него. Посивелите от прах гуменки се валяха наблизко — там, където ги беше изхлузил от краката си.

Мъжът дълго гледа Джоуд. Светлината проникваше дълбоко в кафявите му очи и запалваше в зениците златни искрици. Изопнатите жили на врата се бяха откروили още по-ясно.

Джоуд стоеше неподвижно на шарената сянка. Той свали каскета си, изтри с него потното си лице и го хвърли на земята заедно със свитото си сако.

Мъжът, който седеше в сянката на дънера, протегна крака и зарови пръсти в земята.

Джоуд рече:

— Тфу! Ама че горещина!

Мъжът въпросително го загледа.

— Не си ли ти Том Джоуд, синът на Стария Том?

— Да — отвърна Джоуд. — Същият. Отивам си в къщи.

— Сигурно не си спомняш кой съм — рече мъжът. Той се усмихна и дебелиите му устни откриха дългите му, конски зъби. — Да, къде ще ме помниш! Единственото нещо, което те занимаваше, когато ви вдъхвах дух свети, бе да дърпаш плитките на момичетата. Все това ти беше в ума — да дърпаш плитките на едно момиче. Може би наистина си забравил, но аз добре го помня. Заради това дърпане начаса дарих с божията благодат и теб, и онова момиче. Кръстих и двама ви в напоителния канал. Как ритяхте, как врецяхте като котки!

Джоуд, свел очи, гледаше мъжа и накрая се разсмя:

— Да, наистина, ти си проповедникът! Разбира се, нашият проповедник! Знаеш ли, преди по-малко от час си спомних за тебе.

— Бившият проповедник — сериозно изрече мъжът. — Пастор Джим Кейси. От сектата „Горящият шубрак“. Беше то, разтръбях славата божия. И натъпквах толкова каещи се грешници в напоителния канал, че половината от тях за малко не се удавиха. Но сега не съм същият. — Той въздъхна. — Сега съм само Джим Кейси. Нямам предишното призвание. Грешни мисли ме налегнаха... Грешни, ала според мен трезви.

Джоуд каза:

— Щом почнеш да се замисляш за това-онова, идват и грешните мисли. Не съм те забравил. Хубави бяха проповедите ти. Спомням си веднъж как изрече цяла проповед, ходейки на ръце и виейки като луд. Мама те обичаше повече от всеки друг. А баба казваше, че от теб просто блика благодат. — Джоуд пхна ръка в сивото сако, напипа джоба му и измъкна бутилката. Костенурката показва единия си крак, но Джоуд я натика обратно и сви по-здраво сакото. После отвинти капачето на бутилката и я подаде на проповедника. — Искаш ли да си пийнеш?

Кейси пое бутилката и мрачно я загледа.

— Вече не се занимавам с проповеди. Хората сега са други, няма у тях благодат; и което е най-лошо, у мене тя също се изпари. Е, сегиз-тогиз се случва да ме осени благодат и викам хората на проповед или благославям трапезата им, но вече върша това без душа. И то само защото трябва да го върша.

Джоуд отново изтри лице с каскета.

— Нима си станал тъй дяволски свят, та и от уиски се отказваш?
— попита той.

Кейси погледна бутилката така, сякаш за пръв път я виждаше. Той я надигна и отпи три големи глътки.

— Чудесно уиски — рече той.

— Трябва да бъде такава — каза Джоуд. — Фабрично е. Цял долар струва.

Кейси отпи още една глътка, преди да върне бутилката.

— Да, сър — рече той. — Личи си.

Джоуд пое бутилката и я поднесе до устата си, като от учтивост не изтри с ръкав гърлото й. После клекна и сложи бутилката до свитото си сако. Пръстите му напипаха едно клонче, с което той щеше да рисува мислите си на земята. Очисти от листата едно местенце пред себе си, оглади праха и почна да рисува по него кукички и кръгчета.

— Отдавна не бях те виждал — каза той.

— Не само ти, всички — отговори проповедникът. — Измъкнах се, седя тук сам и си мисля. Не изгубих божията благодат, а тя стана някак си по-друга. Налегнаха ме съмнения. — Облегнат на дървото, той изправи гръб. Костеливата му ръка се шмугна в джоба на комбинезона като катерица и измъкна оттам един чер, нахапан от всички страни къс тютюн. Кейси грижливо го очисти от малките сламчици и боклука, полепил се по него в джоба, после отхапа едно крайче и го пъкна между зъбите и бузата си. Джоуд махна с клончето в знак, че отказва да си вземе от тютюна. Костенурката, увита в сакото, отново почна да се опитва да избяга. Кейси погледна към шаващата дреха.

— Какво има вътре, кокошка ли? Да не се задуши.

Джоуд сви сакото по-здраво.

— Една стара костенурка — каза той. — Хванах я по пътя. Прилича на стар булдозер. Искам да я занеса на братчето си. Момчетата обичат костенурки.

Проповедникът бавно закима:

— Всяко момче рано или късно си взема някоя костенурка. Само че е трудно да я задържиш. Бута-бута и накрая някой ден се измъква и дим да я няма. Така и аз. Няма го онзи, който проповядваше словото божие — почнах да го дрънкам всекиму и ето че от него не остана

нищо. Случва се, благодат изпълни душата ми, а думи за проповед не намирам. Мой дълг е да водя хората, но къде — сам не зная.

— Води ги тъдява, из околността — каза Джоуд. — Тикай ги в напоителния канал. Кажим им, че няма да спасят душите си от пъкъла, ако не мислят като теб. Защо ти трябва да знаеш къде да ги водиш? Просто ги води, и толкоз. — Сянката на дънера на върбата се бе проточила по-далеч. Забелязал това с радост, Джоуд се премести под нея, клекна и отново изравни праха, за да изрази върху него мислите си. По пътя се показва едно рунтаво жълто овчарско куче; то вървеше бързо, навело глава и изплезило език, от който капеше слюнка. Опашката му беше подвита, то силно лъхтеше. Джоуд му подсвирна, но то наведе глава още повече и затича по-силно, бързайки по своите кучешки работи. — Отива някъде — обясни малко обидено Джоуд. — Сигурно в къщи.

Ала нищо не можеше да отвлече проповедника от мислите му.

— Отива някъде — повтори той. — Точно така, отива някъде. А аз не зная къде отивам. Ето какво ще ти кажа: на моите проповеди хората стигаха дотам, че почваха да скачат, да крещят и да славят бога с все сила, докато нападат по земята и изгубят съзнание. Трябваше да кръщавам някои от тях в канала, за да се свестят. А след това знаеш ли какво правех? Отвеждах някое момиче в тревата и лягах там с него. И така всеки път. А после почвах да се кая, молех се, молех, но никаква полза. Сетне пак събера хората, изпълним се с благодат и... пак върша същото. И ето че реших: безнадеждно съм загубен, мръсен лицемер съм. Не го искам, но така става.

Джоуд се усмихна, дългите му зъби се отделиха едни от други и той облиза устни.

— За да обърнеш някое момиче, няма нищо по-добро от една гореща проповед — рече той. — Зная това от живота.

Кейси развълнувано се наведе напред.

— Виждаш ли! — извика той. — И аз стигнах до това и почнах да се замислям. — Кейси ритмично махаше костеливата си, с големи стави ръка нагоре-надолу, сякаш тактуваше думите си. — Ето какви мисли ми дойдоха. Надарен съм с божията милост. Моето паство също се радва на тази милост, и то толкова, че скача и вика. По-нататък: казват, че да легнеш с момиче, било дяволска съблазън. Но нали колкото повече божия милост има у едно момиче, толкова по-лесно то

ще легне с теб в тревата? Прости ме за тези мисли, ала как може, по дяволите, сатаната да се всели у момиче, чиято глава е дотолкова изпълнена с божа благодат, че тя блика от носа и ушите му? Ще кажеш, че дяволът не може да припари до такава жена! А се оказва съвсем друго нещо. — Очите на Кейси блестяха от вълнение. Той замърда бузи, плю и плюнката се затъркаля в праха, докато накрая заприлича на малко, сухо топче. Проповедникът протегна ръка и се взря в дланта си, сякаш тя беше книга, която той четеше. — Ето, това съм аз — тихо продължи Кейси. — Това съм аз: в ръцете ми са човешки души, отговарям за тях и чувствавам отговорността си, а след всяка проповед лягам с момиче. — Той погледна Джоуд и на лицето му се изписа безпомощност. Изразът му зовеше за помощ.

Джоуд старателно нарисова в праха женски торс — гърди, таз, бедра.

— Никога не съм бил проповедник — каза той. — Никога не съм изпуснал това, което ми е падало в ръцете. И не са ме мъчили никакви мисли: напротив, страшно бях доволен, когато можех да спя с някоя.

— Там е работата, че не си проповедник — настояваше на своето Кейси. — За теб жената си е просто жена, нищо повече. А за мен тя е свещен съд. Спасявах душите им. Отговарях за тях. А ето че въпреки тази отговорност, вселявах у тях дух свети и после ги отвеждах в тревата.

— Тогава нищо не ми пречи и аз да стана проповедник — каза Джоуд. Той извади от джоба си тютюна и книжките и си сви цигара. После запуши и погледна косо през дима Кейси. — Отдавна не съм бил с момиче. Трябва да си понаваксам.

Кейси продължи:

— Толкова ме мъчеше това, че почнах и да не спя. Отивам на проповед и се заклевам: боже, този път ще се въздържа! И още не изрекъл клетвата си, знаех, че ще я престъпя.

— Трябва да се ожениш — рече Джоуд. — У нас живееше един проповедник с жена си. Бяха йеховисти^[1]. Спяха горе. Проповедите ставаха в нашата конюшня. Ние, момчетата, подслушвахме как свещеникът здравата оправяше жена си след всяка вечерна проповед.

— Добре, че ми каза това — зарадва се Кейси. — Страхувах се да не би само аз да съм такъв. Най-сетне не издържах, зарязах всичко и избягах. Оттогава все за това си мисля. — Той праметна крак върху

крак и почна да чисти калта между пръстите си. — Питам се: „Какво не ти дава покой? Похотта ти ли?“ Отговарям си: „Не похотта, а това, че върша грях.“ И продължавам: „Защо, когато у някого има благочестие колкото щеш и цял е изпълнен с Христовата вяра, той мисли само как по-скоро да свали гащите си?“ — Кейси ритмично сви два пръста върху дланта си, сякаш грижливо редеше на нея своите думи. — Казвам си: „Може би това не е грях? Може би всички хора са такива? Може би напразно се бичуваме, за да изгоним дявола от душите си?“ Спомних си как някои сестри се удряха сами с еднометров тел. И аз си помислих, че това може да им е приятно, че може и на мен да е приятно да мъча сам себе си. Тогава лежах под едно дърво, мислих, мислих и заспах. Събудих се, гледам — станало тъмно, нощ. Неиде наблизко вие койот. И преди да си дам ясна сметка какво говоря, изрекох: „По дяволите! Няма грехове и добродетели. Има само това, което хората вършат. Не можеш да откъснеш едното от другото. Някои постъпки са добри, други лоши, ето всичко, а за останалото никой не бива да съди.“ — Кейси млъкна и вдигна очи от дланта си, където редеше думите си.

Джоуд се беше ухилил, но погледът му бе внимателен и заинтригуван.

— Опитен човек си ти — рече той. — Мислил си и си го разбрал.

Кейси заговори отново и в гласа му звучеше болка и смущение:

— Питам се: „Какво значи благодат, възвишен дух?“ И отговарям: „Значи обич. Толкова обичам хората, че понякога съм готов да се проваля заради тях.“ И пак се питам: „А нима не обичаш Исуса?“ Мисля, мисля и накрая отвърщам: „Не, не познавам такъв човек. Зная безброй истории за него, но обичам само хората. И понякога съм готов да се проваля заради тях и искам да ги направя щастливи, затова им говоря неща, които според мен ще им донесат щастие.“ А после... Но стига, бърборя страшно дълго време. Може би се чудиш: пастор, а сквернослови. Ала тук няма никакво сквернословие. Така говорят всички и сега не виждам нищо лошо в тези думи. Както и да е, ще ти кажа още едно нещо, което съм разбрал; изречено от един проповедник, то ще звучи като най-безбожна мисъл и аз не бих могъл вече да бъда проповедник, защото вярвам в него и съм убеден в правотата му.

— Какво е то? — попита Джоуд.

Кейси плахо го погледна.

— Ако нещо ти се стори неправилно, не се обиждай, бива ли?

— Обиждам се само когато ми разбият носа — рече Джоуд. — Е, какво си измислил?

— Мислих за дух свети и за Исуса: „Защо приписваме всичко на бога и на Исуса? Дали защото обичаме хората; или защото дух свети — това е човешката душа? Или пък защото всички хора заедно съставляват една голяма душа и намираш частица от нея във всеки човек?“ Дълго седях и мислих и изведнъж разбрах всичко. Разбрах го с цялото си същество и то си остана у мен.

Джоуд наведе глава, сякаш не намираше сили в себе си да срещне голата правда в очите на проповедника.

— С такива мисли никоя църква няма да те търпи — каза той. — За такива мисли ще те изгонят от нашия край. Какво искат хората? Да скачат и крещат. Това за тях е голямо удоволствие. Когато баба почне да крещи, никой не може да я обуздае. С един юмрук може да повали на земята някой здрав и едър псалт.

Кейси го гледаше замислено.

— Искам да те попитам за нещо — рече той. — Мира не ми дава.

— Питай. От време на време обичам да поприказвам с някого.

— Ето какво... — бавно започна проповедникът. — Кръстих те в ден, когато ме бе осенила много благодат. Говорех за славата божия. Ти сигурно нищо не помниш, защото дърпаше косите на онова момиче.

— Не, помня — отговори Джоуд. — Това бе Сузи Литъл. Една година по-късно тя ми счупи един пръст.

— Тъй... Има ли полза от кръщението? По-добър ли стана?

Джоуд помисли и рече:

— Н-не, дори нищо не почувствувах.

— Я си помисли, дали това не ти е донесло някаква вреда? Добре си помисли.

Джоуд взе бутилката и отпи една глътка.

— Нищо не почувствувах — нито полза, нито вреда. Беше ми само весело. — Той подаде шишето на проповедника.

Кейси въздъхна, пи, после погледна останалото на дъното уиски и отпи още една малка глътка.

— Добре, щом е така — каза той. — А то все ми се струваше, че съм навредил някому.

Джоуд погледна към сакото си и видя, че костенурката се е измъкнала на свобода и вече върви натам, накъдето вървеше преди, когато той я хвана. Минута-две Джоуд я наблюдава, после бавно стана, улови я и отново я уви в сакото.

— Никакъв подарък не нося на децата — рече той. — Нищо, освен тази стара костенурка.

— Странно — каза проповедникът. — Ти пристигна тъкмо когато си мислех за Стария Том Джоуд. Мислех да се отбия при него. Винаги съм го смятал за неверующ. Как е той сега?

— Не знам. Вече четири години, откак не съм си в къщи.

— Не ти ли е писал?

Джоуд се смути.

— Баща ми не е майстор на писмата, а и не обича да се занимава с тази работа. Може да се подписва и да плюнчи молива си като всеки грамотен човек. А писма не пише. Винаги е казвал, че ако не може да рече нещо някому, не си струва да хваща за тази работа молива.

— И цялото това време си скитал? — заинтересува се Кейси.

Джоуд му хвърли недоверчив поглед.

— А ти нима нищо не знаеш? За мен писаха всички вестници.

— Нищо не знам. Какво писаха? — Проповедникът праметна крак върху крак и смъкна по-надолу гърба си, облегнат на върбата. Следобедът течеше бързо и слънцето блестеше с по-богат тон.

Джоуд рече добродушно:

— Ще ти го разкажа направо, за да свършим с него. Но ако ти още беше проповедник, нямаше да ти го разкажа, за да не намислиш да се молиш за мен. — Той допи остатъка от уискито и хвърли плоската тъмна бутилка; тя трмаво се затъркаля по праха. — Четири години изкарах в Макалистър.

Кейси рязко се обърна към него и така сбърчи вежди, че високото му чело сега изглеждаше още по-високо.

— Не ти се ще да говориш за това, нали? Няма да те разпитвам какво си направил, ако то е нещо лошо...

— Бих го сторил още веднъж — каза Джоуд. — Убих едного при сбиване. Беше на танцова, пияни бяхме. Той ме ръгна с нож, а аз грабнах една лопата и го убих. Смазах му главата.

Веждите на Кейси приеха обичайното си положение.

— Значи, не се срамуваш от постъпката си?

— Не се срамувам — рече Джоуд. — Осъдиха ме само на седем години, защото той пръв ме бе нападнал. След четири години ме пуснаха — дадох декларация.

— Значи, не си чувал нищо за вашите цели четири години?

— Ами, писаха ми! Мама ми прати картичка преди две години, а баба — за последната Коледа. Ех, че смях падна в килията! Картичка с картинка. На картинката елха, цялата блести, сякаш е потънала в сняг. И тези стихове:

*Честита Коледа, о, рожбо драга,
Исусе мил, Исусе благи;
под туй окичено в сребро дръвче
аз слагам дар за моето момче.*

Баба сигурно не бе видяла какво пише на картичката. Купила я е от някой амбулантен търговец и е избрала най-шарената. Момчетата от моята килия се пукнаха от смях. Оттогава почнаха да ме наричат Исусе Благи. А баба бе пратила картичката не за смях; видяла я шаренка, защо да я чете? В годината, когато ме затвориха, тя си загуби очилата. Може и досега да не ги е намерила.

— А как бяхте там, в Макалистър? — попита Кейси.

— О, добре. Хранеха ни под час, обличаха ни чисто, имаше и баня. За някои неща беше чудесно. Само че без жени е трудно. — Той изведнъж се разсмя. — Имаше един, и него пуснаха под гаранция. Но не мина и месец, и той отново пристигна. Някой го попита защо идва пак в затвора. А той отвърща: „По дяволите, защо не! У стария в къщи няма никакви удобства. Нито електричество, нито душ. Няма и какво да прочетеш, храната не струва. Върнах се, казва, защото тук, колкото и да е лошо, има някои удобства и ни хранят под час. Когато съм на свобода, казва, някак си се чувствавам умърлушен и трябва да мисля какво да правя по-нататък. И ето че откраднах една кола и пак съм тук.“ — Джоуд извади от джоба си тютюна, издуха едно кафяво листче от снопчето книжки и си сви цигара. — Да, прав е — рече той. — Снощи, като си помислих къде ще спя, страх ме хвана. Спомних си леглото в затвора и малоумния, другаря ми по килия — какво ли прави сега?... Там свирех в оркестъра. Не беше лош. Един каза, че трябва да

свирим пред радиото. А тази сутрин се събудих и не знаех да ставам ли, или е рано. Лежа и чакам да удари звънецът.

Кейси се изсмя.

— Има хора, които свикват и с шума на банциг.

Жълтеещата, прашна следобедна светлина беше сякаш позлатила земята. Царевичните стъбла блестяха като златни. Ято лястовици се стрелна надолу, литнало към някаква локвичка. Костенурката в сакото направи още един опит за бягство. Джоуд отново прегъна пречупената козирка на каскета си. Сега тя заприлича на човка на врана.

— Е, трябва да вървя — каза той. — Мразя да ходя по пек, но сега не е много горещо.

Кейси стана.

— Цял век не съм бил у Стария Том — рече той. — Искан на всяка цена да го видя. Колко пъти съм идвал у вас със словото божие и никога не съм ви вземал пари, само хапвах по някой и друг залък.

— Тръгвай с мен — рече Джоуд. — Баща ми ще се зарадва, като те види. Винаги ми е казвал: проповедник не става от човек с такъв нос! — Той вдигна от земята сакото и уви здраво обувките и костенурката.

Кейси се пресегна, взе гуменките си и пъхна в тях босите си крака.

— Аз не съм смел като теб — каза той. — Както газиш бос в праха, няма да усетиш кога ще стъпиш върху някой бодлив тел или стъкло. А да си порежеш крака — това е по-лошо от всичко.

Те се забавиха на края на сянката, а после се гмурнаха сред жълтата слънчева светлина като плувци, които се стремят час по-скоро да достигнат брега. Направили няколко бързи крачки, те забавиха ход и продължиха бавно, сякаш потънали в размисъл. Царевичните стъбла хвърляха полегати сиви сенки, във въздуха се усещаше дразнещата миризма на напечения прах. Царевичните ниви останаха назад, отстъпвайки място на тъмнозеления памук — тъмнозелени листа, покрити със слой прах, и кутийки, започнали вече да се оформят. Памукът беше нееднакво гъст — в долчинките, където водата се задържаше по-дълго, той растеше по-нагъсто, но по високите места беше съвсем рядък. Растението водеше упорита борба със слънцето. А далеч към хоризонта небето бе жълто-кафяво и почти незабележимо. Черният път се разстиляше напред, криволичейки ту нагоре, ту надолу.

На запад върби ограждаха един ручей, а на северозапад, отвъд редкия храсталак, следваха отново угари. Миришеше на напечен прах и въздухът беше толкова сух, че лигавицата на носа образуваше коричка, а от очите течаха спасителните за тях сълзи.

Кейси каза:

— Виж, царевицата добре растеше, преди да я засипе прахът. Богата реколта щеше да има.

— Всяка година едно и също — рече Джоуд. — Откак се помня, всяка година сме очаквали богата реколта и нито веднъж не сме ѝ се радвали. Дядо казваше, че земята родила много само първите няколко години, докато в нея имало гнили останки от бурените.

Пътят се спускаше по един малък хълм и се изкачваше по следващия.

Кейси каза:

— Оттук до къщата на Стария Том има не повече от миля. Нали след третото изкачване ще бъдем вече във вашия дом?

— Да — рече Джоуд. — Стига само да не са го откраднали, както на времето стори баща ми.

— Откраднал дома си ли?

— Да, замъкнал го на миля и половина. Там живееше едно семейство, но то се пресели другаде. Дядо, татко и Ной, брат ми, искали да вдигнат цялата къща, но не успели. Отмъкнали само половината. Затова къщата ни е такава интересна от едната страна. Те я разрязали на две и довели там с дванайсет коня и чифт мулета едната половина. Когато се върнали за другата половина, за да я притъкмят към първата, Уинк Манли с момчетата си ги бил изпреварил и откраднал другата част. Баща ми и дядо отначало много се сърдиха, а после се напиха с Уинк и почнаха да се смеят за къщата, колкото им глас държи. Уинк казва: „Докарайте вашата къща, защото моята се е разгонила и като ги съберем, може да ни народят хамбари.“ Когато се напие, Уинк е чудо старец. От този ден татко и дядо се приятелиха с него. Кой що прави, те все пият заедно.

— Том си го бива — рече Кейси. Той и Джоуд тътреха крака в праха по нанадолнището, а когато почнаха да се изкачват, продължиха още по-бавно. Кейси изтри с ръкав челото си и отново си сложи плоскодънната шапка. — Да — повтори той. — Том си го бива. Макар че е неверующ. Помня, на проповедите духът му се повдигне съвсем

малко, а той скача чак до тавана. Щом изпадне в такова настроение, бягай далеч от него, да не те стъпче като някой буен жребец.

Джоуд и Кейси изкачиха още една височинна и пътят се спусна в едно старо легло на ручей, грозно и неравно, с назъбени краища, където завършваха браздите на вадичките, вливащи се в него. Пътят през ручея бе осеян тук-таме с камъни. Босоногият Джоуд заситни, докато се озова отвъд.

— Да, такъв е баща ми; но да бе отнякъде да видиш чичо Джон, когато го кръщаваха край Поулкови. Скача, мята се насам-натам. Прескочи един храст, висок колкото пиано. Засили се и го прескочи и от другата страна, виейки като вълк в лунна нощ. Баща ми видя това — а нали той се смяташе за най-добрия скачач при проповеди в целия край, — избра си друг храст, почти два пъти по-висок от чичовия, заквича като свиня, която ражда счупени бутилки, засили се и прескочи храста, но си счупи десния крак. И тогава духът му изведнъж се изпари. Проповедникът иска да се помоли, та кракът да оздравее, а баща ми казва: не, по дяволите, остави тая работа на доктора! Доктор нямаше, доведоха един пътуващ зъболекар, той му намести крака. Ала проповедникът все пак се помоли.

Джоуд и Кейси бавно изкачиха малката височинна отвъд леглото на ручея. Сега, когато слънцето клонеше на запад, горещината беше намалала и макар въздухът да бе все още нажежен, слънчевите лъчи палеха по-слабо. От двете страни на пътя се редяха пак криви колове с опънат на тях тел. Надясно, през памучните ниви, се простираше телена ограда, а памукът и от едната, и от другата ѝ страна беше прашен, сух, тъмнозелен.

Джоуд посочи оградата.

— Ето нашата земя. Всъщност тук всякаква ограда е излишна, но имахме тел и баща ми пожела да огради земята. Казва: да чувствавам поне, че си е мое. Нямахме тел, ала една нощ чичо Джон докара с каруцата си цели шест връзки. Даде ги на баща ми за една млада свиня. Откъде докопа този тел, един господ знае. — Двамата забавиха хода си нагоре по стръмнината, газейки из дълбокия мек прах и усещайки как ходилата им достигат твърдата земя. Очите на Джоуд станаха замислени. Той сякаш се смееше, спомняйки си нещо. — Чудак е чичо ми — рече той. — Да вземем дори само случая с тази свиня — и като се изкиска, продължи мълчаливо да крачи.

Кейси чакаше нетърпеливо да чуе историята. Но Джоуд мълчеше. Кейси даде на спътника си достатъчно време да събере мислите си и накрая с известно раздражение попита:

— Е, какво направи чичо ти с тази свиня?

— Какво ли? О! Начаса я закла и каза на майка да запали печката. После нарязва месо за пържоли и ги сложи в тигана, а ребрата и единия бут — в пещта на печката. Изяде пържолите — ребрата станаха готови; изяде и ребрата — бутът се опече. Тогава чичо се зае с бута. Откъсне грамадно парче — и в устата. Ние, момчетата, сме го начоголили и от устата ни текат лиги; той ни даде за пощявка, ала на баща ми нищо не даде. Накрая така се наяде, че повърна и легна да спи. Докато спеше, ние, децата, и баща ми видяхме сметката на бута. На сутринта чичо Джон става и веднага — другия бут в пещта. Баща ми го пита: „Джон, да не си решил да изядеш цялата свиня?“ А чичо отговаря: „Да, Том, само че ме е страх да не се вмирише, докато я изям. Затова по-добре ще е да си вземеш една чиния месо и да ми върнеш две връзки тел.“ Но баща ми не е глупак. Той остави чичо Джон да се тъпче, докато му прилошее, и когато чичо ми свърши с яденето, не бе изял повече от половината бут. Баща ми му казва: „Да беше осолил месото.“ Ала чичо Джон си е такъв: като реши да си хапне свинско, цяла свиня иска да има пред себе си, а щом се наяде — не може да гледа повече месото. Излезе и баща ми осоли останалото месо.

Кейси рече:

— Ако бях проповедник както преди, щях да извлека урок от тази случка и да ти кажа няколко напътствени думи, но не се занимавам вече с това. Как мислиш, защо чичо ти е направил така?

— Знам ли — отговори Джоуд. — Много му се е ядяло свинско. Сега, като си спомних това, и на мен ми се прииска да си хапна месце. През четирите години в затвора съм изял само четири парчета печено свинско — по едно всяка Коледа.

Кейси каза важно:

— Може би сега Том ще заколи охранения телец за блудния си син, както в светото писание^[2].

Джоуд презрително се разсмя.

— Не познаваш баща ми. Когато коли кокошка, кряка повече от нея. Не е за тази работа. Свинята си винаги държи за Коледа, а към септември тя умира от някаква болест и не можем да я ядем. Затова

пък, когато на чичо Джон се прииска свинско, ей богу, до гуша се натъпква.

Двамата се изкачиха на заобления връх на хълма и видяха долу мястото на Джоудови. Том Джоуд се спря.

— Нещо тук не е в ред — рече той. — Погледни нашата къща. Случило се е нещо. Никого не виждам. — Те стояха и гледаха втренчено малката група постройки.

---

[1] *Йеховисти* (по-правилно „яхвити“) — религиозна секта, проповядваща молитвата на малки групи; обявява се против всяка друга власт, освен божията и заплашва със Страшния съд всеки, който се отдаде на земните радости. Американският клон е основан през 1872 г. ↑

[2] Има се пред вид библейската притча за блудния син, посрещнат от баща си с отворени обятия, който му измил нозете и заклал в негова чест един охранен телец. (Евангелие от Лука, гл. 15, ст. 23.) ↑

ПЕТА ГЛАВА

Собствениците на земята почнаха да идват на участъците си, но по-често изпращаха там свои представители, които пристигаха със закрити автомобили и триеха между пръстите си сухата земя, а понякога забиваха големи сонди и вземаха проби. От опалените от жаркото слънце дворове арендаторите с тревожни очи следяха закритите автомобили, сновящи из нивята. А накрая представителят влизаше с колата си в двора на фермата и без да слиза, повеждаше разговор през прозореца ѝ. Първите няколко минути арендаторите стояха до колите, сетне клякаха на земята, вземаха някоя пръчка и почваха да драскат с нея по праха.

През отворените врати надничаха жените, а зад тях децата — бледоликите деца с широко отворени очи — триеха един в друг босите си крака и мърдаха пръсти. Жените и децата гледаха внимателно мъжете, които разговаряха с представителите. Те мълчаха.

Едни от представителите бяха любезни, защото им беше неприятно това, което вършеха, други разгневени, понеже мразеха да бъдат жестоки, а трети се държаха студено, тъй като отдавна бяха разбрали, че трябва да бъдеш студен, ако искаш да си истински собственик. И всички те се подчиняваха на силата, която ги превъзхождаше. Едни мразеха математиката, която ги бе довела тук, други се страхуваха от нея, а имаше и такива, които се прекланяха пред математиката, понеже тя им даваше възможност да бягат от мислите и чувствата си. Ако земята бе собственост на някоя банка или финансова компания, представителят казваше: банката или компанията се нуждае... иска... настоява... трябва да има това и това, сякаш банката или компанията беше някакво чудовище, надарено със способността да мисли и чувства, което бе хванало представителя си в капан. Представителите си даваха вид, че не отговарят за действията на банките и компаниите, сякаш те бяха само хора, роби, а банката — и машина, и повелител. Някои от представителите дори се гордееха с това, че са роби на такива студени и могъщи повелители.

Представителите седяха в автомобилите и обясняваха: знаете, че земята е изтощена; толкова години чоплите тук!

Наклякалите арендатори кимаха, мислеха и рисуваха фигури в праха — да, знаем, да... Ако прахът не бе засипал нивите, ако почвата не се разпрашваше, нямаше да бъде толкова зле.

Представителите си знаеха своето: известно ви е, че земята от година на година все повече се изтощава. Известно ви е какво прави от нея памукът — погубва я, изсмуква всичките ѝ сокове.

Арендаторите кимаха: известно ни е, всичко ни е известно. Ако се направи сеитбообращение, земята отново ще се изпълни със сокове.

Да, но сега е вече твърде късно. И представителите обясняваха машинациите и кроежите на чудовището, което беше по-силно от тях. Арендаторът може да се задържи на земята си дори ако доходите му стигат само за храна и плащане на данъците.

Да, така е. Но ако реколтата е слаба, той трябва да сключи заем с банката.

А банката или компанията искат друго, защото те не дишат въздух и не ядат месо. Те дишат печалби, ядат лихвите на капиталите. Не им ли дадат това, те ще умрат, както ние с вас, ако ни лишат от въздух и храна. Жалко е, но е така. Точно така.

Наклякалите мъже вдигаха очи, мъчейки се да проумеят това. Нека земята си остане наша. Може идната година реколтата да бъде добра. Нима сега можеш да познаеш какъв ще бъде идната година памукът? А ако избухне война? Нима сега можеш да познаеш каква ще стане цената на памука? Нали от него правят взривни вещества. И дрехи за войската. Ще има война — и цената на памука ще скочи. Може би идната година. Те гледаха въпросително своите събеседници.

Не бива да се разчита на това. Банката е чудовище, тя трябва да получава непрекъснато печалби. Чудовището не може да чака. Иначе ще умре. Не, не бива да се отлага плащането на данъците. Ако чудовището спре растежа си, ще умре. То не може да не расте.

Нежните пръсти почваха да чукат по рамката на прозореца на колата, грубите пръсти по-здрави стискаха сновящите в праха пръчки. Жените, застанали на вратите на опалените от слънцето арендаторски къщи, въздишаха и стъпваха от крак на крак — смененият крак си почиваше върху другия, мърдайки пръсти. Кучетата се приближаваха до колите, подушваха ги и поливаха едно след друго и четирите им

колела. Кокошките лежаха в нагрятия от слънцето прах, наежили пера, та очистващият прах да проникне чак до кожата им. А в малките кочини прасетата въпросително грухтяха над калните остатъци от помията.

Наклякалите мъже отново наведоха очи. Какво искате от нас? Не бива да се намалява делът ни заради слабата реколта, и без това гладуваме. Децата никога не ядат до насита. Нямаме дрехи — ходим в дрипи. Ако не бяха и съседите така окъсани, щяхме да се срамуваме да се покажем на проповедите.

И накрая представителите преминаха направо на въпроса. Арендата повече не ни задоволява. Един тракторист може да замести дванадесет-четирнадесет фермерски семейства. Плати му заплатата и вземай цялата реколта. Така трябва да правим. Пристъпваме към това неохотно. Но чудовището се чувства зле. С него става нещо лошо.

Ала вие ще погубите земята с памука!

Знаем това. Ще приберем няколко реколти, докато земята още не е съвсем изтощена. После ще я продадем. В източните щати ще се намерят доста хора, които ще искат да купят тук земя.

Арендаторите вдигнаха очи, изпълнени с тревога. А какво ще стане с нас? Как ще се изхраним?

Трябва да се махате оттук. Плуговете ще минат право през дворовете ви.

И тогава наклякалите мъже се изправиха гневно. Дядо ми е заел тази земя, водил е борба с индианците и ги е изгонил оттук. Баща ми се е родил тук и също е водил борба — с бурените и змиите. После, през една година със слаба реколта, му се наложи да склучи малък заем. И ние също се родихме тук. В ей този дом се родиха и нашите деца. Баща ми взе парите. Тогава земята премина в ръцете на банката, но ние останахме на същото място и получавахме малка част от реколтата.

Това ни е известно — всичко ни е известно. Не ние, банката е виновна. Нали тя не е човек? И собственикът, който има петдесет хиляди акра земя, също не е човек. Той е чудовище.

Така е, викаха арендаторите, но земята е наша. Измерихме я и я изорахме. Родихме се на нея, тук ни убиваха, тук умирахме. И дори да е станала бедна, тя си е все още наша. Тя е наша, защото сме се родили

на нея, обработвали сме я, умирали сме на нея. Това прави човека собственик, а не някаква си там хартийка с цифри по нея.

Жалко. Но ние не сме виновни. Виновно е чудовището. Нали банката не е човек.

Да, ала в банката служат хора.

Не, тук не сте прави, никак не сте прави. Банката е нещо друго. Хората в нея може да не са съгласни, с това, което върши тя, и все пак банката си върши своето. Повярвайте ми, банката е нещо по-голямо от хората. Тя е чудовище. Създали са го хората, но те не могат да го управляват.

Арендаторите викаха: дядо ми е водил борба с индианците, а баща ми със змиите за тази земя. Може би трябва да убием банките — те са по-лоши от индианците и змиите. Може би трябва да водим борба за тази земя, както бащите и дедите ни.

Сега и представителите се ядосаха. Трябва да се махате оттук, казаха те.

Но нали земята е наша, викаха арендаторите. Ние...

Не. Собственик на земята е банката, чудовището. Трябва да се махате.

А ако наизлезем с пушките си, както дедите ни срещу индианците? Какво ще стане тогава?

Какво — отначало ще дойде шерифът, а после и войската. Ако останете тук, ще ви обвинят, че сте присвоили чужда земя, а ако убиете някого, ще ви третираат като убийци. Чудовището не е човек, но то може да принуди хората да вършат това, което иска.

А ако се махнем, къде ще отидем? И как ще се махнем? Нямаме пари.

Жалко, отвърщаха представителите. Банката, собственикът на петдесетте хиляди акра земя нямат никаква вина. Вие ползвате земя, която не е ваша. Идете в друг щат, може наесен да постъпите на работа като памукоберачи. Може вашата помощ да потрябва. А защо не вървите на запад, в Калифорния? Там има работа, никога не е студено. И стига само да протегнеш ръка — късаш направо от дървото портокали. Там по всяко време на годината се прибират реколти. Защо не вървите там? И колите на представителите потеглиха и се изгубиха в далечината.

Арендаторите отново налякаха и зашариха с пръчките по праха, мислиха, пресмятаха. Обгорелите им от слънцето лица бяха тъмни, белееха се само очите. Жените плахо пристъпваха от вратите на къщите към мъжете си, а зад тях също тъй плахо се прокрадваха децата, готови всеки миг да побегнат. По-големите момчета клякаха до бащите си — това ги правеше мъже. Като почакаха малко, жените попитаха: какво искаше той?

Мъжете вдигнаха за миг очи — в тях имаше стаена болка. Трябва да се махаме оттук. Чакат ни трактори и надзиратели. Като във фабрика.

Къде ще вървим, питаха жените.

Не знаем. Не знаем.

И жените бързо и мълчаливо тръгнаха пак към къщи, подбирайки пред себе си децата. Те знаеха: когато на мъжа е толкова мъчно, когато той е толкова смутен, може да си изкара лошото настроение и на скъп за него човек. Жените си тръгнаха, оставяйки мъжете сами — нека мислят, нека рисуват мислите си в праха.

След малко арендаторът се озърташе наоколо — поглеждаше поставената преди десет години помпа за вода с дръжка като гъша шия и железни цветя по чучура, дървника, където бяха загубили главите си хиляди кокошки, плуга под навеса и окаченото на гредите над него корито.

А в къщи децата наобиколиха жените. Какво ще правим, мамо? Къде ще вървим сега?

Жените отговаряха: не знаем още. Вървете да си играете. Само от баща ви стойте по-далеч. Иначе ще ви набие. И жените се залавяха за работа, но и като работеха, не преставаха да следят мъжете си, които бяха налякали в праха — смутени и замислени.

Тракторите се появиха по пътищата и из нивята — с гъсенични вериги, пълзящи като насекоми и притежаващи невероятната им сила. Те пълзяха по земята, като стелеха веригите си, придвижваха се върху тях и отново ги прибираха нагоре. Докато бездействаха, дизеловите трактори продължаваха да бумтят; а когато тръгнаха, те отначало започваха да гърмят, но после се успокояваха — и забръмчаваха тихо, монотонно. Чипоносите чудовища вдигаха прах и ровеха муцуни в

него, те кръстосваха надлъж и шир през огради, дворове и долчинки, без да ги заобикалят. Не им трябваша пътища — те си имаха постоянен железен път. И им бе все едно дали вървят през хълмове, дълбоки клисури, огради или къщи.

Човекът на железната седалка не приличаше на човек — той беше с ръкавици, с очила, с гумена маска, която предпазваше от прах носа и устата, и бе част от чудовището — робот, седнал на кормилото. Бумтежът на цилиндрите ехтеше в цялата околност, сливаше се с въздуха и земята и те затреперваха в такт с него. Трактористът нямаше власт над машината си — тя вървеше напърно, през нивята на арендаторите, завиваше и пак напърно се връщаше обратно. Само едно леко движение на лоста — и гъсеничният трактор би се отклонил от правия си път, но ръката на тракториста не можеше да извърши това движение, защото чудовището, създадо трактора, чудовището, изпратило го тук, командуваше ръцете на тракториста, неговия мозък и мускули; то бе сложило на тракториста наочници, намордник, бе замъглило с наочниците разума му, заглушило с намордника неговата реч, замъглило неговото съзнание, заглушило думите на протест. Той не виждаше земята такава, каквато тя беше всъщност, не можеше да помирише нейния аромат, краката му не газеха буците на тази земя, той не усещаше топлината и силата ѝ. Трактористът седеше на железната седалка и стъпваше върху железни педали. Той не можеше нито да подвиква, нито да бие, нито да ругае, нито да ободрява това същество, защото то беше част от него, а той не можеше да подвикне, да шибне, да изругае или да ободри сам себе си. Трактористът не познаваше тази земя, не я ползуваше, не вярваше в нея, не молеше от нея милости. Ако хвърленото семе не дадеше кълнове, това нямаше да го разтревожи. Ако младите филизи увехнеха от суша или изгниеха от проливни дъждове, това щеше да го развълнува толкова, колкото би развълнувало трактора.

Той обичаше тази земя не повече от банките. Той можеше да се възхищава от трактора — от фино изработените му части, от мощта му, от рева на цилиндрите му; но този трактор не беше негов. След трактора вървяха блестящите дискове, те пореха земята с острите си краища, сякаш това беше не оран, а хирургия; разрязаният пласт отиваше надясно, а вторият ред дискове го режеше и отмяташе наляво; ножовете блестяха, излъскани от разрязаната земя. А след дисковете се

влачеха браните, те решеха с железните си зъби земята, дребните буци се разтрошаваха и пръстта се слягаше. След браните идваха дългите сеялки: дванадесет извити железни члена, създадени в леярната на завода, съвкупяващи се със земята както всички механизми — спокойно, без страст. Трактористът седеше на железната седалка и се гордееше с прокараните не по негова воля прави бразди, гордееше се с чуждия, безразличен нему трактор, гордееше се със силата, над която той нямаше власт. А когато дойдеше жътва, никой нямаше да стрие горещите буци между пръстите си. Ничии ръце не бяха докосвали тези семена, никой нямаше да очаква кълновете с трепет. Хората щяха да ядат това, което не са отгледали, между тях и хляба нямаше да съществува никаква връзка. Земята раждаше от желязото и пак от него бавно умираше; вече нямаше да я обичат и мразят, нито да се обръщат към нея с молитви и проклетия.

На пладне трактористът обикновено спираше до някоя фермерска къща и изваждаше закуската си: сандвичи, увити в парафинирана хартия — бял хляб, туршия, сирене и шунка, парче сладкиш с щемпел като някаква машинна част. Той ядеше без охота. А арендаторите, които още не бяха се изселили, идваха да го погледат и с любопитство следяха как сваля очилата и гумената маска, под които бяха останали бели кръгове около очите и голям бял кръг около носа и устата. Ауспухната тръба на трактора продължаваше тихо да бумти, защото горивото беше толкова евтино, че нямаше смисъл да се спира дизеловият мотор и после да се загрява отново. Любопитни деца се тълпяха наоколо — окъсани деца, които ядяха питките си. Те следяха с гладни очи как трактористът развива сандвичите, душеха с изострилите се от глад нослета миризмата на туршията, сиренето и шунката. Те не говореха нищо на тракториста. Следяха ръката му, поднасяща храната към устата. Те не гледаха как той дъвче; очите им не се откъсваха от ръката със сандвича. А скоро и арендаторът, който не искаше да напусне земята си, идваше тук и клякаше в сянката край трактора.

— Та ти си бил синът на Джо Дейвис?

— Същият — отговори трактористът.

— Защо си се захванал с такава работа — против своите?

— Плащат ми три долара на ден. Омръзна ми да пълзя за парче хляб и да гладувам. Имам жена, деца. Трябва да ядем. Плащат ми три долара и работата е постоянна.

— Всичко това е вярно — каза арендаторът. — Но заради твоите три долара гладуват петнайсет-двайсет семейства. Стотина души напуснаха това място и се скитат по пътищата все заради твоите три долара. Това хубаво ли е?

А трактористът отговори:

— Не ме интересува. Аз трябва да мисля за децата си. Плащат ми три долара на ден и работата е постоянна. Сега е друго време, мистър, не разбираш ли това? Ако нямаш два, пет, десет хиляди акра и трактор, няма да се задържиш на земята си. Такива дребосъци като теб и мен не са вече годни да имат своя земя. Не пищиш, че не си Форд или шеф на телефонна компания, нали? Е, със земята е същото. Нищо не може да се направи. По-добре си потърси някъде работа за три долара на ден. Друго не ни остава.

Арендаторът се замисли.

— Чудно нещо! — възкликна той. — Имаш си малко земица, тя е всичко за теб, тя е твоя плът и подобие. Само ако земята е твоя, можеш да ходиш по нея весел, да я работиш с любов, да тъжиш, когато има суша, и да се радваш, когато ваят дъждове — защото тя е всичко за теб и ти се чувствуваш по-силен, тъй като си неин собственик. Дори да изкарваш малко, пак се чувствуваш по-силен. Винаги е така.

И арендаторът продължи:

— А ако земята е много и очите ти никога не са я виждали, пръстите ти никога не са стривали нейните буци, ти не си стъпвал на нея, тогава господар става не човекът, а земята. Човекът вече не може да върши, каквото си иска, нито да мисли, каквото си ще. Земята е по-силна, тя е господарят. А човекът става нищожен. Владенията му са огромни, ала той е роб на собствеността си. Винаги е така.

Трактористът довърши сладкиша с щемпела и хвърли кората му.

— Сега е друго време, не разбираш ли това? С такива мисли няма да изхраниш децата си. Изкарвай три долара на ден и храни децата си. Не е твоя работа да плачеш за чуждите деца. А ако научат какво си приказвал с мен, няма да видиш тези три долара. Трябва да мислиш само за трите долара на ден и за нищо друго, иначе господарите няма да ти ги дадат.

— Заради твоите три долара стотина души се влачат по пътищата. Къде да отидем?

— Добре, че ме подсети — каза трактористът. — По-скоро се измитайте оттук. Като се наобядвам, почвам да ора вашия двор.

— Отзарана нали събори кладенеца?!

— Да. Браздата трябва да се кара право. Като се наобядвам, ще почна двора. Браздите трябва да бъдат прави. И ето още какво... Щом познаваш стария, Джо Дейвис, ще ти кажа и това: получих нареждане, ако арендаторът още не си е излязъл, да насоча трактора към къщата му и да закача малко единия ѝ край — ще получа за това два долара добавка. Най-малкото ми момченце още не е носило обувки.

— Построих тази къща със собствените си ръце. Изправях стари гвоздеи за строежа, прикрепвах с тел таванските греди. Къщата е моя. Аз съм я строил. Само да посмееш да я закачиш — ще застана с пушка на прозореца. Само да посмееш да се приближиш, ще те застрелям като куче.

— Не съм виновен аз. От мене нищо не зависи. Ако не изпълня нареждането, ще изгубя работата си... А ти... е, да речем, че ме убиеш. Ще те обесят и още докато шаваш на бесилката, тук ще дойде друг тракторист и ще събори къщата ти. Няма да убиеш когото трябва.

— Прав си — рече арендаторът. — А кой нареди това? Ще го пипна аз... Ето кого трябва да убия.

— Пак грешиш. Той пък е получил такова нареждане от банката. Банката му е казала: „Да изселиш всички, иначе се прощавай с работата си.“

— Значи, директорът на банката... Или управата. Ще заредя пушката с много патрони и ще отида в банката.

А трактористът рече:

— Един човек ми каза, че банката получила нареждане от изток. Нареждането било такова: „Подобреете добивите, иначе ще ликвидираме банката ви.“

— Къде е краят на тази работа? В кого тогава да стрелям? Преди да умра от глад, ще убия човека, който ми докара това до главата.

— Не знам. Може би не трябва да убиваш никого. Може би виновният не е човек. Може да е вярно това, дето го казваш — че земята се разпорежда с хората. Във всеки случай аз ти казах за нареждането, което съм получил.

— Трябва да си помисля — рече арендаторът. — Всички трябва да си помислим какво ще правим. Не може да няма начин да се сложи край на това. Та то не е светкавица, не е земетресение. Кой върши лошите неща? Хората. Значи, това може да се промени. — И арендаторът седна на вратата на къщата си, а трактористът даде газ и потегли; веригите се задвижиха, железните зъбци на браните заресаха земята, членовете на сеялката се заплъзгаха в земята. Тракторът прекоси двора и твърдата, утъпкана земя се превърна в засята нива. Тракторът се върна обратно, сега неразораната ивица остана само десет стъпки широка. Тракторът зави и тръгна отново напред. Желязната броня захапа ъгъла на къщата, разруши стената, откъсна къщата от основите ѝ и тя рухна на една страна, смазана като буболечка. Трактористът беше с очила и с гумена маска на носа и устата. Трактористът редеше прави бразди, а въздухът и земята трепереха, откликвайки на бумтенето на мотора. Арендаторът бе вперил очи след трактора с пушка в ръка. До него стоеше жена му, а зад тях — притихналите деца. И всички бяха вперили очи след трактора.

ШЕСТА ГЛАВА

Пастор Кейси и Младия Том стояха на хълма и гледаха надолу към мястото на Джоудови. Единият ъгъл на малката небоядисана къща беше разрушен и тя бе откъсната от основите си, затова бе силно наклонена на една страна, а изпочупените ѝ прозорци гледаха към небето доста високо над хоризонта. Оградата я нямаше и в двора чак до къщата и до плевника растеше памук. Бараката също лежеше на една страна, памук растеше и край нея. Дворът, който преди беше силно утъпкан от босите крака на децата и от конските копита, както и от широките колела на каруците, сега бе превърнат в нива и в него растеше тъмозеленият, прашен памук. Младия Том дълго се взира в дрипавата върба край сухото корито за конете, в бетонната основа на което преди стоеше помпата. „Господи! — рече той най-последно. — Дявол знае какво е станало тук. Никой не живее в тази къща.“ Накрая той бързо заслиза от хълма и Кейси го последва. Джоуд надникна в плевника — той бе пуст, постлан със слама, в единия му ъгъл бе яслата на мулетата. Докато гледаше вътре, той чу шумолене по пода и забеляза под сламата едно мише семейство. Джоуд се спря и при входа на пристройката за инструменти, но в нея нямаше нищо — само един счупен палешник, купчина тел в единия ъгъл, желязно колело от косачка за сено, един прояден от мишки хамут на муле, плосък бидон за масло, покрит със слой прах и мазнина, и скъсан комбинезон, закачен на един гвоздей.

— Нищо не е останало — каза той. — Имахме много хубави инструменти. Нищо не е останало.

Кейси рече:

— Ако бях още проповедник, щях да кажа, че това място е поразено от ръката на всевишния. Но сега не мога да кажа нищо. Не бях тук. Не съм чул нищо.

Двамата тръгнаха към бетонния капак на кладенеца, през памука, кутийките на който се бяха вече образували, през двора, превърнат в нива.

— Никога не сме сели тук — рече Джоуд. — Винаги сме оставяли това място незасято. Как иначе ще вкараш кон в двора, без да изгази памука?

Двамата се спряха пред сухото корито за водопой — бурените, които растяха под коритото, ги нямаше, а старото дебело дърво на коритото бе сухо и напукано. Болтовете върху капака на кладенеца, които придържаха помпата, стърчаха свободни, винтовете им бяха ръждясали и без гайки. Джоуд погледна в кладенеца, плю и се послуша. После пушна една буца пръст вътре и пак се послуша.

— Хубав кладенец беше — рече той. — Изглежда, че в него сега няма нито капка вода.

Джоуд сякаш не смееше да си влезе в къщи. Пускаше буца след буца в кладенеца.

— Сигурно всички са измрели — каза той. — Но все някой щеше да ми каже. Щях да науча от някого.

— Може да са оставили писмо или някаква бележка в къщата. Знаеха ли, че ще излезеш от затвора?

— Не знам — отвърна Джоуд. — Не, мисля, че не. Сам не знаех до преди една седмица.

— Нека надникнем в къщата. Тя е цялата разкривена. Нещо здравата я е ударило.

Двамата бавно се упътиха към клекналата къща. Две от подпорите на покрива на верандата бяха отнесени и покривът бе рухнал на една страна. А ъгълът на къщата беше изтърбушен. Стаята на този ъгъл се виждаше през купчина разцепени дъски и греди. Външната врата висеше, отворена навътре, а вътрешната вратичка, която бе срещу външната врата и се затваряше с ключалка, висеше на кожените си панти, отворена навън.

Джоуд стъпи на стъпалото — греда, дебела дванадесет на дванадесет инча.

— Стъпалото си стои на мястото — каза той. — Или не живеят вече тук, или майка е умряла. — Той посочи вратичката срещу външната врата. — Ако майка беше тъдява, тази вратичка щеше да бъде затворена и заключена. Тя вършеше това винаги — гледаше вратичката да бъде затворена. — Очите му се навлажниха. — Винаги, откак прасето се вмъкна у Джейкъбсови и изяде бебето им. Мили Джейкъбс излязла до плевника. Когато се върнала, прасето още ядяло

бебето. Мили беше тогава бременна; и като почна да буйствува... Не можа да се оправи. Оттогава изгуби ума си. Но майка си взе урок от това. Никога не оставяше вратичката на кочината отворена, ако не си е в къщи. Никога не забрави това. Не — или не живеят вече тук, или са измрели. — Той се покачи на разцепената веранда и надникна в кухнята. Прозорците бяха счупени, по пода имаше камъни, подът и стените бяха разкривени и всичко бе покрито с прах. Джоуд посочи счупените стъкла и камъните. — Децата — рече той — могат да изминат двайсет мили, за да видят сметката на някой прозорец. Сам съм правил така. Те знаят, когато някоя къща е празна, знаят. Това е първото нещо, което научават, когато хората се изселят.

Кухнята беше без мебели, без печка и през кръглата дупка за кюнеца в стената се процеждаше светлина. На полицата над умивалника лежеше старо ножче за отваряне на бира в кутии и една счупена вилица без дървената ѝ дръжка. Джоуд се вмъкна тихо в стаята и подът простена под тежестта на стъпките му. На земята срещу стената се валяше един стар брой на „Филаделфия Леджър“^[1]; страниците му бяха пожълтели и подвити по краищата. Джоуд погледна и в спалнята — тя бе без легло, без столове, съвсем празна. На стената бе закачена една цветна фотография на индианка с надпис „Червеното крило“. Една дъска от легло бе опряна о стената, а в единия ъгъл стоеше висока дамска обувка с копчета, с отпрана подметка на пръстите и скъсана отгоре. Джоуд я взе и я разгледа.

— Спомням си — каза той. — Тя е на мама. Сега е съвсем износена. Мама обичаше тези обувки. Носи ги с години. Не, те са заминали — и са взели всичко.

Слънцето се беше спуснало по-ниско и сега грееше през неравния край на счупеното стъкло. Най-после Джоуд се обърна, излезе навън и прекоси верандата. Той седна в единия ѝ край и положи босите си крака на стъпалото, широко дванадесет на дванадесет инча. Над нивята се спускаше вечерният здрач и памукът хвърляше дълги сенки върху земята, дълга сянка хвърляше и опърпаната върба.

Кейси седна до Джоуд.

— Никак ли не са ти писали? — попита той.

— Никак. Както ти казах, те не са от тия, дето пишат. Татко може да пише, но не ще. Не обича. Разтреперва се, когато трябва да стори

това. Може да си изпише каквото иска от някой каталог, и то не по-зле от когото и да било, ала не иска да си губи времето за писма.

Двамата седяха един до друг, вирайки се в далечината. Джоуд остави свитото си сако на верандата до себе си. Свободните му вече ръце си свиха цигара, изравниха я с пръсти и я запалиха; той пое дълбоко дима и го изкара през носа си.

— Случила се е някаква беда — рече той. — Не мога да разбера каква е тя, но е по-лоша от всичко друго. Ето — къщата е съборена и моите близки ги няма.

Кейси каза:

— Ей там беше ровът, където ви кръщавах. Ти не беше лошо момче, но бе много упорит. Беше се вкопчил като булдог в плитката на онова момиче. Кръстих и двама ви в името на светия дух, но ти продължаваше да държиш плитката. Тогава Стария Том, баща ти, каза: „Бутни ги под водата.“ Аз го послушах — тикнах главата ти надолу, докато от устата ти почнаха да излизат мехури; чак тогава ти пусна плитката. Не беше лошо момче, но бе много упорит. Понякога такива упорити деца израстват смели, с горд дух.

Една мършава сива котка се прокрадна от плевника и се запровира през памука към къщата. Тя скочи безшумно на верандата и запълзя с подвити предни крака към мъжете. После ги заобиколи и седна между тях, малко по-отзад, като проточи леко потрепващия край на опашката си право върху пода. Котката седеше и гледаше в далечината, там, където гледаха двамата мъже. Джоуд се озърна и я видя.

— Господи! Виж кой е тук! Някой все пак е останал. — Той протегна ръка, ала котката отскочи настрана, седна отново и заблиза възглавничките на вдигнатата си лапа. Джоуд погледна котката и на лицето му се изписа учудване. — Знам какво се е случило — извика той. — Тази котка ме подсети каква е бедата.

— Струва ми се, че бедите са много — каза Кейси.

— Да, не е сполетяла само нас. Иначе тази котка просто щеше да отиде у някои съседни — например у Рансови. Иначе все някой щеше да отмъкне от гредите и дъските на къщата. Тук не е имало никого цели три-четири месеца, а не е откраднато нито едно дърво. Плевникът е направен от хубави дъски, дъските на къщата са също хубави, рамките на прозорците са от добър материал — а никой не ги е взел. В това има

нещо нередно. Точно то ме безпокои и не мога да разбера какво се е случило.

— Е, според теб какво е станало? — Кейси се пресегна, изхлузи гуменките си и раздвижи дългите пръсти на краката си — те зашаваха като червеи.

— Не знам. Мисля, че и съседите ги няма. Ако те си бяха тук, щяха ли да си стоят всички тези хубави дъски? Да, точно така! Една Коледа Албърт Ранс отведе семейството си, дори децата и кучетата, в град Оклахома. Щяха да гостуват у един негов братовчед. Добре, ала всички наоколо помислиха, че Албърт се е изселил, без да се обади на някого — може би заради дългове или за да се отърве от някоя жена. Когато той се върна след една седмица, в къщата му не беше останало нищо — липсваше печката, липсваха леглата, липсваха рамките на прозорците, осем стъпки от дъските на къщата от южната ѝ страна също липсваха, тъй че можеше да се гледа през нея. Албърт пристигна точно когато Мюли Грейвс си тръгваше, натоварил вратите и помпата на кладенеца. Две седмици Албърт обикаля съседите, докато събере всичките си вещи.

Кейси с наслада чешеше босите си ходила.

— Никой ли не се скара с него? Всички ли му върнаха охотно нещата?

— Разбира се. Те не ги бяха откраднали. Помислили, че ги е оставил и просто ги взели. Той си върна всичко, с изключение на една възглавница за диван — кадифена, с индианец на нея. Албърт я поиска от дядо. Нали дядо се бе бил с индианците, твърде възможно бе да я е взел той. Да, дядо наистина я беше взел, но хич не го интересуваше какво има на нея. Тя просто му харесваше. Все със себе си я носеше и винаги сядаше на нея. В никакъв случай не искаше да я върне на Албърт. Казваше: „Ако Албърт иска толкова много да си вземе възглавницата, да дойде да си я вземе, но да не идва без пушка, защото ще му пробия глупавата глава, ако мисли да ми вдига кавга за нея.“ Най-после Албърт се отказа от възглавницата и я подари на дядо ми. И на дядо му влезе бръмбар в главата. Почна да събира кокоши пера. Казваше, че ще си направи пухено легло. Ала това не стана. Под къщата ни имаше дупка на пор. Веднъж баща ми издебна пората и го цапардоса с една дъска, а той взе, че усмърдя перата. И мама изгори всичките пера на дядо, иначе не можеше да се диша в къщи. — Джоуд

се засмя. — Дядо е упорит като козел. Седнал на възглавницата с индианеца и каза: „Нека Албърт дойде да си я вземе. Ще науча аз този празноглавец — ще му извия врата като опрани долни гащи.“

Котката се приближи отново до двамата мъже и опашката ѝ пак се отпусна върху пода, а мустаците ѝ нервно замърдаха от време на време. Слънцето се спусна още по-ниско над хоризонта и прашният въздух заблестя със златисточервен цвят. Котката протегна любопитно сивата си лапа и докосна сакото на Джоуд. Той се огледа.

— По дяволите, забравих за костенурката. Няма да я държа вечно увита.

Той отви земната костенурка и я тикна под къщата. Но след миг тя се показва отново навън и тръгна на югозапад, накъдето вървеше преди, когато Джоуд я намери. Котката скочи върху нея и удари изпънатата напред глава и пълзящите крака на костенурката. Старата, твърда, насмешлива глава се скри, а дебелият опашка се вмъкна под черупката и когато котката се измори да чака и се отдалечи, костенурката продължи пак пътя си на югозапад.

Младия Том Джоуд и проповедникът гледаха как костенурката върви, клатейки крака и повдигайки тежката си, силно изкорубена черупка, следвайки пътя си на югозапад. Котката се запромъква подир костенурката, но след десетина метра наежи гръб, изви го като дъга, прозя се и крадешком се упъти обратно към седналите мъже.

— И къде, по дяволите, отива? — рече Джоуд. — Колко костенурки съм видял през живота си! И винаги бързат нанякъде. Винаги искат да отидат непременно някъде.

Сивата котка седна отново между тях, малко по-отзад. Тя бавно запримигва. Кожата на гърба ѝ потрепна напред, ухапана от бълха, сетне бавно се плъзна назад. Котката вдигна лапа и я разгледа, бързо извади нокти, след това ги прибра и заблиза възглавничките си с бледорозовия си език. Червеното слънце докосна хоризонта и се разстла като медуза, а небето над него стана по-ярко и по-живо. Джоуд отви новите си жълти обувки от палтото и отърси с ръка прашните си крака, преди да ги пъхне в обувките.

Проповедникът, който се взираше към нивята, каза:

— Някой идва. Погледни! Ей там, право през памука.

Джоуд погледна, накъдето сочеше Кейси.

— Върви пеш — рече той. — Не мога да го видя, защото вдига много прах. Кой ли, дявол да го вземе, идва тук?

Двамата следяха фигурата, която се приближаваше във вечерния здрач; прахът, който вдигаше тя, бе почервенял от залязващото слънце.

— Това е мъж — каза Джоуд.

Мъжът се приближи и когато той се изравни с хамбара, Джоуд рече:

— Ах, да, познавам го. И ти го познаваш — това е Мюли Грейвс. — И той извика: — Хей, Мюли! Как си?

Приближаващият се човек спря, стреснат от вика, сетне продължи по-бързо. Той беше слаб и възнисьък. Движенията му бяха отсечени и бързи. В ръката си носеше торбичка от груб плат. Синият му панталон беше избелял на коленете и отзад, старото черно сако бе потънало в петна, ръкавите бяха разпрани на гърба, а на лактите имаше големи дупки. Черната му шапка беше също цялата в петна, а корделата ѝ, отпрана от едната страна, се вееше нагоре-надолу, когато той вървеше. Лицето на Мюли беше гладко и без бръчки, но погледът му беше свиреп като лицето на лошо дете, устата здраво стисната и малка, а малките очички — полунамръщени, полуядовити.

— Помниш ли Мюли? — рече тихо Джоуд на проповедника.

— Кой е там? — извика приближаващият се човек. Джоуд не отговори. Мюли дойде съвсем близо и чак тогава разпозна лицата.

— Гръм да ме удари! — каза той. — Това е Томи Джоуд. Кога те пуснаха, Томи?

— Преди два дни — отвърна Джоуд. — Накрая се качих на един автомобил. И виж какво намерих тук. Къде са нашите, Мюли? Защо цялата къща е срутена и в двора расте памук?

— Господи, добре, че наминах! — рече Мюли. — Стария Том се тревожеше. Когато решиха да тръгват, аз седях във вашата кухня. Казах на Том, че за нищо на света няма да мръдна оттук. Така му казах, а той рече: „Много се безпокоя. Ако той си дойде в къщи и не намери никого тук? Какво ще си помисли?“ Аз му казвам: „Защо не му напишеш писмо?“ А Том ми отвръща: „Може би така ще сторя. Ще си помисля за това. Но ако не му напиша нищо, навъртай се насам за Томи, стига да си още тъдява.“ — „Ще бъда тъдява — казах му аз. — Ще бъда тъдява до второто пришествие. Още не се е родил този, който

ще може да изгони един Грейвс от мястото му.“ И както виждаш, още съм тук.

Джоуд рече нетърпеливо:

— Къде са нашите? За себе си после ще разкажеш, първо ми кажи къде са нашите.

— Те също бяха решили да упорствуват, когато банката дойде да разорава с трактори местата. Дядо ти се изправи тук с пушката, стреля два пъти и счупи фаровете на трактора, ала машината продължи да се приближава към къщата. Дядо ти не искаше да убие тракториста — това беше Уили Фийли, а Уили знаеше, че не бива да се плаши, ето защо продължи да се приближава към къщата, здравата я друсна и я разлюля като земетресение. Тогава нещо се обърна в гърдите на Стария Том и той се предаде. И оттогава не прилича на себе си.

— Къде са нашите? — запита гневно Джоуд.

— Нали това ти разправям. На три пъти излизаха с каруцата на чичо ти Джон. Натовариха печката, помпата и леглата. Да можеше отнякъде да видиш леглата, качени на каруцата, а отгоре всичките деца и баба ти и дядо ти, седнали напред, а брат ти Ной си седи най-спокойно, пуши цигара и плюе от време на време от каруцата. — Джоуд отвори уста да прекъсне събеседника си, но Мюли бързо рече: — Те са всички у чичо ти Джон.

— О! Всички у чичо Джон. Но какво правят там? Потърпи още минутка, Мюли — кажи ми, каквото те питам, а после може да разправяш, за каквото си искаш. Какво правят там?

— Какво — окопават памук, всички, дори децата и дядо ти. Събират пари, за да могат да заминат на запад. Ще си купят автомобил и ще заминат на запад, където се живее по-леко. Тук вече няма живот. Петдесет цента на акър за окопаване на памук и трябва да се молиш да те вземат на работа.

— Значи, още не са тръгнали, така ли?

— Не са — отвърна Мюли. — Поне доколкото знам. Преди четири дни видях брат ти Ной на лов за зайци и той ми каза, че до две седмици ще заминат. И чичо ти Джон бил предупреден да се маха. Най-добре ще е да отидеш до неговото място — то е на около осем мили отгук. Ще намериш вашите, натъпкани в къщата на чичо ти като торбести плъхове в зимна дупка.

— Добре — отговори Джоуд. — Сега можеш да продължиш, за каквото си щеш. Никак не си се променил, Мюли. Ако искаш да разкажеш за нещо, което е на северозапад, обръщаш носа си право на югоизток.

Мюли отвърна троснато:

— И ти никак не си се променил. Беше нагло момче и такъв си си останал и сега. Какво, да не искаш мене да учиш на ум?

Джоуд се ухили:

— Не, нямам такова намерение. Като намислиш да пъхнеш главата си в куп счупени стъкла, никой не може да те накара да не го правиш. Нали познаваш този проповедник? Пастор Кейси.

— Да, да, познавам го. Не го забелязах досега. Добре го помня. — Кейси стана и двамата си стиснаха ръцете. — Радвам се, че те виждам пак — рече Мюли. — Не си се мяркал тъдява бог знае откога.

— Махнал се бях, за да си помисля за някои неща на воля — отвърна Кейси. — Какво се е случило тук? Защо изгонват хората от земята им?

Мюли тъй здраво стисна уста, че средата на горната му устна увисна надолу като клон на папагал. Той се намръщи.

— Кучи синове! — възкликна той. — Мръсни кучи синове! Казвам ви, хора, оставам тук. Те няма да се отърват от мен. Ако ме изгонят, пак ще се върна, а ако мислят, че ще мирувам само в гроба, ще взема на оня свят и две-три от тези кучета за компания. — Той потупа тежко издутия джоб на сакото си. — Няма да вървя никъде. Баща ми е дошъл тук преди петдесет години и аз нямам никакво намерение да се махам.

Джоуд каза:

— Защо трябва да пъдят хората оттук?

— О! Те говориха много за това. Знаеш какви реколти имахме напоследък. Прахът ни засипваше и разваляше всичко, тъй че не можехме да намерим семе за цял. Всички задължняха на бакалина. Няма какво да ти разправам. А господарите на земята казват: „Няма смисъл да държим арендатори. Делът на арендатора е точно толкова, колкото не можем да си позволим да загубим от нашите печалби. Дори ако не раздробяваме повече земята, няма да можем да повишим добива й.“ И почнаха да разорават с трактори земите на арендаторите. И

всички си заминаха, само аз останах. Томи, ти ме познаваш. Познаваш ме, откак си се родил.

— Точно тъй — рече Джоуд, — откак съм се родил.

— Да, и знаеш, че не съм глупак. Зная, че тази земя не е особено добра. Не я е бивало за нищо друго, освен за паша. Нямахме смисъл да я разорават. А сега този памук съвсем ще я изтощи. Ако не ми бяха рекли да се махам, сигурно сега щях да бъда в Калифорния и да ям грозде и си бера портокали, когато поискам. Но тези кучи синове ми рекоха да се махам и, кълна се в бога, когато ти кажат така, никога няма да се махнеш!

— Така е — потвърди Джоуд. — Чудя се как татко тъй лесно се е съгласил да замине. Чудя се как дядо не е убил някого. Никой не е посмял досега да учи дядо какво да прави. И мама не е от тези, дето позволяват да ги командуват. Веднъж един разносвач на стока й възрази; тя държеше в едната си ръка кокошка, а в другата брадва — тъкмо се канеше да отсече главата на кокошката. Искаше да го удари с брадвата, но забрави в коя ръка я държи и така го цапардоса с кокошката, че в ръката й останаха само краката на птицата. Така го беше халосала, че после трябваше да хвърлим кокошката. Дядо се скъса да се смее. Чудя се как нашите са се съгласили да заминат.

— Е, този, който дойде тук, говореше тъй, сякаш мед му капеше от устата. Той рече: „Трябва да си вървите. Вината не е моя.“ — „Добре, казвам му аз, чия е вината тогава? Ще отида и хубаво ще наредя виновника.“ А той отвърща: „Това е земеделската и скотовъдна компания «Шоний». Аз само получавам нареждания.“ — „А кой е този Шоний?“ — „Такъв няма. Това е компания.“ След такива думи не можеш да не се объркаш. Не можеш да откриеш човека, който е виновен. На повечето от нас омръзна да се ядосват и търсят виновника и заминаха; но аз останах тук. Страшно съм разгневен за това. И ще стоя тук.

Една голяма червена слънчева капка натежа на хоризонта, капна и изчезна; над мястото, където тя се скри, небето заблестя и озари един дрипав облак, подобен на кървав парцал. А от изток запълзя здрач и скоро тази страна на хоризонта потъна в мрак. Вечерницата изгря и затрептя на тъмния небесен свод. Сивата котка се запрокравда към отворения плевник и се вмъкна вътре като сянка.

Джоуд каза:

— Няма смисъл да бием осем мили път тази вечер до мястото на чичо Джон. Кундурите ми се спекоха от слънцето. Да отидем до твоето място, а, Мюли? Дотам има не повече от миля.

— Няма смисъл. — Мюли изглеждаше смутен. — Жената, децата и шурейт — всички заминаха за Калифорния. Нямаше какво да ядем. Не бяха толкова ядосани, колкото мене, и заминаха. Нямаше нищо за ядене.

Проповедникът нервно замърда.

— И ти трябваше да заминеш. Не бива да разваляш семейството си.

— Не можех — отвърна Мюли Грейвс. — Не ми даваше сърце да замина.

— Господи, аз съм страшно гладен! — каза Джоуд. — Цели четири години съм ял все под час. В стомаха ми става цяла революция. Какво смяташ да ядеш, Мюли? С какво се прехранваш тук?

Мюли отговори срамежливо:

— Отначало ядях жаби, катерици и прерийни кучета. Нямаше как иначе. Но сега имам телени примки, заложил съм ги точно на оставените от дивеча дири в храсталака в сухата част от леглото на потока. Хващам зайци и от време на време по някоя яребица. Улавям и порове и ракуни. — Той се пресегна, взе торбата си и я изпразни върху верандата. От нея се търколиха като меки, пухкави топки един див и два питомни заека.

— Боже всевишни — рече Джоуд, — повече от четири години не съм хапвал пресен дивеч!

Кейси взе единия от питомните зайци и го задържа в ръка.

— Ще разделиш ли плячката си с нас, Мюли Грейвс? — попита той.

Мюли неловко тъпчеше на едно място.

— Няма място за избор. — Той замълча, смутен от неделикатността на своите думи. — Не исках да кажа това. Аз... исках да кажа — той се запъна, — аз мисля ей така: ако имаш нещо за ядене и някой е гладен — е, тогава първият няма какво да избира. Не мога да взема зайците си и да отида някъде да ги изям самичък. Разбираш ли?

— Разбирам — отвърна Кейси. — Добре те разбирам. Мюли чувствава това, Том. Мюли го чувствава, ала не може да го изрази, аз също не мога.

Младия Том потри ръце.

— Кой има нож? Да оправя тези клетки гризачи. Ей сега да ги оправя.

Мюли бръкна в джоба на панталона си и извади един голям джобен нож с рогова дръжка. Том Джоуд го пое, отвори острието и го помириса. Сетне го заби няколко пъти в земята и пак го помириса, изтри го о крака си и опита острието с палец.

Мюли измъкна от задния си джоб еднолитрова бутилка с вода и я остави на верандата.

— Недейте пи много — рече той. — Това е всичката вода. А този кладенец тук е затрупан догоре.

Том взе единия от зайците в ръка.

— Някой от вас да отиде до хамбара и да донесе малко тел. Ще накладем огън от счупените дъски на къщата. — Той погледна мъртвия заек. — Няма нищо по-лесно от това да одереш заек — каза той. Сетне повдигна с пръсти кожата на гърба, разреза я, пъкна ръка в дупката и дръпна кожата. Тя се смъкна като чорап, плъзгайки се от тялото към врата и от краката към лапите. Джоуд взе отново ножа и отрязва главата и лапите. Той остави кожата, изкорми заека, изтърси вътрешностите му върху кожата и накрая хвърли остатъците в памучната нива. Малкото телце на оголения заек бе готово. Джоуд отрязва краката и раздели месестия гръб на две части. Той вече се бе заел с втория заек, когато Кейси се върна с кълбо объркан тел в ръка. — Сега накладете огън и забийте две-три колчета — рече Джоуд. — Божичко, как ми се яде!

Той приготви и другите зайци и наниза късовете месо на тела. Мюли и Кейси отпраха няколко разцепели дъски от разрушения ъгъл на къщата, запалиха огън и забиха две срещуположни колчета на земята, които да крепят тела.

Мюли се върна при Джоуд.

— Виж дивия заек да няма циреи — рече той. — Не обичам да ям зайци с циреи. — Той извади малка платнена торбичка от джоба си и я остави на верандата.

Джоуд каза:

— Заекът е гладък като бебе... Боже, ти имаш и сол? Я претършувай джобовете си, може да намериш там случайно чинии и жертвено вино! — Той сипна сол в ръката си и поръси с нея заешкото месо, нанизано на тела.

Пламъците на огъня заиграха и сенките им се залюляха върху стените на къщата, а сухото дърво запука и запращя. Небето сега бе почти съвсем тъмно и звездите ярко се открояваха на свода му. Сивата котка излезе от плевника и мяукайки, бързо се упъти към огъня, но когато почти стигна до него, се извърна и тръгна право към една от малките купчинки заешки вътрешности, хвърлени на земята. Тя задъвка и загълта, червата висяха от устата ѝ.

Кейси седна на земята край огъня, подхранвайки го с малки парчета дъски и тикайки по-големите парчета навътре, когато пламъкът овъглеше краищата им. Прилепите прелитаха напред-назад над светлото петно на огъня. Котката отстъпи няколко крачки, седна на задните си крака, заоблизва муцуната си и почна да мие лицето и мустаците си.

Джоуд хвана тела, на който беше нанизано заешкото месо, за двата края и тръгна към огъня.

— Ето, дръж единия край, Мюли. Омотай го около кола. Добре, стига толкова. Сега да опънем тела. Трябваше да почакаме огънят да поотслабне, но хич не ми е до чакане. — Джоуд изопна тела, после намери една пръчка и заплъзга късчетата месо по тела, докато те дойдоха над огъня. Пламъците заблизаха леко месото; то стана потвърдо и сякаш покрито с гланц. Джоуд седна край огъня и непрекъснато движеше и обръщаше с пръчката месото, за да не се залепи за тела. — Това се казва угощение — рече той. — Мюли има и сол, и вода. Да беше имал и тенджерата с качамак в джоба си. Друго не искам.

Гласът на Мюли отекна от другата страна на огъня:

— Вие, приятели, сигурно ще помислите, че съм мръднал, щом живея така.

— Глупости, мръднал! — отвърна Джоуд. — Ако си мръднал, бих искал всички да са такива.

Мюли продължи:

— Чудна работа, сър! Когато ми казаха, че трябва да се махам оттук, нещо в мен се обърна. Идеше ми да се дигна, та в града и да избия там сума свят. Но после всичките ми близки заминаха на запад. И ето ме аз останах да се скитам тъдява самичък. Все тъдява се навъртам. Никога не съм отивал по-далеч. Спя, където ми падне. Канех се да спя тук тази нощ. Ето защо дойдох насам. Казвам си: „Наглеждам

имота на хората и когато всички те се върнат, много ще се зарадват.“ Но зная, че сам себе си мамя. Тук няма нищо за наглеждане. Хората никога няма да се върнат. Само аз се скитам тъдява като дух из гробище.

— Човек свиква с мястото, където живее, и не му се иска да го напусне — каза Кейси. — Човек свиква и с мислите си и също не му се иска да ги забрави. Аз вече не съм проповедник, ала много често мислите ми приличат на проповеди, без да си давам сметка за това.

Джоуд обърна късчетата месо. Сега от тях капеше сок и всяка капка, която падаше в огъня, избухваше като главичка на кибритена клечка. Гладката повърхност на месото се бе набръчкала и станала леко кафява.

— Ах, помиришете само! — рече Джоуд. — Боже, как мирише!

Мюли продължи:

— Като дух из гробище. Обикалях по местата, с които ме свързват спомени. Като например едно място над нашата земя; в долчинката има храст. Там за пръв път в живота си легнах с момиче. Бях на четиринайсет години и тропях, подскачах и сумтях като елен, бях се разлудял като козел. Отидох сега там, легнах на земята и сякаш преживях всичко още веднъж. Има и едно място край плевника, където един бивол мушна много лошо баща ми. Кръвта на татко е още на това място, просмукана от земята. Сигурен съм. Не измихме земята от кръвта. Сложих ръка на това място, където бащината кръв се бе смесила с пръстта. — Той се спря и продължи смутено: — Смятате ли, приятели, че съм мръднал?

Джоуд обърна месото, очите му бяха замислени. Кейси, свил високо колене, гледаше втренчено огъня. На петнадесет стъпки зад мъжете седеше ситата котка, дългата ѝ сива опашка бе грациозно извита пред предните крака. Една голяма кукумявка нададе писък, прелитайки над главите им, и блясъкът на огъня освети белия корем и разперените ѝ криле.

— Не — каза Кейси. — Ти си самотен, но не си мръднал.

Изопнатото личице на Мюли стана сурово.

— Сложих ръка на това място, където е още кръвта. И видях татко с дълбока рана на гърдите, усетих както тогава тръпките му, видях го да се отпусна на земята и да изпъва ръце и крака. Видях и очите му — помътнели от болката — и после той престана да шава, а

очите му се проясниха и вече гледаха нагоре. Аз, малкото момче, седях край него и нито плачех, нито вършех нещо друго — просто седях край него. — Мюли поклати рязко глава. Джоуд не преставаше да обръща месото. — После влязох в стаята, където се роди Джо. В нея вече нямаше легло, ала тя си бе същата. Това, което се е случило на някое място, си остава вечно там. Да, в тази стая се роди Джо. Той пое с все сила въздух и така писна, че можеше да го чуят на цяла миля; а баба му стои до него и повтаря: „Ах ти, хубавецо! Ах ти, хубавецо!“ Толкова горда бе, че счупи същата нощ цели три чаши.

Джоуд се покашля.

— Да бяхме почнали.

— Нека месото се изпече хубаво, да стане кафяво, почти черно — отвърна раздражено Мюли. — Искам да си побъбря. С никого не съм приказвал. Ако съм мръднал, да съм мръднал, край на тая работа. Като дух из гробище обикалям къщите на съседите си нощем. От Питърсови към Джейкъбсови, а оттам към Рансови, към Джоудови; сега всички тези къщи тънат в мрак, същински миши дупки, а преди в тях идваха гости, имаше танци. Слушаха се проповеди, крещеше се за славата божия. Ставаха сватби — все в тези къщи. Като си спомнех това, ми идеше да се вдигна до града и да изпребия там сума хора. Заслужават си — за какво им трябваше да разорават земята и да ни гонят оттук? Какво толкова ще спечелят, ако запазят „минималните си печалби“? Само ще вземат земята, на която умря баща ми, на която Джо видя за пръв път бял свят, на която аз подскачах като козел под хроста онази нощ. Какво ще спечелят от това? Всеки знае, че земята не е добра. От години не е имало добра реколта. А тези кучи синове, седнали в канторите си, просто разрязаха на две хората заради „минималните си печалби“. Просто ги разрязаха на две. А хората са неразделно свързани с мястото, където живеят. Те не са истински хора, когато се мъкнат по шосетата самотни в претъпканите догоре камиони. Те престават да бъдат живи. Тези кучи синове ги убиха. — Като каза това, Мюли млъкна, но тънките му устни продължиха да мърдат, а гърдите му тежко да дишат. Той седна и погледна ръцете си на светлината на огъня. — Аз... аз отдавна не бях говорил с никого — кротко се извини той. — Прокрадвах се тъдява като дух из гробище.

Кейси тикна дългите дъски по-навътре в огъня, пламъците ги заблizzaха и лумнаха отново към месото. Къщата силно запука —

хладният нощен въздух свиваше дървото, прониквайки в шуплите му. Кейси рече тихо:

— Трябва да видя онези, които са тръгнали на път. Чувствувам, че трябва да ги видя. Проповеди не ще им помогнат — трябва им помощ. За какво ти е вяра в небето, когато животът ти на земята не е осигурен? Дух свети, когато собственият ти дух е паднал и унил? Не, на тях им трябва помощ. Трябва им живот, а не смърт като единствено спасение.

Джоуд нервно извика:

— За бога, трябва да изядем това месо, иначе ще се спече и нищо няма да остане от него! Погледнете го само! Помиришете го!

Той скочи на крака, бързо заплъзга парчетата месо по тела и ги отстрани от огъня. После взе ножа на Мюли и освободи от тела едно парче месо.

— Това е за проповедника — рече той.

— Казах ти, че вече не съм проповедник.

— Е, добре, тогава за човека. — Джоуд отрязва друго парче. — Дръж, Мюли, ако безпокойствата не са ти убили съвсем апетита. Това е див заек. По-жилав от бивол. — Той отново седна, заби дългите си зъби в месото, откъсна една голяма хапка и я сдъвка. — Боже! Как хруска! — И той отхапа хищно още една хапка.

Мюли все още седеше, загледал се в своя дял.

— Може би не трябваше да приказвам така — рече той. — Такива неща трябва да стоят заключени в главата.

Кейси погледна към Мюли с пълна уста. Проповедникът дъвчеше и жилите на шията му бяха в непрестанно движение.

— Не, добре правиш, че говориш — рече той. — Понякога отчаяният намира сили в себе си, изплаква болката си и му олеква. Понякога човек намисли да убие някого, а като поговори с жертвата си и излее злбата си, се отказва от своето намерение. Ти постъпи правилно. Не убивай, ако можеш да се въздържиш.

И той отхапа друг къс месо. Джоуд хвърли костите в огъня, енергично стана и отрязва още късове от тела. Сега Мюли ядеше бавно и неспокойните му очички непрестанно се спираха ту на единия, ту на другия от сътрапезниците му. Джоуд ядеше и се мръщеше като животно, около устата му се бе образувал пръстен от мазнина.

Мюли го следи дълго с поглед, в който се четеше едва ли не страх. Той отпусна ръката, в която държеше месото.

— Томи — каза той.

Джоуд вдигна глава, но продължи да гризе дела си.

— Да?

— Томи, не се сърдиш, задето говорих за убийци, нали? И не се обиждаш?

— Не — отговори той. — Не се обиждам. Станалото — станало.

— Всички знаят, че то не е по твоя вина — продължи Мюли. — Стария Търнбул се заканваше да ти отмъсти, когато излезеш от затвора, задето си убил едно от момчетата му. Но съседите го раздумаха.

— Бяхме пияни — рече Джоуд кротко. — Напихме се на танцовата. Не си спомням как почна. Когато ножът ме прободде, веднага изтрезнях. Първото нещо, което видях, бе Хърб, който замахваше отново с ножа си към мен. Тогава видях, опряна о стената на училището, една лопата, грабнах я и му сплесках главата. Никога не съм имал нещо против Хърб. Той беше добро момче. Въртеше се около сестра ми Розашарн^[2], когато беше малък. Да, аз го обичах.

— Вярно е, и всички казваха това на баща му, докато накрая той съвсем се успокои. Някой рече, че Стария Търнбул бил роднина по майчина линия с Хатфийлд, та затова толкова се перчел. Не знам дали е вярно. Той и близките му заминаха за Калифорния преди шест месеца.

Джоуд свали от тела останалото месо и го раздаде. Той седна, задъвка по-бавно, по-спокойно и изтри с ръкав мазната си уста. А тъмните му, полузатворени очи замислено гледаха гаснещия огън.

— Всички отиват на запад — продума той. — А аз дадох декларация да остана. Не мога да напусна щата.

— Дал си декларация ли? — учуди се Мюли. — Чувал съм такова нещо. А каква е тази декларация?

— Нали излязох по-рано, три години по-рано. Има цял ред неща, които не бива да върша. Иначе пак ще ме приберат. От време на време трябва да се регистрирам в полицията.

— Как карахте в Макалистър? Един братовчед на жена ми беше там и казваше, че го държали страшно строго.

— Там не е съвсем лошо — рече Джоуд. — Както на всяко друго място. Държат те строго, щом си размирник. Ще бъдеш много добре, ако някой надзирател не се заяде с теб. А ако се заяде — голяма беля ще си навлечеш. Аз бях много добре. Гледах си моята работа, както трябва да прави всеки. Научих се да пиша дяволски хубаво. И не само това — научих се да рисувам птички и други такива неща. Старият ще се ядоса, като ме види да му измайсторявам птичка с един замах. Като види това, здравата ще се разсърди. Той не обича такива дяволии. Той дори не обича самата дума „пиша“. Писането, изглежда, го плаши. Всеки път, когато се е захващал да пише, са му отмъквали по нещо.

— Никак ли не са те били в затвора?

— Не, гледах си само моята работа. Разбира се, когато караш такъв живот цели четири години, можеш да полудееш. Ако си направил нещо, за което те е срам дори да си спомняш, пада ти се — стой там и се кай. Но, по дяволите, ако Хърб Гърнбул ме нападне с нож сега, пак бих му сплескал главата с някоя лопата.

— Всеки ще постъпи така — каза Мюли. Проповедникът гледаше втренчено огъня и високото му чело се белееше в настъпващия мрак. Отблясъците на огъня играеха по жилестата му шия. Той беше сключил ръце на коленете си и пукаше пръсти.

Джоуд хвърли в огъня последните кости, облиза пръсти и ги изтри в панталона си. Той стана, взе от верандата бутилката с вода, отпи малка глътка и преди да седне отново, подаде бутилката на другите. После пак заговори:

— Това, което ме мъчи най-много, е, че в цялата тази работа няма никакъв смисъл. Никой не търси особен смисъл, когато някоя крава е убита от гръм или стане наводнение. Просто се е случила беда, и толкоз! Но когато някои хора те приберат зад решетките за четири години, за това трябва да има някаква причина. Защото е прието, че хората обмислят нещата. Ето например мен — прибраха ме в затвора, държаха ме там четири години, храниха ме. Това е било или за да ме поправят, та друг път да не върша престъпление, или да ме накажат, та да ме е страх занапред да сторя същото... — Той замълча. — Но ако някой като Хърб пак ме нападне с нож, отново ще го сторя. И то, преди да си дам сметка. Особено ако съм пиян! Ей над тази безсмислица си блъскам главата.

Мюли забеляза:

— Съдията казваше, че леко си се отървал, защото Хърб също бил виновен.

Джоуд продължи:

— В Макалистър имаше един осъден на доживот. Все учеше. Беше секретар на директора, пишеше всичките там документи и прочие неща. Умник беше и от законите разбираше. Веднъж говорих с него за всичко това — нали четеше толкова много. Та той ми рече, че книгите нямало да помогнат. Аз, казва, всичко съм чел за затворите — и сега, и преди — и сега още по-малко знам, отколкото по-рано. В това, казва, има такава неразбория, че и дяволът нищо не може да проумее; а на никого не му стига умът да направи някакви изменения. Хич не се захващай, казва, с книгите: първо, ще се объркаш още повече и, второ, ще престанеш да уважаваш правителството.

— Аз и сега никак не го уважавам — рече Мюли. — Ние знаем само едно правителство — тези, които ни притискат и се грижат за „минималните си печалби“. Но аз ето какво не мога да разбера: как този Уили Фийли се е съгласил да кара трактора и отгоре на всичко иска сега да се разпорежда със земята, която е орал баща му. Мира не ми даваше това. Да беше някой чужденец, невиждал по-свестен живот, разбирам, ала Уили е тукашен. Най-последно отидох да питам самия него. А той като кипна. „Имам две деца — казва. — Имам жена и тъща. Те трябва да ядат.“ Просто обезумя. „Аз най-напред за тях и само за тях трябва да мисля — казва. — А другите да гледат своите си работи.“ Изглежда, беше гузен, затова така се разсърди.

Джим Кейси гледаше втренчено гаснещия огън и очите му бяха широко отворени, а жилите на шията — издути. Изведнъж той извика:

— Разбрах! Ако у мен има капка разум, значи, всичко съм разбрал. Разбрах го за миг! — Той скочи на крака и почна да се разхожда назад-напред, клатейки глава встрани. — Имах някога палатка. Всяка вечер край нея се събираха петстотин души. Тогава вие още не ме познавахте. — Той млъкна и ги погледна. — Спомняте ли си? Никога след проповед не съм събирал пари, където и да е ставало това — в някой плевник или пък на полето.

— Право казваш, никога — рече Мюли. — Тъдявашните хора така свикнаха да не дават пари, че сетне се ядосваха, когато някой друг проповедник обикаляше с шапка в ръка. Да, сър.

— Ако ме поканеха да похапна, не отказвах — продължи Кейси. — Вземах панталони, когато моите собствени се превръщаха в дрипа, или чифт стари обувки, когато подметките ми съвсем се скъсваха. А с палатката беше по-иначе. Някои дни събирах по десет-двайсет долара. Само че това не ми носеше радост, престанах да събирам пари и известно време ми беше по-леко. Сега знам всичко. А ето че не мога да го изразя с думи. Бога ми, не мога. Но ми се струва, че сега има нужда от проповедник. Може би пак ще бъда в състояние да проповядвам. Хората се влачат по пътищата самотни, без земя, без покрив. А когато нямаш покрив, ти трябва нещо в замяна. Може би... — Той стоеше, надвесил се над огъня. Безбройните жили на шията му се открояваха ярко, в очите играеха отблясъците на огъня, запалвайки в тях червени въгленчета. Кейси стоеше, гледайки огъня, и лицето му бе напрегнато, сякаш той се вслушваше в нещо, а ръцете му, винаги неспокойни, дейни, жестикулиращи, когато говореше, сега кротуваха и бавно се плъзнаха в джобовете. Прилепите прелитаха над светлината на загасващия огън, а откъм нивята се носеше тихият, досаден крясък на нощен ястреб.

Том спокойно бръкна в джоба си, измъкна оттам тютюна и почна бавно да си свива цигара, без да сваля очи от въглените. Той не отговори с нищо на проповедника, сякаш считаше, че това е лична работа на Кейси и не бива да се бърка в нея. Том рече:

— Нощем лежах в леглото си в затвора и си мислех: какво ли ще бъде в къщи, когато се върна? Дядо и баба може би ще са умрели дотогава, може да се родят дотогава още деца. Може баща ми да не бъде вече груб. И Розашарн ще поотмени мама в къщната работа. Знаех, че ще има нещо ново... Е, хайде да лягаме тук, а утре, щом се съмне, ще тръгнем за чичо Джон. В краен случай ще тръгна само аз. А ти, Кейси, какво смяташ?

Проповедникът все още стоеше, загледан във въглените. Той бавно отвърна:

— Ще дойда с теб. А когато вашите заминат, ще тръгна с тях. Ще бъда заедно с тези, които са на път.

— Заповядай — каза Джоуд. — Майка винаги те е обичала. Казваше, че на такъв проповедник може да се довериш. Розашарн тогава беше още съвсем малка. — Той се обърна към Мюли: — А ти?

Ще дойдеш ли с нас? — Мюли гледаше към пътя, по който те бяха пристигнали. — Ще дойдеш ли, а, Мюли? — повтори Джоуд.

— Какво? Не. Никъде няма да вървя, оставам тук. Виждаш ли ей онази светлина, дето подскача нагоре-надолу? Това е сигурно надзирателят на тукашния участък. Някой е видял нашия огън.

Том погледна натам, накъдето му сочеше Мюли. Светлото петно пълзеше по хълма.

— А на кого пречим тук? — рече той. — Просто сме седнали. Нищо лошо не сме направили.

Мюли избъбри:

— Не е то тъй! Щом сме тук, за него това е нарушение. Браконьерствуваме. Тук никой не може да стои. Два месеца как се мъчат да ме хванат. Ето какво: ако това е автомобил, ще отидем в памука и ще легнем там. Няма нужда да влизаме много навътре. И тогава нека търсят! Трябва да огледат всеки ред. Не ще ни намерят — ще лежим, без да вдигаме глави.

— Какво се е случило с теб, Мюли? — учуди се Джоуд. — Преди ти не обичаше да играеш на криеница. Беше лош.

Мюли не сваляше очи от приближаващото се светло петно.

— Да — каза той. — Бях лош като вълк. А сега съм лош като невестулка. Ако си тръгнал на лов, значи, си ловец — а ловците са силни. Никой не може да ги надвие. А когато ти си дивечът — работата е друга. Вече не си предишният. И нямаш никаква сила; може би имаш злоба, но не и сила. Отдавна ме преследват. Сега не съм вече ловец. Може и да застрелям някого в тъмнината, но да измъкна кол от някоя ограда и да млатна — това никога няма да стане. И няма какво да се залъгаме с теб. Така стои тази работа.

— Е, върви да се криеш тогава — рече Джоуд. — А ние с Кейси ще си кажем две-три сладки приказки с тези негодници. — Лъчът светлина беше вече по-близо; той подскочи в небето, изчезна и отново подскочи. Тримата мъже следяха с очи светлината.

Мюли каза:

— Когато ти си дивечът, ето още за какво мислиш — за всички опасности. А когато си ловецът, хич не мислиш за това, от нищо не се боиш. Ти сам ми каза: „Стига само да се провиня, пак ще ме приберат в Макалистър и ще остана там до края на срока.“

— Така е — съгласи се Джоуд. — Тъй ми казаха; но ако се спреш тук да си починеш или да пренощуваш на земята — няма в това има някакво провинение? В него няма нищо лошо. Това не е все едно да пиянствуваш и буйствуваш.

Мюли се разсмя:

— Ей сега ще видиш. Постой тук, почакай автомобилът да дойде. Може това да е Уили Фийли, той сега е помощник-шериф^[3]. Ще те попита: „Защо си тук?“ Е, Уили винаги е бил глупец над глупците и ти ще му отвърнеш: „Теб какво те засяга това?“ Той ще се ядоса, ще завика: „Махай се оттук, иначе ще те арестувам!“ А ти няма да позволиш на човек като Фийли да те командува, па бил той и ядосан или напласен. Уили вече е свикнал да постъпва така, пък и ти няма да отстъпиш, знам те аз... Я по-добре легни в памука, нека си търсят. Така е по-весело, защото те се ядосват и нищо не могат да направят, а ти си лежиш и им се присмиваш. Иначе почнеш ли разправия с Уили или с някое друго началство, хубаво ще те наредят! Ще те арестуват и ще те върнат в Макалистър още за три години.

— Право казваш — съгласи се Джоуд. — Всичко, което казваш, е право. Но, господи, как мразя да ме командуват! Много ми се ще да натупам тоя Уили.

— Той има оръжие — рече Мюли. — Ще стреля — това е разрешено на помощник-шерифа. Или той ще те убие, или пък ти него, ако му отнемеш оръжието. Да вървим, Томи. Ей така си речи: аз ще се скрия, нека те бъдат глупците. Цялата работа е как ще погледнеш на това. — Силната светлина сега потъна в небето и откъм пътя се разнесе равномерно бръмчене на мотор. — Да вървим, Томи. Няма нужда да влизаме навътре, само на четиринайсет-петнайсет реда. Оттам ще виждаме всичко.

Том стана:

— По дяволите, право казваш! Нищо няма да спечеля, ако се скарам с онзи тип.

— Да вървим тогава; натам. — Мюли обиколи къщата и спря в памучната нива на около петдесет крачки дълбочина. — Достатъчно — рече той. — Сега лягайте. Ако обърнат прожектора насам, наведете глави, нищо повече. Хубавичко ще им се посмеем. — И тримата се проснаха на земята и се опряха на лакти. Мюли скочи, затича се към къщата и когато след няколко минути се върна, хвърли на земята

сакото и обувките на Джоуд. — Да си ги приберем, иначе онези ще ни станат длъжници — каза той. Светлината се вдигна нагоре и се спря върху къщата.

Джоуд попита:

— Ами ако дойдат да ни търсят тук с джобни фенерчета? Ех, да имах една тояга!

Мюли се изкиска:

— Не, няма да дойдат. Казах ти, че съм лош като невестулка. Уили веднъж се опита да се пъкне навътре, но аз го сгрях отзад с един кол от ограда! Смъкна се като чувал. После разказвал на всички, че пет души го нападнали.

Автомобилът се приближи до къщата, на него блестеше прожектор.

— Наведете се — каза Мюли. Над главите им се проточи ивица студена, бяла светлина и почна да шари из нивата. Криеците се мъже не виждаха какво става около къщата, но чуха как хлопна вратата на автомобила, чуха и гласове. — Страхуват се да се покажат на светло — прошепна Мюли. — Два-три пъти стрелях по фаровете. Оттогава Уили стана по-предпазлив. Сега не е дошъл сам. — Те чуха скърцането на дъските на пода, после видяха как светлината нахлу в къщата. — Да гръмна ли към къщата? — прошепна Мюли. — Няма да видят откъде се стреля. Нека се постреснат.

— Стреляй — рече Джоуд.

— Не бива — прошепна в отговор Кейси. — Каква полза от това? Празна идея. Трябва във всичко винаги да има смисъл.

Някъде откъм къщата се чу тътрене на подметки по земята.

— Гасят огъня — прошепна Мюли. — Зариват го с прах. — Вратите на автомобила се хлопнаха, фаровете направиха кръг и отново осветиха пътя. — По-ниско главите! — изкомандува Мюли. Тримата заровиха лица в земята, лъчът на прожектора легна над главите им, зашари из нивата, после автомобилът потегли, заизкачва се по хълма и изчезна.

Мюли се надигна и седна.

— Уили напоследък винаги прави така. Аз вече свикнах. А той си мисли, че е кой знае какъв хитрец.

Кейси каза:

— Може да е останал някой в къщата. И като излезем от нивата, ще ни хванат.

— Всичко е възможно. Вие почакайте тук. Аз им знам всичките дяволии. — Като стъпваше внимателно, Мюли тръгна към къщата и само лекото хрущане на буците издаваше движението му. Джоуд и проповедникът напрягаха слух, но стъпките вече не се чуваха. След малко Мюли извика от верандата:

— Няма никой. Елате.

Двамата се изправиха с усилие и тръгнаха към тъмнеещата пред тях къща. Мюли стоеше край една димяща купчина пръст — загасения огън.

— Няма никой, така си и знаех — гордо изрече той. — Веднъж здравата халосах Уили, други два-три пъти стрелях по фаровете и той и хората му станаха по-предпазливи. Отде да знаят какво ги очаква тук? А аз няма да се тикна в ръцете им. Никога не спя около къщите. Ако вие, приятели, искате, ще ви покажа място, където можем да пренощуваме. Там никой няма да ни намери.

— Води ни тогава — рече Джоуд. — Ще вървим с теб. Никак не съм мислил, че ще трябва да се крия в бащиния си имот.

Мюли навлезе в нивята и Джоуд и проповедникът го последваха. Те крачеха направо през памука.

— Ще откриеш още много причини да се криеш — каза Мюли. Тримата вървяха през нивята един зад друг. Стигнаха един дол и се спуснаха без усилие на дъното му.

— Зная къде ни водиш! — извика Джоуд. — В пещерата, издълбана в брега, нали?

— Точно тъй. Как се сети?

— Аз я дълбах — рече Джоуд. — Аз и брат ми Ной. Казвахме, че уж търсим злато, а всъщност като всички момчета копаехме пещера. — Бреговете на дола сега бяха по-високо от главите им. — Тя е тук някъде съвсем наблизо — каза Джоуд. — Спомням си, че е съвсем наблизо.

Мюли отвърна:

— Затулих я с клони, та никой да не я открие. — Дъното на дола стана по-равно и краката им сега газеха из пясък.

Джоуд седна на чистия пясък.

— Няма да спя в пещерата. Ще легна ей тук. — Той сгъна сакото и го пхна под главата си.

Мюли отмести встрани клоните и се пхна в пещерата си.

— А на мен и тук ми е добре — извика той. — Спокоен съм, че никой няма да ме намери.

Джим Кейси седна на пясъка до Джоуд. — Лягай да поспиш — рече Джоуд. — Призори ще тръгнем за чичо Джон.

— Не ми се ще — отвърна Кейси. — Твърде много мисли чакат разрешение в главата ми. — Той привдигна колене и склучи ръце около тях. Отметна глава и спря поглед на ярките звезди. Джоуд се прозя и подложи ръка под главата си. Двамата мълчаха и лека-полека шумоленето по земята в дупки, бърлоги и храсти се възобнови; торбестите плъхове се размърдаха, зайците се запромъкваха към зелените си лакомства, мишките бързо зашариха из буците, а крилатите хищници безшумно се понесоха във въздуха.

---

[1] *Филадельфия Леджър* — популярен филадельфийски седмичник от 30-те години на века. ↑

[2] *Розашарн*, Роза от Шарон (Сарон) — библейско име, символ на красотата, с което започва глава 2 от „Песен на песните“ („Песента на Соломон“, Стария завет): „Аз съм роза от Сарон, аз съм момина сълза.“ ↑

[3] *Помощник-шерифите* са лица от гражданското население на САЩ, които са съдебни служители с полуполицейски задължения. ↑

СЕДМА ГЛАВА

В градовете, в покрайнините им, сред полята, на празните места — навсякъде се виждат паркове с оказионни автомобили, със счупени автомобили, гаражи с рекламни надписи — „Запазени автомобили“, „Добри, запазени автомобили“. „Евтин транспорт, три ремаркета“. „Форд 27 година, отличен вид“. „Проверени автомобили, качество гарантирано“. „Безплатно радио“. „Автомобили със сто галона^[1] бензин добавка“. „Елате и ще се убедите сами“. „Запазени автомобили“. „Транспортните разходи не влизат в стойността“.

Малка площ и кантора, в която едва има място за масата, стола и синята търговска книга. Снопче договорни бланки със запънати краища, захванато с кламери, а до него друго, спретнато снопче непопълнени бланки. Писалка — гледайте в нея винаги да има мастило, дръжте я в изправност. Една сделка се провали само защото писалката не беше в изправност.

Онези кучи синове ей там нищо няма да купят. Такива се шляят из всички паркове. Дай им само да зяпат. Зяпат от сутрин до вечер. Нищо не купуват; само ти губят времето. И пет пари не дават за това. Ей онези там двамата — не, тези с децата. Качи ги в колата. Почвай от двеста, постепенно ще смъкваш. По вида им съдя, че ще могат да дадат сто дващест и пет. Нека се повозят. Нека опитат тази стара кола. Пробутай им я! Те ни губят времето.

Господари със запънати ръкави. Продавачи — спретнати, безстрастни, погледът на малките очички съсредоточен, изпечен в откриване на човешките слабости.

Следи лицето на онази жена. Ако колата ѝ хареса, лесно ще склоним мъжлето ѝ. Почни от кадилак. После ще им изкараш онзи буик 26 година. Ако започнеш с буика, накрая те ще си пожелаят форд. Хайде, на работа. Няма много време за губене. Покажи им ей онзи наш, а аз през това време ще напопам леко спадащите гуми на доджа 25 година. Когато бъда готов — ще те извикам.

Автомобилът ви трябва за транспорт, нали? Не обичате скъпите украшения. Да, тапицерията се е поизтъркала. Но нали движението на колата не зависи от нея?

Редици автомобили стоят един срещу друг с носовете си — носовете им ръждясали, гумите спукани. Стоят съвсем близо един до друг.

Искате да разгледате ей онзи автомобил? Добре, не се безпокойте за това. Сега ще ви изкарам колата.

Нека се чувствуват задължени. Нека ти губят времето. Не им давай възможност да забравят това. Купувачите са повечето все вежливи. Неприятно им е да заангажират хората. А ти направи така, че да те заангажират, после им пробутай колата.

Редици автомобили модел „Г“ — високи, противни, със скърцащи колела, спирачните ленти амортизирани. Буици, нашове, десота...

Да, сър, додж 22 година. Най-добрата кола на фирмата „Додж“. Няма амортизиране. Ниска компресия. Тези с висока компресия отначало са по-мощни, но после рано-рано отиват на боклука. Плимути, рокнове, старове...

Боже, откъде се взе този апърсън — от Ноевия ковчег ли? А чалмърс и чандлър вече толкова години как не се произвеждат. Продаваме не автомобили, а бит-пазарски боклуци. Ех, де да имах повече стари коли! Не ща нищо по-скъпо от 25–30 долара. Ще ги продавам за петдесет, седемдесет и пет. Печалбата ще бъде добра. А колко ще изкараш от един нов автомобил? Стари коли ми дайте! Веднага ще ги продам до една. И не по-скъпо от двеста и петдесет долара. Джим, хвани онзи старец на тротоара. Той нищо не разбира от коли. Опитай се да му пробуташ апърсъна. А къде се дяна този апърсън? Продаден ли е? Ако не си набавим повече такива таратайки, скоро няма да има какво да продаваме.

Знамена — червени и бели, бели и сини — се развяват край бордюрите. „Запазени автомобили“, „Добри, запазени автомобили“.

На моста за миене на колите — сензацията на деня. Да не сте помислили да я продадете. Тя е примамка за посетителите. Ако я продадем на такава цена, пукната пара няма да изкараме. Казвайте на всички, че току-що е продадена. Преди да предадеш колата на собственика, измъкни акумулатора. Сложи на негово място празен. По

дяволите, какво очакват да получат за техните грошове? Хайде, на работа; живо, живо! Няма време за губене. Ако имах достатъчно стари коли, щях да си взема шест месеца отпуска.

Слушай, Джим, този шевролет има такъв шум в задния си мост, сякаш е натъпкан там със счупени стъкла. Сипи там два куорта^[2] стружки. И в скоростната кутия също. Трябва да продадем тази нищо и никаква кола за тридесет и пет долара. Един тип ме измами с нея. Предложих му десет, той ми я пробута за петнайсет и отгоре на всичко кучият син си прибра всичките инструменти. Боже всевишни! Да имах петстотин стари коли! Няма време за губене. Какво, гумите не му харесват? Кажи му, че такива гуми ще карат още десет хиляди мили и смъкни долар и половина.

Купчини ръждясали отломки край оградата, зад тях редици счупени части, брони, изцапани с масло останки, блокове от мотори, разхвърляни по земята, трескот, покарал през цилиндрите. Спирачни лостове, ауспухни тръби, събрани на купчинки като кълбо змии. Масло, бензин.

Виж няма ли някъде здрава свещ. Боже, да имах петдесет ремаркета и да не са по-скъпи от стотак, щях да изкарам добра печалба. Какво се разправя онзи там? Нашата работа е да му продадем автомобила, а нека той си бере грижата за транспорта. Добре го казах — нека сам си бере грижата! Също като в хумористично списание. Как мислиш, този няма ли да клъвне? Разкарай го тогава оттук. С такива, които сами не знаят какво искат, няма какво да се занимаваме. Свали предната дясна гума на грейъма. Сложи подложката отдолу. Останалите части изглеждат чудесно. Сега колата е вече екстра.

Ехе, и още как! Този дядо-автомобил ще измине петдесет хиляди мили. Не скъпете маслото. Довиждане. Всичко хубаво.

Искате да купите кола? Каква бихте желали? Видяхте ли нещо подходящо? Трябва да полеем случая. Какво мислите за тази нищожна цена? Хайде да се спазарим, докато вашата жена разглежда онзи ласал. Вие не искате ласал, нали? Лагерите му са амортизирани. Хаби твърде много масло. Мога да ви предложа линкълн 24 година. Това се казва кола! Няма амортизиране. Може да я превърнете в камион.

Жарко слънце, напекло почналия да ръждясва метал. На земята маслени петна. Хората ходят насам-натам смутени, търсейки автомобили.

Изтрий си краката. Не се облягай на тази кола, ще се изцапаш. Какво да си избира? Колко струват те? Не изпускай от очи децата. Интересно, колко ли искат за ей тази? Ще попитаме. За питането не се плаща. Можем да попитаме, нали? Седемдесет и пет и нито цент повече, иначе парите до Калифорния няма да ни стигнат. Ех, де да имах сто стари коли! Вървят, не вървят — все едно.

Гуми — стари, изтъркани, събрани на купчина една върху друга; тръби — червени, сиви, увиснали като колбаси.

Лепенки за гумите? Прах за чистене на радиатора? Бобина? Пуснете ей тази таблетка в резервоара и ще изминавате по десет мили повече с всеки галон. Защо не го боядисате — ще стане като нов само за петдесет цента. Чистачки, вентилаторни ремъци, уплътнители? Или пък клапана. Сменете го. Какво са за вас няколко цента!

Добре, Джо. Обработи ги още малко и ми ги доведи. Ще ги омотая и изиграя или пък ще ги отпратя. Само дано са истински купувачи. Ако трябва да се пазарим — ще се пазарим.

Моля, сър, влезте вътре. За вас това е просто находка. Да, сър. Само осемдесет долара. Просто находка.

Повече от петдесет не мога да дам. Човекът вън ми каза, че струва петдесет.

Петдесет! Петдесет? Той е побъркан! Аз съм платил за нея седемдесет и осем долара и петдесет цента. Джо, побъркан глупако, да ни разориш ли искаш? Трябва да уволня този наивник. Може би ще се спазарим за шейсет. Ето какво, мистър, времето е скъпо. Аз съм делови човек, а не някакъв мошеник. Може би ще ми предложите нещо в замяна.

Да — чифт мулета.

Мулета! Чуваш ли го, Джо? Предлага ми в замяна мулета. А вие нима не знаете, че живеем във века на машините? Мулетата сега стават само за туткал.

Хубави, едри мулета — едното на пет, другото на седем години. Е, нищо, ще отида другаде.

Другаде! Идвате при заети хора, губите им времето и после си отивате! Джо, нима не разбра с кого имаш работа? Та това е най-обикновен зяпач.

Аз не съм зяпач. Трябва ми автомобил. Заминаваме за Калифорния. Трябва ми автомобил.

Е, добре! Намерили сте добър човек. Джо казва, че съм много добър човек. Казва, че някой ден ще ми смъкнат и ризата от гърба и ще пукна от глад. Ето какво ще направим: ще взема мулетата ви за по пет долара — за храна на кучетата.

Не, защо за храна на кучетата?

Е, може би за седем долара или за десет. Ето какво. Взимам мулетата за двайсет долара. Каруцата в добавка, нали? Петдесет ще платите в брой, а за останалите ще подпишете полица и ще погасявате задължението с по десет долара на месец.

Но вие казахте осемдесет?

А вие нима никога не сте чували, че има транспортни разходи и застраховка? Това повишава малко цената. За някакви си четири-пет месеца ще изплатите задължението. Подпишете се ей тук. Ние имаме грижата за всичко.

Просто не знам...

Чуйте. Аз съм готов и ризата си да дам за вас, а вие ми губите толкова време. За това време трима души изпуснах. Просто ме хваща яд. Да, подпишете се ей тук. Добре, сър. Джо, напълни резервоара на колата. Ще дадем на този джентълмен бензин.

Боже, Джо, добре се наредихме! Колко дадохме за този стар автомобил? Трийсет или трийсет и пет? Ако не продам чифта мулета за седемдесет и пет долара, все едно, че никаква печалба не съм изкарал! И при това само петдесет в брой и полица за четирийсет. Зная, разбира се, че не всички хора са честни, но понякога просто се чудя какви хитрости измислят, за да не погасят дълга си. Един изплати сто долара цели две години след като ги бях записал на разход. Боже, де да имах петстотин стари коли! Хайде, на работа, Джо! Обработи ги, а после ги доведи при мен. От тази последна сделка ще получиш двайсет и пет долара. Браво, стараяш се.

Знамена, увиснали като дрипи на следобедното слънце. Сензацията на днешния ден е фордът 29 година — привлекателен, в пълна изправност.

Какво искате за петдесет долара — „Зефир“ ли?

Конски косми, стърчащи на къдрави снопчета от продънените облежала, смачкани, изпотрошени брони. Буфери — изтръгнати и висящи. Елегантен двуместен форд, спортен модел, с малки цветни лампи до предната броня, до капачката на радиатора и три отзад.

Калници и голям щемпел на фирмата върху лоста за скоростите. На кальфа на резервната гума е нарисувана с цветна боя хубава девойка, а отдолу пише: „Кора“. Следобедното слънце грее в покритите с прах предни стъкла.

Господи! Няма кога да похапнеш. Джо, прати едно момче за кюфтета.

Нестроен рев на стари мотори.

Ей онзи глупак се загледа в крайслера. Иди да разбереш има ли пари, или не. Някои от тези млади фермери са големи хитреци — гледай да не ти се изплъзнат. Обработи ги, Джо, и ги прехвърли на мен. Ти си способно момче.

Да, колата е купена от нас. Гаранция? Ние гарантирахме, че това е автомобил. Не сме обещавали да му дадем и бавачка. Чуйте. Купили сте автомобила, а сега сте се сетили да вдигате шум. Ще погасявате ли дълга си, или не, това не ме интересува. Вашата полица не е при мен. Тя е предадена на банката. Банката ще ви търси сметка. Ние не държим полиците при нас. Ах, така ли? Опитайте се само да вдигнете скандал — веднага ще извикаме полицай. Нищо подобно, не сме сменили гумите. Изгони го, Джо. Купил колата, а после се сетил да се сърди. Все едно да си купя парче месо, да изям половината, а останалото да върна на месаря. Ние сме делови хора, а не филантропи. Виждаш ли с какъв човек имаме работа, Джо? Хубаво си отваряй очите! Сега направихме алъш-вериша! Тичай при онези там. Нека разгледат понтиака 36 година. Да.

Квадратни носове, кръгли носове, ръждиви носове, носове като лопати, с аеродинамична форма и с плоски повърхности — от преди „аеродинамичната ера“. Имаме много евтини коли. Допотопни чудовища с мека обшивка — леко може да се преправят на камиони. Ремаркета с две колела — ръждата на осите ярко изпъква на жаркото следобедно слънце. Запазени автомобили. Добри, запазени автомобили. Отличен вид, моторът в пълна изправност. Маслото не тече.

Погледайте, моля ви се! Вижте как съвършено поддържаеме колите!

Кадилаци, ласалове, буици, плимуги, пакарди, шевролети, фордове, понтиаци. Наредени един до друг, фаровете блестят на следобедното слънце. Добри, запазени автомобили.

Обработи ги, Джо. Господи, де да имах хиляда стари коли!
Заблуди ги, а аз ще ги омотая докрай.

Заминавате за Калифорния? Попаднали сте на най-подходящата
кола. Изглежда възстари́чка, ала ще измине още хиляди мили.

Кола до кола, наредени в редици. Добри, запазени автомобили.
Евтиния. Отличен вид, моторът в пълна исправност.

---

[1] *Галон* — мярка за вместимост, равна на 3,79 л. (американски
галон). ↑

[2] *Куорт* — мярка за вместимост, равна на 0,95 л. ↑

ОСМА ГЛАВА

Звездният свод посивя и бледият, в последна четвърт месец стана прозрачен и анемичен. Том Джоуд и проповедникът вървяха бързо по пътя, прокаран от колелата на колите и гъсеничните вериги на тракторите сред памучните ниви. Само небето издаваше, че зората скоро ще настъпи — на запад то се сливаше с хоризонта, а на изток го отделяше от земята тънка ивица. Двамата мъже вървяха мълчаливо и дишаха праха, който се вдигаше под краката им.

— Предполагам, че знаеш пътя с пълна сигурност — рече Джим Кейси. — Иначе, като се съмне, може да разберем, че сме тръгнали съвсем в друга посока.

Памучните ниви оживяваха заедно с пробуждащия се живот; ранобудните птици прелитаха от място на място, търсейки храна, обезпокоените зайци хукваха да бягат, скачайки по буците пръст. Притъпеният от праха шум на стъпките, хрущенето на сухите буци под краката на пътниците се сливаше с тайнствените шумове на приближаващото утро.

Том каза:

— Мога да стигна до чичо Джон и със затворени очи. Цялата работа е да не мислиш за пътя. Просто само си вървиш. Нали тук съм се родил. Като малко момче колко съм тичал из тези места! Виждаш ли ей онова дърво? На него баща ми обеси един умрял койот. Койотът вися там дълго, козината му съвсем се изтърка и накрая той падна. Изсъхна, стана като камък. Ех, няма да е лошо, ако майка ми е сготвила нещо. Червата ми куркат.

— И моите — рече Кейси. — Искаш ли да подъвчеш тютюн? Помага, притъпява глада. Не трябваше да тръгваме толкова рано. На светло по-добре се върви. — Той замълча и отхапа парче от тютюна. — Много дълбоко спях, хич не ми се искаше да ставам.

— Побърканият Мюли ме вдигна — каза Том. — Събуди ме и рече: „Сбогом, Том. Аз ще вървя. Време е. А вие, казва, също се гответе, та призори да сте далеч оттук.“ Станал е страхлив като мишка,

откак живее така. Сякаш го гонят индианци. Как мислиш, побъркан ли е?

— Кой го знае. Нали видя как колата дойде снощи при нашия огън? Нали видя разнебитената къща? Тук стават лоши неща. Разбира се, Мюли е побъркан. Когато постоянно се прокрадваш като чакал — волю-неволю ще се побъркаш. Сигурно ще убие някого и ще чака да го хванат с кучета. Отсега виждам това. Колкото повече време минава, все по-тежко ще кара. Казваш, не искал да дойде с нас, така ли?

— Да — отвърна Джоуд. — Според мен той се бои от хората. Чудно как дойде при нас. На разсъмване ще бъдем у чичо Джон. — Известно време те вървяха мълчаливо и закъснелите кукумявки прелитаха над главите им, връщайки се в гнездата си под покривите на плевниците, в хралупите, в цистерните, за да се скрият от дневната светлина. Небето на изток побеля и в по-слабата вече дрезгавина почнаха да личат стъблата на памука и сивата земя. — Как са се побрали у чичо Джон, не ми е ясно. Той има само една стая с пристроена кухничка и малък плевник. Там сега сигурно не можеш да се обърнеш.

Проповедникът отвърна:

— Нали Джон не е женен? Според мен той живееше сам. Но не си го спомням много добре.

— Сам е като кукувица — каза Джоуд. — Побъркан самотник като Мюли, даже донякъде е по-зле и от него. Броди от място на място: ту ще се напие в Шоний, ту ще се замъкне при една вдовица на двайсет мили оттука, ту ще почне да копае на фенер в своята земя. Някак си е подивял. Никой не е мислил, че тъй дълго ще остане жив. Такива самотници не изкарват дълго. А нали чичо Джон е по-стар от татко? От година на година става само по-костелив и по-голям инат. По инат от дядо.

— Виж, вече се развиделява — каза проповедникът. — Сякаш се разлива сребро. Нима Джон никога не е имал семейство?

— Там е работата, че е имал; и виж докъде го доведе инатът. Татко ни разправя за това. Взел си чичо Джон млада жена. Поживял с нея четири месеца. Тя забременяла. Една нощ я заболяло нещо отвътре. И тя помолила Джон: „Доведи доктор.“ А той хич не искал да знае. „Нищо, казал, боли те коремът. Сигурно си преяла. Вземи успокоително. Малко повече си хапнала, а сега се оплакваш.“

Призори тя почнала да говори несвързано, а към четири часа следобед умряла.

— Какво ѝ е било? — попита Кейси. — Отровила ли се е?

— Не, нещо ѝ се скъсало отвътре. Някакъв... апендик ли, знам ли? Чичо Джон е изобщо добър човек и никак не може да си прости този грях. Дълго не искаше да говори с никого. Ходи от място на място, нищо не забелязва и си бърби молитви. Две-три години не приличаше на себе си. Оттогава стана съвсем друг човек. Като побъркан. Нямахме мира от него. Веднага щом някое от нас, момчетата, се разболе — глисти го хванат или нещо го свива коремът, — веднага мъкне доктор. Накрая татко не се стърпя. Каза на чичо Джон: „Стига вече си викал тези доктори, момчетата така си ги болят винаги коремите.“ Чичо Джон мислеше, че жена му е умряла по негова вина. Чуден човек. Изкупва греха си — ту носи подаръци на децата, ту ще остави чувал брашно на верандата на някой съсед. Почти целия си имот раздаде и пак не се успокои. Понякога скита нощем сам-самичък. А не е лош стопанин. Добре се грижи за земята си.

— Бедният! — каза Кейси. — Сам като кукувица. А в църква често ли е ходил след смъртта на жена си?

— Не. Странеше от хората. Искаше да бъде сам, а децата мрат за него. Случваше се понякога да дойде у дома през нощта, но ние на утрото веднага се досещахме, че чичо Джон е бил у нас — защото той оставяше на леглото на всяко дете пакетче дъвка. Почитахме го като господата бога.

Проповедникът крачеше по пътя мълчаливо, с наведена глава. В ранните лъчи на настъпващия ден челото му сякаш светеше, а ръцете, помахвайки се в такт със стъпките, ту блясваха в светлината, ту отново се изгубваха в тъмнината.

Том Джоуд също замълча, като че се бе засрашил от откровеността си. Той тръгна по-бързо и проповедникът усили крачката си. Сега двамата вече виждаха напред в сивата дрезгавина пътя. Между редовете памук, бавно извивайки се, изпълзя змия. Том се спря, заглеждайки се в нея.

— Мишеловка — каза той. — Нека си пълзи на воля. Том и Кейси отминаха змията и продължиха напред. Небето на изток леко порозовя и почти веднага след това над земята се разстла унилата утринна светлина. Стъблата на памука почнаха да се зеленееят, а земята

придоби сив цвят. Лицата на двамата пътници изгубиха сивкавия си оттенък. Лицето на Джоуд сега стана по-тъмно.

— Хубаво време — рече той. — Като малък често ставах по-рано и се скитах сам в утрото.

На пътя в чест на една кучка се бе събрало цяло кучешко общество. Пет песа — два различни овчарски мелеза и други три, чиято порода не можеше точно да се определи вследствие свободата на нравите, царяща и кучешкия род — бяха заангажирали цялото си внимание в ухажване на кучката. Всеки пес деликатно я поддушваше, после със скована походка се отправяше встрани към памука, вдигаше задния си крак, поливаше памука и отново се връщаше да помирише кучката. Джоуд и проповедникът се спряха да погледат кучетата и Джоуд отведнъж весело се разсмя.

— Ей, че забавно! — рече той. — Ей, че забавно!

Песовете се събраха накуп, козината на вратовете им се изправи, те заръмжаха, без да се помръднат от мястото си, и чакаха кой пръв ще почне давенето. Но ето че един от песовете възседна кучката и останалите, отстъпили пред свършения факт, почнаха да наблюдават с любопитство това, което ставаше пред очите им. От езиците им капеха слюнки. Пътниците продължиха напред.

— Ей, че забавно! — рече пак Джоуд. — Според мен най-щастливият от песовете бе нашият Флаш. Аз мислех, че отдавна е умрял! Флаш, ела тук! — Той отново се разсмя. — И мен ако повикат в такава минута, също няма да чуя. Спомних си един случай с Уили Фийли — той беше тогава съвсем малък, плах, стеснителен. Веднъж го накараха да заведе една юница на бика на Грейвсови. У тях в къщи нямало никого, освен Елси, а тя не бе от стеснителните. Уили стои целият червен и дума не може да продума. Елси му казва: „Зная защо си дошъл. Бикът е в двора зад плевника.“ Закарали те там юницата, качили се на оградата и наблюдават. Уили гледа ли, гледа и просто не го сдържа на едно място. Елси го пита: „Какво ти става?“ Сякаш и тя не разбира. А Уили нищо друго не вижда. „Ех, казва, ех, да можех и аз!“ А Елси му отговаря: „Защо не? Нали юницата е твоя?“

Проповедникът тихо се разсмя.

— Знаеш ли — каза той, — хубаво нещо е да не си проповедник. По-преди никой не ми разправяше такива истории, а и да се осмелеше, аз не биваше да се смея. Не биваше и да псувам. А сега псувам наред

всичко, което си искам, и по всяко време. Добре е човек да си псува, щом му се иска.

Небето на изток се зачерви и птиците, чуруликайки силно, заскачаха по земята.

— Виж — рече Джоуд. — Ето цистерната. Тя е в земята на чичо Джон. Вятърната мелница още не се вижда, а цистерната — ей я там. Виждаш ли къде се тъмнее? — Той усили крачка. — Всички ли са си сега в къщи? — Над хълма се издигаше цистерната за вода. Джоуд бързо вървеше сред облаци прах, които достигаха до коленете му. — Там ли е майка?... — Той и Кейси вече виждаха краката на цистерната, къщата — малка като сандъче, бедна, неизмазана, и навелия се на една страна нисък плевник. От тенекиения комин излизаше дим. Дворът беше целият пълен: покъщнина, събрана накуп, крилете и механизмът на вятърната мелница, кревати, маси, столове. — Та те се готвят да заминават! — възкликна Джоуд. Сред двора стоеше камион с високи капаци — камион с твърде странен вид: предната му част беше като на лека кола, а в средата покривът бе свален и каросерията приспособена за камион. Като дойдоха по-близо, Том и проповедникът чуха чукане, а когато над хоризонта се показа ослепителният край на слънчевия диск и лъчите му озариха автомобила, те видяха един човек и проблясващия в ръцете му чук. Слънцето запали прозорците на къщата. Ожулените стени станаха по-светли. Две червени кокошки сякаш запламтяха на ярката светлина.

— Не се обаждай — каза Джоуд. — Ще се приближим незабелязано.

И той закрачи тъй бързо, че кълбата прах се вдигаха сега до кръста му. Той и Кейси достигнаха редовете памук. После влязоха в двора; земята там бе утъпкана до блясък и само тук-там по нея бе поникнала трева. И Джоуд забави крачки, сякаш се страхуваше да върви по-нататък. Като гледаше него, и проповедникът забави ход. После Джоуд бавно продължи напред и със смутен вид свърна към автомобила. Това беше шестцилиндров худзон, покривът му, изглежда, бе разрязан на две без специални инструменти, с длето. Стария Том Джоуд стоеше вътре в каросерията и ковеше горните винкели на страничните капаци. Той работеше, навел ниско брадатото си лице, а от устата му стърчаха гвоздеи. Той натъкми един пирон и чукут с трясък го заби в дъската. В къщата нещо иззвънтя на печката, чу се

детски плач, Джоуд се приближи до автомобила и се опря на капака. Баща му го погледна, но не можа да го познае. После натъкми още един пирон и заби и него в дъската. Ято гълъби литна от цистерната, направи кръг над нея, върна се на предишното място, като стъпваше бавно, приближи се до самия ръб и погледна надолу; птиците бяха бели, сини и сиви със светли шарки по крилето.

Джоуд се хвана за долната летва на капака. Той гледаше остарелия, побелял още повече човек, който стоеше в камиона. Облиза устни и тихо промълви:

— Татко...

— Какво искаш? — избоботи Стария Том, без да изважда пирионите от уста. Той бе с мръсна черна шапка и синя риза, върху която бе облякъл жилетка без копчета; панталонът му беше стегнат с широк колан с голяма медна катарама — и кожата, и металът бяха излъскани от дългата употреба; обувките бяха целите напукани, безформени, подметките им разпрани от безкрайното ходене из кишата и праха. Ръкавите на ризата плътно покриваха ръцете, очертавайки ясно здравите мускули. Коремът му беше леко издаден напред, бедрата слаби, а краката къси, здрави и силни. Лицето, обрасло с побелели косми, сякаш се бе свило, за да отстъпи място на упоритата, издадена напред брадичка, бодливата растителност на която още не бе побеляла, което придаваше на лицето още по-голяма внушителност. Скулите на Стария Том бяха тъмни като лула от морска пяна, кожата около премрежените очи бе набраздена с лъчисти бръчки, очите бяха кафяви като гъстото на кафе. Взирайки се в нещо, Стария Том опъваше шия, защото тези силни някога кафяви очи сега бяха започнали да му изневеряват. Устните, които стискаха дългите гвоздеи, бяха тънки и червени.

Старецът вдигна ръката с чука, готвейки се да забие гвоздея, и надникна през капака на камиона към Том, погледна сърдито, недоволен, че са му попречили на работата. И изведнъж брадичката му се издаде още повече напред, очите се впиха в лицето на Том — и лека-полека бащата проумя това, което възприемаха очите. Дясната ръка с чука се отпусна, лявата измъкна гвоздеите от устата. И той каза учудено, сякаш съобщавайки сам на себе си неоспоримия факт:

— Това е нашият Томи... — и добави: — Нашият Томи се е върнал в къщи. — Долната му челюст увисна, в очите се появи уплаха.

— Да не си избягал? Да не се криеш? — Той напрегнато чакаше отговор.

— Не — отвърна Том. — Дадох декларация. Пуснаха ме. Документите са у мен. — Той се вкопчи в долната летва на капака и погледна нагоре.

Стария Том бавно остави чука на пода на каросерията и пъхна гвоздеите в джоба си. Той прехвърли крак през капака на автомобила и ловко скочи долу, но озовал се до сина си, смутено замънка;

— Томи — рече той, — ние заминаваме за Калифорния. Но се канехме да ти пишем писмо. — И добави, сякаш не вярвайки на самия себе си: — Ти се върна! Сега ще тръгнеш с нас. С нас ще тръгнеш! — В къщата иззвънтя похлупак на кафеник. Стария Том се озърна през рамото си. — Хайде да ги изненадаме! — каза той и очите му заблестяха от възторг. — Майка ти все се измъчва от лошо предчувствие, че няма да те види вече. Очите ѝ станаха тъжни, сякаш някой от нас е умрял. И в Калифорния отначало не искаше да върви. „Тогава, казва, аз вече няма да го видя.“ — В къщата отново нещо иззвънтя. — Хайде да ги изненадаме! — повтори Стария Том. — Ще влезем, като че ли нищо не е било, като че ти почти през цялото време си бил с нас. Да видим какво ще каже майка ти! — Накрая той докосна рамото на сина си, но го докосна плахо и веднага отдръпна ръка. Погледна Джим Кейси.

Том каза:

— Татко, спомняш ли си проповедника? Заедно дойдохме.

— И той ли беше в затвора?

— Не, събрахме се по пътя. Той отдавна не е бил тук.

Бащата с достойнство подаде ръка на проповедника.

— Щастлив съм да ви видя в нашия край, сър.

Кейси рече:

— И аз се радвам. Радвам се, че виждам вашия син да се връща в къщи. Много се радвам.

— В къщи ли? — учуди се бащата.

— При близките си — бърже се поправи Кейси. — Нощувахме на старото ви място.

Бащата издаде брадичка и минута-две гледа по пътя. После се обърна към Том.

— Е, как да го направим? — развълнувано заговори той. — Така ли — влизам и казвам: „Дошли са двама души, искат да ги нахраним.“ Или пък ти влизах сам и заставах смълчан вътре, докато те видят. Как ще е по-добре? — Лицето му просто сияеше.

— Още повече ще я изплашим — забеляза Том. — Не бива да я плашим.

Две овчарски кученца с хрисим вид дотичаха в двора, но веднага щом усетиха присъствието на непознати хора, се дръпнаха назад, бавно и нерешително махайки с опашки, напрягайки зрение и нюх, очаквайки враждебни действия от страна на чуждите лица. Едно от тях протегна шия, промъкна се до Том и като пое шумно въздух с ноздрите си, подуши краката му, готово всеки миг да побегне. После отстъпи встрани, очаквателно поглеждайки Стария Том. Другото кученце беше по-страхливо. То се огледа около себе си, търсейки нещо, с което би могло да се заеме, без да губи достойнството си, видя една червена кокошка да ситни по двора и се хвърли към нея. Чу се отчаяното кудкудякане на уплашената птица, във въздуха полетяха червени пера и кокошката побягна с всичка сила, размахвайки късите си криле. Кученцето с гордост погледна хората и се изтегна в праха, удрайки доволно с опашка земята.

— Е, да вървим — каза бащата, — да вървим. Нека тя те види. А пък аз искам да видя лицето ѝ, когато те забележи. Да вървим, че ей сега ще ни извика за закуска. Преди малко чух как сложи сланината в тигана.

Той закрачи към къщата из мекия прах.

Тази къща нямаше веранда. Едно стъпало и веднага вратата; до нея лежеше един пън, изсъхнал, нацепил се от дългогодишна употреба. Дървената облицовка на къщата беше напукана, изсушавана години наред от праха. Във въздуха се усещаше миризмата на горящи върбови клони, а като се приближиха до самата врата, тримата мъже подушиха и миризмата на пържено месо, на питки, острата миризма на кафето, врящо в кафеника. Бащата застана на прага, засланияйки с широките си плещи входа. Той каза:

— Майко, двама минувачи питат ще може ли да ги нахраниш с нещо.

Том чу гласа на майка си, паметния за него спокоен, сдържан глас, звучащ дружелюбно и скромно.

— Нека влязат — каза тя. — Ядене има много. Кажи им да си измият ръцете. Питките са готови. Сега ще сваля от огъня и месото. — И откъм печката се разнесе гневното съскане на сланината.

Бащата влезе в кухнята и Том погледна през вратата майка си. Тя сваляше от тигана извилите се по краищата парчета сланина. Пещта на печката бе отворена и в нея се виждаше голям тиган с едри питки. Майката погледна към двора, но слънцето грееше в гърба на Том и тя видя само една тъмна фигура, която се открояваше на ярката слънчева светлина. Майката приветливо извика:

— Влезте. Добре, че днес опекох повечко хляб.

Том стоеше, гледайки в кухнята. Тялото на майка му беше едро, загрубяло от раждане и работа, но не съвсем пълно. Той видя широката ѝ рокля — някога на цветчета на сив фон, но сега цветчетата бяха избелели и от тях бяха останали само светли петънца. Роклята достигаше чак до глезените ѝ и здравите боси крака леко стъпваха по пода. Редките побелели коси бяха събрани на тила в малък кок. Запретнатите до лактите ръкави откриваха здрави, покрити с лунички ръце, китките бяха меки и дребни като на някое пълничко момиченце. Тя гледаше обляния в слънце двор. В израза на лицето ѝ имаше не мекост, а по-скоро спокойна доброжелателност. Кафявите очи сякаш отразяваха цялата скръб, постигаща човека, и преминали през страданието и болката като по стълби, те се бяха издигнали до висшето спокойствие и до свръхчовешкото разбиране. Майката чувствуваше, съзнаваше и приемаше като задължение положението си в семейството: тя беше негова опора, негова твърдина, която никой не можеше да превземе със сила. И тъй като Стария Том и децата чувствуваха страх и скръб само тогава, когато ги чувствуваше майката, тя затвори сърцето си и за скръбта, и за страха. И тъй като те очакваха тя да се радва, когато се случеше нещо радостно, тя свикна да намира повод за весел смях дори там, където друг път би било трудно да го намери. Но спокойствието е по-добро от радостта. То е по-сигурно. И високото и същевременно скромно положение в семейството придаваше на майката достойнство и чиста душевна красота. Ръцете ѝ, лекуващи всички рани, бяха придобили увереност и твърдост; самата тя — помирителка при всички спорове — беше безпристрастна и безпогрешна в своите присъди като богиня. Тя знаеше: стига да се

олюлее, и семейството ще приеме това като удар; стига да се поддаде на отчаянието, и семейството ще рухне, ще изгуби желание да живее.

Майката гледеше обляния в слънце двор, тъмнеещата отвъд прага мъжка фигура. Бащата, който стоеше до нея, целият се тресеше от вълнение.

— Влезте! — извика той. — Влезте, мистър! — И Том смутено престъпи прага.

Майката приветливо го погледна, вдигнала глава от готварската печка. И изведнъж ръката ѝ бавно се отпусна и вилицата шумно падна на дъсчения под. Зениците на очите ѝ се разшириха. Тя дишаше тежко. Затвори очи.

— Слава богу — рече майката. — Слава богу. — И изведнъж на лицето ѝ се появи израз на тревога. — Томи, не те ли преследват? Не си ли избягал?

— Не, майко. Дадох декларация. Документите са у мен. — Той докосна с ръка гърдите си.

Майката се приближи до него, леко и безшумно стъпвайки с босите си крака, и лицето ѝ беше изумено. Малките ѝ ръце докоснаха рамото на Том, здравите му мускули. После тя като сляпа попипа с пръсти бузата му. И радостта ѝ граничеше със скръбта. Том силно захапа долната си устна. Учудените ѝ очи видяха кръвта, показала се през зъбите му и събрала се в малка капка на брадичката. И майката разбра всичко и самообладанието ѝ отново се възвърна. Тя свали ръка от лицето на сина си. Дъхът ѝ хрипливо се изтръгваше от гърдите.

— А пък ние! — извика тя. — Ние едва не заминахме без теб! Всички си мислеха как ще ни намериш после. — Тя вдигна от пода вилицата и като разбърка кипящата сланина, набоде от тигана един къс запържено свинско. После остави на края на печката шушнещия кафеник.

Стария Том каза със смях:

— Излъгахме ли те, майко? Така намислихме. А тя стои като овца, която са ударили с чук по главата. Ех, защо го няма тук дядо ти! Гледа, като че са я цапардосали с тъпото на брадва между очите! Дядо ти щеше да се скъса от смях, пак щеше да си изкълчи бедрото. Така стана, когато Ал стреля по един аероплан. Знаеш ли, Томи, долетя тук веднъж един аероплан, от военните — грамаден, дълъг едва ли не цяла миля, а Ал грабна пушката и гръмна. Дядо ти вика: „Не стреляй по

птиченцето, почакай, ще дойдат по-големи, стреляй тогава по тях!“ И така се тресеше от смях, че си изкълчи бедрото.

Майката тихо се засмя и свали от полицата куп алуминиеви чинии.

Том попита:

— А дядо къде е? Още не съм видял този стар дявол.

Майката сложи чиниите на масата и до всяка от тях по чаша. И каза полугласно:

— Те спят с баба ти в плевника. Вече много често трябва да стават нощем. Все се препъваха о децата.

В разговора пак се намеси бащата:

— Преди дядо ти всяка нощ буйствуваше. Блъсне се в тъмното о Уинфийлд, Уинфийлд вдигне врява, а дядо ти се ядоса, изпусне се в гащите и се ядоса още повече; и като погледнеш, всички почват да се ругаят — само стонове се чуват в къщи. — Той говореше, подсмивайки се от време на време. — Да, весело е тук. Веднъж нощем всички се развикаха, взеха да ругаят, а Ал — той все ще измисли нещо да каже, рече: „Ех, дядо, от тебе какъв пират може да стане.“ Като чу това, дядо ти съвсем освирепя и се затича за пушката си. И Ал трябваше да спи в нивята. А сега наредихме старите в плевника.

Майката каза:

— Сега те, ако им се доходи, ще станат и ще излязат на двора. Татко, кажи им, че Томи се е върнал. Томи винаги е обичал дядо си.

— Ей сега — отвърна бащата. — Как не се сетих по-рано! — Той излезе от кухнята и закричи по двора, поклащайки, както вървеше, ръце. Том дълго гледа след него и изведнъж чу гласа на майка си. Тя сипваше кафето. Не гледаше Том.

— Томи — рече тя нерешително и плахо.

— Да? — Плахостта на майка му само увеличаваше собствената му плахост, като предизвикваше у него някакво непонятно смущение. Всеки от тях знаеше, че другият се смущава, и при мисълта за това изпитваше по-голяма плахост.

— Томи, искам да те попитам... Не си ли се озлобил?

— Да съм се озлобил ли, майко?

— Злобата не ти ли е замъглила главата? Може би сега всичко ти е омръзнало. Може би в затвора са те направили такъв, че да не приличаш на себе си.

Той я погледна косо, втренчено и очите му сякаш питаха откъде знае тя всичко това.

— Н-не — отговори той. — Може би само на първо време. Пък и аз не съм горд като другите. Всичко понасям по-леко. А защо питаш, майко?

Сега майка му го гледаше, полуотворила уста, мъчейки се да не пропусне нито една дума; тя вливаше очи в неговото лице, мъчейки се да отгатне всичко докрай. Майка му търсеше онзи отговор, думите на който винаги се премълчават. Тя заговори смутено и объркано:

— Познавах Бой Флойд. Познавах майка му. Бяха добри хора. Бой Флойд беше палав, но в това няма нищо лошо. — Тя замълча за миг, после думите ѝ потекоха като река. — Може би не с всички става така, но зная как стана с него. Той се провини в нещо, биха го много, хванаха го и много го биха, и той се озлоби. После пак нещо направи, вече от злоба, и пак го биха много. От това момчето съвсем си изгуби ума. Стреляха по него като по звяр, стреляше и той. Погнаха го с кучета като койот, а той се зъби и ръмжи. Съвсем изгуби ума си. И не можеш вече да го наречеш нито момче, нито възрастен. Стана вълк, истински вълк. Но ония, които го познаваха, не го обиждаха. Пък и той не се злобеше на такива. Накрая хванаха момчето с кучета и го убиха. Във вестниците бог знае какво се е писало, но аз помня как стана това в действителност. — Тя замълча, облиза засъхналите си устни и очите ѝ сякаш питаха, гледайки с мъчителна тревога Том:

— Искам да знам, Томи. Биха ли те? Ти също ли си се озлобил?

Месестите устни на Том бяха здраво стиснати. Той погледна едрите си, силни ръце.

— Не — каза той. — Аз не съм от тях. — Той замълча, продължавайки да разглежда пръстите си с изпочупени, твърди като черупки на миди нокти. Сетне продължи: — Аз в затвора живях тихо, мъчих се нищо такова да не ми се случи. У мен злоба няма.

Майка му въздъхна и изрече полугласно:

— Слава богу!

Том бързо я погледна:

— Майко, когато видях какво са направили с нашата къща...

Майка му се приближи съвсем близо до него и заговори разпалено, развълнувано:

— Томи! Не бива да се биеш сам. Ще те хванат като звяр. Аз, Томи, все мислех, гадаех, пресмятах. Казват, ей такива изгонени от мястото им като нас били сто хиляди. Ако всички се озлобим, Томи, и покажем злобата си... тогава няма да ни хванат... — Тя млъкна.

Том бавно наведе клепачи, притвори очи и сега те едва проблясваха през ресниците.

— И мнозина ли мислят така? — попита той.

— Не знам. Хората сега са някак умърлушени. Ходят като насън. В далечния край на двора се чу дрезгав старчески глас:

— Слава на господата бога! Слава на господата бога!

Том погледна нататък и се засмя.

— Ето и баба научи за мен. Майко — продължи той, — преди не съм те виждал такава.

Лицето ѝ стана мрачно, а очите студени.

— Преди не бях виждала да съсипват дома ми — каза тя. — Не бях виждала да изгонват цялото ми семейство на пътя. Никога не бях виждала да се продава всичко до последния парцал... А ето те дойдоха сега и... — Тя отиде до печката и сложи бухналите питки от тигана в две алуминиеви чинии. После забърка с брашно топена сланина за сос и ръцете ѝ побеляха от брашното. Миг-два Том гледа майка си, после застана до вратата.

По двора вървяха четирима души. Най-напред, леко куцайки на десния си изкълчен крак, бързо крачеше дядо му, мършав, дрипав, чевръст старец. Той си закопчаваше, както вървеше, панталона и старческите му пръсти трудно се справяха с копчетата, защото бе закопчал горното на втората дупка и с това бе нарушил целия ред от горе до долу. Той носеше оръфан тъмен панталон и дрипава синя риза с разкопчана яка, под която се подаваше дълга сива долна риза. Под долната риза се виждаха костеливите му бледи гърди, обрасли с побелели косми. Дядото остави панталона незакопчан и се зае с копчетата на долната риза, после, неуспял да свърши докрай и тази работа, се отказа и почна да затяга кафявите си тиранти. Лицето му беше слабо, с малки кафяви очички, игриви като на палаво дете. Свадливо, капризно, дръзко, смеещо се лице. Дядото още от младини беше побойник, кавгаджия, обичаше солените шеги и оттогава си бе останал все такъв стар грешник. Лош, жесток и нетърпелив като дете и при все това веселяк. Той пиеше без мяра, когато се замъкнеше в

кръчмата, и ядеше без мяра, ако имаше какво да похапне, а и обичаше да побъбри.

Зад дядото се клатушкаше бабата, съумяла да доживее до дълбока старост само защото беше също тъй проклета, както и старецът ѝ. Бабата отстояваше независимостта си с яростта на фанатик, не отстъпвайки на дядото в буйството и греховността. Веднъж след проповед, още не дошла на себе си както трябва и крещейки високо, тя изпразни в мъжа си двуцевката му и здравата насоли едното от задните му полукълба. Това така възхити дядото, че той, който я мъчеше, както децата мъчат буболечките, оттогава прекрати тиранията си. Повдигнала до колене широката си рокля, бабата вървеше и повтаряше с писклив, блеещ глас бойния си вик:

— Слава на господата бога!

Дядото и бабата се клатушкаха по двора един зад друг, сякаш се гонеха. Те воюваха помежду си цял живот и обичаха тази война, не можеха да съществуват без нея. Зад тях, без да изостават, с равномерна спокойна крачка вървяха бащата и Ной. Ной — първородният син, висок, някак странен на вид, с учудено-замислено и в същото време спокойно изражение на лицето. Ной никога не се гневеше. Той гледеше на разпалените хора с изненада — с изненада и с чувство на неловкост, както гледа лудите здравият човек. Движенията му бяха отмерени, той говореше рядко, а когато вършеше това, приказваше тъй бавно, че често го взимаха за смахнат. Но той не беше глупав, само бе странен. Не познаваше гордостта и не изпитваше влечение към жените. Той работеше и спеше и това веднъж завинаги установено редуване на работата и съня го задоволяваше. Ной обичаше семейството си, но никак не проявяваше любовта си. Наблюдавайки това отстрана, трудно можеше да се каже в какво се състои работата, но той правеше впечатление на човек, който нещо не е в ред: или във формата на главата, или в трупата, или в краката, а може би и в мозъка. Но да се заключи нещо по-определено, бе трудно. Бащата знаеше защо най-големият му син не е като всички други, но се срамуваше да говори за това. Срамуваше се, защото през нощта, когато Ной щял да се появи на света, бащата останал сам с родилката, с това нещастно, издаващо викове същество, обезумял от страх. Ръцете на бащата, силните му пръсти като клещи измъкнали детето от корема на майката и го повредили. Закъснялата баба видяла, че главицата на новороденото е

безформена, шията е неестествено дълга, а телцето осакатено. И тя изправила шията и като скулптор му оформила тялото. Бащата не забравил тази случка и се срамувал да говори за нея. Затова бил по-мек с Ной, отколкото с другите си деца. В скулестото лице на най-големия син, в раздалечените очи, в тясната брадичка бащата виждаше сплесканата, осакатена главица на детето. Ной вършеше всичко, каквото се изискваше от него: можеше да чете, да пише, да смята, работеше сериозно, но вършеше всичко това без интерес; онова, от което хората обикновено имат нужда и се стремят да постигнат, Ной посрещаше с пълно равнодушие. Той сякаш живееше в някаква странна, притихнала къща и гледаше оттам със спокойни очи света. Ной беше чужд на този свят, но не познаваше чувството на самотност.

И четиримата вървяха по двора и дядото викаше:

— Къде е той? Къде е той, дявол да го вземе? — И пръстите му отново се заеха с копчетата на панталона, после машинално потърсиха джоба. И в този момент дядото видя Том, застанал на вратата. Той се спря, спря и тези, които вървяха след него. Очичките му злобно засвяткаха. — Ето, любувайте му се — каза той. — Арестант! Джоудовци никога не са седели по затворите. — Мисълта му работеше несвързано. — Какво право имаха те да го пращат в затвора! И аз на негово място щях да сторя същото. Какво право имаха те, тези кучи синове! — И тутакси заговори за друго: — Търнбул, този дърт пергишин, се хвалеше: ще го застрелям, само да излезе от затвора. Кръвта ми е такава, казва, не мога да се стърпя. А аз заръчах да му рекат: „С Джоудови не се захващай. Може кръвта ми да е по-чиста от твоята.“ И го заплаших: „Само да ми се мернеш с пушка, ще ти насоля задника, та да ме помниш!“ Изплаших здравата този глупак.

Бабата, която не слушаше какво говори дядото, пееше с хрипливия си глас:

— Слава на господата бога!

Дядото дойде до вратата, перна Том по гърдите и в очите му заблестя любов и гордост.

— Е, как си, Томи?

— Добре — отвърна Том. — А ти?

— Турям в задния си джоб всички млади — отговори дядото. Мисълта му отново се отплесна. — Казвах аз, няма да задържат един Джоуд в затвора! Още тогава рекох: „Томи ще избяга, ще се измъкне

като бик през ограда.“ И ето че си избягал! Отмести се, искам да ям. — Той се вмъкна през вратата, седна на масата, натрупа си пълна чиния свинско, взе две големи питки, заля всичко с гъстия сос и докато другите влязат в кухнята, вече си бе натъпкал устата.

Том с умиление го гледаше и се подсмиваше.

— Виж го ти, юнака! — каза той.

А дядото така си натъпка устата, че не можеше да изрече нито дума, но свирепите му малки очички се усмихнаха и той яростно закима глава.

Бабата каза с гордост:

— Друг такъв самохвалко и разбойник и да търсиш, няма да намериш! В пъкъла ще влезе, яхнал ръжен, слава на господата. Пък и намислил да прави камион — злобно добави тя. — Тъй, ама няма да го бъде.

Дядото се задави, изплю на коленете си къс несдъвкана питка и леко се закашля.

Бабата, усмихвайки се, погледна Том.

— Виж го какъв е нескопосник! — рече тя.

Ной се изкачи на стъпалото и отдалечените му едно от друго очи сякаш гледаха покрай Том. Лицето на Ной беше спокойно. Том каза:

— Е, как живееш, Ной?

— Добре — отвърна Ной. — А ти как? — И това бе всичко. Но на Том бе приятно да чуе и само толкова.

Майката изгони мухите от соса.

— Няма да има място за всички на масата — каза тя. — Вземете чиниите си и сядайте, където ви харесва. На двора или тук.

И Том изведнъж се сети:

— Е-е! А къде е проповедникът? Преди малко беше тук. Къде се е дянал?

Бащата рече:

— Видях го, отиваше някъде.

Чу се хрипливият глас на бабата:

— Проповедникът ли? Довел си проповедника? Дай го насам. Да прочете молитва. — Тя се закани с пръст на дядото. — Разбързал се, вече яде. Дайте насам проповедника.

Том прекрачи прага.

— Ей, Джим! Джим Кейси! — извика той и се завтече по двора.
— А, Кейси! Ето къде си бил. — Проповедникът се измъкна изпод цистерната, седна на земята, после стана и се приближи към къщата. Том попита:

— Какво, криеш ли се?

— А, не. Но защо да си пъхам носа в семейните ви работи. Просто седях и си мислех.

— Да вървим, ще похапнеш с нас — каза Том. — Баба иска да прочетеш молитва.

— Но аз вече не съм проповедник — запротестира Кейси.

— Зарежи тая, да вървим. Прочети молитва. Нищо няма да загубиш от това, а тя обича да се помоли.

Двамата влязоха заедно в кухнята.

Майката спокойно рече:

— Добре дошъл.

И бащата също рече:

— Добре дошъл. Сядай да позакусим.

— Молитва — настоя бабата. — Първо да прочете молитва.

Дядото свирепо се вгледа в Кейси и накрая го позна.

— Ах, този ли? — рече той. — Е, щом е този, може. Той още на времето ми се хареса, когато веднъж... — Дядото цинично намигна и бабата, помислила, че е казал нещо неприлично, му викна:

— Млъкни, грешнико! Дърт козел такъв!

Кейси, развълнуван, среса с пръсти косата си.

— Трябва да ви кажа... аз не съм вече проповедник. Ако е достатъчно това, че ми е приятно да бъда тук, сред обикновени, добри хора... ако това е достатъчно, тогава ще се помоля, както мога. Но аз вече не съм проповедник.

— Помоли се — каза бабата. — И да не забравиш да кажеш две-три думи за това, че заминаваме за Калифорния.

Проповедникът, а след него и останалите наведоха глави. Майката наведе глава и скръсти ръце на колене. Бабата се наведе тъй ниско, че още малко и щеше да натопи нос в соса. Том, застанал до стената с чиния в ръце, наведе глава едва-едва, а дядото се извърна встрани, за да следи със злобните си и весели очи проповедника. Лицето на проповедника не бе благочестиво, а замислено и в думите на Кейси звучеше не молба, а размисъл.

— Премислих всичко — почна той. — Бродех сред хълмовете и мислех, почти също като Исус, когато се усамотил в пустинята, за да проумее всички свои грижи и скърби.

— Слава на господата бога! — обади се бабата и проповедникът учудено я погледна.

— Грижите и скърбите така налегнали Исуса, че той не могъл да реши какво да прави занапред. И го обзело съмнение — дявол да го вземе! Защо да се бориш сам със себе си и да си блъскаш главата? Изморил се той, много се изморил и паднал духом. Още малко и щял да реши: по дяволите всичко това. И тогава той се усамотил в пустинята.

— Амин! — изхриптя бабата. Толкова години тя бе вместила своето „амин“ в паузите на молитвите и толкова години вече не бе слушала словото божие и не бе му се възхищавала.

— Не искам да се сравнявам с Исуса — продължи проповедникът. — Но аз също като него се изморих, също като него се заплетох в мислите си и също като него отидох в пустинята, без да взема със себе си нито палатка, нито някаква вещ. Нощем лежах по гръб и гледах звездите; сутрин сядах и се заглеждах как изгрява слънцето; денем гледах от хълма сухата земя долу; вечер изпращах слънцето. Понякога захващах да се моля както преди. Само че на кого се молах, за кого се молах, сам не знаех. Около мен хълмове, а аз бродех сред тях и сега съм с тях едно цяло. Ние сме единни. И това единство е свято.

— Алилуя! — каза бабата и почна да се клати назад-напред, мъчейки се да събуди в себе си молитвен възторг.

— И аз се позамислих, само че мислите ми не бяха такива както винаги, а по-дълбоки. Мислех за това, че у всички ни е имало светост, когато сме живеели като едно семейство, и цялото човечество е било свято, докато е било единно. Но тази светост ни е напуснала веднага щом един негодник откъснал със зъби по-голям къс и избягал с него, бранейки се от другите, които искали да му го отнемат. Ей този човек убил нашата светост. А когато всички сме се трудили заедно, не един за друг, а всички заедно, в един впряг, тогава е било хубаво, в този труд е имало светост. Сетне се замислих и открих, че не съм знаел дори значението на думата „светост“. — Кейси млъкна, ала слушателите му не вдигнаха глави, защото като дресирани кучета чакаха командата —

думата „амин“. — Сега не мога да държа проповеди, каквито държах преди. И се радвам на светостта на вашата трапеза. Радвам се, че сред вас има любов. Това е всичко. — Наведените глави не се вдигнаха. Проповедникът се огледа. — Заради мен вашата закуска ще изстине — рече той, но после се досети и добави: — Амин. — И главите се вдигнаха.

— Ами-ин! — проточи бабата и почна да яде, дъвчейки с беззъбите си, старчески венци напоените със сос питки. Том ядеше бързо, бащата отхапваше големи зальци. Докато всичко не беше изядено и изпито, в кухнята цареше мълчание; чуваше се само хрускането на храната в устата на хората и сърбането на горещото кафе. Майката не откъсваше очи от проповедника и погледът ѝ беше изпитателен, втренчен, прозорлив. Тя го гледаше, сякаш той не беше човек, а дух, чийто глас бе достигнал до нея, долетял нейде изпод земята.

Когато свършиха да ядат, мъжете оставиха чиниите на масата и допиха кафето си; после излязоха на двора — бащата, проповедникът, Ной, дядото, Том — и закрачиха към камиона, заобикаляйки натрупаната на купчина покъщнина, дървените кревати, механизма на вятърната мелница, стария плуг. Те се упътиха към автомобила и се спряха край него. Опипаха новите странични капаци от чамови дъски.

Том отвори капака на мотора и почна да разглежда големия, изцапан с масло двигател. Баща му дойде при него.

— Когато го купувахме, Ал провери всичко. Казва, че е в ред.

— А какво разбира Ал? Той е зелен в тези работи.

— Миналата година Ал работи в една фирма. Караше камион. Разбира горе-долу от тези неща. Трябва със заявление да говориш с него, много важен стана. Да сглоби мотор, за него е проста работа.

Том попита:

— А къде е той сега?

— Къде ли? — отвърна баща му. — Шляе се. Блудствува като мартенски котарак. Стана на шестнайсет години и вирна нос. Сега сам си е настойник. Едно си знае — момичетата и автомобилите. Седмица вече, как не е спал в къщи.

Дядото, който опипваше с пръсти яката си, най-после успя да вкара копчето на синята горна риза в илика на долната. Пръстите усещаха, че е станало нещо не както трябва, но не се заеха да търсят

причината. Ръката се отпусна надолу, след като извърши още един опит да оправи копчетата на панталона.

— Аз бях по-лош — радостно изрече дядото. — Къде по-лош. Бях направо проклетник! Помня, бяхме се събрали на проповед в Салисо^[1], аз тогава бях по-голям от Ал. Ал е хлапак, а аз тогава бях по-голям. Та, казвам, отидохме ние на проповед. Там се събрахме към петстотин души, а едни момичета — не ти е работа...

— Че ти, дядо, и сега си си такъв проклетник — каза Том.

— Държа се по малко. Само че съм далеч от предишното. Но почакайте, ще пристигна в Калифорния и ще ям там портокали. И грозде. Никога не съм ял грозде до насита. Ще откъсна цяла шепа, ще я изстискам с все сила върху лицето си и сокът ще ми потече по брадата.

Том попита:

— А къде е чичо Джон? Къде е Розашарн? Къде са Рути и Уинфийлд? За тях никой нито дума не каза.

Баща му отвърна:

— За тях никой не е питал. Джон замина за Салисо да продава едно-друго от имуществото: помпата, инструментите, кокошките — всичко, което си вдигнахме от къщи. Взе със себе си Рути и Уинфийлд. Заминаха още по тъмно.

— Как не съм ги срещнал тогава? — учуди се Том.

— Та нали си вървял по шосето, а те тръгнаха направо, през Каулингтън. Розашарн и Кони са у неговите родители. Ах! Та ти още не знаеш, че Розашарн се омъжи за Кони Ривърс! Спомняш ли си Кони? Едно добро момче. След три-четири месеца Розашарн ще ражда. Пълнее от ден на ден. Цъфти.

— Виж ти! — каза Том. — Розашарн си я спомням като малко момиче, а сега се готви да ражда. Да-а, когато не си си в къщи, колко неща могат да се случат за четири години! Кога мислиш да тръгваш, татко?

— Трябва първо да се разпродадат вещите. Мислех, че Ал ще се върне, ще натовари всичко на автомобила и ще го откара в града за продан, а след това може би утре или вдругиден ще заминем. С парите хич не сме добре, а един казваше, че до Калифорния имало към две хиляди мили. Колкото по-рано тръгнем, толкова по-добре. Парите и тъй, и инак си вървят. Имаш ли нещо у себе си?

— Два долара. А ти откъде си се опаричил?

— Каквото имахме в къщи, всичко продадохме — отговори бащата, — а после всички заедно отидохме да окопаваме памук. И дядо ти окопаваше.

— Окопавах — потвърди дядото.

— Смятахме — излязоха двеста долара. Седемдесет и пет отидоха за автомобила. Аз и Ал разрязахме покрива и стъкмихме каросерията. Ал се канеше да пасва клапаните, но ето че се шляе кой знае къде и все не може да се захване за работа. Преди да заминем, ще имаме към сто и петдесет долара. Външните гуми са доста старички, далеч няма да стигнем с тях. Взехме още чифт запасни, но и те са изхабени. Ще трябва, изглежда, да купим едно-друго и по пътя.

Слънцето, което грееше точно над главите им, печеше с все сила. Камионът хвърляше на земята тъмни ивици сянка; той миришеше на напечено масло, мушама и боя. Кокошките не бяха в двора — бяха се скрили от горещината в бараката за инвентара. Свинете, легнали в кочината, до самата преграда, където имаше една забележима сянка, дишаха тежко и от време на време жално изгруктяваха. И двете кучета се бяха изтегнали в червеникавия прах под камиона, изплезили покритите си с прах езици, от които капеха слюнки. Бащата нахлупи шапката над очите си и клекна. В тази привична за него поза, която явно способствуваше за размишленията му и повишаваше наблюдателността му, той измери Том с критичен поглед, огледа новия му, но вече овехтяващ каскет, костюма и новите обувки.

— Сам ли си купил тези неща? — попита той. — Ще се измъчиш с тях.

— Дадох ми ги — отвърна Том, — преди да ме пуснат. — Той свали каскета и го погледна с възхищение, после изтри с него челото си и като го килна юнашки на една страна, дръпна козирката му.

Баща му забеляза:

— Добри обувки са ти дали.

— Да — съгласи се Джоуд. — Обувките са добри, само че в такъв пек няма да отидеш далеко с тях. — Той приклепна до баща си.

Ной бавно изрече:

— Какво ще кажете, да натъквим капаците и да почнем да товарим, а? Като натоварим, може да дойде Ал, тогава...

— Аз мога да карам автомобил, ако само за това ви трябва Ал — каза Том. — В Макалистър карах камион.

— Чудесно — рече баща му и погледна към пътя. — Ако не греша, онзи негодник се мъкне в къщи. Едва влачи крака.

Том и проповедникът погледнаха нататък и палавият Ал, като забеляза, че го наблюдават, изпъна рамене и закрачи с горделива походка из двора като петел, който се готви да изкукурига. Той дойде съвсем близо до тях и чак тогава позна Том. Наперената гримаса изведнъж изчезна от лицето му, но в очите заблестя възторг и благоговение и цялата му горделивост се изпари за миг. Нито грубият панталон-комбинезон, загънат осем инча нагоре, за да се виждат обувките с високи токове, нито коланът, широк три инча, с медни плочки, нито дори червените ивички на ръкавите на синята риза и дръзко килнатата над ухото широкопола шапка не можеха да го сравнят с брат му — защото брат му бе убил човек, а това не можеше да се забрави. Ал знаеше, че дори самият той предизвиква възхищение сред своите връстници само защото брат му е убил човек. Той чу веднъж в Салисо: „Това е Ал Джоуд. Брат му свети маслото на един с лопата.“

И сега, смирено приближавайки брат си, Ал видя, че Джоуд въпреки очакванията му съвсем не се гордее с това. Ал видя тъмните мрачни очи и затворническото спокойствие на слабото бръснато лице, което бе свикнало с нищо да не издава на другите затворници истинските си чувства, да не показва нито съпротива, нито робска покорност. И Ал веднага стана друг. Несъзнателно той придоби вида на брат си — хубавото му лице се намръщи, раменете леко се прегърбиха. Той не помнеше какъв бе Том преди.

Том каза:

— Здравей, Ал! Гледай какъв си се източил — цяла върлина си станал! Нямахте да те позная.

Държейки ръката си готова за поздрав, в случай че Том пожелае да се ръкува с него, Ал смутено се усмихна. Том подаде ръка, ръката на Ал рязко се протегна напред. И двамата се харесаха един друг.

— Казват, че хубаво караш автомобил.

Но Ал веднага почувствува, че няма да угоди със самохвалство на брат си и отвърна:

— Не, не много добре.

Баща му каза:

— Все се шляеш. Влачиш се като пребит. Трябва да откараш едно-друго в Салисо за Продан.

Ал погледна брат си.

— Ще дойдеш ли? — попита той колкото може по-небрежно.

— Не, не мога — отговори Том. — Трябва да помагам тук. Има време, ще бъдем заедно... като тръгнем на път.

Ал се мъчеше да не извика с все сила, когато попита:

— Ти... ти си избягал?... От затвора?

— Не — отвърна Том. — Дадох декларация.

— А... — В гласа на Ал прозвуча леко разочарование.

---

[1] *Салисо* — административен център на окръг Секвоя, източната граница на Оклахома. ↑

ДЕВЕТА ГЛАВА

В малките къщички арендаторите събираха имота си, имота на своите бащи, имота на своите деди. Събираха покъщнината си, готвейки се за пътешествие на запад. Мъжете като че не съжаляваха — макар целият им досегашен живот да пропадеше; но жените знаеха, че миналото ще ги трови и занаяпред. Мъжете влизаха в плевниците и под навесите.

Ето ралото, ето браната — помниш ли как сеехме синап през войната? Помниш ли, когато пристигна един и почна да ни уговаря да отглеждаме каучукови дръвчета, които се казвали гуаюла? Ще станете богати, казваше той. Извади вън тези инструменти — ще вземем за тях някой и друг долар. Осемнайсет долара за това рало плюс транспорта — толкова платихме за него, изпратиха ни го по каталога „Сиърс Роубък“^[1].

Такъми, каручки, сеялки, купчинки мотики. Извади ги навън. Натрупай ги закуп. Ще ги натоварим в каруцата. Ще ги откарваме в града. Ще ги продадем за колкото можем. Ще продадем и впряга, и каруцата. Повече няма да ни трябват.

Петдесет цента за един добър плуг е малко. Сеялката струваше трийсет и осем долара. Два долара е малко. А няма как да влачим всичко обратно... Добре, взимай всичко, взимай и моята злоба в добавка. Взимай помпата на кладенеца и такъмите. Взимай мундщущите, хамутите с дървените им шийници и щрангите. Взимай малките стъклени украшения за челата на конете — червени рози от стъкло. Купих ги за скопяването на дорестия кон. Помниш ли как вдигаше крака, когато караше тръс?

Вехтории, натрупани на купчина в двора.

Не можеш да продадеш вече ръчен плуг. Ще вземеш петдесет цента за желязото. Сега се търсят само дискови плугове и трактори.

Добре, взимайте всичко — всички вехтории — и ни дайте пет долара. Вие не купувате само вехториите, купувате и живота, превърнал се във вехтория. Нещо повече — в добавка към това ще

получите и моята злоба. Купувате плуг, с който ще подкопаете почвата под краката на вашите деца, купувате оръжието и волята, които биха могли да ви спасят. Пет долара, не четири. Не мога да мъкна всичко обратно... Добре, вземете ги за четири. Но ви предупреждавам, купувате плуг, който ще подкопае почвата под краката на вашите деца. Няма да забележите как ще стане това. Няма да можете да забележите. Вземете ги за четири. А сега какво ще дадете за впряга и каруцата? Тези хубави дорести коне, прекрасна двойка по цвят и по вървеж, все в крак стъпват. Когато се напрегнат — изпънат крака и задници, — пристъпят с равна крачка, без да изостават един от друг нито за миг. А сутрин, когато слънцето ги огрее, блестят като златни. Надничат над оградата и пръхтят за вас, въртят напрегнатите си уши да ви чуят и гривите на челата им се чернеят! Аз имам дъщеря. Тя обича да сплита гривата на гърба и на челата им, връзва им малки червени панделки. Много обича да прави това. Но сега — край на тези неща. Мога да ви разкажа една забавна история за дъщеря си и за ей този кон. Ще се посмеете. Оттатъшният кон е на осем години, отсамният на десет, но така дружно работят, че сякаш са близнаци. Виждате ли? Зъбите. Всички са здрави. Колко дълбоко дишат! Краката стройни и чисти. Колко? Десет долара? За двата? И каруцата... О, боже! По-скоро ще ги застрелям и ще ги хвърля на кучетата. О, вземете ги! По-скоро ги взимайте, мистър. Вие купувате заедно с тях и малкото момиче, което плетеше плитчици на челата им, свалеше от главата си корделата и им връзваше панделки: отдръпвайки се назад, наклонило глава, то им се любуваше, после потриваше буза о меките ноздри. Купувате и дълги години труд под палещото слънце, купувате и скръбта, която не може да се изрази с никакви думи. Но не забравяйте едно, мистър. Ще получите премия за този куп вехтории и за дорестите коне, които са тъй хубави — стиска злоба, която ще расте, расте във вашата къща и един ден ще даде своите плодове. Можехме да ви спасим, но вие отсякохте дървото на живота ни; скоро това ще постигне и вас, ала никой от нас не ще ви спаси.

И арендаторите поемаха пешком обратния път с ръце в джобовете и шапки, нахлупени над очите. Някои си купиха еднопайнтови^[2] бутилки уиски и бърже ги изпиха, та алкохолът да замае главите им веднага. Но никой от тях не се смееше и никой не танцуваше. Никой не пееше, не свиреше на китара. Арендаторите се

връщаха към домовете си с ръце в джобовете и наведени глави, а обувките им вдигаха във въздуха червения прах.

Може би ще почнем живота отново, в новата богата земя Калифорния, където растат толкова много плодове. Ще започнем от самото начало.

Но истината е, че не можем да започнем живота отново. Започват живота отново само новородените. А ние с теб... всичко е зад гърба ни. Минутните изблици на гняв, хилядите картини от миналото — това сме ние. Земята, червената земя — това сме ние; проливните дъждове, прахът и сушата в течение на редица години — това сме ние. Не можем да започнем живота отново. Злобата, която продадохме на вехтошаря, ще бъде у него, но тя остана и у нас. И това, как господарите ни казаха да се махаме от земята, също ще остане у нас; и това, как тракторът удари къщата, също ще остане у нас, ще остане, докато сме живи. В Калифорния или където и да е другаде ще бъдем като барабанчици на парад, ще поведем след себе си нашите обиди, нашата злоба. И ще дойде ден, когато всички армии на озлобените ще тръгнат по един и същ път. Те всички ще крачат ведно и тежките им стъпки ще събудят смъртен страх.

Арендаторите се влачеха към домовете си сред червения прах.

Когато всичко, което можеше да се продаде, бе продадено — печки и кревати, столове и маси, малки ъглови бюфети, качета и варели, — пак останаха купища вещи; жените седяха сред тях, обръщаха ги отгук-оттам и се унасяха в спомени за миналото. Картини, правоъгълни огледалца, а ето и една ваза...

Прекрасно знаеш какво можем да вземем и какво не. Ще спираме тук-там сред полето, затова ще трябват съдове за готвене и пране, дюшеци и завивки, фенер и кофи и парче брезент. Ще го използваме за палатка. Ето газения бидон. Знаеш ли за какво става? За печка. Трябват и дрехи — вземи всички дрехи. А пушката? Без пушка си като без ръце. Когато си без дрехи, обуца и храна и дори си изгубил всяка надежда, остава ти пушката. Когато дядо дошъл тук — казвал ли съм ти това, — имал само пипер, сол и пушка. Нищо друго. Това ще вземем. И бутилка за вода. Тези неща са горе-долу достатъчни. Ремаркетото е пълно догоре; децата ще седнат в него, а баба — на един дюшек. Инструменти — лопата, трион, френски ключ и клещи. И брадва. Тази брадва ни служи вече четирийсет години. Виж какво е

останало от нея. Трябват, разбира се, и възжета. А останалото? Ще го оставим... или пък изгорим.

Дойдоха децата.

Ако Мери вземе тази кукла, тази дрипава мръсна кукла, аз ще си взема индианския лък. Тъй да знаете. И тази пръчка — дълга колкото мен. Може да ми потрябва. Имам си я отдавна — от месец, а може би и година. Трябва да си я взема. А каква ли е тази Калифорния?

Жените седяха сред обречените на гибел вещи, обръщайки ги оттук-оттам и гледайки ги с блуждаещи очи, вгълбени в миналото. Ето една книга. На татко е. Той обичаше книгите. „*Странствованията на поклонника*“^[3]. Често я четеше. Надписал я е. И лулата му — още вони. А ето и една картина — с ангел. Все нея гледах, докато не бях още родила първите си три деца, но тя много не ми помогна. Да вземем ли и това порцеланово кученце? Леля Сейди го донесе от панаира в Сейнт Луис. Виждаш ли? Точно тъй пише на него. Не, не си струва. Ето едно писмо от брат ми, което е писал един ден преди смъртта си. Ето и една някогашна шапка. Никога не съм носила тези пера. Не, няма място.

Как ще живеем, когато ни отнеха живота? Как ще познаем самите себе си, когато ни отнеха миналото? Не. Остави го. Ще го изгорим.

Те седяха, гледаха тези вещи и се мъчеха да ги изличат с огън в паметта си. Как ще живееш отсега нататък, без да знаеш каква е земята отвъд прага ти? И като се събудиш нощем и разбереш, *разбереш*, че върбата я няма тук? Може ли да живееш без тази върба? Не, не можеш. Защото върбата — това си ти. И болката, изпитана на ей този дюшек, ужасната болка — това си ти.

Пак децата... Ако Сам вземе индианския си лък и дългата си пръчка, и аз ще взема две неща. Избирам пухената възглавница. Тя е моя.

И изведнъж всички бяха обзети от безпокойство. Трябва побърже да се махат оттук. Не бива да се чака. Повече не бива да се чака. И те натрупаха посред дворовете останалото имущество и го подпалиха. Стояха и гледаха как то гори, а после с трескава бързина натовариха автомобилите и потеглиха на път, потеглиха в праха. Прахът остана във въздуха дълго след като натоварените коли се бяха изгубили в далечината.

---

[1] *Сиърс Роубък* — известна компания с мрежа от универсални магазини из цялата страна, изпълняваща поръчки и по каталог. ↑

[2] *Пайнт* — мярка за вместимост, равна на 0,47 л. (американски пайнт). ↑

[3] *Странствуванията на поклонника* — алегория от известния английски писател Джон Бъниан (1628–1688), излизала в Англия през 1678–1684 г. Религиозното морализаторство в нея е съчетано с критика на висшите класи. Както и Библията, тази книга е намирала място почти във всеки дом и се е предавала по наследство. По празните ѝ страници и в полетата се записвали важни семейни събития и дати. ↑

ДЕСЕТА ГЛАВА

Когато камионът замина, натъпкан догоре с инвентар, с тежки инструменти, кревати, дюшеци — целият движим имот, който можеше да се продаде, Том тръгна из земята на чичо си. Той постоя в плевника, надникна в опустелия обор, в пристройката за инвентара, разрови с крак събралия се там боклук, преобърна един счупен зъбец на косачка. Обиколи всички места, с които го свързваха някакви спомени — червения бряг, където бяха лястовичите гнезда, върбата край кочината. Две свини с грухтене опънаха глави към него през преградката; те бяха черни, отпуснали се на слънцето, кротки. И с това поклонничеството му се свърши, той се върна в къщи и седна на стъпалото, където токущо се бе преместила сянката. Зад гърба му в кухнята шеташе майка му, тя переше детско бельо в една кофа; от лактите на силните ѝ, луничави ръце капеше сапунена пяна. Веднага щом Том седна на стъпалото, тя се изправи и дълго го гледа, отначало в лицето, после отстрани, а когато той премести поглед върху обляния в слънце двор — загледа тила му. После отново се зае с прането.

Тя каза:

— Том, смятам, че в Калифорния няма да бъде лошо.

Той се обърна и я погледна.

— А кой казва, че там ще бъде лошо?

— Никой. Само че всичко ми се струва много хубаво. Тук раздаваха едни листчета. Какво ли не беше написано на тях — каквато искаш работа, имало там, високи заплати и все такива неща! После писаха във вестника колко хора им трябват за гроздобер, за беритба на портокали и праскови. А нали е приятна работа, Том, да се берат праскови? Дори да не ни разрешават да ядем, все ще си скрием по някоя гнила праскова. И под дървета добре се работи — има сянка. Много е примамливо, та чак ме хваща страх. Не вярвам аз. Страхувам се, че всъщност ще излезе съвсем не тъй хубаво.

Том каза:

— Недей летя с вярата си по-високо от орлите, защото ще пълзиш с червеите.

— Тъй, тъй, това е от свещеното писание, нали?

— Струва ми се, че е оттам — отвърна Том. — Когато прочетох книгата „Победата на Барбара Уърд“, свещеното писание се изпари от главата ми.

Майка му тихо се разсмя и отново се зае с прането. После почна да извива панталони, ризи и мускулите на ръцете ѝ се издуха като възжета.

— Твоят дядо по баща също все цитираше писанието. Но, господи, как бъркаше! Постоянно го бъркаше с „Алманаха на доктор Майлс“^[1]. Четеше ни го от кора до кора на глас. Там имаше много писма от тези, дето ги мъчи безсъние или болки в кръста. Почне да преразказва на другите това, та да ги поучи, и прибавя: „Това е притча от свещеното писание.“ Баща ти и чичо Джон му се смеят, а той се сърди. — Тя остави изстисканото пране като наръч дърва на масата. — Том! Казват, че трябва да пътуваме две хиляди мили. Нали това е много далеч? Видях картата: високи планини, също като тези на цветните картички, и право през тях трябва да се промъкваме. Колко ще трябва да пътуваме? Как мислиш, Томи?

— Не зная — отвърна той. — Две седмици, а ако ни провърви, може и за десетина дни да стигнем. Слушай, майко, ти напрасно се безпокоиш. Ще ти разкажа как живеят хората в затвора. Не бива да мислиш кога ще те пуснат на свобода. Ще се побъркаш. Трябва да мислиш за настоящето, за утрешното, за бейзболния мач в събота. Точно тъй трябва да се живее. Така живеят всички осъдени на доживот. А новациите удрят глави о вратата. И все пресмятат колко още им остава. Защо? Живей си ден за ден.

— Да, така е по-добре — съгласи се майка му, наля в кофата гореща вода, хвърли в нея мръсните дрехи и почна да ги пере в сапунената пяна. — Така е по-добре. А все пак е приятно да си мислиш: може би в Калифорния ще бъде хубаво. Там няма студове. Накъдето да се обърнеш — само плодове. Хората живеят на най-хубавите места, в бели къщички сред портокалови дървета. Може и ние да се наредим така — разбира се, ако всички намерим работа, ако всички имат заплати, — може и ние да се наредим в някоя такава бяла

къщичка. Децата ще късат портокали направо от дърветата. Опитай се да ги възпреш — ще ревнат като заклани.

Том гледаше как тя се занимава с прането и очите му се усмихваха.

— Виждам, че като си мислиш така, по-леко ти става. Познавах едного от Калифорния. Дори говореше другояче, не като нас. Като го послушаш, веднага ти става ясно: този е отнейде далеч. Та той разказваше, че там сега се събрал много народ, всеки търсел работа. Берачите на плодове, казва, живеят в мръсни, стари лагери, с храната също са зле. Плащат им малко, работа трудно се намира.

По лицето на майка му премина сянка.

— Не е вярно — каза тя. — Баща ти има едно листче, едно такова жълто листче — там пише, че имат нужда от хора, които да им работят. Защо ще измислят всичко това, ако няма работа? Такива листчета струват много пари. Кому е нужно това — да разказва небивалици и отгоре да плаща пари за лъжите си?

Том поклати глава.

— Не зная, майко. Трудно мога да си обясня защо се върши това. Може би... — Той погледна двора, червената земя, обляна от лъчите на палещото слънце.

— Е?

— Може пък всичко да излезе хубаво, както казваш ти. А къде отиде дядо? Къде е проповедникът?

Майка му застана на прага с куп пране в ръцете. Том се отмести, правейки й път.

— Проповедникът излезе да поскита. Дядо ти спи в къщи. Той понякога посред бял ден идва в стаята да си поспи малко. — Тя излезе на двора и почна да простира на въжето избелелите сини комбинезони, сини ризи и дългото сиво долно бельо.

Том чу зад гърба си стъпки и се обърна. На вратата стоеше дядо му и също както сутринта пръстите му шареха по копчетата на панталона.

— Чух, че се говори — каза той. — Кучи синове, не давате на стария човек да си поспи. Млякото още не е засъхнало по устата ви, не разбирате, че старият човек има нужда от почивка.

Трескавите му пръсти успяха да откопчечат единствените две копчета на панталона, които бяха закопчани. А ръката му забрави

какво трябваше да извърши. Тя се пхна вътре и доволно почеса вълната между краката. Майката се приближи до него с мокри ръце; дланите ѝ бяха омекнали, сбръчкани от горещата вода и сапуна.

— Мислех, че спиш. Дай да те закопчея! — И макар дядото да се бранеше, тя все пак му закопча долната риза, горната риза и панталона. — Какво си се развлякъл такъв! — смъмри го тя и го пусна.

Дядото злобно забъбри:

— Ето... ето докъде стигнах — гащите да ми закопчават. Оставете ме на мира, сам ще се закопчея.

Майката каза шеговито:

— В Калифорния няма да ти позволят да ходиш така.

— Няма да ми позволят ли? Ха! Ще им дам аз да разберат! Те ще ме учат! Ако поискам, и без гащи ще тръгна!

Майката отвърна:

— От година на година езикът ти става все по-несдържан. Искаш да се перчиш ли, какво ли?

Старецът изпъчи четинестата си брадичка и се взря в майката с опърничавите си, лукави и весели очи.

— Тъй — рече той, — значи, скоро ще тръгваме. А там гроздето расте край сами пътя! Знаете ли какво ще направя? Ще набера едно корито грозде, ще се бухна в него със задника и ще се поразмърдам насам-натам, та гащите ми хубаво да се напият със сок.

Том се засмя.

— Такъв до двеста години да доживее, пак луд ще си остане — каза той. — Значи, потегляме на път, а, дядо?

Старецът придърпа един сандък и седна тежко на него.

— Да, сър — рече той. — Отдавна е време. Брат ми замина отук преди четирийсет години. И оттогава нищо не съм чул за него. Хитрец беше, кучият му син. Никой не го обичаше. Драсна с моя колт. Ако там се случи да срещна него или децата му — ако той има деца в Калифорния, — ще ги питам за този колт. Но аз познавам добре тази кукувица: ако е имал някакви деца, отървал се е от тях и някой друг ги гледа. Да! Хубаво е да се отиде в Калифорния. Там ще се подмладя. Като пристигна, веднага ще отида да бера плодове.

Майката кимна.

— Така ще бъде, щом дядо ти го казва — рече тя. — Не работи само от три месеца, откак пак си изкълчи бедрото.

— Точно така — потвърди дядото.

Том погледна към двора.

— Ето и проповедникът идва, някъде откъм плевника.

Майката каза:

— Не съм свикнала да слушам такива молитви като отзараншната. Та това и не беше молитва. Той просто говореше, разказваше и все пак ми наподобяваше молитва.

— Той е особен — рече Том. — И говори особено. Сякаш сам със себе си. Но у него няма преструвки.

— Я поглеж какви са му очите — рече майката. — Сякаш току-що са го кръстили. Право в душата проникват. И как ходи: навел глава и гледа в краката си. Сякаш току-що са го кръстили. — И тя млъкна, защото Кейси беше вече близо.

— Ще слънчасаш, като се разхождаш в такъв пек — каза Том.

Кейси отвърна:

— Да... може и да слънчасам. — После изведнъж заговори, обръщайки се към всички — към майката, към дядото и към Том: — Аз също трябва да отида на запад. Непременно трябва да отида там. Питам се само дали ще ме вземете с вас? — И той смутено млъкна.

Майката погледна Том в очакване да каже нещо, защото той, мъжът, трябваше да говори пръв, но Том нищо не отвърна на проповедника. Дала на Том достатъчно време, за да упражни правото си, тя изрече:

— За нас това е голяма чест. Разбира се, сега нищо не мога да кажа; бащата рече, че довечера ще се съберат мъжете и ще определят деня на заминаването. По-добре да почакаме. Джон, бащата, Ной, Том, Ал, Кони — ето кои ще решават. Те ще се върнат скоро. Но ако има място, за нас това ще бъде голяма чест.

Проповедникът въздъхна.

— Аз все пак ще дойда — каза той. — Какво ще правя тук? Походих, погледах — къщите са пусти, земята е пуста... навсякъде е пусто. Тук повече няма да остана. Ще отида там, където отиват всички. Ще работя на полето, може да се успокоя.

— А няма ли да държиш проповеди? — попита Том.

— Няма.

— И да кръщаваш ли няма? — попита майката.

— Също. Ще работя на полето, на зелените ниви, ще бъда близо до хората. Не искам повече да ги поучавам. По-добре сам да се поуча. Да науча защо газят тревата, да ги слушам как говорят, как пеят. Да чувам как децата омитат чинийките си с каша. Да слушам как скърцат креватите на съпрузите нощем. Да ям с хората, да се уча от тях. — Очите му бяха влажни, блестящи. — И сам да се търкалям в тревата с онази, която пожелае да легне с мен, и да не крия това. И да псувам, и да ругая, и да слушам музиката на хорската реч. Сега разбрах, че всичко това е свято и че точно това не съм разбирал. Всички тези неща са добри неща.

Майката каза:

— Амин.

Проповедникът скромно седна на пъна за кълцане на месо край вратата.

— Питам се, още какво трябва да върши един самотник?

Том лекичко се покашля:

— Един самотник, който не държи вече проповеди... — започна той.

— Е-е! Аз просто съм дърдорко — каза Кейси. — Не мога да се отърва от това. Но колкото за проповедите — отказвам се от тях. Да проповядваш, значи да тълкуваш нещо на хората. А аз очаквам те самите да отговорят на моите въпроси. Нима така се проповядва?

— Не зная — отвърна Том. — Тук и гласът има значение, както и това, към което клониш в своята проповед. Проповедта е хубаво нещо, стига след нея слушателите да не поискат да те убият. Миналата Коледа дойдоха при нас в Макалистър от Армията на спасението^[2]. Цели три часа свиреха на корнети, а ние седим и ги слушаме. Бяха много внимателни към нас. Ала само някой да рече да стане и да си отиде, всички ще ни затворят в единични килии. И това ми било проповед! Когато си с вързани ръце и крака и не можеш да им платиш, както следва, тогава проповед не ти трябва. Не, какъв проповедник си ти? Гледай само да не помислиш да свириш на корнет.

Майката хвърли няколко съчки в огъня.

— Сега ще ви дам да закусите, само че нямам кой знае какво.

Дядото измъкна сандъка си на двора, седна на него и се облегна на стената. Том и Кейси се настаниха също до стената. И сянката, която хвърляше къщата, се премести по-далеч в двора.

Камионът се върна привечер, подскачайки и тътнейки по прашния път; каросерията му бе покрита с гъст слой прах, капакът на мотора също бе покрит с прах, а фаровете сякаш бяха посипани с червено брашно. Когато камионът се приближи до къщата, слънцето вече залязваше и озарената от лъчите му земя изглеждаше червена като кръв. Ал седеше на волана, горд, сериозен и сигурен в уменията си да шофира, а бащата и чичо Джон, както подобаваше на водачи на рода, заемаха почетните места до шофьора. Стойки в каросерията и държейки се за капациите, пътуваха останалите: дванайсетгодишната Рути и десетгодишният Уинфийлд — омърляни, диви; очите им, макар уморени, пламтяха от възторг, устните и пръстите бяха черни и лепкави от бонбоните, които бяха изкрънкали в града от баща си. Рути, с розова муселинена рокля до под коленете, бе сериозна като малка госпожица. Но Уинфийлд все още бе в тази възраст, когато момчетата тичат сополиви, дълго се бавят някъде зад плевника и не изпускат нито един фас. И докато Рути с пълно съзнание за отговорността, която ѝ налагаше нейният пол, се гордееше с развиващите се гърди, Уинфийлд все още бе малък немирник, подобен на глупавичко кученце. До тях, леко опирайки се в кабината, стоеше Роуз от Шарън. Тя се повдигаше на пръсти, мъчейки се да умъртвява тласъците на камиона с коленете и бедрата си. Беше бременна и смяташе за нужно да бъде внимателна. Пепелявите ѝ коси, сплетени на плитки, лежаха като корона на главата ѝ. На закръгленото меко лице, тъй чувствено и привличащо само до преди няколко месеца, вече се бе появил печатът на бременността: самодоволна усмивка и уверен и горд поглед; пълничкото ѝ тяло — високите меки гърди, коремът и твърдите бедра, които преди тъй съблазнително се полюляваха, сякаш подсещайки те да ги шляпнеш или погалиш, — цялото тяло сега бе придобило съдържаност и достойнство. Всеки помисъл на Роуз от Шарън, всяко движение бяха свързани с детето. Сега тя се приповдигаше на пръсти, обзета от грижа за детето. И целият свят ѝ се струваше като утроба, тя мислеше само за продължението на рода и майчинството. Деветнадесетгодишният ѝ мъж Кони, взел за жена закръглената пламенна девойка, все още с уплаха и недоумение се вглеждаше в станалата у нея промяна, защото сега вече нямаше котешки боричкания в леглото, хапане, драскане,

сподавен смях и заключителни сълзи. Той виждаше пред себе си едно уравновесено, сериозно и мъдро същество, което му се усмихваше свенливо, но съвсем не плахо. Кони се гордееше с Роуз от Шарън и се боеше малко от нея. Той използваше и най-дребната възможност да се допре до тялото ѝ, да застане до нея и да докосне нейното бедро и рамо и това поддържаше у него чувството на близост, което може би вече започваше да изчезва. Кони имаше тексаска кръв — бе слабичък, с резки черти на лицето и сините му очи гледаха ту заплашително, ту нежно, ту уплашено. Той беше добър, добросъвестен работник и би могъл да стане по-късно и добър съпруг. Пиеше, но не много; пускаше в действие юмруците си, ако това беше нужно, но никога не се перчеше. Сред хора той се държеше тихо, но въпреки това присъствието му се чувствуваше и всички се съобразяваха с това.

Чичо Джон — ако не беше на петдесет години и не заемаше положението на глава на семейството наравно с другите мъже — би предпочел да се откаже от почетното място до шофьора. Той с удоволствие би го отстъпил на Роуз от Шарън. Но това бе изключено, защото тя бе жена, и то млада. И чичо Джон се чувствуваше неловко, очите му печално гледаха встрани, в силното му мършаво тяло се чувствуваше напрежение. Самотата като стена го отделяше от хората, от естествените хорски потребности. Той ядеше малко, не пиеше, бе вдовец. Ала неутолените страсти зрееха, натрупваха се в душата му и накрая избликваха навън. Тогава той хищно се нахвърляше на храната и се натъпкваше до повръщане; или пиеше пърцуца или уиски, превръщайки се в треперещ парализик с червени, сълзящи очи; или се мъкнеше с някоя развратница в Салисо. За него разказваха, че веднъж отишъл чак до Шоний, платил за три проститутки едновременно и в продължение на един час пухтял и се забавлявал с безчувствените им тела. Но като се наситил, чичо Джон тръгнал пак тъжен, посрамен и както преди самотен. Криел се от хората и се опитвал да изкупи вината си поне с подаръци. Тогава почнал да се вмъква тайно в къщите и да пъха под възглавниците на децата пакетчета дъвка. Тогава почнал да сече дърва и да не взима за това пари. Тогава почнал да раздава на хората всичко, каквото имал: седлото си, коня си, новите си обувки. Никой не можел по онова време да говори с него, защото той бягал от всекиго, а ако, без да ще, се натъквал на хора, затварял се в себе си и ги гледал с изплашени очи. Смъртта на жена му и последвалите след това

дълги месеци доброволно затворничество му наложили своя печат: мъчило го угризение на съвестта, мъчил го срам и сега вече нищо не могло да наруши самотата му.

Но при все това той трябвало да се примири с положението си. Макар само за това, че наравно с другите мъже се счита за глава на семейството, а семейството трябва да се ръководи; и ето че сега той седеше на почетното място до шофьора.

И тримата мъже, които се връщаха в къщи по прашния път, бяха мрачни. Ал, навел се над волана, поглеждаше ту пътя, ту арматурното табло, следейки подозрително потрепващата стрелка на амперметъра, показателя на бензиномера, контролната лампа и показателя на термометъра. И той отбелязваше мислено слабите места на колата, отбелязваше някои подозрителни признаци в поведението ѝ. Вслушваше се в скърцането — може би в задния мост не стига маслото; вслушваше се в работата на клапаните. Той държеше ръката си на лоста за скоростите, чувствувайки с дланта си работата на зъбните колела, натискаше педала, проверяваше спирачките. Може би понякога Ал блудствуваше като мартенски котарак, но сега чувствуваше върху себе си голяма отговорност — отговорност за колата, за хода и състоянието ѝ. Ако нещо се развали, ще бъде по негова вина и макар никой да не му каже нито дума, всички, и най-вече самият Ал, ще знаят, че вината е негова. И той проверяваше колата, следеше я, вслушваше се в нея. Лицето му беше сериозно, изразяващо съзнанието му за отговорност. И всеки го уважаваше, уважаваше и отговорността му. Дори главата на семейството, бащата, не се срамуваше да подържи френския ключ и да изпълнява нарежданията на Ал.

Те се връщаха в къщи уморени. Рути и Уинфийлд се бяха изморили от уличния шум, от хорската тълпа, от това да молят баща си да им купи бонбони; те се бяха изморили от възторга, който бе предизвикал у тях чичо Джон, пъхайки им тайно в джобовете дъвка.

И мъжете, седнали в кабината, бяха изморени, ядосани и тъжни, защото бяха успели да получат за цялото си имущество от къщата само осемнадесет долара: за конете, за каруцата, за инвентара и за покъщнината. Осемнадесет долара. Те се караха с купувача, спориха, но всичката им разпаленост веднага се изпари, когато купувачът изведнъж загуби интерес към сделката и заяви, че не му трябва нищо,

на каквато и да било цена. Тогава те се почувствуваха победени, предадоха се и получиха два долара по-малко, отколкото той им предлагаше отначало. И сега пътуваха уморени и изплашени, защото бяха се сблъскали с такъв ред на нещата, който никак не можеше да се побере в главите им, и този ред на нещата ги бе победил. Те знаеха, че впрягът и каруцата струват много повече. Знаеха, че купувачите ще получат за тях много по-голяма сума — но как да направят това сами, оставаше загадка. Тайнствата на търговията бяха за тях неразгадаеми.

Ал, който откъсна очи от пътя и погледна арматурното табло, рече:

— Този човек не е тукашен. Говори по-иначе. И е облечен също по-иначе, не както в нашия край.

Бащата поясни:

— В един железарски магазин срещнах един-двама познати. Казват, че тук се промъкнали много такива, които купуват от нас всичко, докарано за продажба преди заминаването. Голяма печалба си изкарвали. Какво можеш да направиш с такива мошеници? Трябваше и Томи да дойде с нас. Може би щеше да успее да продаде нещата по-скъпо.

Джон рече:

— Но този не искаше нищо да вземе. Трябваше да мъкнем нещата обратно.

— И това ми обясниха — обади се пак бащата. — Казват, че купувачите правели винаги така. За да ни уплашат. Просто не знаехме как трябва да постъпим в случая. Ех, майка ви ще се разочарова много. Ще се ядоса и разочарова.

Ал каза:

— Татко, а кога смяташ да заминем?

— Не знам. Ще поговорим довечера и ще решим. Добре, че Том се върна. Много се радвам, Том е такъв юначага.

Ал рече:

— Татко, едни говореха за Том и казаха, че е дал декларация. Това значело, че не може да напуска щата, а ако го напуснел, щели да го хванат и да го пратят обратно в затвора за още три години.

Бащата го погледна сепнато.

— Така ли казаха? Изглежда, знаят, щом говорят. Или може би само са дрънкали?

— Не знам — отвърна Ал. — Те си говореха, а аз не се обадох, че Том е мой брат. Просто стоях и ги слушах.

Бащата каза:

— Господи, дано това не е вярно! Том толкова ни е нужен. Ще го попитам за това. Малко ли ни са грижите, че и такова нещо да ни дойде до главата! Дано не е вярно. Трябва да си поговорим за това откровено.

Чичо Джон рече:

— Том сигурно ще знае.

Всички млъкнаха. Камионът с грохот подскачаше по пътя. Моторът бръмчеше, подрънкваше от време, на време, спирачните лостове звънтяха. Колелата скърцаха като дървени, от една пукнатина на капачката на радиатора се виеше тънка струйка пара. Камионът вдигаше въртящ се стълб червен прах. Той преодоля последното възвишение, когато слънцето се бе скрило наполовина зад хоризонта, и пристигна в къщи, когато то се скри напълно. Спирачките изскърцаха и този звук се запечати в мозъка на Ал: спирачните ленти отидоха по дяволите!

Рути и Уинфийлд, стенойки, се прехвърлиха през страничните капаци на колата и скочиха долу. Те викаха: „Къде е той? Къде е Том?“ — и изведнъж видяха брат си и се спряха смутени, после бавно се приближиха и плахо го погледнаха.

И когато той каза: „Здравейте, деца! Как сте?“, те тихо отвърнаха: „Здравей. Добре сме.“ И застанаха настрана, поглеждайки крадешком големия брат, който бе убил човек и бе седял в затвора. Спомниха си как и те имаха затвор в курника и как се биеха и спореха кой да бъде арестант.

Кони Ривърс свали високия заден капак на камиона, скочи долу и помогна на Роуз от Шарън да слезе; тя прие помощта му с достойнство и се усмихна с умната си, самодоволна усмивка, смешно свивайки ъглите на устните.

Том каза:

— Но това е Розашарн! Не знаех, че ще дойдеш с тях.

— Вървахме пеш — отвърна тя. — Камионът ни застигна и ни взе. — И после добави: — А това е Кони, моят мъж. — И казвайки това, тя беше наистина великолепна.

Двамата се здрависаха, измервайки се един друг с поглед, вглеждайки се проникателно един в друг, и след миг останаха доволни от огледа. Том рече:

— Виждам, че не си си губила времето напразно.

Розашарн погледна корема си.

— Нищо не виждаш, рано е още.

— Майка ми каза. Кога ще раждаш?

— О, далече е! Не по-рано от зимата.

Том се засмя.

— Значи, ще родиш в портокалова горичка? В една от онези бели къщи с портокалови дървета около тях.

Роуз от Шарън докосна с две ръце корема си.

— Нищо не виждаш — повтори тя, усмихна се самодоволно и влезе в къщи.

Вечерта беше душна, от запад все още струеше светлина. Без да чака покана, цялото семейство се събра край камиона — и конгресът, семейният съвет, обяви сесията си за открита.

На вечерната светлина червената земя изглеждаше прозрачна, така че размерите ѝ бяха нараснали и всеки камък, стълб, постройка придобиха дълбочина и плътност, незабележими за окото през деня; всички предмети станаха по-релефни. Стълбът изпъкваше по-ясно, отделяйки се рязко от земята, от разстилащите се зад него царевични ниви. И всяко царевично стъбло се открояваше по-рязко, без да се слива с останалите. И дрипавата върба се очертаваше по-релефно, отделяйки се от всички други върби. Земята сякаш отразяваше вечерната светлина. Западната стена на сивата, неизмазана къща блестеше като лунен диск. Сивият, потънал в прах камион се открояваше в здрача като в далечна перспектива на стереоскоп.

Вечерта измени и хората, те притихнаха. Те сякаш се сляха с несъзнателния живот на природата. Подчиняваха се на импулси, които оставяха незабележими следи в съзнанието им. Очите им гледаха съсредоточено и спокойно и тези очи също изглеждаха прозрачни във вечерния здрач — прозрачни и светли в сравнение с изпрашените лица.

Семейството се събра на най-важното място — около камиона. Къщата бе мъртва, нивята бяха мъртви, но камионът бе за всички нещо живо, той беше за тях символ на самия живот. Допотопният худзон с изкривен и изподраскан радиатор, с овехтял, потънал в прах омазнен

мотор, с шапки от червен прах на мястото на липсващите дискове на колелата — тази полулека кола-полукамион, нескопосна, с платформа с високи капаци, беше за тях като нов дом, сборно място на цялото семейство.

Бащата заобиколи камиона, огледа го от всички страни, после клекна и вдигна от прашната земя една пръчка. Десният му крак бе стъпил на земята с цялото си стъпало, а левият, малко по-назад от десния, се опираше на пръстите, тъй че едното коляно беше по-високо от другото. Лявата ръка лежеше на лявото коляно, лакътят на дясната се опираше в дясното коляно — в онова, което беше по-високо, а дланта подпираше брадичката. Бащата клечеше, подпрял брадичката си с длан, и поглеждаше към камиона. Чичо Джон се приближи до него и също клекна. Очите на бащата и на чичо Джон бяха замислени. Дядото излезе от къщи, видя ги, заклатушка се към камиона и седна на стъпалото с лице към тях. Това беше ядрото на семейството. Том, Кони и Ной бавно се приближиха към тази група, също клекнаха и сега всички се бяха наредили в полукръг, в центъра на който беше дядото. После на вратата се показа майката и бабата, а след тях, стъпвайки внимателно, излезе и Роуз от Шарън. Те заеха места зад клекналите мъже; застанаха с ръце на хълбоците. А децата, Рути и Уинфийлд, скачаха от крак на крак зад жените; те чоплеха с босите си пръсти червения прах, но не им се чуваше гласът. Липсваше само проповедникът. Той внимателно бе седнал на земята зад къщата. Бе добър проповедник и познаваше паството си.

Вечерната светлина стана по-мека и за известно време семейството потъна в мълчание. Сетне бащата, без да се обръща към някого, говорейки на цялата група, започна отчета си:

— Здравата ни изиграха. Мошеникът знаеше, че не можем да чакаме. Взехме само осемнайсет долара.

Майката неспокойно се размърда, но не каза нищо.

Ной, най-големият син, попита:

— А колко всичко на всичко пари имаме сега?

Бащата почна да пише цифри в праха, мърморейки си нещо под носа.

— Сто петдесет и четири долара — отвърна той. — Но Ал казва, че трябва да сменим гумите. Казва, че с тези далеч няма да стигнем.

Ал за пръв път взимаше участие в семейния съвет. Досега той бе стоял отзад при жените. И той също почна с достойнство отчета си:

— Колата е стара. Прегледах я цялата, преди да я купя. Продавачът ми бърбореше разни врели-некипели, но аз не го слушах. Пъгнах пръсти в диференциала — нямаше стружки. Отворих скоростната кутия — също нямаше. Проверих амбреажа, колелата да не би да са криви. Пъгнах се под каросерията — рамата не беше счупена. Аварии с нея, изглежда, не са се случвали. Забелязах, че един акумулатор има пукнатина — поисках да го сменят. Гумите нищо не струват, но размерът им е съвсем обикновен. Такива лесно могат да се намерят. Не е много бърза, но затова пък харчи малко бензин. Защо казах да я купим — защото е широко разпространена. Части за нея можем да купуваме, и то евтино, от всяко място. Ако бяхме купили по-голяма, по-хубава кола за същите пари, но с части, които трудно се намират, тя щеше да излезе много по-скъпа. Ето защо мисля, че правилно съм постъпил. — Последната фраза изразяваше покорността му към семейството. Той млъкна, чакайки какво ще кажат другите.

Дядото бе все още глава на семейството, но вече не упражняваше властта си. Положението, което заемаше той, беше почетно и осветено от традицията. И правото на първата дума, независимо от това, че той можеше да избъбри някоя глупост, също още му принадлежеше. Затова мъжете, клекнали на земята, и жените, застанали прави зад тях, чакаха какво ще каже дядото.

— Правилно, Ал — почна той. — И аз бях такова паленце като теб, тичах с вирната опашка, но когато имах да върша някаква работа, не мислех за нищо друго. Ти си юнак, Ал. Добър момък излезе от тебе. — Заклучителната фраза прозвуча като благословия и Ал леко се изчерви от удоволствие.

Бащата рече:

— Изглежда, всичко е правилно. Ако беше за коне, нямаше да се осланяме само на Ал, но Ал е единственият специалист по автомобилите сред нас.

Том каза:

— Аз също разбирам нещичко от коли. В Макалистър карах камион. Ал е постъпил правилно. Свършил е всичко както трябва. — И Ал целият се изчерви, като чу този комплимент. Том продължи: — И ето какво... проповедникът... иска да дойде с нас. — Той млъкна.

Всички чуха думите му, но никой не се обади. — Той не е лош човек — добави Том. — Отдавна го познаваме. Понякога се разбъбря, но никога няма да чуеш от него глупости. — И Том остави на семейството да решава въпроса.

Светлината лека-полека гаснеше. Майката се отдели от групата и влезе в къщата, а след минута оттам достигна звънтенето на съдините по печката. После тя се върна при потъналия в размисъл съвет.

Дядото каза:

— Има две мнения по въпроса. Едни мислят, че проповедниците носят нещастие.

Том отвърна:

— Той вече не е проповедник.

Дядото махна с ръка:

— Който е бил проповедник, си остава такъв докрай. От това не можеш да се отървеш. Други смятат за чест да си имат проповедник. Щом умре някой — той го погребва. Щом има сватба — особено ако трябва да се побърза с нея, — също не минава без него. Роди се дете, трябва да се кръсти — и проповедникът ти е подръка. Винаги съм казвал: един проповедник с друг не си уйдисва. Трябва да го знаеш що за човек е. А този ми харесва. Той е като нас.

Бащата тикна пръчката в праха и като я повъртя между пръстите си, издълба малка дупка.

— Нас не ни интересува добър ли е или лош, дали ще ни донесе успех или нещастие. Трябва всичко да се има пред вид. Не е добре да се прави тъй, но няма какво. Сега ще видим. Дядото и бабата — двама. Аз, Джон и майката — петима. Ной, Томи и Ал — осем. Розашарн и Кони — десет. Рути и Уинфийлд — дванайсет. И кучетата — не можем да ги оставим тук. Кучетата са добри, не ти дава сърце да ги застреляш, а и няма кому да ги дадем. С други думи — всичко четиринайсет.

— Да, ако не смятаме кокошките и двете свине — добави Ной.

Бащата отвърна:

— Свинете ще осолим за из път. Ще ни трябва месо. Ще турим осоленото месо в качета и ще го караме с нас. Но се чудя дали ще се поберем всички в камиона, а трябва да помислим и за проповедника. Ще можем ли да храним още едно гърло? — И без да обръща глава, той попита: — Ще можем ли, майко?

Майката се покашля:

— Не е там работата — можем или не можем. А дали ще искаме — твърдо каза тя. — Защото ще излезе, че нищо не можем да направим. Ще излезе, че и до Калифорния не можем да стигнем. А щом искаме нещо, ще го направим. Пък колкото се отнася до това дали „искаме“, трябва да кажа, че нашите семейства отдавна живеят в този край и още не съм чула някой от Джоудови или Хазлетови да е отказал да нахрани, приюти или качи на колата си човек, когато са го помолили за това. Джоудови са били всякакви, но никога такива негодници.

Бащата добави:

— А ако не стигне мястото? — Той погледна майката, извил глава встрани, и се засрами от собствените си думи.

— Мястото и без това не стига — отвърна майката. — Място има само за шестима, а ние сме дванайсет. С един повече или по-малко, не е ли все едно? Нима здравият, силен мъж може да бъде в тежест? И при това, когато имаме повече от сто долара и две свини, сме седнали да мислим можем ли да храним един човек... — Тя не довърши думите си и бащата отвърна от нея очи, изпитал парливо чувство, сякаш го бяха ударили с камшик.

Бабата се обади:

— С проповедника ще бъде добре. Той отзарана ни прочете хубава молитва.

Бащата шареше с очи от едно лице на друго, търсейки признаци на несъгласие, и накрая каза:

— Извикай го, Томи. Щом ще пътува с нас, мястото му е тук.

Том стана и тръгна към къщата, викайки проповедника:

— Кейси! Ей, Кейси!

Изад къщата достигна глух глас. Том сви зад ъгъла и видя проповедника: той седеше, облегнат на стената, и гледаше вечерницата, която блестеше в светлото небе.

— Викаше ли ме? — попита Кейси.

— Да. Ние решихме така: щом ще дойдеш с нас, ела да обмислим всичко заедно.

Кейси стана. Той знаеше какво значи семеен съвет, знаеше, че са го приели в семейството. И положението, което изведнъж зае, бе високо, тъй като чичо Джон, отдръпнал се встрани, му направи място

между себе си и бащата. Кейси клекна с лице към дядото, който седеше като на трон върху стъпалото на камиона.

Майката отново влезе в къщи. Чу се звъntenето на желязната вратичка на фенера и в тъмната кухня блесна жълта светлина. Майката свали капака на голямата тенджера и от вратата лъхна миризма на варено месо и цвеклови листа. Всички чакаха майката да се появи отново в тъмния двор, защото гласът ѝ в семейния съвет беше решаващ. Бащата каза:

— Трябва да помислим кога да тръгнем. Колкото по-скоро, толкова по-добре. Трябва само преди това да се заколят свинете, да осолим месото и да го приготвим за път. Колкото по-бързо свършим това, толкова по-добре.

Ной го подкрепи:

— Ако се захванем за работа както трябва, утре всичко ще бъде готово. И вдругиден ще заминем.

Чичо Джон възрази:

— В тази горещина през деня не можем да изстудим месото. По това време на годината не се колят свине. Ако не го изстудим, месото ще се спари.

— Да ги заколим сега. През нощта месото горе-долу ще изстине. Ще вечеряме и ще ги заколим. Сол има ли?

Майката рече:

— Да. Има много. Изберете две хубави качета.

— Добре, точно така ще направим — каза Том.

Дядото замърда на мястото си, мъчейки се да стане.

— Стъмва се — рече той. — Искам да ям. Ще отидем в Калифорния и там все ще ходя с грозде в ръце и ще си зобя по цял ден от него, тъй да знаете! — Той се изправи, мъжете също станаха.

Рути и Уинфийлд заскачаха възбудено в праха като полудели. Рути прошепна нещо с пресипнал глас на Уинфийлд:

— Ще колят свинете и ще вървим в Калифорния. Ще колят свинете и ще вървим — всички наведнъж.

И Уинфийлд съвсем обезумя. Той допря пръст до гърлото си, направи страшна гримаса и като надаваше слаби крясъци, почна да се върти като пумпал.

— Аз съм стара свиня. Гледай! Аз съм стара свиня. Виж кръвта, Рути! — И той се олюля, свлече се на земята и замаха безпомощно с

ръце и крака.

Но Рути беше по-голяма и чувствуваше, че в тези дни става нещо необикновено.

— Й ще вървим в Калифорния! — отново повтори тя. Такива големи събития в живота й още не бяха се случвали.

Възрастните тръгнаха през гъстия здрач към осветената кухня и майката им поднесе месо и цвеклови листа в алуминиевите чинии. Но преди да започне да яде, тя сложи на печката големия кръгъл съд за пране и силно разпали огъня. После донесе няколко кофи вода, напълни съда догоре и остави край него още няколко пълни кофи. Кухнята се изпълни с пара. Всички набърже вечеряха и излязоха навън, за да поседят там, докато водата кипне. Те седяха, гледайки в мрака светлия квадрат от фенера, в който се движеше безформената сянка на дядото. Ной грижливо въртеше в зъби една сламка. Майката и Роуз от Шарън миеха чиниите и ги нареждаха една върху друга на масата.

Изведнъж всички като по команда се захванаха за работа. Бащата стана и запали друг фенер. Ной извади от кухненското чекмедже един крив нож и го наточи на малък изтъркан брус. После остави на пъна за кълцане на месо стъргалото, а до него сложи ножа. Бащата донесе два здрави пръта, всеки по три стъпки дълъг, заостри ги от двете страни с брадвата и ги завърза по средата със здраво въже.

Той мърмореше:

— Не трябваше да продаваме всичките дерачки.

Водата на печката вреше, вдигайки пара.

Ной попита:

— Водата ли ще отнесем там, или свинете ще докараме тук?

— Свинете ще докараме тук — отговори бащата. — Свинете не са вряла вода, няма да ги разплискаме и да се опарим. Водата завря ли?

— Ей сега ще кипне — отвърна майката.

— Добре. Ной, Том, Ал, да вървим в кочината. Аз ще нося фенера. Ще ги заколим там и ще ги домъкнем в къщи.

Ной взе ножа, Ал брадвата и всички заедно тръгнаха към кочината; фенерът, с който бащата осветяваше пътя, хвърляше жълти игриви пламъчета върху краката им. Рути и Уинфийлд, подскачайки, затичаха след тях. Като влезе в кочината, бащата се наведе над преградата с фенера в ръка. Сънените млади свине лениво се

изправиха на крака и тревожно загрухтяха. Чичо Джон и проповедникът дойдоха да помагат.

— Добре — повтори бащата. — Почвайте. Ще ги домъкнем до къщи, там ще съберем кръвта и ще ги попарим.

Ной и Том прекрачиха преградата. Те свършиха работата си бързо и ловко. Том удари по веднъж с тъпото на брадвата свинете, а Ной се наведе над повалените животни, напипа артериите им и прерязвайки ги с кривия си нож, освободи пулсиращата кръв. После прехвърлиха отчаяно квичащите свине през преградата. Проповедникът и чичо Джон повлякоха за задните крака едната свиня, а Том и Ной — другата. Бащата вървеше след тях с фенера и в праха, напоил се с черна кръв, се проточиха две пътечки.

Когато домъкнаха свинете в къщи, Ной отдели с ножа сухожилията на задните крака и вмъкна прътовете: закланите животни бяха окачени на таванските греди, които се подаваха под стрехата на покрива. После мъжете донесоха врялата вода и попариха черните свински трупове. Ной ги изкорми и хвърли вътрешностите на земята. Бащата изостри още два пръта, та месото да се проветри по-добре, а Том и майката чистеха през това време четината със стъргалото и един тъп нож. Ал донесе една кофа, сложи в нея вътрешностите и тръгна да ги хвърли по-далеч от къщи; след него със силно мяукане затичаха две котки, кучетата също се втурнаха подир него, ръмжейки слабо срещу котките.

Бащата седна на прага, гледайки осветените от фенера свине. Четината бе остъргана и сега кръвта бавно капеше в черна локва на земята. Бащата стана, приближи се до окачените свине, попипа ги с ръка и отново седна на прага. Бабата и дядото тръгнаха да спят в плевника, дядото носеше фенер. Останалите седяха край къщата мълчаливо. Кони, Ал и Том бяха седнали направо в праха, облежани на стената, чичо Джон на един сандък, а бащата на прага. Само майката и Роуз от Шарън продължаваха да шетат. Рути и Уинфийлд клюмаха, но се мъчеха да превъзмогнат дрямката. Те сънено се караха в тъмнината. Ной и проповедникът клекнаха един до друг с лице към къщата. Бащата неспокойно се почеса, свали шапката си и зарови пръсти в косата.

— Утре рано-рано ще осолим месото, после трябва да се натовари всичко, освен леглата, а вдругиден ще потеглим. Работа най-

много за десетина часа — неуверено продума той.

Том го прекъсна:

— Ще се разтакаваме цял ден, ще се чудим какво да вършим. — Останалите неспокойно се размърдаха. — Да свършим със събирането на багажа призори и да тръгваме — заключи Том. Бащата потърка с длан коляното си. И всички бяха обхванати от безпокойство.

Ной рече:

— Може нищо да не стане на месото, ако го осолим още сега. Ще го нарежем на парчета, така по-скоро ще изстине.

Чичо Джон пръв заговори направо, неиздържал напрежението.

— Какво чакаме? По-скоро да свършваме с всичко това. Като ще вървим, да вървим.

И останалите го подкрепиха:

— Да вървим, защо не? Ще се наспим по пътя. И на тях вече не им се седеше на едно място.

Бащата рече:

— Казват, че дотам имало две хиляди мили! Трябва да тръгваме. Ной, хайде да нарежем месото, а после ще товарим багажа на колата.

Майката надникна иззад вратата.

— А ако забравим нещо в тъмното?

— Като съмне, ще проверим всичко ли сме взели — отвърна Ной. Известно време те седяха мълчаливо и мислеха. После Ной стана и почна да точи ножа на своя малък, изтърган брус. — Майко — каза той, — прибери масата. — После се приближи до свинете, прокара нож покрай гръбнака им и почна да смъква месото от ребрата.

Бащата бързо стана от прага.

— Трябва да събираме багажа — рече той. — Да вървим.

Сега, когато времето на заминаването бе определено, всички заработиха с трескава бързина. Ной отнесе свинското в кухнята и почна да го реже на квадрати за осоляване, а майката натриваше всяко парче с едра сол и редеше късовете в качетата, така че те да не се допират едно до друго. Тя ги редеше като тухли и попълваше празните места със сол. Ной отрязва рибиците и краката, а през това време майката поддържаше огъня в печката и когато Ной оряза, доколкото можа, месото от ребрата, гръбнака и краката, тя сложи кокалите в пещта, за да има нещо за похапване.

На двора и в плевника се движеше насам-натам петното от светлината на фенера — мъжете събираха всичко, което бе решено да се вземе, и го трупяха край камиона. Роуз от Шарън донесе всичките дрехи: комбинезони, обувки с дебели подметки, гумени ботуши, овехтели празнични костюми, пуловери и кожени якета. Тя сложи всичко това в един дървен сандък, стъпи отгоре и натъпка дрехите с крака. После донесе от къщи басмени рокли и шалове, черни памучни чорапи и детски вещи: малки комбинезони и евтини щампосани роклички — и като ги сложи в сандъка, пак ги натъпка с крака.

Том отиде до навеса за инструменти и прибра оттам всичко, което трябваше да се вземе — един ръчен трион, френски ключове, чук и сандъче с най-различни гвоздеи, клещи и разни големини пили.

А Роуз от Шарън донесе едно голямо парче брезент и го разстла на земята зад камиона. Тя едва се провря през вратата, натоварила се с три двойни и един единичен дюшек, остави ги върху брезента, после донесе цял куп сгънати дрипави одеяла и го хвърли върху дюшеците.

Майката и Ной все още се занимаваха припряно със свинското; от печката се носеше миризма на печени свински ребра. Децата, заседели се до късно, бяха победени от съня. Уинфийлд се бе свил направо в праха край вратата, а Рути, седнала на един сандък в кухнята да гледа как нарязват свинете, спеше, облегнала глава на стената. Тя дишаше леко и спокойно и устата ѝ беше полуотворена.

Том, придружен от проповедника, влезе в кухнята с фенер в ръка.

— Господи! — възкликна той. — Как сладко мирише! Чувате ли как пукат ребрата?

Майката редеше късовете месо в качетата, посипваше ги със сол отгоре и в междините и натискаше всеки ред с ръце. Тя погледна Том и леко му се усмихна, но погледът ѝ беше сериозен, уморен.

— За закуска ще имаме свински ребра. Чудесно ще бъде! — каза тя.

Проповедникът се приближи до нея.

— Дай аз да соля — рече той. — Ти имаш да вършиш много други неща.

Майката прекъсна работата си и недоверчиво го погледна, сякаш той ѝ предлагаше нещо странно. Солта бе покрила като с корица ръцете ѝ, те бяха порозовели от пресния сок на месото.

— Това е женска работа — каза най-сетне тя.

— Работа като всички работи — отвърна проповедникът. — Тя е твърде много, за да я делим на мъжка и женска. А ти имаш и други неща да вършиш. Дай, аз ще соля.

Тя втренчено го погледна, а после наля в алуминиевия леген вода от кофата и си изми ръцете. Проповедникът взимаше парчета свинско и ги посипваше със сол. Майката го гледаше. Той ги слагаше в качетата, както правеше тя. Чак когато Кейси свърши един ред, като го покри внимателно с още сол и го натисна с ръце, тя остана доволна от работата му и изтри подпухналите си, възпалени от солта ръце.

Том попита:

— Майко, какво ще вземем от кухнята?

Майката бързо се огледа.

— Кофите — отговори тя, — всички съдини: чиниите, чашите; ножовете, лъжиците, вилиците. Сложи всичко в едно чекмедже и го отнеси. Големия тиган, голямата тенджерка за задушено, кафеника. Когато изстине пещта, ще измъкнеш оттам скарата. После с нея ще печем на огъня месо. Няма да е зле да вземем и съда за пране, но няма къде да се побере на камиона. Ще трябва да пера в кофа. Не си струва да вземаме разни дреболии. Можеш да готвиш малко ядене в голям съд, но не можеш много ядене в малък. Вземи всичките форми за хляб. Те влизат една в друга. — Майката огледа кухнята още веднъж. — Събери всичко това, Том, а за останалото ще се погрижа аз. Трябва да се вземе още и кутията с пипер, солта, муската, рендето. Това ще прибере най-накрая. — Тя взе фенера и с уморени крачки тръгна към спалнята, но босите ѝ крака стъпваха по пода безшумно.

Проповедникът каза:

— Изглежда уморена.

— Жените лесно се уморяват — отвърна Том. — Такава им е природата, не се изморяват само когато са на проповед.

— Не, не си прав. Тя е наистина уморена, просто сякаш е болна от умора.

Майката, едва престъпила прага, чу думите му. И мускулите на умореното ѝ лице сякаш се стегнаха, бръчките изчезнаха, погледът ѝ стана по-твърд, раменете се изправиха. Тя огледа голите стени. От вещите в стаята бяха останали само незначителни дреболии. Дюшеците, които през деня бяха още на пода, бяха изнесени. Долапчетата бяха продадени. На пода имаше един счупен гребен,

тенекиена кутия от талк, в ъгъла — прах. Майката остави фенера на земята. Тя пхна ръка зад един от сандъците, които служеха за столове, и измъкна оттам една кутия — стара, мръсна, напукана по ъглите. Майката седна на сандъка и я отвори. Там имаше писма, изрезки от вестници, фотографии, чифт обици, златен пръстен с монограм, оплетена от коси верижка за часовник със златни шарнири на върха. Тя докосна леко с пръсти писмата, изглади една изрезка от вестник с отзив за процеса на Том. Дълго време майката държа кутията отворена, загледала се в нея, и пръстите ѝ ровеха писмата, а след това ги подредиха отново. Тя седеше, захапала долната си устна, потънала в мисли и възпоминания. И накрая реши: извади от кутията пръстена, верижката, обиците, провря ръка до самото дъно и измъкна оттам едно златно копче за ръкавел. Махна плика на едно от писмата, изсипа вътре всичките дреболии, сгъна го на две и го пхна в джоба на роклята си. После грижливо и нежно затвори кутията и прекара пръсти по нея. Устните ѝ леко се отвориха. Тя стана, взе фенера и се върна в кухнята. Вдигна колелото на печката и внимателно сложи кутията върху въглените. Скоро кутията стана кафява от високата температура. Огънят я лизна от единия край. Майката сложи колелото на мястото му и в същия миг огънят сякаш въздъхна и забумтя, обхващайки от всички страни кутията.

Вън в тъмния двор бащата и Ал товареха камиона, работейки на светлината на един фенер. Те сложиха инструментите най-отдолу, но така, че веднага да ги измъкнат в случай на авария. Над тях сандъка с дрехите и зебловия чувал със съдините; ножовете, вилиците и чиниите — отделно в едно сандъче. Голямата кофа завързаха отзад. Помъчиха се да наредят долния ред колкото може по-равно и в празните места между сандъците натикаха сгънатите одеяла. Отгоре сложиха дюшеците и покриха всичко с брезент. Ал проби по краищата на брезента дупки на две стъпки разстояние една от друга и завърза брезента с въжета за страничните капаци на камиона.

— Ако завали дъжд — каза той, — ще завържем брезента за горната страна на капациите, хората ще могат да се скрият под него и няма да се измокрят. А за тези в кабината дъждът не е страшен.

И бащата плесна с ръце:

— Браво, добре го измисли!

— Почакай, това не е всичко — рече Ал. — Ако мога да намеря една дълга дъска и да подпра с нея брезента, ще стане нещо като палатка и тя ще пази хората и от горещината.

Бащата повтори:

— Браво, добре го измисли! А защо не се сети по-рано за това?

— Нямаше кога — отвърна Ал.

— Нямаше кога ли? А имаше време да се шляеш? Дявол знае, Ал, къде се губи последните две седмици!

— Няма какво да се прави, преди заминаване е винаги така — отговори Ал. И после попита, но вече без предишната си увереност: — Татко, а ти радваш ли се, че заминаваме?

— А? Да, радвам се... Поне... така е. Тука трудно живеехме. А там все ще бъде по-другояче — работа има достатъчно, местата са красиви, навсякъде зеленина, къщите бели и накъдето и да се обърнеш, все портокалови дървета.

— Там портокалите навсякъде ли растат?

— Е, може и да не е навсякъде, но са много.

Небето посивя — настъпваше утрото. И събирането на багажа беше завършено: качетата със свинското стояха готови, кафезът с птиците трябваше само да се качи на камиона. Майката отвори пещта на печката и извади оттам поруменелите хрупкави кокали, по които имаше много месо. Рути, още сънена, пропълзя от сандъка на пода и пак заспа дълбоко. Но възрастните стояха до вратата, леко треперейки от студ, и гложгаха вкусното свинско.

— Май че е време вече да будим дядо и баба — каза Том. — Съмва се.

Майката отвърна:

— Не ми се иска да ги вдигаме, ще ги събудим току преди да тръгнем. Нека си поспят. Рути и Уинфийлд също не са си отспали.

— Ще се наспят по пътя — каза бащата. — Там отгоре е добре, удобно е.

Кучетата изведнъж се затичаха към къщи и се спряха, ослушвайки се. После с отчаян лай се скриха в тъмнината.

— Какво е това? — учуди се бащата. Но нейде далеч прозвуча глас, който успокояваше кучетата. Те продължаваха да лаят, ала вече не

така свирепо. Чуха се стъпки и всички видяха идващия към къщата човек. Това беше Мюли Грейвс, нахлупил ниско над очите шапката си.

Мюли срамежливо се приближи.

— Добро утро — поздрави той.

— А, Мюли! — Бащата махна с ръка, омазана от храната. — Ела, Мюли, ела да похапнеш свинско.

— Не — отвърна Мюли. — Не искам да ям.

— Хайде де, Мюли, голяма работа! — Бащата отиде в кухнята и като се върна, подаде на Мюли няколко ребра.

— Не съм дошъл за това — рече Мюли. — Минавах тъдява, спомних си, че заминавате, хайде, викам си, да се отбия при тях да се сбогувам.

— Скоро ще тръгваме — каза бащата. — Ако бе дошъл един час по-късно, нямаше да ни завариш. Както виждаш, всичко е натъкмено.

— Всичко е натъкмено. — Мюли погледна камиона. — Понякога и на мене ми се иска да замина да потърся близките си.

Майката попита:

— А те писаха ли ти от Калифорния?

— Не — отвърна той. — Нищо не са ми писали. Вярно е, че не съм и питал за писмо. Трябва някой път да се отбия до пощата.

Бащата рече:

— Ал, събуди дядо си и баба си. Кажим им да дойдат да похапнат. Скоро ще тръгваме. — Когато Ал закрачи към плевника, бащата се обърна към Мюли: — Е, Мюли, искаш ли да дойдеш с нас? Заради теб на драго сърце ще се постесним.

Мюли отхапа месо от края на едно ребро и го задържа.

— Понякога ми се струва, че бих могъл да замина. Но зная, че не бива — каза той. — Ала си знам със сигурност, че в последната минута ще избягам и ще изчезна като дух в гробище.

Ной рече:

— Намислил си да умреш някой ден сред нивята, а, Мюли?

— Да, така ще е. Мислих вече за това. Понякога то ми се вижда твърде печално, понякога, че в него няма нищо особено, а друг път, че така ще е най-добре. Но както и да е. Ако срещнете някой от близките ми — аз тъкмо за това дойдох, — ако ги срещнете в Калифорния, кажете, че съм добре. Кажете им, че съм много добре. Те не бива да

знаят как живея тук. Кажете им, че веднага щом припечеля пари, ще отида при тях.

Майката попита:

— Наистина ли ще отидеш?

— Не — тихо отвърна Мюли. — Няма да отида. Не мога. Сега вече никъде няма да отида. Да бе по-рано — бих заминал. А сега — не. Много неща премислих, много неща разбрах. Сега вече никъде няма да отида.

На двора стана по-светло. Фенерите побледнях. Ал се върна, водейки дядото, който се клатушкаше с усилие.

— Не спеше — рече Ал. — Седеше в дъното на плевника. Нещо не му е добре.

Очите на дядото бяха мътни, лукавите им пламъчета бяха изчезнали безследно.

— Нищо не ми е — каза дядото. — Просто няма да тръгна с вас.

— Така ли? — учуди се бащата. — Какво искаш да кажеш с това? Всичко сме събрали, всичко е готово. Трябва да заминем. Не можем да останем тук.

— Кой казва, че ще останете? — възрази дядото. — Заминавайте. А аз с вас няма да тръгна. Цяла нощ съм си мислил. Аз съм тукашен човек, тук съм прекарал целия си живот. Плюя на гроздето и портокалите, ако ще да ни затрупат там с тях! Никъде няма да вървя. Тука хубавото е малко, но аз съм тукашен. Вие заминавайте, а аз ще остана. Където съм живял, там ще си живея и занапред.

Всички се насъбраха около него. Бащата каза:

— Така не бива, тате. Тука скоро всичко ще бъде разорано от тракторите. Кой ще ти готви? Как ще живееш? Кой ще се грижи за теб? Нали ще умреш от глад!

Дядото завика:

— Дявол да го вземе, макар че съм стар, все още мога да се грижа сам за себе си! Как Мюли си живее тука сам? И аз мога като него. Казвам ви, че няма да замина, и толкоз. Вземете бабата с вас, ако искате, но мен хич недейте кандърдисва, няма да го бъде.

— Бащата рече безпомощно:

— Слушай, тате! Слушай какво ще ти кажа, само за минутка.

— Не ща нищо да слушам. Казах вече какво ще направя.

Том докосна баща си по рамото.

— Татко, ела в къщи. Искам да ти кажа нещо. — И както вървяха към къщата, той извика: — Майко, ела тук за малко, моля ти се!

В кухнята светеше фенер и имаше чиния, пълна догоре със свински ребра. Том рече:

— Вижте какво, знам, че дядо има право да реши дали да дойде, или не, но не можем да го оставим тук. Всички знаем това.

— Разбира се, че не може да го оставим — каза бащата.

— Добре, ето какво. Ако го хванем и го вържем, може да го нараним, а и той тъй ще побеснее, че може и сам да се нарани. А сега не можем да спорим с него. Най-добре ще е да го напием. Имаме ли уиски?

— Не — отговори бащата. — Нито капка. И Джон няма. Когато не пие, капчица не можеш да намериш у него.

Майката рече:

— Том, беше ми останало половин шише успокоително лекарство — бях го взела за Уинфийлд, когато го боляха ушите. Мислиш ли, че ще свърши работа? Когато чувствуваше силни болки, давах му от това лекарство и то го приспиваше.

— Да опитаме — каза Том. — Къде е то, майко? Да опитаме, пък каквото стане.

— Хвърлих го на боклука — рече майката. Тя взе фенера, излезе и след миг се върна с едно стъкло, пълно до половината с черно лекарство.

Том го пое от нея и го опита.

— Не е лошо на вкус — забеляза той. — Свари чаша черно кафе, добро и силно. Сипи вътре, да речем, една чаена лъжичка. Не, по-добре ще е повечко — две супени лъжици.

Майката отвори печката, сложи вътре до самите въглени кафеника и сипа в него вода и кафе.

— Ще трябва да му го дам в тенекиена кутия — каза тя. — Всичките чаши са прибрани за път.

Том и баща му се върнаха на двора.

— Мисля, че имам право да казвам какво ще направя. Кой яде тези ребра? — викаше дядото.

— Ние — отговори Том. — Майка ще ти даде чаша кафе и малко свинско.

Дядото влезе в къщи, изпи кафето си и изяде дела си от свинското. Вече бе по-светло и всички тихо наблюдаваха стареца през вратата. Те видяха как той се прозя и люшна, как облегна ръце на масата, обори на тях глава и заспа.

— Той без друго беше изморен — рече Том. — Оставете го тъй.

Сега всички бяха готови. Бабата, със замаяна глава и още сънена, казваше:

— Какво значи това? Какво сте се надигнали всички тъй рано?

Но като се облече, тя се успокои. И Рути и Уинфийлд бяха будни, ала притихнали, под действие на умората от предишния ден, и клюмаха глави. Светлината бърже се разстилаше над земята. И суетнята, обхванала семейството, замря. Всички стояха като вдървени и никой не дръзваше да направи решителната крачка за заминаването. Сега, когато дойде моментът да тръгват, те бяха обзети от уплаха също като дядото. Очите им лека-полека почнаха да различават очертанията на навеса и фенерите избледняха, докато накрая престанаха да хвърлят кръгове жълта светлина върху земята. Звездите изчезнаха една по една, подгонени на запад от зората. А всички членове на семейството продължаваха да стоят вцепенени като лунатици и очите им гледаха в далечината, без да виждат подробностите, възприемайки само общия вид на зората, земята и околния пейзаж.

Единствен Мюли Грейвс сновеше насам-натам безспир, надничаше в камиона през пролуките на капаците, удряше силно с юмрук резервните гуми, поставени отзад. Най-сетне той се приближи до Том.

— Ще преминеш ли границата на щата? — запита той. — Ще нарушиш ли декларацията?

И Том се отърси от вцепенението си.

— Божичко, скоро ще изгрее слънцето! — възкликна високо той. — Трябва вече да тръгваме. — Отърсиха се от вцепенението си и другите и се упътиха към камиона. — Хайде — рече Том. — Да донесем дядо. — Бащата, чичо Джон, Том и Ал влязоха в кухнята, където спеше дядото, обори глава на ръце, и където върху масата се бе отбелязала линия засъхващо кафе. Те подхванаха дядото под мишниците и го изправиха на крака, а той мърмореше и ругаеше здравата като пиян. На двора го вдигнаха на ръце и го понесоха. Том и Ал се качиха на камиона и като пое стареца под мишниците,

внимателно го вмъкнаха горе. Ал отвърза брезента от единия край и те завиха с него дядото, като поставиха под брезента край него един сандък, та дядото да не чувства върху себе си тежестта на покривалото.

— Непременно ще сложа една дъска — каза Ал. — Още довечера, като спрем да ноцуваме. — Дядото мърмореше, без да може да се събуди напълно, и веднага щом го сложиха да легне, отново дълбоко заспа.

Бащата рече:

— Майко, ти и бабата ще седнете при Ал. После ще се сменяваме, но ще започнем с вас. — Те се пъхнаха в кабината, а останалите — Кони и Роуз от Шарън, бащата и чичо Джон, Уинфийлд и Рути, Том и проповедникът, се качиха горе. Ной стоеше долу, гледайки как тези толкова много хора се настаняват върху багажа.

Ал обиколи камиона, преглеждайки ресорите.

— Божичко — рече той, — тези ресори съвсем са се огънали. Добре, че ги усилих отдолу.

Ной попита:

— Татко, а кучетата?

— Забравих ги — отвърна бащата. Той изсвири пронизително, но към камиона дотича само едно куче. Ной го хвана и го метна горе, където то седна притихнало и треперещо, изплашено от височината. — Ще трябва да оставим другите две — извика бащата. — Мюли, би ли се грижил малко за тях? Да не умрат от глад.

— Да — отговори Мюли. — Бих искал да имам две кучета. Да! Ще ги взема.

— Вземи и кокошките — рече бащата.

Ал седна на волана. Стартерът изскимтя и забръмча, сетне шестте цилиндъра изреваха и отзад се появи синкав дим.

— Сбогом, Мюли — извика Ал.

И останалите извикаха в хор:

— Довиждане, Мюли!

Ал отпусна ръчната спирачка и включи на първа скорост. Камионът потрепери и тежко тръгна по двора. Втора скорост. Колата бавно преодоля една малка височинка и се обви в червен прах.

— Ой, ой, здравата сме се натоварили! — каза Ал. — Пътешествието ни няма да бъде скоростен пробег.

Майката искаше да погледне назад, но високият багаж ѝ пречеше. Тя изправи глава и се взря право напред по прашния път. В очите ѝ се четеше умора.

Всички, които бяха горе, гледаха назад. Те видяха къщата, плевника и слабия дим, който продължаваше да се издига от комина. Видяха прозорците, почервенели от първата позлата на слънцето. Те видяха Мюли да стои самотен на прага, гледайки след тях. После се изпречи един хълм и им закри гледката. Покрай пътя се редяха памучни ниви. И камионът пълзеше бавно из праха към шосето, поел на запад.

---

[1] „Алманах на доктор Майлс“ — домашен медицински наръчник. ↑

[2] *Армия на спасението* — евангелистка религиозно-филантропична организация, която насажда религиозно чувство, независимо от вероизповеданието. По структурата си напомня войската, има офицерски чинове и прости редници, носещи униформи. Основана от Уилям Бут (1829–1912) през 1865 г. в Лондон. ↑

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Къщите сред полето стояха опустели, а щом те бяха опустели, значи, бяха опустели и полята. Не пустееха само навесите за тракторите и тези навеси от рифеловано желязо блестяха на слънцето като сребърни; там миришеше на бензин и масло, там блестяха дисковете на плуговете. Тракторите бяха с фарове, защото за трактора не съществува ден и нощ, дисковете режат земята в тъмнината, режат я и денем, блестяйки на слънцето. Когато конят се връща от полето в яхъра, животът в яхъра не спира, там се чува дишане, там е топло, под краката на коня шумоли сламата, в устата хрупти сеното, животното мърда уши, гледа. В яхъра се връща животът, там той излъчва топлина. А когато моторът на трактора свърши работата си, тракторът става мъртъв като метала, от който е направен. Топлината го напуска, както напуска трупа. Вратите от рифеловано желязо се затварят, трактористът си заминава за в къщи в града, понякога на двадесет мили далеч, и той може да не се върне седмици, месеци, защото тракторът е мъртъв. Това е просто и удобно. Толкова просто, че чудото, което се съдържа в труда, изчезва; толкова удобно, че и животът на земята престава да изглежда чудо, а щом няма чудо — няма и близост със земята, няма разбиране и връзка с нея. И трактористът се отнася към земята пренебрежително, като чужд човек, защото малко неща са му понятни тук и нищо не му е близко. Нали селитрата и фосфатите не са земя, както и дължината на памучното влакно? Въглеродът не е живо същество, както и солта, водата и калцият? В човека има всички тези вещества, но той е нещо по-голямо, по-сложно, както земята е нещо по-сложно от химическия състав на почвата. Човекът, който представлява нещо по-сложно в сравнение с химическите вещества, влизащи в състава на организма му, човекът, който крачи по земята, направлява плуга, за да не счупи палешника о някой камък, приповдига го, за да не заоре в някой чакълест пласт, и сяда на земята, за да закуси — този човек познава земята, която е нещо по-сложно от химическия състав на почвата. Но този, който управлява мъртвия

трактор по чуждата, безразлична нему земя, разбира само от химия; той не уважава нито тази земя, нито себе си. Когато вратите от рифеловано желязо се затворят, той си тръгва за в къщи, но земя и дом за него са различни понятия.

Вратите на пустите къщи бяха широко разтворени и пантите им скърцаха на вятъра. Цели банди малчугани идваха тук от съседните градчета да хвърлят камъни по прозорците и да ровят из боклука, търсейки съкровища. Ето един нож, на който половината от острието липсва. Добра находка. О, каква воня — сигурно наблизко има умрял плъх. А виж какво е написал на стената Уайти. Той написа това и в училищния клозет и учителят го накара да го изтрие с мокър парцал.

Когато хората заминаха и настъпи вечерта, ловуващите котки се върнаха от полето и замяукаха по верандите. Но никой не ги посрещна, те крадешком се промъкнаха през отворените врати и тръгнаха, мяукайки, из празните стаи. Сетне се върнаха пак на полето и подивяха, ловейки торбести плъхове и полски мишки и спейки денем в канавките. Когато дойде нощта, прилепите, които преди не смееха да се вмъкнат през вратите, защото домовете бяха осветени, сега влизаха вътре и хвърчаха из празните стаи, а след няколко дни почнаха да остават денем в тъмните ъгли на стаите, сгънали високо криле и увиснали с главите надолу между таванските греди; миризмата на техните изпражнения изпълваше безлюдните къщи.

И мишките се преселиха вътре и почнаха да трупат семена от бурени в ъглите, в сандъците, зад чекмеджетата в кухните. Дойдоха тук и невестулки на лов за мишки, а кафяви кукумявки, кряскайки, ту влизаха, ту излизаха.

Краткотраен, но силен дъжд се изля над земята. Бурените пред прага израснаха — там, където преди никога не бяха расли, а между дъските на верандите поникна трева. Къщите бяха опустели, а опустялата къща бърже се разрушава. Обшивката между ръждясалите гвоздеи почна да се пука. Подовете на стаите се покриха с прах и по тях личаха само миши, невестулчи и котешки стъпки.

Една нощ вятърът отпра една таванска дъска и я запокити на земята. Следващия път той се промъкна през дупката, която бе направил, и отпра още три дъски, а по-следващия — цяла дузина.

Жаркото обедно слънце поглеждаше през проломения покрив и хвърляше ярки отблясъци върху пода. Подивелите котки идваха нощем към къщите, но вече не мяукаха на праговете. Като сенки на облак, закрил за миг луната, те се прокрадваха из стаите, дебнейки мишки. През ветровитите нощи вратите се хлопаха, а окъсаните завеси на прозорците шумоляха по счупените прозорци.

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

Шосе номер 66 е главният път, по който се движат преселниците. Това е дълго, бетонирано шосе, опасващо цялата страна, извиващо се леко на картата от Мисисипи до Бейкърсфийлд; то минава през червени и сиви земи, лъкатуши сред планините, пресича Вододела, побягва надолу сред ярка, ужасяваща пустиня, минава през нея отново към планините и достига богатите калифорнийски долини.

Номер 66 е пътят на бегълците, пътят на онези, които се спасяват от праха и съсипаната земя, от грохота на тракторите и собственото си съсипване, от бавното настъпване на пустините на север, от силните ветрове, духащи от Тексас, от наводненията, които не само не обогатяват земята, а и крадат от нея последните ѝ блага. Хората бягат от всичко това и многобройните притоци на страничните шосета — тесните междуселски пътища, виещи се сред полята с дълбоките си коловози — ги извеждат на път номер 66. Номер 66 е главната артерия, главният път на бегълците.

Кларксвил, Озарк, Ван Бърен, Форт Смит — и с това се свършва Арканзас. И всички пътища се събират в град Оклахома: номер 66 от Тълса, номер 270 от Макалистър, номер 81 от юг, от Уичита Фолс, и от север, от Инид. Идват Едмънд, Маклауд, Пърсел. Номер 66 напуска град Оклахома. Ел Риноу и Клинтън остават на изток. Следват Хайдроу, Елк и Тексола и тук свършва Оклахома. Номер 66 пресича Тексаските възвишения. Идват Шамрок и Маклийн, Конуей и жълтият Амарило. После Уилдorado, Вега и Бойс и тук свършва Тексас. След това идват Тукумкари и Санта Роуза и през планините на Ню Мексико пътят води към Албукерк. После продължава през клисурите на Рио Гранде към Лос Лунас и тръгва отново на запад — към Галъп, където минава границата на Ню Мексико.

И тук започват високите планини. Холбрук, Уинслоу и Флагстаф са разположени сред високите планини на Аризона. После идва голямото плато с вълниста линия на хълмовете. Следват Ашфорк и Кингман и шосето навлиза отново в скалисти планини, където карат

вода от други места и я продават. След това то напуска назъбените, изсушени от слънцето аризонски планини към Колорадо със зелените тръстики по бреговете ѝ, след което достига края на Аризона. От другата страна на Колорадо е Калифорния и тя започва с едно хубаво градче. Това е Нийдълс, той лежи на самата река. Но тук реката е като чужда. После шосето поема нагоре от Нийдълс и се изкачва по една опалена от слънцето планинска верига и оттук започва пустиня. Номер 66 минава през нея — това е страшна пустиня, където въздухът трепти от горещина и където високите черни планини в далечината те довеждат до отчаяние. Ето че идва Барстоу, ала зад него продължава същата пустиня; накрая напред пак се появяват планини, красиви планини, и номер 66 лъкатуши сред тях. После изведнъж идва тесен проход с прекрасна долина, градини, лозя, малки вили, а в далечината град. О, господи, най-после пристигнахме!

Бегълците се стичаха на шосе номер 66 от всички краища, автомобилите вървяха ту един по един, ту на цели кервани. Те бавно се движеха по пътя от ранно утро до късна вечер, а нощем спираха там, дето имаше наблизно вода. От допотопните пробити радиатори излизаше пара, спирачките скърцаха. И хората, седнали на воланите на камионите и претоварените леки коли, напрегнато се ослушваха. Колко още има до града? Докато пътуваш от един град до друг, си скован от страх. Ако нещо се случува... Е, ако нещо се случува, ще спрем на почивка тук, докато Джим отиде до града, вземе частта, която ни трябва, и се върне обратно... А колко храна ни остана?

Вслушвай се в мотора. Вслушвай се в колелата. Вслушвай се и с ухо, и с ръка в извиването на волана; вслушвай се с длан в лоста на скоростната кутия; вслушвай се в дъските под краката си. Вслушвай се с петте си сетива в тази раздрънкана стара таратайка; защото изменилият се тон, неравният ритъм могат да означават една излишна седмица път. Чуваш ли как чука? Това са клапаните. Не е страшно. Нека си чукаат до второто пришествие — няма опасност. Но ей този глух шум — не го чуваш, по-скоро го чувствуваш. Нима някъде не стига маслото? Нима се е разбил лагерът? Господи, ако това е лагерът, какво ще правим? Парите и без това са на свършване.

И сякаш напук водата в радиатора клокочи. Поне да бяхме на стръмно. Сега ще видим. Ах, дявол да го вземе! Ремъкът на вентилатора се е скъсал! Взemi тази връв, завържи го криво-ляво.

Добре — краищата ще вържа аз. Сега бавно, съвсем бавно, докато стигнем до града. Връвта няма да издържи дълго.

Само да можем да стигнем до Калифорния, където растат портокали, преди този стар ковчег да се е разнебитил съвсем. Само да можем да стигнем.

А на външните гуми двата пласта са съвсем износени. За такава работа трябват гуми с четири пласта. А тези най-много да изминат още сто мили, ако не цъфнат, когато ги ударим о някой камък. Кое е по-добре — сто мили повече или спукана вътрешна гума? Кое? Сто мили. Е, не знам, не може да се каже изведнъж кое. Имаме лепенки за вътрешни гуми. Може би когато колата върви, изпуска съвсем малко. Защо не направим подложка? С нея сигурно ще изкараме още петстотин мили. Да вървим, пък ще караме, докато се спуска.

Трябва да купим гума, но, господи, толкова много пари струва една стара гума. И продавачите те оглеждат от глава до пети. Знаят, че не можеш да се забавиш. Знаят, че не можеш да чакаш. И цената расте.

Ако искате, вземете я, ако не — ваша работа. Аз съм продавач на гуми, а не благотворително дружество. Не ги подарявам на никого. Вашите работи не ме интересуват. Интересува ме само моята работа.

Колко има до съседния град? Вчера видях четирийсет и две коли с хора като вас. Откъде идвате всички вие? Накъде отивате?

Е, Калифорния е голям щат.

Не е толкова голям. И целите Съединени щати не са толкова големи. Съвсем не са толкова големи. Не са кой знае колко големи. Няма достатъчно място за теб и мен, за твоите и моите роднини, за богатите и бедните в която и да било страна, за крадците и честните хора. За гладните и ситите. Защо не се върнете обратно там, откъдето сте тръгнали?

Живеем в свободна страна. Можем да отидем, където си искаме.

Така мислите вие. Чували ли сте за патрула на калифорнийската граница? Полицията от Лос Анджелис ще ви спре, негодници такива, и ще ви върне обратно. Ще ви кажат: ако не можете да си купите място, не ни трябват тук. Ще ви кажат и това: имате ли разрешително за каране? Дайте да го видим. Скъсахме го, ще кажете. Щом сте го скъсали, ще ви отвърнат, няма да ви пуснем — без него не може.

Но ние живеем в свободна страна.

Добре, опитайте се тогава да потърсите свободата. Един ми казваше: колкото имаш в джоба си, толкова ти е и свободата.

В Калифорния плащали добре. Ето в това листче пише.

Глупости! Виждам съм толкова хора да бягат оттам. Някой ви е излъгал. Искате ли тази гума, или не?

Трябва да я вземем, но, господи, парата много не ни бие, мистър! Останахме със съвсем малко средства.

Казах ви, че не съм благотворително дружество. Хайде, вземайте гумата.

Трябва да я вземем, няма как. Я да я прегледаме. Да я разгърнем, да я разгледаме отвътре... А, кучи сине, казваше, че отвътре била здрава. Пък тя съвсем е разнебитена.

Глупости, разнебитена! Ах, да... Божичко! Как не съм забелязал!

Забелязал си, кучи сине! Искаше да ни оскубеш четири долара за такава нищо и никаква гума. Заслужаваш да ти сплескам мутрата за това.

Леко, леко! Честна дума, не съм видял. Нищо — ето какво ще направим. Ще ви дам гумата за три и петдесет.

Виж къде ме е клъвнал петелът! Ще минем и без нея до съседния град.

Мислиш ли, че ще изкараме с такава гума?

Трябва да изкараме. По-скоро ще карам по джанти, отколкото да дам на тоя кучи син някаква пара.

А как мислиш, защо се занимава с търговия? Наистина не е от тия, дето могат да бъдат благотворително дружество. Ето какво значи търговията. А какво мислеше, че представлява тя? Човек иска... Виждаш ли фирмата край пътя? Обслужване на пътуващите. Всеки вторник закуска, хотел „Колмадо“. Хвана ли се в мрежата, брат? На ти обслужване на пътуващи. Веднъж един ми разказа, че отишъл на едно събрание, където заседавали разни бизнесмени и им разправил такава история: аз, казва, бях тогава още малък и баща ми един ден изкара нашата юница и ми каза: „Заведи я на бика да я обслужи.“ Аз я заведох. И оттогава, като чуя за обслужване, веднага си помислям: кой — кого? Търгащите едно си знаят: да лъжат и измамват, но наричат това с други имена. Ето къде е цялата работа. Открадни тази гума и ти вече си крадец, но ако този ти отмъкне четири долара за една нищо и никаква гума, това си е в реда на нещата. Те наричат това търговия.

Дани на задната седалка иска чаша вода.

Да потърпи. Тук няма вода.

Слушайте... чуваш ли как нещо чука в задния мост?

Нищо не мога да разбера.

Рамата издава подозрителни звуци.

Амортизьорите отидоха по дяволите. Но не можем да спираме. Чуваш ли как свирят? Ще намерим по-хубаво място, ще спрем там и тогава ще проверя. Но нали провизиите са вече на свършване, и парите също. А ако няма с какво да купуваме бензин, тогава как ще вървим по-нататък?

Дани на задната седалка иска чаша вода. Момченцето е жадно.

Чуваш ли как свирят амортизьорите?

Ах, господи! Сега се наредихме! Външната и вътрешната гума отидоха по дяволите. Трябва да се поправят. Не хвърляй външната — ще стане за подложки; ще я разрежем и ще слагаме парчета от нея на слабите места.

И колите спираха край пътя, капаците на моторите се вдигаха, поправяха се гуми. Колите се влачеха по номер 66 като ранени животни, задъхвайки се и вървейки с усилие. Моторите бяха прегрети, спирачките бяха отслабнали, всички лагери разнебитени, всички части — раздрънкани.

Дани иска чаша вода.

Бегълците се движат по шосе номер 66. Бетонираният път блести като огледало на слънцето, а въздухът трепти от зной и ти се струва, че пред теб по шосето има локви.

Дани иска чаша вода.

Бедният малчуган, трябва да потърпи! Много му е горещо. Скоро ще стигнем следващата станция за обслужване. Да, за обслужване, както каза онзи човек.

Двеста и петдесет хиляди души се движат по шосето. Петдесет хиляди стари коли — изпотрошени, пушеци. Счупени части, захвърлени по пътя. Какво ли се е случило? Какво ли е станало с хората в тази кола? Дали са продължили пеш? Къде са? Откъде блика толкова героизъм? Откъде се взема тази страшна по своята сила вяра?

Чуйте: тази история може да ви изглежда неправдоподобна, но в нея няма нито дума лъжа, тя е само малко смешна и в същото време прекрасна. Едно семейство, състоящо се от дванадесет души, било

изгонено от земята му. Тези хора нямали автомобил. Направили си ремарке от разни вехтории и го натоварили с нещата си. Довлекли го до шосе номер 66 и зачакали. И много скоро един автомобил ги прикачил. Петима от тях пътували в колата и седем в ремаркетото заедно с едно куче. Докато се усетят — стигнали в Калифорния. Стопанинът на автомобила хем ги возел, хем ги хранил. И всичко това е истина. Но откъде такъв героизъм и такава вяра в хората, в себеподобните? Много малко неща на света могат да вдъхнат такава вяра.

Хората, които бягат от ужаса, преживяват странни неща: някои отвратително жестоки, а други — прекрасни, тъй че вярата в сърцата отново пламва и никога не угасва.

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Допотопният претоварен худзон, като скърцаше и пъшкаше, излезе на шосето при Салисо и зави на запад под ослепителните лъчи на слънцето. Сега колата вървеше по бетонирания път и Ал увеличи скоростта, защото вече нямаше опасност за отслабналите ресори.

От Салисо до Гор има двадесет и една мили, а худзонът взимаше тридесет и пет в час. От Гор до Уорнър са тринадесет мили, от Уорнър до Чикота — четиринадесет. След това малко повече до Хенриета — тридесет и четири мили, но затова пък Хенриета е град в истинския смисъл на думата. От Хенриета до Касъл има деветнадесет мили, а слънцето бе точно над главите и въздухът над червените, напечени от слънцето нивя трептеше от зной.

Ал караше камиона съсредоточено и с цялото си същество се вслушваше в неговия ход, като непрекъснато тревожно гледаше ту шосето, ту арматурното табло. Той беше едно цяло с мотора, ухото му долавяше глухото чукане, скимтенето, кашлянето, звъntenето, всичко, което предвещаваше счупване. Ал бе станал душата на камиона.

Бабата, която седеше до него в полудрямка и хленчеше насън, отвори очи, взря се напред и отново задряма. До нея седеше майката, подаде лакът през прозореца — кожата ѝ бе почервеняла от силното слънце. Тя също гледаше напред, но очите ѝ бяха печални и тя не виждаше нито пътя, нито нивята, нито бензиностанциите, нито малките павилиони за закуска. Тя не гледаше това, край което минаваше худзонът.

Ал се поразмърда на счупената седалка и отпусна пръстите си, които стискаха волана. Той въздъхна.

— Здравата трака, но мисля, че няма какво да се страхуваме. Бог знае обаче какво ще стане, ако трябва да изкачим някой хълм с нашия товар. Има ли хълмове оттук до Калифорния, майко?

Майка му обърна бавно глава и очите ѝ се оживиха.

— Мисля, че има — отвърна тя. — Всъщност не знам. Но ми се струва, че съм чувала за хълмове и дори за планини. Големи.

Бабата проточено застена в съня си.

Ал рече:

— Още на първото изкачване ще се свърши с колата. Трябва да хвърлим нещо от багажа. Може би не трябваше да взимаме и проповедника.

— Ще видиш, че ще се радваш, дето сме го взели — отговори майката. — Той ще ни помогне. — Тя отново погледна блесналото на слънцето шосе.

Ал шофираше с една ръка, а другата лежеше на треперещия лост за скоростите. Той искаше да каже нещо, но не смеейки да стори това, помръдна устни, преди да продума:

— Майко... — Тя бавно обърна към него глава, леко полюлявайки се в такт с движението на колата. — Майко, а ти не се ли боиш? Не те ли е страх да отиваш на съвсем непознато място?

Очите на майка му станаха замислени и кротки.

— Малко — отговори тя. — Само че това дори не е страх. Просто чакам. Когато се случи беда и трябва да се направи нещо — ще направя всичко.

— А сигурно не си мислиш като мен: ще пристигнем там, дали ще бъде всичко хубаво?

— Не — бързо отвърна майка му. — Не. Не бива да се мисли така. Аз не мога така да мисля. Това не е по силите ми — сякаш не живееш един живот, а няколко наведнъж. Когато си млад, струва ти се, че можеш да живееш хиляда живота, а всъщност и един ти е съвсем достатъчен. Това не ми е по силите. Ти си млад, ти гледай напред, а аз... аз сега виждам пред очите си само шосето. Мисля и това скоро ли ще огладнеят другите, скоро ли ще поискат свински ребра. — Лицето ѝ сякаш беше се вкаменило. — Това е всичко, което мога да направя. Нищо повече. А ако се замисля, вие ще бъдете по-зле. Никой от нас не е отчаян само защото аз се грижа за работата си и не мисля за нищо друго.

Бабата силно се прозя, отвори очи и с уплашен вид се огледа наоколо.

— Трябва да сляза, слава на бога — рече тя.

— Като стигнем до ей ония храсти — отвърна Ал. — Ей там напред.

— Храсти-мрасти, аз трябва да сляза, казвам ти. — И тя започна да хленчи. — Искам да сляза, искам да сляза!

Ал увеличи скоростта и като се приближи до един нисък храсталак, рязко удари спирачките. Майка му отвори вратата, помогна на безпомощно засуетилата се старица да слезе и я заведе зад един храст. И когато бабата клекна, майката застана до нея, крепейки я да не падне.

Горе също се размърдаха. Лицата им лъщяха, изгорени от слънцето, от което нямаше къде да се скрият. Том, Кейси, Ной и чичо Джон с мъка скочиха долу. Рути и Уинфийлд се прехвърлиха през капациите и се завтекоха към храстите. Кони внимателно свали от колата Роуз от Шарън. Дядото се събуди и подаде глава изпод брезента, но очите му бяха трескави, влажни и блуждаещи. Той гледаше другите, ала едва ли съзнаваше кои са.

Том му извика:

— Дядо, искаш ли да слезеш?

Старческите очи равнодушно се спряха върху лицето му.

— Не — каза дядото. За миг в очите му блесна яд. — Казвам ти, няма да сляза. Ще остана като Мюли. — И дядото отново изгуби всякакъв интерес към това, което ставаше наоколо. Майката помогна на бабата да премине крайпътния насип и я доведе до камиона.

— Том — рече тя. — Под брезента най-отзад е тиганът с ребрата. Извади го. Трябва да похапнем. — Том извади тигана, даде на всички от ребрата и семейството, застанало край пътя, задъвка хрупкавото месо.

— Добре, че взехме тези ребра — каза бащата. — Краката ми са като дървени, не мога да стъпя. А къде е водата?

— Не е ли при вас? — попита майката. — Налях цяла кана.

Бащата се качи в камиона и погледна под брезента.

— Няма я тук. Сигурно сме я забравили.

Жаждата в миг замъчи всички. Уинфийлд захленчи:

— Искам да пия, искам да пия!

Мъжете заоблизваха устни, почувствуваха изведнъж, че също им се пие. Всички изпитаха смут.

Ал каза, за да разсее тревогата си:

— Ще налеем вода още на първата станция за обслужване. Трябва ни и малко бензин.

И семейството се закатери по капаците на камиона, майката помогна на бабата да се качи в кабината и седна до нея. Ал запали мотора и колата потегли.

От Касъл до Пейдън има двадесет и пет мили, слънцето премина зенита и почна да слиза към запад. Капачката на радиатора заподскача, под нея на струйки излизаше пара. На няколко мили от Пейдън камионът спря край една станция за обслужване с две бензинови помпи; пред оградата имаше водопроводен кран с дълъг маркуч. Ал докара там худзона с предната част към маркуча. Тогава един пълен мъж с червено лице и ръце стана от един стол зад бензиновите помпи и тръгна към новодошлите. Той носеше панталон от кафяво кадифе, тиранти и спортна фланелка; на главата си имаше картонен шлем, боядисан със сребърна боя — да го пази от слънцето. Потта на дребни бисерни капчици се спираше на носа и под очите му и течеше по гънките на шията. Той вървеше, войнствено и строго поглеждайки камиона.

— Искате ли да купите нещо? Бензин или части?

Ал вече бе излязъл от кабината и отвинтваше с върховете на пръстите си капачката на радиатора, час по час отдръпвайки ръка, за да не се опари.

— Ще вземем бензин, мистър.

— Имате ли пари?

— Разбира се. Да не мислите, че сме просяци!

Дебелият веднага омекна.

— Е, тогава всичко е наред. Наливайте си вода. — И побърза да обясни: — Сега минават толкова много хора — спрат се, наляят си вода, измърсят клозета, откраднат едно-друго, а нищо не купуват. Няма с какво — без пари са. Мъчат се да изпросят някой галон бензин, колкото да тръгнат.

Том, ядосан, скочи на земята и се приближи до дебелия.

— Не разчитаме на подаяния — злобно каза той. — Нямаш право да ни смяташ за използвачи. Нищо не сме просили от теб.

— Не, не ви смятам — рече бързо дебелият. Потта накваси спортната му фланелка. — Наливайте си вода, а ако искате да използвате и клозета, ей го там.

Уинфийлд хвана маркуча. Той пийна няколко глътки, после пъхна под струята главата и лицето си и отскочи настрана целият

мокър.

— Съвсем топла е — каза той.

— Какво става в нашата страна, просто не мога да разбера — продължи дебелият. Той вече намери друга тема за оплакване и остави семейство Джоуд на мира. — Всеки ден минават по петдесет-шейсет коли и всички отиват на запад с децата и покъщнината си. Закъде са тръгнали? Какво смятат да правят?

— Същото, каквото и ние — отвърна Том. — Отиват някъде другаде да живеят. Нали все някъде трябва да живеят. Това е всичко.

— Какво става в нашата страна, просто не мога да разбера. Просто не знам. И аз също се опитвам да живея някак си. Мислиш, че все големи нови коли спират тук? Не, сър! Такива коли спират в жълто боядисаните станции на Компанията в града. Те не спират на място като това. Повече от хората, които спират тук, нямат нищо в джоба си.

Ал отвинти капачката на радиатора и тя подскочи във въздуха, изхвърлена от стълб пара, а в радиатора се чу тихо бълбукане. Измореното куче плахо допълзя до края на камиона и заскимтя, гледайки водата. Чичо Джон се качи в камиона, хвана кучето за врата и го свали долу. Известно време кучето се клатушка на вдървените си крака, а после залочи калната вода под крана. По шосето, блестейки на ослепителното слънце, профучаваха коли и топлият вятър, който образуваха, достигаше до бензиностанцията. Ал напълни радиатора с вода.

— Не че искам да имам само богати клиенти — продължи отново дебелият. — Всеки клиент е добре дошъл. Но тези, които се отбиват тук, или просят бензин, или продават вещи за бензин. Мога да ви покажа в задната си стаичка нещата, които са ми продали за бензин и масло: кревати, детски колички, тенджери и тигани. Едно семейство ми даде кукла за галон бензин. За какво ми са тези неща, да не би да отварям вехтошарски дюкян? А един пък искаше да ми даде обувките си за малко бензин. Ако бях такъв човек, обзалагам се, че щях да ги взема... — Той погледна майката и млъкна.

Джим Кейси си накваси косата и по високото му чело се застичаха капки вода, жилестата му шия беше мокра, както и ризата. Той се приближи и застана до Том.

— Хората не са виновни — рече той. — На теб щеше ли да ти бъде приятно да замениш собствения си креват с бензин?

— Зная, че не са виновни. С когото и да поговориш, ще разбереш, че не току-тъй се е вдигнал от мястото си. Но какво става в нашата страна? Ето за какво се питам. Какво става? Сега колкото и да се мъчиш, няма да се изхраниш. Земята също не храни хората. Питам ви, какво става? Нищо не разбирам. Когато и да питаш, все не може да ти каже. Човек е готов обувките да си продаде, само и само да измине още стотина мили. Нищо не разбирам! — Той свали сребърния си шлем и изтри челото си с длан. И Том свали каскета си и изтри с него чело, после се приближи до водопровода, накваси каскета, изстиска го и го сложи на главата. Майката пхна ръка между дъските на камиона, потършува и извади една алуминиева чаша, сетне наля вода за бабата и дядото, които седяха върху багажа. Тя стъпи на камиона и подаде чашата на дядото, който намокри устните си, а после поклати глава и отказа да пие. Старческите очи погледнаха за миг майката с болка и смущение, сетне погледът им отново придоби увереност.

Ал включи мотора и се приближи със заден ход към бензиновата помпа.

— Наливай. Побира около седем галона — каза той. — Но повече от шест не трябва, защото ще се разплиска.

Дебелият вмъкна в отвора на резервоара гумения маркуч.

— Да, сър — рече той. — Къде се преселва нашата страна, просто не зная. Безработицата и всички тези неща...

Кейси каза:

— Бил съм на много места в страната. Всеки все това се пита. Къде отиваме? Според мен никъде. Просто вървим. Просто не можем да се спрем. Защо хората да не помислят над това както трябва? Колко народ се вдигна от местата си! И всички пътуват ли, пътуват. Знаем защо пътуват и как пътуват. Трябва да вършат това. Така е винаги, когато хората търсят по-хубав живот. А ако седят на същото място, нищо няма да постигнат. Хората се стремят към по-добър живот, търсят го — и ще го намерят. Огорчението може да направи много нещо, огорченият човек пламти от ярост и е готов дори да се бие. Бил съм на много места в страната и често съм слушал такива думи.

Дебелият помпаше бензина и стрелката на циферблата потрепваше, показвайки броя на галоните.

— Да, но все пак бих искал да зная къде отиваме. Ето какво искам да зная.

Том сърдито го прекъсна:

— Никога няма да разбереш това. Кейси ти обяснява, а ти — все своето. Такива като теб съм виждал и друг път. Нищо не искате да знаете. Пеете си една и съща песен. „Къде отиваме?“ Нищо не щете да знаете. Хората се вдигнали от местата си, пътуват за някъде. А колко от тях измират наоколо? Може и ти скоро да умреш, а нищо няма да проумееш. Много такива съм срещал. Нищо не искате да знаете. Пеете си все една песен: „Къде отиваме?“ — Той погледна бензиновата помпа — стара, ръждива, както и бараката зад нея, скована от стари дъски, с дупки от предишните гвоздеи, които се виждаха през жълтата боя — дръзката жълта боя, която се мъчеше с все сила да подражава на жълтите станции за обслужване в града. Боята не можеше да скрие нито тези дупки, нито цепнатините, а не следваше и да бъде подновена. Подражанието не бе сполучливо и стопанинът прекрасно знаеше това. И през отворената врата на бараката Том видя варели с масло — само два, дървена табла със стари бонбони, потъмнели от времето, и цигари. Той видя един счупен стол и ръждясала мрежа против мухи с дупка по средата. Видя и мръсното дворче, което би трябвало да се посипе с чакъл, а зад него — царевичните нивя, съхнещи, умиращи на слънцето. Край бараката имаше малка купчина изхабени и подновени гуми. И Том чак сега забеляза, че панталонът на дебелия е изпран и евтин, че фланелката му е също евтина и че на главата му има картонен шлем. Той каза: — Не исках да ви обидя, мистър. Това е от горещината. И вие не сте богат. Много скоро и вие ще се намерите на пътя. Само че ще ви изгонят не тракторите, а онези хубави жълти станции в града. Всички са тръгнали на път — сконфузено добави той. — И вие също ще потеглите след тях, мистър.

Ръката на дебелия, която движеше ръчката на помпата, забави движението си и спря. Дебелият с тревога гледаше Том.

— Откъде знаеш? — смутено попита той. — Откъде знаеш, че вече говорим за това — искаме да съберем багажа и да тръгнем на запад?

Отвърна му Кейси.

— Така правят всички — рече той. — Ето дори и аз: бях посветил всичките си сили на борбата с дявола, защото в негово лице виждах най-страшния враг. А сега нашата страна е завладяна от много по-силен враг и той няма да отстъпи, докато не го насечем на парчета.

Виждал ли си как гущерите хила^[1] държат плячката си? Здраво държат — може да ги разсечеш на две, не отпускат челюсти. Отсечеш им главата — пак държат. Трябва да си послужиш с отвертка: пробиеш ли им черепа, чак тогава отпускат. А дотогава държат и отровата се втича в раната капка по капка. — Той млъкна и погледна изпод вежди Том.

Дебелият се взираше с безпомощен вид в далечината пред себе си. Ръката му бавно движеше дръжката на помпата.

— Къде отиваме, просто не мога да проумея — тихо изрече той.

Кони и Роуз от Шарън стояха до водопроводния кран и тайнствено си шепнеха. Кони изплакна алуминиевата чаша и опита водата с пръст, преди да напълни чашата. Роуз от Шарън гледаше колите, които минаваха край тях по шосето. Кони ѝ подаде чашата.

— Макар да е топла, все пак е вода — каза той.

Тя го погледна и се усмихна тайнствено. Откак Роуз от Шарън бе забременяла, тайнствеността бе спътница на всяко нейно движение — тайнственост и недомлъвки, изпълнени и за двамата с някакъв особен смисъл. Роуз от Шарън беше много доволна от себе си и се оплакваше за неща, които бяха съвсем незначителни. Тя искаше от Кони безброй ненужни услуги, но и двамата знаеха, че може и без тези услуги. Кони също беше доволен от жена си и не преставаше да се чуди на нейната бременност. Той бе посветен във всичките ѝ тайни и това го ласкаеше. Когато тя се усмихваше хитро, той ѝ отговаряше със също тъй хитра усмивка и те си прошепваха нещо скришом от другите. Светът се затваряше около тях в тесен кръг и те бяха в центъра му, по-точно Роуз от Шарън бе в центъра, а Кони се въртеше около нея по малка орбита. Всичко, за което говореха те, бе обгърнато в тайнственост.

Роуз от Шарън откъсна поглед от шосето.

— Не съм много жадна — очарователно каза тя. — Но може би *трябва* да пия.

И Кони кимна утвърдително — той разбра какво искаше да му каже тя. Роуз от Шарън взе от ръката му чашата, намокри устните си, плю и изпи топлата вода.

— Искаш ли още? — попита той.

— Само половин чаша. — И Кони наля чашата до половина и ѝ я подаде. Един „Линкълн Зефир“ — сребрист и нисък — профуча по шосето. Роуз от Шарън се огледа и като се убеди, че останалите членове на семейството са далеч, край камиона, каза:

— Нямахме да бъде лошо, ако си имахме с теб такава кола.

Кони въздъхна:

— По-късно... може би. — И двамата знаеха какво се крие зад тези думи. — Ако изкарваме добри пари в Калифорния, ще си купим кола. Но тези — и той показа чезнещия в далечината „Зефир“, — тези струват не по-малко от една къща. Аз бих предпочел все пак къща.

— А аз бих искала и къща, и такава кола — каза тя. — Но къщата, разбира се, е по-нужна, защото... — И те и двамата разбраха какво се крие зад тези думи. Бяха ужасно възбудени поради бременността ѝ.

— Как се чувствуваш — добре ли? — попита Кони.

— Уморена съм. Трудно е да се пътува в такава горещина.

— Какво да правим? Иначе няма да стигнем до Калифорния.

— Зная — отвърна тя.

Кучето, като душеше, заобиколи камиона, пак дотича до локвата под крана и почна да лочи мътната вода. После отиде настрана с наведен нос и клюмнали уши. То душеше прашната трева край пътя и като се озова най-сетне на самото шосе, вдигна глава. Роуз от Шарън силно извика. Една огромна бързоходна кола профуча, гумите ѝ свиреха. Кучето безпомощно се дръпна назад и като изквича, се озова под колелата. На задния прозорец на колата се показаха лица, тя забави ход, после премина отново на предишната си скорост и бързо се изгуби от очи. А кучето с изкормени вътрешности лежеше в локва кръв сред шосето, слабо потрепвайки с крака.

Роуз от Шарън го гледаше, широко отворила очи.

— Това няма ли да ми навреди? — продума тя. — Как мислиш, няма ли да ми навреди?

Кони я прегърна.

— Върви да седнеш — каза той. — Нищо няма да ти стане.

— Извиках и почувствувах, че там вътре сякаш нещо ми се скъса.

— Върви да седнеш. Нищо няма да ти стане. Не се бой. — Той я доведе до камиона, по-далеч от издъхващото куче, и я настани на стъпалото.

Том и чичо Джон излязоха на шосето. Премазаното тяло леко потрепваше. Том хвана кучето за задните крака и го довлече до

канавката. Чичо Джон стоеше смутен, сякаш това бе станало по негова вина.

— Трябваше да го вържа в колата — каза той.

Бащата погледна кучето и отвърна очи.

— Да тръгваме — рече той. — Нищо, и без това не можехме да го храним. Може би така е по-добре.

Изад камиона се показа дебелият.

— Колко жалко — каза той. — Край автострадите кучешкият живот е кратък. За една година три ми умряха. Сега не държа кучета. — И добави: — Но вие не се безпокойте. Ще го замъкна сред нивята и там ще го закопая.

Майката се приближи до Роуз от Шарън, която все още трепереше от уплаха, седнала на стъпалото на камиона.

— Какво ти е, Розашарн? — попита тя. — Зле ли ти е?

— Всичко видях. Много се изплаших.

— Чух как извика — рече майката. — Е, нищо, успокой се.

— Мислиш ли, че това ще ми навреди?

— Не — отвърна майката. — Ако се тревожиш и притесняваш, ако трепериш над себе си, тогава ще бъде лошо. А сега ставай и ми помогни да настаним удобно баба ти. И престани поне за миг да мислиш за детето си. То само ще се погрижи за себе си.

— А къде е баба? — попита Роуз от Шарън.

— Не зная. Нејде тъдява. Може да е в нужника.

Роуз от Шарън тръгна към клозета и скоро се върна, водейки бабата.

— Беше задрямала там — каза Роуз от Шарън.

Бабата се усмихваше.

— Там е чудесно — рече тя. — Водата тече отгоре по една тръба. — И добави: — Много ми хареса. Хубаво щях да си подремна, ако не бяхте ме събудили.

— На такива места не бива да се спи — рече Роуз от Шарън и помогна на бабата да се вмъкне в кабината. Бабата, доволна, се отпусна на седалката.

— Бива, не бива, все пак е хубаво — отговори тя.

Том каза:

— Да тръгваме. Чака ни дълъг път.

Бащата остро изсвири.

— Сега пък децата някъде се запиляха. — Той изсвири още веднъж, пъхнал два пръста в уста.

И децата веднага се появиха. Те тичаха откъм нивята — първа Рути, а след нея Уинфийлд.

— Яйца! — извика Рути. — Намерих яйца! Черупката им е съвсем мека! — Тя дотича до камиона, а Уинфийлд я следваше по петите. — Гледайте! — На мръсната й длан лежаха десетина меки яйца. И веднага щом тя протегна ръка, забеляза лежащото край пътя мъртво куче.

— О! — извика тя и заедно с Уинфийлд бавно се приближи до кучето. Те почнаха да разглеждат животното.

Баща им рече:

— Хайде, по-живо, иначе ще ви оставим тук.

Децата мълчаливо се обърнаха и тръгнаха към камиона. Рути погледна още веднъж сивите яйца, хвърли ги и се качи с брат си в колата.

— Очите му са още отворени — прошепна тя.

Но Уинфийлд реши да излезе герой. Той храбро каза:

— Всичките му черва са навън и така са се омотали... — Но тук той замълча и след малко продължи: — Всичките черва — вън... — и изведнъж, като се обърна бързо по корем, легна до самия капак и започна да повръща. Като се изправи, в очите му имаше сълзи, носът му течеше. — Когато колят свинете, е съвсем друго — поясни той.

Ал стоеше край вдигнатия капак на мотора и проверяваше нивото на маслото в двигателя. Той извади от кабината една тенекиена кутия, която побираше един галон, наля в картера масло и отново провери нивото.

Том се приближи до него.

— Ако искаш, да покарам аз?

— Не съм се изморил — отговори Ал.

— Цяла нощ не си затварял очи. А аз поспах малко отзарана. Качвай се горе, аз ще покарам.

— Добре — неохотно се съгласи Ал. — Само гледай маслото. И не карай бърже. Гледай да не намалее. Поглеждай и амперметъра. Ако показва нула, значи, има недостиг. И не карай бърже, Том. Много е натоварена колата.

Том се засмя.

— Добре, добре — каза той. — Можеш да спиш спокойно.

Семейството отново зае мястото си горе в камиона. Майката се настани до бабата в кабината. А Том седна на волана и запали мотора.

— М-да — каза той, като включи на скорост, и излезе на шосето.

Моторът бръмчеше равномерно, слънцето, което грееше право в лицето на Том, клонеше на запад. Бабата спеше и дори майката задряма, отпуснала глава на гърди. Том нахлупи каскета, за да защити очите си от ослепителните лъчи.

От Пейдън до Мийкър са тринадесет мили; от Мийкър до Хара — четринадесет; а после дойде един голям град — Оклахома. Том караше през центъра на града. Майката се събуди и почна да гледа улиците, по които минаваха. И онези, които седяха горе, също гледаха с интерес магазините, високите къщи, търговските здания. А после къщите станаха по-малки, и магазините също. Заредиха се складове за стари автомобилни части, павилиони за кренвирши, танцувални салони в покрайнините на града.

Рути и Уинфийлд гледаха всичко това и то ги поразяваше — какъв голям град, как всичко тук е странно и колко много добре облечени хора има по улиците! Като ги гледаха, децата седяха изумени, без да си продумат нито дума. После ще си побъбрят до насита, а сега по-добре да помълчат. Видяха петролните кули в града и в покрайнините. Те бяха тъмни, във въздуха миришеше на петрол, на бензин. Но Рути и Уинфийлд не крещяха от възторг, те мълчаха. Всичко беше толкова огромно, толкова необикновено, че ги изумяваше.

На една от улиците Роуз от Шарън видя човек със светъл костюм. Той носеше бели обувки и твърда, сламена шапка. Тя побутна Кони, показва му с очи този човек и двамата почнаха да се смеят, отначало тихо, а после все по-високо и по-високо. Съпрузите затискаха уста с длан, без да имат сили да се въздържат. Това тъй им хареса, че почнаха да търсят други хора, на които да се посмеят още. Като ги гледаха, Рути и Уинфийлд също почнаха да се кискат, но скоро млъкнаха, тъй като не им беше до смях. А Кони и Роуз от Шарън седяха почервенели и едва си поемаха дъх, мъчейки се да се въздържат да не се разсмеят с все сила. Накрая това стана толкова трудно, че щом се погледнеха, веднага прихваха.

Предградията се бяха разстлали нашироко. Том внимателно шофираше през потока от коли и пешеходци и накрая излезе на

големия западен път — шосе номер 66, към който бавно клонеше слънцето. Предното стъкло бе потънало в прах. Том нахлупи още повече каскета и сега трябваше да повдига глава, за да може да гледа пътя. Бабата спеше, макар слънцето да грееше право в затворените ѝ очи; на слепите ѝ очи се синееха вените; тънката мрежа кръвоносни съдове, която покриваше бузите, беше червена като вино, а кафявите петна по лицето бяха потъмнели.

Том каза:

— Ще вървим до края все по този път.

Майката дълго мълча.

— Може би ще трябва да потърсим място, където да спрем преди залез-слънце — рече тя най-после. — Трябва да сварим свинско, да опечем хляб. За това ще отиде много време.

— Добре — съгласи се Том. — Никой не ни гони. Не ни пречи да се поразтърпем малко.

От Оклахома до Бетани има четиринадесет мили.

Том рече:

— Всъщност наистина трябва да спрем преди залез-слънце. Ал се канеше да направи навес. Иначе онези там горе съвсем ще се опекаат.

Майката пак беше задрямала. Но като чу думите му, тя повдигна глава.

— Трябва да приготвим вечеря. — И добави: — Том, баща ти казваше, че не можеш да отиваш в друг щат...

Мина дълго време, преди Том да отговори:

— Да. Какво мислиш за това, майко?

— Страхувам се. Излиза, че си избягал. Да не би да те хванат.

Том вдигна ръка към очите си, пазейки се от залязващото слънце.

— Не се безпокой, майко — каза той. — Такива като мен, които са дали декларация, са много и повечето ги прибират пак в затвора. Ако се провиня там, на Запад, ще поискат от Вашингтон снимката и отпечатъците ми. И ще ме пратят обратно в затвора. А ако нямам никакви провинения, ще ме оставят на мира.

— А аз все пак се боя. Направиш някой път нещо и излезе, че е против закона. Може би в Калифорния много работи, за които ние дори не знаем, се считат за престъпление. Да кажем, искаш да направиш нещо, мислиш, че в него няма нищо лошо, а в Калифорния то е престъпление.

— Тогава е все едно дали съм дал декларация, или съм свободен — рече Том. — Наистина такива като мен попадат в затвора по-често от другите. Ала ти не се безпокой. И без това си имаме много грижи, защо да мислим за излишни неща?

— Как да не се безпокоя, — каза майката. — Щом минеш границата, ето ти престъплението.

— Да, но е по-добре тъй, отколкото да се въртя около Салисо и да умира от глад — отговори Том. — Хайде да потърсим място за нощуване.

Те преминаха през Бетани и се озоваха на другия му край. Отвъд града, там, където под шосето минаваше една дренажна тръба, стоеше стара лека кола, а край нея имаше малка палатка, над която се виеше дим от прокарания през брезента кюнец. Том показа палатката.

— Ей там са се спрели някои. Мястото, изглежда, е подходящо.

Той забави ход и удари спирачките. Капакът на мотора на старата кола беше вдигнат, собственикът ѝ — възрастен човек — гледаше двигателя. Той носеше евтина сламена шапка с широка периферия, синя риза и черна като къпина жилетка; корясалият му панталон лъщеше от нечистотията по него и стърчеше като кол. Дълбоките бръчки на бузите по-силно подчертаваха скулите и брадичката на слабото лице. Непознатият погледна камиона на Джоудови; очите му бяха загрижени и сърдити.

Том се подаде от прозореца на кабината.

— Тук може ли да се спира за нощуване?

До този момент непознатият бе забелязал само камиона. Сега погледът му се спря на Том.

— Не знам — отвърна той. — Спряхме, защото моторът не работи.

— А вода има ли тук?

Непознатият посочи станцията за обслужване, на около четвърт миля напред по пътя.

— Ей там има вода. Позволяват да си налееш едва кофа.

Том се колебаеше.

— А може ли и ние да останем да нощуваме тук?

Непознатият учудено го погледна.

— Аз не съм стопанин на това място — каза той. — Спряхме се само защото ей тази стара таратайка не иска да върви повече.

Том не се успокои и след тези думи:

— Все пак вие сте вече тук, а ние сега пристигаме. Вие имате право да решавате — ще ви пречат ли съседите, или не.

Тези думи упражниха веднага силен ефект. Слабото лице на непознатия се озари от усмивка.

— Как ще ни пречат! Докарайте колата ей тук. Много ще ни е приятно. — И той извика: — Сейри! Пристигнаха едни хора, които искат да спрат при нас. Излез да се запознаеш с тях. Сейри не е добре — добави той. Краищата на брезентовата палатка се повдигнаха и оттам излезе една слаба жена — същински скелет. Лицето ѝ беше сбръчкано като изсъхнал лист и на него пламтяха черни очи, в които се четеше дълбок, стаен страх. Беше дребна и цялата трепереше. Тя стоеше, държейки се за отметнатия край на брезента, и ръката ѝ приличаше на ръка на мумия — кости, покрити със съсухрена кожа.

Жената заговори с нисък, необикновено мек и напевен глас:

— Кажете им: много ни е приятно. Кажете им: добре дошли.

Том свърна от пътя и спря худзона до леката кола в нивата. Пътниците се посипаха от камиона като грах; Рути и Уинфийлд стремглаво скочиха на земята и изпищяха — краката им бяха изтръпнали и в тях сега сякаш се забиха хиляди карфички. Майката веднага се залови за работа. Тя отвърза голямата кофа, която висеше отзад на камиона, и се приближи с нея към децата, които още скимтяха.

— Вървете за вода — ей там. Ще попитате учтиво: „Може ли да си налеем една кофа?“ и да не забравите да благодарите. Като я напълните, носете я двамата, само че гледайте да не я изплискате. Ако ви попадне някоя пръчка за горене, донесете я. — И децата защрапаха към станцията за обслужване.

Хората около палатката смутено мълчаха, разговорът не се завърза изведнъж. Бащата почна пръв:

— Вие сигурно не сте от Оклахома?

Ал, който стоеше до колата, погледна номера ѝ.

— От Канзас е — рече той.

Слабият човек поясни:

— Ние сме от Галенския край. Уилсън, Айви Уилсън.

— А ние сме Джоудови — каза бащата. — Живеехме близо до Салисо.

— Е, щастлив съм да се запозная с вас — рече Айви Уилсън. — Сейри, това са Джоудови.

— Веднага разбрах, че не сте оклахомци. Говорите малко особено — не искам да ви обидя, а казвам това просто така.

— Всички говорят посвоему — каза Айви. — Арканзасците посвоему, оклахомците също посвоему. А веднъж срещнахме една жена от Масачузетс, тя пък съвсем странно говореше. Едва я разбирахме.

Ной, чичо Джон и проповедникът почнаха да разтоварват камиона. Те помогнаха на дядото да слезе и го сложиха да седне на земята. Той стоеше изгърбен и гледаше втренчено пред себе си.

— Какво, дядо, да не си болен? — попита Ной.

— Съвсем се разболях — едва чуто отговори дядото. — Много съм зле.

Крачейки бавно, към него се приближи внимателно Сейри Уилсън.

— Може би ще е по-добре да влезете в палатката — каза тя. — Ще си полежите там на дюшека, ще си починете.

Дядото вдигна глава, чул тихия ѝ глас.

— Хайде, елате — продължи тя. — Трябва да си починете. Ще ви заведем дотам.

Дядото изведнъж се разплака. Брадичката му трепереше, устните потрепваха, той пресипнало хълцаше. Майката се завтече към него и го прихвана през раменете. Тя му помогна да стане, напрягайки широкия си гръб, и го помъкна към палатката, като почти го носеше.

Чичо Джон каза:

— Изглежда, наистина се е разболял. Преди не му се е случвало такова нещо. Никога не съм виждал нашия дядо да плаче. — Той се качи в камиона и хвърли оттам един дюшек.

Майката излезе от палатката и се приближи до Кейси.

— Ти си свикнал да се грижиш за болни — рече тя. — Дядото е болен. Няма ли да отидеш да го видиш?

Кейси бързо закрачи към палатката и като отметна краищата на брезента, влезе вътре. На земята имаше двоен дюшек, грижливо покрит с одеяло, в малката желязна печка гореше слаб огън. Кофа вода, дървен сандък с храна, друг сандък, служещ за маса — това бе цялата мебелировка. Залязващото слънце прозираше с розова светлина през

палатката. Сейри Уилсън коленичи на земята край дюшека, на който, изтегнал се по гръб, лежеше дядото. Очите му бяха широко отворени и гледаха нагоре, бузите — почервенели. Той дишаше тежко.

Кейси хвана костеливата му ръка.

— Изморен ли си, дядо? — попита той. Широко отворените очи се отправиха по посока на гласа, но не намериха този, който говореше. Устните помръднаха, изговаряйки беззвучно някакви думи. Кейси напипа пулса на дядото, пусна ръката му и докосна с длан челото му. Тялото на стареца не се предаваше, в него ставаше борба — краката неспокойно се движеха, ръцете шареха по одеялото. Устните бърбеха непонятни думи, кожата под белите косми на брадата бе почервеняла.

Сейри Уилсън тихо попита Кейси:

— Знаете ли какво му е?

Той погледна сбръчканото ѝ лице и пламтящите очи.

— А вие?

— Струва ми се, че знам.

— Какво? — попита Кейси.

— Може и да греша. Не ми се иска да говоря напразно.

Кейси обърна очи към потрепващото червено лице на стареца.

— Вие мислите... че има удар?

— Да — каза Сейри. — Не ми се случва това за пръв път. Този е третият.

Отвъд стените на палатката кипеше работа — сечаха се клони, тракаха съдини. Майката отметна края на брезента и надникна в палатката.

— Бабата иска да дойде тук. Може ли?

Проповедникът отвърна:

— Ако не я пуснем, ще се тревожи.

— Как е той — добре ли? — попита майката.

Кейси бавно поклати глава. Майката хвърли поглед към конвулсивно треперещото алено лице на дядото. Тя отпусна края на брезента и Кейси я чу да казва навън:

— По-добре е, бабо. Лежи, почива си.

Но бабата замърмори сърдито:

— Все пак ще вляза. Той е хитър, дяволът му с дявол. От него никога не можеш да научиш истината. — И тя се шмугна в палатката. Спря се край дюшека и погледна надолу към дядото.

— Какво ти е? — И дядото пак обърна очи към гласа и устните му конвулсивно потрепнаха. — Той обича да се цупи — каза бабата. — И хитрува. Отзарана не искаше да тръгва с нас и се канеше да бяга. А после изведнъж го заболя бедрото — с отвращение добави тя. — Той обича да се цупи. И по-рано е правил тъй — дуе се и с никого не говори.

Кейси рече кротко:

— Сега той не се цупи, бабо. Болен е.

— А! — Тя отново погледна надолу към стареца. — Тежко ли е болен?

— Много тежко, бабо.

Бабата постоя минута-две в нерешителност. После бързо каза:

— Защо не се молиш тогава? Проповедник ли си, или какво?

Силните пръсти на Кейси напипаха китката на бабата и здраво я стиснаха.

— Казах ти вече, бабо. Не съм вече проповедник.

— Нищо, моли се! — изкомандува тя. — Знаеш всичките молитви наизуст.

— Не мога — отговори Кейси. — Не зная за какво да се моля и на кого.

Бабата зашари с очи и спря погледа си на Сейри.

— Не иска да се моли! — рече тя. — Не съм ли ви казвала как нашата Рут се молеше, когато беше по-малка?

*Очите си за сън затварям,
душа на бога поверявам
и после — празен е долата...
Ех, кучето — ще си позяпа!
Амин*

Ето как се молеше тя. — Край палатката мина някой, закривайки слънцето, и хвърли сянка върху брезента.

Старческото тяло продължаваше борбата, потрепвайки с всеки мускул. Изведнъж дядото се сви, сякаш го удариха. После притихна и престана да диша. Кейси го погледна в лицето и видя, че то става виолетово-черно. Сейри докосна проповедника по рамото и прошепна:

— Езикът, езикът!

Кейси кимна.

— Застани така, че бабата да не вижда какво става с него.

Кейси разтвори стиснатите челюсти на дядото и пхна пръсти чак в гърлото му, мъчейки се да хване езика. И когато го освободи, от гърлото на стареца се изтръгна хрип и той конвулсивно въздъхна, поемайки въздух. Кейси вдигна от земята една пръчка и притисна с нея езика, вслушвайки се в неспокойното, хрипливо дишане.

Бабата подскачаше в палатката като кокошка.

— Моли се! — викаше тя. — Моли се! Тебе думам, моли се! — Сейри се мъчеше да я задържи. — Моли се, проклетнико! — повтаряше тя.

Кейси я погледна. Хрипливото дишане ставаше все по-силно, все по-неспокойно.

— Отче наш, иже еси на небесех, да святится имя твое...

— Слава на господа бога! — поде бабата.

— ... да приидет царствие твое, да будет воля твоя... яко на небеси... так и на земли.

— Амин.

От отворената уста се изтръгна продължителен, конвулсивен хрип, сякаш старецът изкара всичкия въздух от дробовете си.

— Хлеб наш насущный... дажд нам днес... и прости нам... — Дишането вече не се чуваше. Кейси погледна очите на дядото — те бяха ясни, дълбоки и спокойно мъдри.

— Алилуйя! — извика бабата. — Чети по-нататък.

— Амин — рече Кейси.

Бабата млькна. И отвъд стените на палатката изведнъж всичко притихна. По шосето профуча кола. Кейси стоеше на колене край дюшека. Хората, събрали се около палатката, в напрегнато мълчание се вслушваха в звуците — предвестници на смъртта. Сейри хвана бабата под ръка, изведе я навън и бабата закрачи с достойнство и гордо вдигната глава. Тя вървеше пред очите на цялото семейство и пред очите на цялото семейство бе вдигнала гордо глава. Сейри я доведе до дюшека, хвърлен направо на земята, и ѝ помогна да седне. Бабата гордо загледа право пред себе си, тъй като знаеше, че погледите на

всички са устремени сега към нея. От палатката не идваше никакъв звук. Най-после Кейси отметна краищата ѝ и излезе навън.

Бащата тихо го попита:

— Какво му беше?

— Удар — отвърна Кейси. — Удар, и изведнъж край.

Животът около палатката отново влезе в релсите си. Слънцето докосна линията на хоризонта и дискът му като че ли се сплеска. А по шосето се зададе дълга колона затворени червени камиони. Те вървяха, земята под колелата им гърмеше и ауспухните им тръби бълваха син дим. На кормилото на всеки от тях седеше шофьор, а другарят му, който го сменяваше, спеше на легло, закрепено под самия покрив. Камионите вървяха, без да спрат; те гърмяха цял ден и цяла нощ и земята трепереше под тежките им колела.

Семейството се превърна в едно непоклатимо цяло. Бащата клекна, а до него клекна чичо Джон. Бащата беше сега глава на семейството. Майката стоеше зад него. Ной, Том и Ал също клекнаха, а проповедникът седна на земята и после легна, опрял се на лакът. Кони и Роуз от Шарън се разхождаха недалеч от тях. Рути и Уинфийлд, които се появиха със скърцащата в ръцете им кофа вода, изведнъж доловиха промяната, забавиха крачки и като оставиха кофата на земята, тихо се приближиха до майка си.

Бабата седеше горда, безстрастна, ала когато семейството се събра заедно, когато престанаха да я гледат, тя легна и закри лице с ръка. Червеното слънце се скри, над земята остана да сияе здрачът и лицата на хората сега изглеждаха съвсем светли, а очите им блестяха, отразявайки пламтящото небе на залеза. Вечерта сякаш събираше отвсякъде остатъците светлина.

Бащата каза:

— Това се случи в палатката на мистър Уилсън.

Чичо Джон кимна:

— Да, той ни отстъпи палатката си.

— Добри, сърдечни хора — тихо продума бащата.

Уилсън стоеше край счупения си автомобил, а Сейри бе седнала на дюшека до бабата и внимаваше да не я докосва.

Бащата извика:

— Мистър Уилсън!

Извиканият бавно се приближи до него и клекна, а Сейри също се приближи и застана до мъжа си. Бащата рече:

— Приемете нашата благодарност.

— Гордеем се, че можахме да помогнем — каза Уилсън.

— Много сме ви задължени — рече бащата.

— Когато дойде смъртта, не се говори за задължения — отвърна Уилсън. И Сейри поде като ехо:

— Не се говори за задължения.

Ал каза:

— Ще ви ремонтирам колата... ние с Том ще я ремонтираме. — И Ал беше горд, че може да се отплати за дълга на цялото семейство.

— От помощ няма да се откажем. — Уилсън се съгласи да приеме такава отплата.

Бащата рече:

— Трябва да решим какво ще правим по-нататък. Има закони. Трябва да съобщим за смъртта, но когато сторим това, или ще ни вземат четирийсет долара за ковчег, или ще погребат дядото като просяк.

Чичо Джон се обади:

— В нашето семейство не е имало просяци.

Том каза:

— Може и такива да има занапред. И от земята преди не бяха ни гонили.

— Нищо лошо не сме правили — рече бащата. — Няма от какво да се срамуваме. Без пари нищо не сме взимали, на милостиня не сме разчитали. Когато с Том се случи бедата, държахме високо глави. На негово място всеки щеше да стори така.

— Какво ще правим? — попита чичо Джон.

— Ако постъпим според закона, ще вдигнат тялото. Ние имаме само сто и петдесет долара. Четирийсет ще отидат за погребението и тогава няма да можем да стигнем до Калифорния — в противен случай пък ще погребат дядото като просяк. — Мъжете неспокойно замърдаха и като наведоха очи, се втренчиха в земята, която тъмнееше под краката им.

Бащата каза тихо:

— Дядото сам погребва баща си, направи всичко с достойнство и сам оформи гроба. По онова време бащата можеше да бъде погребан от

сина си, а синът можеше да погребее баща си.

— Законът сега не е такъв — забеляза чичо Джон.

— Понякога законът трудно може да се спази — рече бащата. — Особено ако искаш всичко да бъде направено прилично. Малко ли такива случаи има? Когато Флойд се криеше като див звяр, заповядваха ни да го издадем, ала никой не го издаде. Но понякога трябва да се спазва законът. И аз казвам сега, че имам право да погребая баща си. Някой да каже нещо?

Проповедникът се надигна на лакътя си.

— Законите се менят — каза той, — а хорските нужди си остават едни и същи. Ти имаш право да извършиш това, което си длъжен да направиш.

Бащата се обърна към чичо Джон.

— Това е и твое право, Джон. Какво ще кажеш?

— Нищо — отвърна чичо Джон. — Само че излиза така, сякаш искаме да направим всичко скришом. А дядото си казваше всичко направо.

Бащата рече засрамен:

— Така, както правеше той, не бива да се постъпва. Трябва да стигнем до Калифорния, докато не са ни се свършили парите.

Обади се Том:

— Има и такива случаи: копаят някъде пръст, изровят покойник и се разкрещат — убит е, клетникът. Нашите власти се интересуват повече от мъртвите, отколкото от живите. Веднага идват да разпитват кой е и как е умрял. Предлагам да напишем една бележка, да я сложим в бутилка и да я заровим с дядо — на нея ще напишем кой е и как е умрял, както и защо е погребан тук.

Бащата кимна утвърдително:

— Съгласен съм. Само че трябва да го напишем по-красиво. И дядото няма да се чувства съвсем самотен, като му напишем името; иначе кой ще го знае — някакъв самотен старец, заровен в земята. Искате ли друг някой да говори? — Всички мълчаха.

Бащата се обърна към майката:

— Ще го приготвиш ли?

— Ще го приготвя — отговори майката. — Но кой ще се погрижи за вечерята?

Сейри Уилсън каза:

— Аз. Вие вървете. Аз и по-голямата ви дъщеря ще направим всичко.

— Много ви благодаря — рече майката. — Ной, отвори едното каче и донеси месо, но гледай да е по-хубаво. То още не е престояло достатъчно със солта, но може да се яде.

— Ние имаме половин чувал картофи — каза Сейри.

Майката се приближи до бащата:

— Дай ми две монети по 50 цента.

Бащата зарови в джоба си и ѝ подаде сребърните монети. Майката намери легена, наля в него вода и влезе в палатката. Там беше тъмно. Сейри влезе след нея, запали свещ, залепи я на един от сандъците и остави майката сама. Майката погледна мъртвеца и сърцето ѝ се сви. Тя откъсна едно парче от престилката си и завърза челюстта на дядото. Изправи краката му, скръсти ръцете му на гърдите. После затвори очите му, сложи на тях сребърните монети, закопча му ризата и му изми лицето.

Сейри надникна в палатката:

— Имате ли нужда от помощ?

Майката бавно вдигна глава.

— Влезте — каза тя. — Искам да си поговорим.

— По-голямото ви момиче е добро — рече Сейри. — Обели толкова картофи! Е, казвайте, какво трябва да направя?

— Искях да го измия — каза майката, — но няма с какво да го преоблека. А одеялото ви вече не може да ви служи. С нищо не можеш да премахнеш миризмата на мъртвото тяло. Едно от нашите кучета подуши дюшека, на който умря майка ми, и страшно затрепери и заръмжа — а това беше две години след смъртта ѝ. Ще го завием във вашето одеяло, а на вас ще дадем друго.

Сейри отвърна:

— Защо говорите така? Отдавна не съм била тъй спокойна. Гордеем се, че можахме да ви помогнем. Хората изпитват винаги нужда да си помагат един друг.

Майката кимна:

— Така е. — Тя дълго гледа брадясалото лице със завързаната челюст, със сребърните пари на очите, които блестяха на светлината на свещта. — Не прилича на себе си. Трябва да го завием презглава.

— А вашата баба се държа добре.

— Тя е много стара — отвърна майката, — може и да не разбира хубаво какво се е случило и скоро няма да го разбере. А освен това гордостта ни кара да се сдържаме. Баща ми казваше: „Всеки може да се отчае. А за да се владееш, трябва да бъдеш човек.“ Ние всички се стараем да се сдържаме. — И тя грижливо зави краката и раменете на дядото. После издърпа единия край на одеялото като качулка върху главата на стареца и закри с него лицето му. Сейри й подаде няколко безопасни игли и когато майката закопча одеялото от всички страни, получи се нещо като дълъг пакет. Накрая тя стана. — Погребението няма да бъде лошо — каза майката. — При нас има един проповедник, той ще го изпрати в гроба, а и цялото семейство е тук. — Тя се олюля, но Сейри я задържа да не падне. — Не съм си доспала... — сконфузено изрече майката. — Нищо, ще ми мине. Много шетане падна преди заминаването.

— Да излезем на въздух — предложи Сейри.

— Да, направих всичко, каквото трябваше. — Сейри угаси свещта и те излязоха от палатката.

На дъното на един малък ров ярко пламтеше огън. Том беше забил в земята колове, бе окачил на тел два котела и сега водата в тях яростно клокочеше, а изпод похлупаците излизаше пара. Роуз от Шарън стоеше на колене встрани от огъня, с дълга лъжица в ръка. Като видя майката, тя стана и се приближи до нея.

— Майко — каза тя, — искам да те попитам нещо.

— Пак ли се уплаши? — рече майката. — Девет месеца не можеш да изкараш, без да се тревожиш.

— А това ще навреди ли на бебето?

Майката отговори:

— Има такава поговорка: „Който се роди в скръб, ще живее щастливо“. Така ли е, мисис Уилсън?

— Да, чувала съм я — отвърна Сейри. — Аз знам и друга една: „Който се роди в радост, цял живот ще страда“.

— От страх нещо вътре в мен сякаш подскочи — каза Роуз от Шарън.

— Това не става от веселие — рече майката. — По-добре наглеждай котлите.

Мъжете се събраха на края на светлия кръг, който огънят хвърляше. Те имаха лопата и кирка. Бащата отмери осем стъпки на

дължина и три на ширина. Работиха на смени. Бащата копаеше земята с кирката, а чичо Джон отхвърляше пръстта встрани с лопатата. После кирката пое Ал, а лопатата Том. След тях с кирката заработи Ной, а с лопатата Кони. Работата вървеше без почивка и гробът ставаше все по-дълбок и по-дълбок. Скрил се до раменете в правоъгълната яма, Том попита:

— Татко, още ли, или стига толкова?

— Още, още — две стъпки по-дълбоко. Ти излизай, Том. Трябва да напишеш бележката.

Том излезе от ямата и мястото му зае Ной. Том се приближи до майка си, която седеше край огъня.

— Майко, имаме ли мастило и писалка?

Майката бавно поклати глава:

— Н-не. Това е едно от нещата, които оставихме. — Тя погледна Сейри. И дребната жена бързо закрачи към палатката. Тя се върна оттам с Библията и един съвсем малък молив.

— Ето — каза Сейри. — Тук има една чиста страница. Напиши бележката на нея и я откъсни. — И тя подаде Библията и молива на Том.

Том седна до огъня. Той съсредоточено премрежи очи и накрая написа с едри букви на бялата страница: „Тук е погребан Уилям Джеймс Джоуд, умрял от удар, стар и престар. Роднините му го заровиха тук, защото нямаха пари за погребението. Никой не го е убил. Получи удар, затова умря.“

Том спря да пише и рече:

— Чуй какво написах, майко. — И той бавно ѝ прочете бележката.

— Ами че хубаво е — каза майката. — Но да беше избрал нещо от Светото писание, та да бъде по-набожно. Отвори Библията и намери нещо.

— Трябва да бъде по-кратичко — забеляза Том. Почти не ми остана място.

Сейри каза:

— А защо не напишеш: „Успокой, господи, душата му“?

— Не — възрази Том. Излиза, че е обесен. Сега ще намеря нещо. — Той прелистваше страниците и четеше наум, мърдайки устни. — Ето, и подходящо, и кратко: „Но Лот им каза: не, господарю мой.“

— А какъв му е смисълът? — попита майката. Щом ще го пишем, трябва да има смисъл.

Сейри рече:

— Потърси по-нататък, в псалмите. Оттам по-лесно ще избереш нещо.

Том прелисти страниците и прегледа няколко псалма.

— Ето — каза той. — И хубаво, и съвсем набожно: „Блажен е този, чиито постъпки са простени, чийто грях е получил опрощение.“ Как ви се струва?

— Това е наистина хубаво — рече майката. — Него напиши.

Том старателно преписа стиха на листа. Майката изплакна и изтри един буркан от консервирани плодове и Том здраво завинти капака му.

— Може би бележката трябваше да напише проповедникът, а не аз — рече той.

Майката отвърна:

— Не, проповедникът не ни е роднина — и като взе буркана с бележката, влезе в тъмната палатка. Тя откопча няколко безопасни игли, пъкна буркана под студените, тънки ръце и отново закопча одеялото. После се върна при огъня.

Мъжете се отдръпнаха от изкопания гроб, изтривайки потните си лица.

— Готово — каза бащата. И те — бащата, чичо Джон, Ной и Ал — минаха в палатката, изнесоха оттам дългия, закопчан от всички страни пакет и го понесоха към гроба. Бащата скочи долу, пое тялото и внимателно го положи на земята. Чичо Джон протегна ръка на бащата и той се качи пак горе. Бащата попита:

— А бабата?

— Ще отида да я доведа — отговори майката. Тя се приближи до дюшека и минута-две мълчаливо гледа старицата. После се върна при гроба. — Спи — каза тя. — Може да ми се обиди, но няма да я събудя. Нужен ѝ е покой.

Бащата попита:

— А къде е проповедникът? Трябва да прочете молитва.

Том отвърна:

— Видях го да крачи по пътя. Не иска повече да казва молитви.

— Не иска ли?

— Да — рече Том. — Той вече не е проповедник. „Защо, казва, да заблуждавам хората и да се правя на проповедник, когато всъщност не съм такъв.“ Обзалагам се, че затова го няма тук — иска да се отърве от молитвата.

Кейси, който незабелязано се бе приближил до тях, чу думите на Том.

— Нищо подобно — рече той. — Не се отказвам да ви помогна, но няма да ви заблуждавам.

Бащата попита:

— Може би все пак ще кажеш няколко думи? Нашето семейство никого не е погребвало без молитва.

— Добре, ще прочета молитва — съгласи се проповедникът.

Кони доведе до гроба Роуз от Шарън. Тя вървеше неохотно.

— Не бива — говореше ѝ Кони. — Не е хубаво тъй. Пък и за малко ще е.

Светлината на огъня падаше върху хората, заобиколили гроба, озаряваше лицата, очите и се губеше по тъмните дрехи. Всички бяха свалили шапки. Отблясъците на огъня играеха по лицата на хората.

Кейси каза:

— Няма да говоря дълго. — Той наведе глава и останалите последваха примера му. Кейси тържествено започна: — Старецът, който лежи тук, изживя живота си и го завърши. Не зная дали дядото е бил добър или пък лош, но това не е важно. Важното е, че е бил жив човек. Сега той е мъртъв, но и това също не е важно. Веднъж един декламираше стихотворение и каза: „Всичко, което живее, е свято.“ Аз мислих, мислих над това и разбрах: тук има много по-голям смисъл, отколкото изглежда на пръв поглед. Няма да се моля за този старец. Мъртвите са добре. Те трябва да извършат това, което им предстои, а то е лесно, защото пред тях има само един път. Всички ние също трябва да извършим това, което ни предстои, но пътищата пред нас са много и ние не знаем кой от тях да изберем. И ако трябва да се моля, ще се помоля за хората, които не знаят кой път да поемат. А пътят на дядото е само един. Сега го заровете и нека той извърши това, което му предстои. — Проповедникът вдигна глава.

Бащата рече:

— Амин.

И останалите измърмориха в хор:

— Амин.

Тогава бащата взе лопатата, нарича на нея няколко буци пръст и внимателно ги хвърли в черната яма. Той предаде лопатата на чичо Джон и последният хвърли малко повече пръст. Лопатата тръгна от ръка на ръка. Когато всички мъже изпълниха дълга си и се възползуваха от правото си, бащата се зае чевръсто с купчината пръст край ямата и почна бързо да запълва гроба. Жените отстъпиха към огъня, за да приготвят вечерята. Рути и Уинфийлд стояха до гроба като омагьосани.

Рути каза тържествено:

— Дядото сега лежи под земята. — И Уинфийлд с уплашени очи я погледна, после дотича до огъня, седна настрана и тихо заплака.

Бащата запълни гроба до половина и се спря, поемайки тежко дъх, а с останалата земя се зае чичо Джон. Когато Джон почна да оформя гроба, Том го хвана за ръката.

— Слушай — каза той. — Така ще забележат гроба и веднага ще го разринат. Трябва да го направим тъй, че да не личи. Изравни го със земята, а отгоре ще нахвърлим трева. Трябва, иначе не може.

Бащата рече:

— Аз хич не помислих за това. Но нали не можем да го оставим без надгробен насип!

— Нямаме друг избор — каза Том. — Ще го отринат и ще ни обвинят в нарушение на закона. Знаеш какво ще се случи тогава с мен.

— Да — съгласи се бащата. — Забравих за това. — Той взе от Джон лопатата и изравни гроба със земята. — Веднага щом дойде зимата, ще хлътне — рече той.

— Нямаме друг избор — повтори Том. — Когато дойде зимата, ще бъдем далеч. Натъпчи го добре, а отгоре ще трябва да го покроем с нещо.

Когато свинското и картофите бяха готови, двете семейства се събраха да вечерят край огъня и всички седяха тихо и гледаха пламъците. Уилсън ухапа един къс месо и доволно въздъхна.

— Хубаво свинско — каза той.

Бащата обясни:

— Имахме две свини. Мислихме, мислихме — решихме да ги заколим. Нищо не ни даваха за тях. Когато посвикнем с пътя и майката омеси хляб, ще бъде истинско удоволствие да пътуваш из непознати места и да караш със себе си две качета свинско. Колко време как сте на път?

Уилсън прекара език по зъбите си, чистейки ги от наврялото се между тях месо, и преглътна слюнката си.

— Не ни потръгна — рече той. — Три седмици вече има, откак напуснахме дома си.

— Боже всевишни! А ние смятаме за десетина дни да стигнем до Калифорния!

Ал го прекъсна:

— Не, татко, не разчитай на това. С такъв товар може изобщо да не стигнем дотам. Особено ако трябва да вървим из планини.

Настъпи мълчание. Всички седяха с наведени глави и отблясъците на огъня осветяваха само косите и челата им. Над ниския свод на огъня анемично блестяха летните звезди, дневната задуха постепенно отслабваше. Бабата, легнала на дюшека, встрани от огъня, тихо заскимтя, сякаш бе кученце. Всички се обърнаха към нея.

Майката каза:

— Розашарн, бъди умна и иди да легнеш при бабата. Не бива да остава сама. Сега вече тя проумя всичко.

Роуз от Шарън стана, приближи се до дюшека, легна при старицата и до огъня достигнаха неясните им гласове. Лежаха една до друга на дюшека и си шепнеха.

Ной рече:

— Чудно нещо — дядото умря, а сякаш нищо не се е случило. Аз и скръб не чувствавам.

— Това е, защото дядото и старото ви място са едно и също нещо — рече Кейси.

Ал промълви:

— Жал ми е за дядо. Помните ли как приказваше какво ще бъде в Калифорния и как ще изстиска гроздовите зърна върху главата си, та сокът да тече по брадата и цялото му лице!

Кейси рече:

— Такъв си беше — шегуваше се, смееше се. Вашият дядо не умря сега. Той умря, когато го откъснаха от земята му.

— Сигурен ли си! — възкликна бащата.

— Не, не исках да кажа това. Всъщност той си беше жив, но животът го беше вече напуснал — продължи Кейси. — Дядото и вашата земя са едно цяло, и той разбираше това.

Чичо Джон попита:

— А ти знаеше ли, че той ще умре?

— Да — отвърна Кейси. — Знаех.

Джон гледаше проповедника и в очите му нахлу ужас.

— И нищо не каза?

— Защо? — попита учуден Кейси.

— Ние... ние можехме да се опитаме да го спасим.

— Как?

— Не знам, но...

— Не — възрази Кейси, — вие нищо не можехте да направите. Вашият път бе определен, а дядото имаше друг път. Той никак не се мъчи. Само сутринта, в първите минути. Дядото остана при земята. Той не можеше да я напусне.

Чичо Джон дълбоко въздъхна.

Уилсън каза:

— А ние трябваше да изоставим моя брат Уил. — Всички обърнаха глави към него. — Аз и той имахме по четирийсет акра земя — парцелите ни бяха един до друг. По-възрастен е от мен. Нито той бе имал работа с автомобили, нито аз. Продадохме всичката покъщнина, Уил си купи кола и му дадох едно момче да го учи да кара. Следобеда, преди да заминем, Уил и леля Мини решиха да се поупражняват. Карат по пътя и изведнъж пред тях — един трап. Уил извика „тпру!“, даде веднага заден ход и налетя на една ограда. Извика още веднъж „тпру, копеле“, даде газ и право в канавката. И така остана без нищо. Нямахме какво друго да продаде, а колата бе станала на парчета. Но, слава богу, брат ми не можеше да вини никой друг, освен себе си. Ала той тъй се ядоса, че не пожела да тръгне с нас, само седеше и здравата ругаеше.

— Какво ще прави сега?

— Не знам. Толкова е сърдит, че не може да проумее положението си. А аз и жена ми имахме само осемдесет и пет долара. Да седим и да чакаме да се стопят, не можехме. Тръгнахме на път — и така съвсем се погубихме. На първите сто мили се отрони един зъбец в задния мост. Поправката струваше трийсет долара. А после трябваше

да се смени една гума, след нея една свещ, Сейри се разболя... Трябваше да спрем за десет дни. Колата стои, проклета да бъде, а парите си вървят. Кога ще стигнем до Калифорния, просто не знам. Трябва да се ремонтира колата, а нищо не разбирам от автомобили.

Ал делово се осведоми:

— А какво му е на автомобила?

— Не върви, и това си е. Направи няколко оборота, кихне — и млъкне. След миг тръгне отново и докато натиснеш педала, отново спира.

— Значи, веднага щом потегли, спира?

— Точно така. Давам газ, а никаква полза от това. От ден на ден все по-трудно вървеше — и ето че сега съвсем не върви.

Ал седеше горделив, внушителен.

— Сигурно бензинопроводът се е задръстил. Ще го продухам.

И бащата изпита гордост от сина си.

— Ал разбира от автомобили — рече той.

— Ще ви бъда благодарен за помощта. Много благодарен. Чувствувам се съвсем безпомощен — като малко момченце, което нищо не разбира. Когато стигнем до Калифорния, там ще си купя хубава кола. Може би хубавата няма да се развали.

Бащата каза:

— Когато стигнем... Белята е, че много трудно ще стигнем дотам.

— О, но пък си заслужава — рече Уилсън. — Видях листчетата — на тях пишеше колко хора са нужни за беритба на плодове, пишеше и надниците, а те бяха добри. Помислете си само! Ще берем плодове на сянка, под дърветата, и от време на време ще си похапваме от тях. Там има толкова много плодове, че можем да ядем колкото си щем, никой нищо няма да ни каже. А ако ни плащат добре, ще си купим малко земица и сами ще станем стопани — колкото изкараме, настрана. Басирам се, на каквото искате, че няма да минат и две години и ще си имаме собствени парцели.

Бащата рече:

— Видяхме тези листчета. И сега имам едно у мен. — Той измъкна кесията си и извади от нея едно сгънато оранжево листче. На него пишеше с тлъсти букви: „В Калифорния се търсят работници за беритба на грах. Добри надници. За цяла година. Трябват 800 души.“

Уилсън учудено погледна листчето.

— Да, да! И аз видях също такава листче. А как мислите... може би са се събрали вече осемстотин души?

Бащата отвърна:

— Но това не е в цялата Калифорния, а само на едно място. Калифорния е вторият по големина щат. Да речем, че са се събрали вече осемстотин души. А на другите места? Аз ще отида да бера плодове където и да е. Вие сам казвате, че ще работим на сянка, под дърветата. Такава работа ще се хареса и на децата.

Ал веднага стана и се приближи до колата на семейство Уилсън. Той погледна за миг мотора, после се върна и седна до огъня.

— Няма да можете да я поправите тази вечер — забеляза Уилсън.

— Знам. Ще се заема с нея утре сутринта.

Том следеше с внимателен поглед по-малкия си брат.

— И аз си помислих за това — каза той.

Ной попита:

— За какво приказвате вие двамата?

Том и Ал мълчаха и всеки от тях се надяваше другият да започне пръв.

— Говори ти — каза накрая Ал.

— Не знам, може нищо да не излезе от това, може Ал да мисли съвсем другояче. Но ето в какво се състои работата. Нашият камион е претоварен, а мистър и мисис Уилсън пътуват с лека кола. Ако неколцина от нас се прехвърлят при тях, а на камиона натоварим вещите на семейство Уилсън, които са по-леки, тогава и ресорите ни ще останат здрави, и стръмнините няма да ни плашат. И двамата можем да шофираме — и аз, и Ал; значи, единият ще кара леката кола. А заедно ще се чувствуваме по-добре.

Уилсън бързо стана от земята.

— Разбира се, разбира се. За нас това е голяма чест. Точно така ще направим. Чуваш ли, Сейри?

— Много хубаво — рече Сейри. — Но няма ли да им бъдем в тежест?

— Какво говорите? — каза бащата. — Как може да ни бъдете в тежест? Та тъкмо вие ще ни помогнете.

Уилсън се намръщи и отново седна до огъня.

— Просто не зная какво да правя.

— Какво? Не сте ли съгласен?

— Сейри е права... Аз имам само трийсет долара.

Майката рече:

— Няма да ни бъдете в тежест. Ще си помагаме едни на други и криво-ляво ще стигнем до Калифорния. Сейри Уилсън ми помогна да приготвя дядото... — И тя млъкна. Връзката между едното и другото бе ясна.

Ал каза:

— В леката кола спокойно ще могат да пътуват шестима. Аз на волана, и освен мене Розашарн, Кони и бабата. По-едрите вещи — които от тях са по-леки — ще прехвърлим в камиона. По пътя от време на време ще се сменяме. — Той говореше високо, радвайки се, че такава голяма грижа се бе смъкнала от плещите му.

Другите смутено се усмихваха и гледаха надолу. Бащата натискаше върховете на пръстите на ръцете си в прашната земя и правеше малки, кръгли вдлъбнатинки. Той каза:

— А нашата майка мечтае за бяла къща сред портокалова горичка. Видя такава картина на един календар.

Сейри рече:

— Ако отново се почувствувам по-зле, не ни чакайте, продължавайте сами. Не искаме да ви бъдем в тежест.

Майката внимателно погледна Сейри и сякаш за пръв път видя страдалческите ѝ очи и посърналото, измъчено от болката лице. И тя каза:

— Нищо, нищо, ще пътувате с нас. Няма да ви оставим насред пътя я. Та вие сами казвахте, че помощ не бива да се отказва.

Сейри гледаше съсредоточено сбръчканите си ръце, осветени от огъня.

— Трябва да лягаме да спим. — И тя стана.

— А дядото... сякаш е умрял преди цяла година — забеляза майката.

Като се прозяваха силно, всички лениво се разпиляха на разни страни, готвейки се да си лягат. Майката изплакна алуминиевите чинии и изтри мазнината от тях с една брашнена торба. Огънят загасна, звездите слязоха по-ниско на небосклона. Сега по шосето минаваха много рядко леки коли, но камионите непрекъснато разтърсваха земята под тежките си колела. Двете коли, спрени в рова

край пътя, едва се виждаха на светлината на звездите. Едно куче, вързано за през нощта край станцията за обслужване, час по час виеше. Хората заспаха спокоен сън и окуражилите се полски мишки засноваха край дюшеците. Не спеше само Сейри Уилсън. Тя гледаше небето и твърдо понасяше болките.

---

[1] *Хила* (чудовището хила) — по името на р. Хила (Аризона) — голям оранжево-черен отровен гуцер. ↑

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Западът е неспокоен — предстоят някакви промени. Западните щати са неспокойни като коне пред буря. Едрите собственици са неспокойни, предчувствайки бъдещите промени и не разбирайки смисъла им. Едрите собственици бият по това, което е най-близо от всичко в зрителното им поле: по разширение състава на правителството, по растящата солидарност в работническото движение; бият по новите данъци, по новите икономически планове, без да разбират, че всичко това са следствия, а не причини. Следствия, а не причини. Причините се коренят дълбоко, но в тях няма нищо сложно. Причините — това е физическият глад, нараснал милион пъти; това е духовният глад — глад за щастие, за чувство на увереност в утрешния ден, нараснал милион пъти; гладът на мускулите и мозъка за растеж, за работа, за градивен труд, нараснал милион пъти. Последната, ясна функция на човека е да работи, да гради, и то не само за своя собствена полза — точно това е човекът. Да изградиш стена, къща, бент, да вложиш частица от своето човешко „аз“ в тази стена, в тази къща, в този бент и да вземеш в замяна нещо и от тях — от тази стена, от тази къща, от този бент; да заякчиш мускулите си в тежка работа, да се приобщиш към яснотата на линиите и формите, дадени на чертежа. Нали човекът е единственото същество в целия органически свят, което надраства пределите на създаденото от него, издига се над тях по стъпалата на замислите си, стреми се напред, задминава достигнатото. Ето какво може да се каже за човека: когато теориите се менят или търпят крах, когато школите, философските учения, националните, религиозни и икономически предразсъдъци възникват, а после се разпиляват на прах, човекът, макар и препъвайки се, се стреми все напред, продължава своя ход и понякога греши, получава жестоки удари. Направил крачка напред, той може да отстъпи назад, но само с половин крачка — цяла крачка назад той никога не прави. Ето какво може да се каже за човека; и това трябва да се знае, да се знае. Това трябва да се знае, когато бомбите се сипят от черните

вражески самолети върху многолюдните улици, когато пленниците биват клани като свине, когато осакатените тела се валят на земята и багрят с кръвта си праха.

Западните щати са неспокойни — предстоят някакви промени. Тексас и Оклахома, Канзас и Арканзас, Ню Мексико, Аризона, Калифорния. Едно семейство напуска земята си. Бащата е сключил заем с банката и сега банката предявява правата си върху земята. Поземлената компания — с други думи, банката, щом собственик на земята е тя, иска на тази земя да господствуват тракторите, а не арендаторът. А нима тракторът е нещо лошо? Нима в силата, която прокарва дългите бразди по земята, има нещо лошо? Ако този трактор беше наш, тогава щеше да бъде добре — не на мен, а на нас. Ако нашите трактори прокарват дълги бразди по нашата земя, тогава щеше да бъде добре. Не по моята земя, а по нашата. Ние бихме обичали този трактор, както обичахме тази земя, когато беше наша. Но тракторът върши едновременно две неща: разорава земята и изтръгва нас от нея. Между такъв трактор и танка разликата не е голяма. И единият, и другият гонят пред себе си хората, обхванати от безпокойство, от страх. Тук има над какво да се позамислим.

От земята изгониха един земеделец, едно семейство; и ето, ръждясалият му автомобил скърца по шосето към запад. Аз се лиших от земята си, земята ми завладя тракторът. Аз съм сам, не зная какво да правя. А през нощта едно семейство спира до канавката край пътя, при него спира да нощува друго семейство и палатките вече са две, не една. Двамата мъже клякат да си поговорят, а жените и децата стоят прави и слушат. Вие, на които са омразни промените, които се плашите от революции, гледайте: ето точката, в която се пресичат човешките съществування. Разделете тези двама мъже; накарайте ги да се мразят, да се боят един от друг, да не се доверяват един на друг. Нали оттук се заражда онова, което ви внушава страх. Тук е зародишът му. Защото във формулата „аз се лиших от земята си“ се внася поправка; клетката се дели и от това деление възниква онова, което ви е омразно. „Ние се лишихме от *нашата* земя.“ Ето къде се крие опасността, защото двамата вече не са тъй самотни и смутени, както когато бяха сами. И от това първо „ние“ възниква нещо още по-опасно: „Аз имам малко храна“ плюс „аз нямам никаква храна“. И ако като сбор се получи „ние имаме малко храна“, значи, всичко е застанало на мястото си и

движението е получило насока. Сега остава да извършим умножение и тази земя, този трактор са наши. Двама мъже, клекнали край малкия огън, на който ври месо, мълчаливи жени със застинал поглед, зад тях деца, жадно вслушващи се в непонятните думи. Настъпва нощ. Детето е настинало. Вземи това одеяло. Вълнено е. От майка ми е. Вземи го, завий с него детето. Ето какво трябва да се бомбардира. Ето къде започва преходът от „аз“ към „ние“.

Ако вие, собствениците на богатата в живота, сте успели да разберете това, ще можете да се задържите на повърхността. Ако сте успели да разграничите причините от следствията, ако сте успели да разберете, че Пейн^[1], Маркс, Джеферсън^[2], Ленин са следствия, а не причини, бихте могли да оцелеете. Но вие не разбирате това. Защото собственичеството сковава вашето „аз“ и винаги го отделя от „ние“.

Западните щати са неспокойни — предстоят някакви промени. Потребността ражда идеята, идеята ражда действието. Половин милион хора се движат по пътищата; друг един милион са обхванати от тревога, готови всяка минута да напуснат домовете и земята си; други десет милиона проявяват само признаци на безпокойство.

А тракторите редят бразда след бразда по опустялата земя.

---

[1] *Томас Пейн* (1737–1809) — американски публицист, изтъкнат представител на радикалното крило на американската буржоазна философия, просветител и идеолог на борбата за независимост. ↑

[2] *Томас Джеферсън* (1743–1826) — трети президент на САЩ (1801–1809), автор на „Декларацията на независимостта“, провъзгласяваща независимостта на САЩ в 1776 г., бележит философ и писател на американското Просвещение. ↑

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

Покрай шосе номер 66 се редят крайпътните павилиони за закуска: „Ал и Сузи“, „Закусете при Карл“, „Джо и Мини“, „Закусвалня на Уил“. Бараки, сковани от тънки дъски. Две бензинови помпи край входа, врата със защитна мрежа, дълъг бар с пречки за краката, високи столчета. Край вратата три автомата, показващи през стъклата си несметни богатства — купчина петцентови монети, които можеш да спечелиш, ако се покажат три черти. А до тях стои грамофон, който свири за пет цента и е отрупан с грамада подобни на сладкиши плочи, готови всяка минута да се плъзнат върху диска и да засвирят — фокстротите „Типи-типи-тин“, „Споменът за теб не ще угасне“, изпълнения на Бинг Кросби, Бени Гудман^[1]. На десния край на бара са сложени в стъклена витринка бонбони за кашлица, кофеинови таблетки с надпис „Безсънка“ или „Противодрямка“; обикновени бонбони, цигари, ножчета за бръснене, аспириин, кристалчета „Бромо-Зелцър“ и „Алка-Зелцър“^[2], които шумят във вода. По стените — илюстрирани реклами: момичета с бели бански костюми, руси, с едри гърди, с фини ханшове и восьъчни лица, които държат в ръка бутилка кока-кола и се усмихват — вижте какво е магическото действие на питието! Дълъг бар със сол, пипер, бурканчета с горчица и книжни салфетки. Зад тезгяха кранчета за точене на бира, а до самата стена — блестящи, обвити в пара кафеници със стъклени прозорчета, които показват равнището на кафето. Торти под телени похлупаци, портокали — на пирамиди по четири. Малки купчинки бисквити и корнфлейкс^[3], образуващи живописни фигурки.

Плакати с букви от блестяща слюда: „Такива сладки прави само майка ви“, „Вересията скарва, нека си останем приятели“, „Дамите могат да пушат, но да внимават къде хвърлят угарките“, „Хранете се тук, освободете жена ви от грижата да готви“, „При нас е по-хубаво“.

На единия край на бара — съдове със сурово месо, картофи, печено, ростбиф, пушено свинско, готово за нарязване.

Мини или Сузи, или Мей, старееца зад тезгяха, с накъдрени коси, руж и пудра върху запотеното лице, приема поръчки, говори тихо и меко; повтаря ги на готвача с писклив като на паун глас. Изтрива бара, движейки кърпата в кръг, забърсва големите лъскави кафеници. Готвачът се казва Джо или Карл, или Ал. Топло му е с бялото сако и бялата престилка, потта блика на бисерни капчици по бялото му чело под бялата шапка. Той е мрачен, говори малко, хвърля кос поглед към всеки новодошъл. Изтрива тигана, шляпва в него кренвирша. Повтаря полугласно поръчките на Мей, стърже тигана, изтрива го с парцал. Мрачен и мълчалив.

Мей — живата връзка с посетителите — се усмихва, а в душата си кипи и едва сдържа яда си. Усмихва се, но очите ѝ, въпреки че ви гледат, не ви забелязват — освен ако сте шофьор на камион. Шофьорите са постоянните посетители. Там, където спират камионите, идват и повече клиенти. Те знаят, че шофьорите на камиони не се лъжат лесно. И шофьорите създават клиентела. Клиентите знаят това. Дай на шофьора старо кафе и той вече няма да стъпи в заведението ти. Дай му хубаво и ще дойде пак. Затова Мей се усмихва искрено само на шофьорите на камиони. Тя извива гръб, оправя косите на тила си, вдига ръце така, че роклята да очертае ясно гърдите ѝ, кима, с целия си вид вещае щастлива минутка, весел разговор, шеги и закачки. Ал никога не завързва разговори. Връзката с посетителите не се извършва чрез него. Понякога той се усмихва, чул някакъв виц, но никой не го е виждал да се смее. Друг път той поглежда Мей, чул игривите нотки в гласа ѝ, и почва да стърже тигана с лопатка и да прехвърля замръзналата мазнина в едно чугунено коритце. Той натиска съскация кренвирш с лопатката, намества разрязаните на две хлебчета в тигана, затопля ги и ги пържи, гребва от друг тиган търкалца лук, посипва с него кренвирша и натиска всичко с лопатката; после слага върху кренвирша половин хлебче и натопява другата половина в разтопено масло с апетитни подправки. Придържайки хлебчето, подхваща с лопатката месото, обръща го, слага върху него натопеното в масло хлебче и изтърсва сандвича в малка чинийка. Към сандвича прибавя малко туршия и две черни маслини. Ал плъзга чинията по тезгяха, сякаш мята диск. После отново почва да стърже тигана с лопатката и мрачно поглежда съда със задушеното.

Колите се носят като вихър по шосе 66. Контролни номера. Издадени в Масачузетс, Тенеси, Роуд Айланд, Ню Йорк, Вермонт, Охайо. Отиват на запад. Елегантни коли, които се движат с шестдесет и пет мили в час.

Виж — един корд. Като ковчег на колела.

Но, божичко, как върви!

А онзи ласал? Той по ми харесва. Не съм толкова по скъпите коли. Задоволявам се и с такава.

Щом толкова си се запалил, няма да ти бъде лош този кадилак. Малко по-голям и малко по-бърз.

А аз бих си взел зефир. Цената не е бог знае каква, затова пък колата е шик и много бърза. Искам зефир.

Ако щете, смейте се, ако щете, не, сър, но аз си държа на буик-пуик. Повече не ми трябва.

Но, господи, той струва колкото един зефир, а не е кой знае каква кола.

Не ме интересува. Не искам да имам нищо общо с кола на Хенри Форд. Не го обичам. И никога не съм го обичал. Един мой брат работеше в заводите му. Той ми е разправял много неща.

Да, но зефирът е истинска кола.

По шосето се нижат големи автомобили. Отмалели, отпуснали се от горещината дами — малки планети, около които се въртят хиляди спътници: кремове, лосиони, стъкълца с боя — черна, розова, червена, бяла, зелена, сребърна, — с нейна помощ се променя цветът на косата, очите, устните, ноктите, веждите, ресниците, клепачите. Хапчета, билки, прахове — с тяхна помощ се подобрява храносмилането. Цяла торба стъкълца, спринцовки, хапчета, прахове, течности, кремове — с тяхна помощ се отстранява всякакъв риск, неприятна миризма и лоши последствия при половите сношения. И всичко това пътниците носят със себе си въпреки многото куфари с дрехи. Каква безсмислица!

Бръчки на умора около очите, гънки на недоволство край устата; гърди тежко отпуснати в малките си люлки, корем и бедра пристегнати в ластични корсети. Устни полуотворени от горещината, мрачни очи, които не обичат нито слънцето, нито вятъра, нито земята, в тях личи отвращение към храната, към умората — и омраза към времето, което разкрасява малцина, а състарява всички.

До тях шкембелии мъже със светли костюми и панамени шапки; чистички, белички мъже с учудени, неспокойни очи — очи, пълни с тревога. Те са неспокойни, защото формулите подвеждат, лъжат; те жадуват за покой, но чувствуват, че покоят е въвн от кръга на възможностите им. На реверите на саката им стоят значки на организации, клубове — онези места, където може да се отиде и където, като се смесиш с тълпата други такива обезпокоени хорица, ще се убедиш, че търговията е благородно занятие, а не осветена от ритуала кражба; че търговците са разумни същества въпреки безбройните доказателства за глупостта им; че те са великодушни и щедри дори въпреки принципите на здравомислещата делова дейност; че животът им е пълноценен, а не малка, досадна рутина; и че не е далеч времето, когато те ще забравят какво значи страх.

И тази съпружеска двойка отива в Калифорния; тя ще седи в хола на хотел „Бевърли-Уилшър“^[4], ще гледа хората, които пораждат у нея чувство на завист, ще гледа планините — нищо друго, а планините! — и високите дървета; той — със същото безпокойство в погледа, тя — замислила се дали слънцето няма да направи кожата ѝ суха. Двамата ще гледат Тихия океан и аз съм готов да се обзаложа за сто хиляди долара, че съпругът ще каже: „Това ли е океанът? Съвсем не е толкова голям, колкото мислех.“ А тя завистливо ще поглежда закръглените млади тела на плажа. Съпрузите отиват в Калифорния само за да се върнат в къщи и да кажат: „Такава и такава жена седеше в «Трокадеро» до нас, на съседната маса. Цяло страшилище! Но беше облечена с вкус.“ А той ще допълни: „Там разговарях със солидни делови хора. Всички считат, че докато не се отървем от този тип в Белия дом, не бива да се надяваме на нищо.“ Или: „Чух от един човек, който знае всичко: тя е болна от сифилис. Участвувала е във филми на Уорнър^[5]. Казват, че спала буквално с всички само за да получи роли. Е, намерила е каквото е търсила.“ Но неспокойните очи никога не знаят отдиш, нацупените устни не знаят радост. Голямата кола се движи с шестдесет мили в час.

Искам да пия нещо разхладително.

Ей там напред се вижда някакъв павилион. Искаш ли да спрем?

Мислиш, че там е чисто?!

Да, чисто, доколкото изобщо може да се говори за чистота в този затънтен край.

Добре. Ще поръчаме бутилка сода — нищо друго.

Спирачките изскимтяват и голямата кола спира. Дебелият с неспокойните очи помага на съпругата си да слезе.

Когато те влизат, Мей гледа отначало в тях, а после край тях. Ал само за миг вдига очи от тигана. Мей знае всичко предварително. Тези ще поръчат бутилка сода за пет цента и после ще мърморят, че е топла. Жената ще изхаби шест книжни салфетки и ще ги хвърли всичките на пода. Мъжът ще се задави и ще обвини за това Мей. Жената ще почне да души, сякаш в заведението има развалено месо, а после ще си отидат и до края на живота си ще разказват на всички, че хората на запад са начумерени. А Мей, останала насаме с Ал, ще ги обрисова с някой подходящ епитет. Тя ще ги нарече „лайнари“.

Виж, шофьорите — това са хора!

Ето идва голям камион. Добре ще е да спре; да убие миризмата на тези „лайнари“. Знаеш ли, Ал, когато работех в онзи голям хотел в Албукерк, такива като тези страшно крадяха! Най-различни дреболии. Колкото по-елегантна е колата им, толкова по-зле; тогава всичко отмъкват: кърпи за лице, сребърни предмети, сапунерки. Просто не мога да разбера за какво вършат това!

И Ал отвърща мрачно: че според теб откъде имат такива коли, откъде имат толкова неща? Да не би да са се родили с тях? А пък ти, струва ми се, никога няма да забогатееш.

Голям камион с двама шофьори, които карат на смени. Какво ще кажеш, да спрем тук и пийнем по чашка кафе? Зная добре тази колибка.

А няма ли да закъснеем?

Имаме време и в запас дори.

Добре, ще спрем. Тук има едно момиче — огън. И кафето е хубаво.

Камионът спира. Двамата шофьори носят работни панталони в цвят каки и цели обувки, къси куртки и фуражки с блестящи козирки. Вратата със защитната мрежа се хлопва.

Здравей, Мей!

Нима това си ти, Биг Бил! Кога те върнаха на този маршрут?

Преди една седмица.

Другият шофьор пуска пет цента в грамофона, гледа как мембраната се насочва към въртящия се диск. Еква меденият глас на

Бинг Кросби: „Споменът за тебе никога не ще угасне, много дни ще минат, мъката ми ще порасне...“ А Биг Бил пее на ухото на Мей: „Езичето ти е остро, но не си лошо момиче.“

Мей се смее. А кой е този с теб, Бил? За пръв път ли е по тоя маршрут?

Другият шофьор пуска пет цента в автомата, спечелва четири жетона и ги връща обратно. Тръгва към тезгяха.

Е, какво да ви дам?

Дай ни по чашка кафе и някаква торта. Какво имате?

Бананова торта, ананасова торта, шоколадова и с ябълки.

Дай ни с ябълки. Чакай... а тази пухкавата каква е?

Мей взима тортата и я помирисва. Бананова.

Отрежи едно парче, но по-голямо.

Другият шофьор ѝ казва: две парчета.

Добре — две. Чувал ли си нови вицове, Бил?

Да. Ей сега ще ти разкажа един.

Само че внимавай, говориш пред жена.

Нищо, той не е много мръсен. Едно малко момче закъсняло за училище и учителката го пита: „Защо закъсня?“ А то отговаря: „Водих юницата ни на бик.“ Учителката му казва: „А баща ти не можеше ли да свърши тази работа?“ И детето отговаря: „Разбира се, че можеше, но бикът я върши по-добре.“

Мей се превива от смях, остър и писклив. Ал грижливо реже лук на дъската, вдига поглед, усмихва се и после отново навежда очи. Виж, шофьорите — това са хора! Всеки оставя на Мей по двадесет и пет цента. Петнадесет за тортите и кафето и десет бакшиш. И не се заяждат с нея.

Седят един до друг на високите столчета, лъжиците стърчат от чашите с кафе. Времето минава незабелязано. А Ал стърже тигана, слуша разговора, но не се намесва. Гласът на Бинг Кросби стихва. Дискът спира и плочата отива на мястото си. Виолетовата светлина угасва. Монетата, която приведе в движение механизма на грамофона и накара Кросби да пее, а оркестъра да му акомпанира — същата тази монета пада от мястото на контакта в специалната кутия за пари. Тези пет цента, за разлика от много други монети извършиха истинска работа, предизвикаха необходимата реакция в автомата.

От кафеника излиза пара. Компресорът на хладилника почва тихо да бръмчи, после млъква. Вентилаторът в ъгъла бавно се върти ту на една, ту на друга страна, вкарвайки в помещението топъл ветрец. По шосе номер 66 профучават коли.

— Преди няколко дни тук спря една кола от Масачузетс — каза Мей.

Биг Бил седеше, хванал отгоре чашата си, тъй че лъжичката стърчеше между палеца и показалеца му. Той духна в кафето си, за да го изстуди.

— Да знаеш какво е сега по 66. Кола след кола — от всички места. И всички вървят на запад. Никога не е имало такова движение. Понякога видиш някоя хубавица, просто не можеш да откъснеш очи!

— Ние днес бяхме свидетели на една катастрофа — каза другарят му. — Един кадилак — грамаден, сигурно е направен по специална поръчка. Хубавец. Нисък, кремав на цвят. Блъсна се с един камион. Радиаторът просто се наби в шофьора. Трябва да караше с деветдесет мили в час. Кормилният прът го разпра от горе до долу; той се гърчеше като червей. Красива кола! Просто цял ден да я гледаш. А сега нищо не струва. Потегли празна, без шофьора.

Ал вдигна очи от работата си.

— А камионът?

— Та това не беше всъщност камион. Лека кола, превърната в камион. Натоварен догоре със съдини, дюшеци, деца, кокошки. Такива сега има много, все на запад отиват. Кадилакът профуча край нас с деветдесет мили и тъкмо да ни задмине, отсреща изникна друга кола. Кадилакът изви встрани и върху му връхлетя този нищо и никакъв камион. Блъсна се в него с пълна скорост. Пиян ли беше шофьорът му, сляп ли! Във въздуха полетяха одеяла, кокошки, деца. Едно от децата умря. Стана на пита. Спряхме, а човекът, който седеше на волана на камиона, стои и гледа мъртвото дете. Нито дума не чухме от устата му. Мълчи като ням. Боже всевишни, колко такива семейства са тръгнали на запад по това шосе! Никога не са били толкова много. И от ден на ден стават все повече. Дявол знае откъде изникват непрестанно.

— Не „откъде изникват“, а къде отиват — рече Мей. — Понякога се отбиват и при нас за бензин. Но освен бензин рядко купуват нещо друго. Говори се, че крадели. Ала в нашето заведение всичко си знае мястото. Никога не са ни откраднали нещо.

Биг Бил с пълна с торта уста погледна през покрития с мрежа прозорец.

— Хайде, завързвай инвентара си! Ето ги, идват.

Един „Наш“ 1926 година уморено отби от шосето. Задната му седалка бе отрупана с чували, тигани, тенджери и върху покъщнината, удряйки главите си о покрива, седяха две момченца. На покрива имаше дюшек и една сгъната палатка; прътовете ѝ бяха завързани за стъпалата на автомобила. Колата спря до бензиновата помпа. От нея бавно слезе тъмнокос мъж с дълго, слабо лице. Двете момченца се смъкнаха от купа покъщнина и скочиха на земята.

Мей заобиколи тезгяха и се спря на вратата. Мъжът носеше сив вълнен панталон и синя риза, потъмняла от пот на гърба и под мишниците. Момченцата бяха с комбинезони — орфани, с много крпки. Косите им бяха светли, ниско подстригани и стърчаха като четина, лицата — целите в прах. Те се затичаха право към мътната локва под водопроводния кран и заровиха пръстите на краката си в калта.

Мъжът попита:

— Ще ми разрешите ли да си наляя вода, мадам?

Мей досадно се намръщи.

— Да, налейте си. — И тихо изрече през рамо: — Ще наглеждам маркуча, да не изчезне. — Тя гледаше как той бавно отвинтва капачката на радиатора и как, като я отвинти, пъкна гумения маркуч.

Светлокосата жена, която седеше в колата, каза:

— Попитай, тук може да ни дадат.

Мъжът измъкна маркуча от радиатора и отново завинти капачката. Децата поеа маркуча от бащата, изправиха го нагоре и почнаха жадно да пият. Мъжът свали тъмната си мръсна шапка и с някаква странна хрисимост застана пред покритата с мрежа врата.

— Ще може ли да купим от вас малко хляб, мадам?

Мей отвърна:

— Тук не е хлебарница. Хлябът ни трябва за сандвичи.

— Зная, мадам. — В неговата хрисимост се чувствуваше упорство. — Трябва ни хляб, а до магазините казват, че имало още много път.

— Ако го продаваме, откъде ще вземем за сандвичи. — Отговорът на Мей звучеше нерешително.

— Но ние сме гладни — каза мъжът.

— Купете си тогава сандвичи. Имаме хубави сандвичи, с кренвирши.

— С удоволствие бихме си купили, мадам. Но не можем! Можем да похарчим най-много десет цента. — И добави сконфузено: — Парите ни са съвсем малко вече.

Мей каза:

— Какъв хляб искате за десет цента! Нямаме по-евтин от петнайсет.

Ал избоботи зад Мей:

— За бога, Мей, дай им малко хляб!

— Няма да ни стигне. Кога ще докарат?

— Дай им, пък нека да не стигне — рече Ал. И като се намръщи, взе да размесва картофената салата.

Мей повдигна пълните си рамене и погледна шофьорите на камиона, сякаш искаше да им каже: ето, моля ви се, какво да ги правиш! Тя отвори вратата и мъжът влезе, донасяйки със себе си миризмата на пот. Момченцата се промъкнаха след него, тръгнаха право към витринката с бонбоните и я загледаха с широко отворени очи. Но в погледа им гореше не жадност, не надежда, дори не желание да опитат тези лакомства, а учудване: нима съществуват такива прекрасни неща на света! Те бяха еднакви на ръст и лицата им си приличаха като две капки вода. Едното момченце чешеше глезена на единия си крак с ноктите на другия. Другото момченце му шепнеше нещо на ухото и двете изведнъж пъхнаха ръце в джобовете на тънките сини комбинезони, издувайки ги със стиснатите си юмручета.

Мей отвори едно чекмедже и извади оттам дълъг хляб, увит в парафинирана хартия.

— Този е петнайсет цента.

Мъжът килна шапката си и каза все така хрисимо:

— А не може ли... някак да ни отрежете за десет цента?

Ал пак избоботи:

— Остави, Мей! Дай им целия хляб.

Мъжът се обърна към Ал:

— Не, ние искаме само за десет цента. Трябва да харчим по толкова, колкото сме си определили, мистър, иначе парите няма да ни стигнат до Калифорния.

Мей покорно изрече:

— Вземете всичко за десет цента.

— Защо да ви ограбваме, мадам?

— Вземайте. Щом Ал позволява, значи, може да вземете. — Тя хлъзна по тезгяха увития в парафинираната хартия хляб. Мъжът извади от задния си джоб кожена кесия, развърза шнурчетата ѝ и я отвори. Кесията беше натъпкана със сребърни дребни пари и омазнени банкноти.

— Може да ви се види чудно, че трябва да се стискаме толкова — с тон на извинение продума той. — Но пред нас има още хиляда мили и не зная дали ще стигнем, или не. — Той порови в кесията с палеца си, напипа една десетцентова монета и я измъкна. Като сложи монетата на тезгяха, видя, че случайно е измъкнал още един цент. Искаше да го пъкне обратно в кесията, но в тази минута очите му се спряха на момченцата, застанали неподвижно пред витринката с бонбоните. Той бавно се приближи до тях. Посочи дългите дебели ментови бонбони на ивици.

— Тези по цент единият ли са, мадам?

Мей погледна през стъклото.

— Кои?

— Ей тези с ивиците.

Малките момченца вдигнаха очи към лицето ѝ и затаиха дъх; устата им беше леко отворена, а полуголите им тела — сковани.

— О, тези ли? Не, те са по два за цент.

— Дайте ми тогава два, мадам. — Мъжът грижливо сложи медната монета върху витринката. Момченцата едва чуто поеха дъх. Мей извади два дълги бонбона.

— Вземете — каза мъжът.

Момченцата плахо посегнаха към бонбоните, взеха по един и без да гледат Мей, отпуснаха надолу ръце. Но те се спогледаха едно друго и крайчетата на устните им потрепнаха в смутена усмивка.

— Благодаря ви, мадам. — Мъжът взе хляба от тезгяха и излезе, а момченцата с напрегната походка закрачиха подир него, всяко стискайки здраво до крака юмручето си, в което бе бонбонът на ивици. Те като катерички скочиха от предната седалка върху високия куп покъщнина и пак като катерички се сгушиха сред вързопите.

Мъжът седна в колата, даде газ: старият „Наш“, като бумтеше и изпуснаше облаци син маслен дим, излезе на шосето и отново пое напред.

Шофьорите, Мей и Ал гледаха подир него.

И изведнъж Биг Бил рязко се обърна.

— Тези бонбони не струват два за цент — каза той.

— А теб какво те интересува? — сопна му се Мей.

— Струват по пет цента парчето — продължи Бил.

— Трябва да тръгваме — рече другият шофьор. — Ще закъснеем. — И двамата бръкнаха в джобовете си. Бил хвърли на тезгяха една монета; другият, като я видя, отново бръкна в джоба си и остави своята монета до първата. Сетне те се завъртяха на пети и закрачиха към вратата.

— Хайде, сбогом — каза Бил.

Мей ги спря.

— Почакайте. А рестото?

— Върви по дяволите! — извика Бил и вратата се хлопна зад гърба на двамата шофьори.

Мей гледаше как те сядат в големия камион, как колата тежко потегля на малки обороти, после, като изскимтява, преминава на обичайната рейсова скорост.

— Ал... — тихо изрече тя.

Ал вдигна очи от кренвиршите, които натискаше с лопатката, преди да ги увие в парафинирана книга.

— Какво искаш?

— Гледай — тя показа парите, които лежаха до чашите, — две монети по половин долар. — Ал се приближи до тезгяха, погледна монетите и се върна обратно.

— Шофьори! — благоговейно изрече Мей. — Не са лайнари като онези!

Мухите се удряха в мрежата и с бръмчене отлитаха далеч. Компресорът отново включи и после млъкна. По шосе номер 66 профучаваха една след друга коли — камиони, красиви леки коли с аеродинамична форма и таратайки; те зловещо свиреха, разсичайки въздуха. Мей събра чинийките и свали от тях в кофата остатъците от тортите. После взе една мокра кърпа и почна да изтрива тезгяха,

въртейки кърпата в кръг. А очите ѝ бяха приковани в шосето, по което вихрено летеше животът.

Ал изтри ръце в престилката си. Погледна един лист, закачен на стената над тигана. На него имаше някакви отметки в три колонки. Ал сметна най-дългата. После, като заобиколи тезгяха, се приближи до касата, натисна клавиша, на който пишеше „0-0“, и взе от касата шепа монети.

— Какво правиш там? — попита Мей.

— Иде ред на номер трети да плаща — отвърна Ал. Той се приближи до третия автомат и пусна в него една след друга няколко петцентови монети. След петото завъртане на колелата се появиха трите черти и в чашката се изсипа голямата печалба. Ал събра монетите в шепата си, върна се към тезгяха, сложи ги в касата и я затвори. После отиде в кухнята и зачеркна на листа най-дългата колонка.

— При номер три ходят най-често — каза Ал. — Може би ще трябва да им разменим местата. — Той вдигна капака на една тенджера и почна да разбърква сложеното на слаб огън задушено.

— И какво ще правят те в Калифорния? — попита Мей.

— Кои?

— Ей тези, които току-що заминаха.

— Един бог знае — отговори Ал.

— Може би ще намерят там работа?

— Отде да знам?

Мей погледна към шосето.

— Идва един камион с ремарке. Дали ще спре тук? Дано да спре. — И когато грамадният камион тежко свърна от шосето и се приближи до павилиона, Мей грабна кърпата и изтри още веднъж целия тезгях. Тя не забрави да почисти и лъскавия кафеник и да му налее газ. Ал сложи пред себе си няколко малки репи и почна да ги бели. Влязоха двама шофьори, облечени с еднакви дрехи, и Мей веднага се развесели.

— Здравсти, сестричке!

— Аз нямам братя — отвърна Мей. Те се засмяха, засмя се и тя. — Какво ще обичате, момчета?

— Дай ни кафе. И торти — какви имате?

— Ананасова, бананова, шоколадова и с ябълки.

— Дай ни с ябълки. Или не, почакай. А ей тази, пухкавата — каква е тя?

Мей взе тортата и я помириса.

— Ананасова.

— Добре, отрежи едно парче.

Колите зловещо свиреха по шосе номер 66.

---

[1] *Бинг Кросби, Бени Гудман* — популярни американски естрадни изпълнители (вокалист и музикант) от 30-40-те години. „Споменът за теб не ще угасне“ е един от най-известните шлагери на Бинг Кросби. ↑

[2] *Бромозелцър, Алказелцър* — търговски наименования на таблетки с бикарбонатно-магнезиев състав, използват се при стомашно-чревни смущения. ↑

[3] *Корнфлейкс* — тънки препечени тестени люспи за закуска. ↑

[4] *Хотел „Бевърли-Уилшър“* — един от модерните хотели в района на Холивуд. ↑

[5] *Уорнър* — филмовата къща на братя Уорнър („Уорнър Бродърс“). ↑

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА

Джоудови и Уилсънови се движеха бавно на запад, като едно семейство. Ел Рианоу и Бриджпорт, Клинтън, Елк, Сейр и накрая Тексола. Тук минаваше границата и Оклахома остана назад. И през този ден колите пълзяха напред, но сега вече през възвишенията на Тексас. Шамрок и Аланрийд, Грум и Ярнел. После пътниците минаха надвечер през Амарийо — бяха пътували целия ден, повече от друг път — и спряха да нощуват по здрач. Всички бяха изморени, потънали в прах, изтощени от слънчевия пек. Бабата бе почнала да трепери от горещината и беше съвсем отслабнала.

Когато настъпи мрак, Ал отмъкна от някаква ограда един кол и направи подпора за брезента на камиона. Тази вечер имаше за ядене само питки, останали от закуската, сухи и студени. Всички се тръшнаха на дюшеците и заспаха, без да се събличат. Уилсънови дори не опънаха палатката си.

Спасявайки се с бягство, Джоудови и Уилсънови минаваха през Тексаското възвишение — през хълмиста сива земя, набраздена и издълбана от предишните наводнения. Спасявайки се с бягство от Оклахома, те попаднаха в Тексас. Из праха пълзяха костенурки, слънцето печеше с все сила, а вечер небето изстиваше, но зноят продължаваше да се излъчва от земята.

Това бягство продължи два дни и на третия пътят победи — и двете семейства почнаха да се приспособяват към него; шосето стана техен дом, движението — средство, с което те изразяваха своята същност. Първи се приспособиха Рути и Уинфийлд, после Ал, след него Кони и Роуз от Шарън и накрая — старите. Земята, по която пътуваха, бе осеяна с хълмове, които приличаха на застинали вълни. Уилдорадо, Вега, Бойс и Гленрио. Тук свършва Тексас. Почват Ню Мексико и планините. Далече напред, издигайки се високо в небето, се простираха планини. Колелата на автомобилите скърцаха, моторите бяха прегрети, от радиаторите излизаше пара. Двете семейства

достигнаха река Пекос и я пресякоха край Санта Роуза. И продължиха още двадесет мили напред.

Ал Джоуд караше леката кола, до него седеше майката, а от другата ѝ страна Роуз от Шарън. Отпред се влачеше камионът. Нажеженият въздух се носеше на вълни над земята и далечните планини трептяха от зной. Ал седеше прегърбен и управляваше колата, отпуснал небрежно ръка върху една от пречките на волана; сивата му шапка беше юнашки килната настрани и почти закриваше едното му око; от време на време той извиваше глава вляво и плюеше на пътя.

Майката, която седеше до него, упорито се бореше с умората. Тя седеше, облегнала се назад, скръстила ръце на колене, и тялото и главата ѝ се люлееха в такт с движението на колата. Майката с премрежени очи се взираше в планините. Роуз от Шарън се мъчеше да умъртви друсането, опряла се с крака в пода и с десния си лакът в рамката на прозореца на колата. На закръгленото ѝ лице се бе изписало напрежение, а главата рязко подскачаше, защото мускулите на шията също бяха в напрежение. Тя се мъчеше да седи така, че тялото ѝ като плътен съд да пази плода от друсането. Погледна майка си.

— Майко... — Погледът на майката се оживи и тя съсредоточи вниманието си върху Роуз от Шарън. Очите ѝ се плъзнаха по напрегнатото, уморено лице на дъщерята и тя се усмихна.

— Майко — повтори Роуз от Шарън, — когато пристигнем там, всички ли ще отидете да берете плодове и да спите на плантациите?

Майката се усмихна с лека ирония.

— Още не сме пристигнали — отговори тя. — Кой знае какво ще бъде там. После ще разберем.

— Ние с Кони не искаме да живеем вече сред полето — каза Роуз от Шарън. — Решили сме какво ще правим.

По лицето на майката премина сянка на безпокойство.

— Нима не искате да останете при нас... в семейството? — попита тя.

— Ние с Кони говорихме за всичко. Майко, искаме да живеем в град! — Роуз от Шарън говореше развълнувано. — Кони ще си потърси работа в някоя фабрика или работилница. А в къщи ще учи, ще мине някакъв курс, например радиокурс, а когато го завърши, ще

може да си отвори собствена работилница. Ще ходим с него на кино. И Кони казва, че ще повика *доктор*, когато дойде време да раждам; казва, че и в болница може да ме настани. И ще си имаме своя кола — малка, евтина. А когато Кони свърши с учението... знаеш ли, той си е изрязал една бланка от списание „*Западни любовни разкази*“ и ще си изпише програмата на курса, защото тя се изпраща безплатно. Там така пише. Сама видях. А който мине целия радиокурс, веднага го настаняват на работа. Това е хубава, чиста работа и с добри изгледи за в бъдеще. И ние ще живеем в град, често ще ходим на кино, а аз... ще си купя електрическа ютия и всичко необходимо за бебето. Кони казва, че дрешките на бебето ще бъдат все нови, белички... Виждала ли си по рекламните каталози какви дрешки има? Може на първо време, докато Кони учи в къщи, да ни бъде тежичко, но... когато родя, тогава може би той вече ще е свършил с учението и ще ни потърси квартира... съвсем мъничка. Не ни трябва кой знае каква; за детето само да е добра... — Лицето ѝ пламтеше от възнение. — Знаеш ли за какво още мислих? Може би... може би за всички ни ще бъде най-добре да живеем в град, Кони ще отвори своя работилница... Ал ще работи при него.

Майката не откъсваше очи от почервенялото ѝ лице. Тя виждаше в него като в огледало как расте възторгът на дъщерята, разкриваща смелите си мечти.

— Не ми се иска да ви пусна — каза тя. — Не е хубаво да се дели семейството.

Ал пръхна:

— Да работя при Кони? Не може ли той да работи при мене? Глупак. Мисли, че освен него никой друг не може да учи вечер.

И майката изведнъж разбра, че всичко това са мечти. Тя отново погледна пътя и се настани по-удобно на седалката, но насмешливият израз в очите ѝ се запази.

— Бабата как се чувства там днес? — попита тя.

Ръцете на Ал стиснаха по-здраво волана. Машината почна тихо да чука. Ал даде газ и чукането се усили. Той намали аванса на мотора и пак се вслуша, после отново даде газ и още веднъж се вслуша. Чукането се превърна в металическо звънтене. Ал даде сигнал и изви на края на шосето. Камионът отпред се спря и без да завие, бавно тръгна назад. Покрай двете коли минаха бърже три автомобила, всеки

от тях даде сигнал, а шофьорът на последния се подаде от прозореца и извика:

— Къде си спрял, проклетнико!

Том докара камиона съвсем близо до леката кола, слезе и тръгна към нея. Седналите върху багажа наведоха надолу глави. Ал отново намали аванса на мотора и се вслуша в работещата на празен ход машина. Том попита:

— Какво има, Ал?

Ал даде газ.

— Слушай. — Звънтенето стана още по-силно.

Том се вслуша.

— Увеличи аванса на мотора. — Той вдигна капака и пъхна глава вътре. — Сега дай газ. — Той отново се вслуша, после свали капака. — Да, мисля, че си прав, Ал — рече той.

— Мотовилковият лагер, нали?

— Ако се съди по звука, да — отвърна Том.

— Не съм жалил маслото — унило каза Ал.

— Значи, не е достигало дотам. Повредената част е засъхнала съвсем. Няма какво, трябва да се смени. Добре, ще продължа малко напред да потърся равно място, където да спрем. А ти карай бавно след мен. Да не разбием съвсем колата.

Уилсън попита:

— Лоша ли е повредата?

— Да, доста — отвърна Том и като тръгна обратно към камиона, бавно го подкара напред.

Ал се оправдаваше:

— Не знам как се случи това. Не жалех маслото. — Вината е негова, той си знаеше това. Сам чувствуваше, че е виновен.

Майката каза:

— Ти не си виновен. Ти вършеше всичко както трябва. — И после плахо попита: — Трудно ли ще се поправи?

— Да, самата част е на трудно място. Ще трябва да я сменим или да я залеем с композиция. — Той дълбоко въздъхна. — Добре, че Том е тук. Не съм сменял досега лагери. Може би Том умее да върши това.

Напред край пътя имаше грамадно червено рекламno табло, което хвърляше дълга сянка. Том свърна от шосето, премина през една

малка канавка край пътя и спря камиона в сянката. Той излезе от кабината, чакайки да пристигне Ал.

— По-бавно, по-бавно — извика той. — Не бързай, иначе ще счупиш и някой ресор.

Ал почервения от яд и намали захранването.

— Върви по дяволите! — извика той. — Да не би аз да съм счупил лагера? И отгоре на всичко: „Ще счупиш и някой ресор!“

Том се ухили.

— Не се горещи. Не го казах, за да те укоря. Внимавай само да минеш по-леко през канавката.

Ал мърмореше, преминавайки предпазливо:

— Гледай да не вгълпиш на някого в главата, че аз съм виновен. — Моторът сега чукаше още по-силно.

Ал навлезе в сянката и го угаси.

Том вдигна капака.

— Докато не изстине моторът, не бива да почваме. — Останалите слязоха от колите и се събраха на купчина около доджа.

Бащата попита:

— Сериозна ли е повредата? — И клекна на земята.

Том се обърна към Ал:

— Знаеш ли да сменяш лагери?

— Не — отговори Ал. — Никога не ми се е случвало това. Но виж, картер съм сменял.

— Трябва да се свали картерът, да се намери нов лагер, да се изпасва, да се постави на място и се затегне. Работа за цял ден. Ще трябва да се върнем в Санта Роуза, оттам ще купим лагер. До Албукерк има към седемдесет и пет мили, не по-малко... Ах, дявол да го вземе! Утре е неделя. Нищо няма да можем да купим — магазините са затворени. — Всички стояха мълчаливо. Рути се притисна до колата и погледна под капака, надявайки се да види счупената част. Том продължи полугласно:

— Утре е неделя. Ще купим лагера в понеделник, а поправката ще завършим може би не по-рано от вторник. Без инструменти ще бъде доста трудно. М-да, ще падне работа!

По земята премина сянката на един ястреб и всички вдигнаха глави, гледайки летящата в небето черна птица.

Бащата каза:

— Това, от което най-много се страхувам, е да не останем на сред път без пари. Трябва да ядем, да купуваме бензин, масло. Парите ще се свършат, тогава просто не зная какво ще правим.

Уилсън рече:

— Струва ми се, че вината е моя. Тази проклетата таратайка винаги ми е създавала неприятности. Вие и без това направихте много за нас. Прехвърлете нещата си на камиона и продължавайте сами. Аз и Сейри ще останем тук, все ще измислим нещо. Не искаме да ви забавяме.

Бащата бавно продума:

— Не, така не бива. Ние с вас станахме почти роднини. Дядото умря във вашата палатка.

Сейри уморено отвърна:

— Имате с нас само неприятности, само неприятности.

Том бавно си сви цигара, огледа я от всички страни и я запали. После свали опърпания си каскет и изтри с него челото си.

— Ето какво намислих — каза той. — Може да не ви се хареса, но работата стои ей така: колкото по-скоро стигнем до Калифорния, толкова по-скоро ще имаме и пари. Тази кола върви два пъти по-бързо от камиона. Предлагам да се прехвърли част от вещите на камиона, вие всички да се качите на него, освен мен и проповедника и да продължите напред. Аз и Кейси ще останем тук, ще поправим колата и ще ви настигнем, ще пътуваме ден и нощ. А ако не ви настигнем, не е страшно, в такъв случай вие ще сте започнали работа. Ако пък стане нещо непредвидено, отбивайте от пътя и чакайте да дойдем. Пристигнете ли благополучно, хващайте се на работа и всичко ще бъде наред. Кейси ще ми помогне и бърже ще ви настигнем.

Всички се замислиха. Чичо Джон клекна до бащата.

Ал попита:

— А моята помощ не ви ли трябва?

— Сам казваш, че никога не си сменял лагери.

— Вярно е — съгласи се Ал. — Затова трябва да имаш здрава гърбина. Но ако проповедникът не иска да остане?

— Е, ако не иска, ще остане някой друг. Все ми е едно — отговори Том.

Бащата дращеше сухата земя с показалец.

— Според мен Том е прав — рече той. — Няма никакъв смисъл всички да остават тук. Докато се стъмни, може да се изминат още

петдесет-шестдесет мили, дори сто.

Майката попита с тревога в гласа:

— А как ще ни намерите после?

— Пътят е един и същ — отвърна Том. — По шосе номер 66 чак до края на пътуването — до Вейкърсфийлд. Гледах на картата. Точно там ще пристигнете.

— А ако свърнем встрани и стигнем чак в Калифорния?

— Не бери грижа за това — каза Том. — Все някак ще ви намерим и там — не е накрай света я.

— На картата се вижда, че Калифорния е страшно голяма — рече майката.

Бащата се обърна за съвет към чичо Джон:

— Какво ще кажеш, съгласен ли си с плана на Том?

— Съгласен съм — отговори Джон.

— Мистър Уилсън, колата е ваша. Ще имате ли нещо против синът ми да я поправи, а после да ни догони?

— Разбира се, че не — отвърна Уилсън. — Вие толкова ни помогнахте. Моля, нека вашият син направи така, както е решил.

— Ако не ви настигнем скоро, вие ще успеете да постъпите на работа и да посъберете парици — каза Том. — А какво ще стане, ако всички останат тук? Вода наблизко няма, вашата кола не може да се движи. Ако всички тръгнете с камиона, не след дълго вече ще сте на работа. Значи, ще си имате пари, а може би и къщи. Какво мислиш, Кейси? Ще останеш ли с мене да ми помогнеш?

— Ще направя тъй, както ще бъде по-добре за вас — отговори Кейси. — Взехте ме със себе си, возите ме във вашата кола. Вие решавайте, аз с всичко съм съгласен.

— Ако останеш, ще се търкаляш с мен по гръб под колата, ще си омажеш цялото лице с масло — каза Том.

— Нищо, голяма работа.

Бащата рече:

— Е, щом всички сме съгласни с това, да тръгваме. Преди да спрем за нощуване, може да изминем още сто мили.

Майката се изправи пред него.

— Аз няма да тръгна.

— Какво искаш да кажеш с това, как няма да тръгнеш? Не можеш да останеш. Цялото семейство лежи на ръцете ти. — Бащата не

очакваше такъв бунт.

Майката се приближи до леката кола и провря ръка през задната врата. Тя измъкна от пода на колата един крик, изправи се и почна да го размахва насам-натам.

— Няма да тръгна — повтори тя.

— Не, ще тръгнеш. Така решихме всички.

Ала устните на майката бяха здраво стиснати. Тя тихо промълви:

— Само със сила можете да ме накарате да напусна това място. — Тя бавно люлееше крика. — Гледай да не станеш за срам, татко. Няма да позволя да ме бият, няма да плача, няма да се моля. И ще ти го върна тъпкано. Пък и не си съвсем сигурен, че можеш да ме набиеш. Ако сториш това, заклевам се в бога, че веднага щом обърнеш гръб или седнеш, ще те халосам отзад с кофата. Заклевам се в бога, че ще го сторя!

Бащата безпомощно се огледа наоколо.

— Виж ти каква се разлюти! — каза той. — Никога не е била такава преди. — Рути пискливо се разсмя.

Крикът хищно се люлееше в ръцете на майката.

— Е, ела де — рече тя. — Нали всичко си решил? Ела да ме набиеш. Опитай се, да видиш какво ще стане. Няма да тръгна с вас, а ако ме замъкнеш насила, мира няма да ти дам отпосле. Може дълго да чакам, ала рано или късно ще ти платя: ще заспиш, ще затвориш очи и тогава ще те фрасна с някоя цепеница.

— Виж я ти каква се е разлютила! — измърмори бащата. — Сякаш е младо момиче.

Всички наблюдаваха отстрани бунта. Те наблюдаваха бащата, очаквайки всеки миг той да се разяри. Наблюдаваха ръцете му, които всеки миг можеха да се свият в юмруци. Но бащата не се разсърди, ръцете му висяха спокойно до тялото. И тогава всички разбраха, че майката е победила. И майката също разбра това.

Том каза:

— Майко! Какъв бръмбар ти влезе в главата? За какво си намислила всичко това? Какво те прихвана изведнъж? Уплаши ли се, или какво?

Лицето на майката стана по-спокойно, но очите ѝ все още гневно блестяха.

— Решихте всичко, ала бърже го решихте, без много-много да мислите — рече тя. — Какво ни остава още в живота? Само ние самите, нищо друго. Само семейството. Веднага щом напуснахме земята си, дядото опъна крака. А сега сами искате да погубите семейството...

Том извика:

— Майко! Та ние ще ви настигнем! Няма да останем дълго тук.

Майката полюшна крика.

— А ако спрем някъде да ноцуваме и вие ни отминете? А ако пристигнем там и не знаем къде да оставим вест за вас, а вие пък не знаете къде да попитате за нас? — И тя продължи: — Стигат ни толкова скърби по пътя! Бабата е зле. Току-виж, че отишла при дядото. Тя е уморена, няма вече сили. Пътят ни е дълъг, чакат ни още скърби.

Чичо Джон рече:

— Но нали там можем да се хванем на работа? Може да посъберем парици, докато пристигнат и другите.

Погледите на всички отново се отправиха към майката. Сега тя беше главата на семейството. Тя бе взела властта в ръцете си.

— Тези пари няма да ни направят по-други — каза тя. — Остана ни само едно — семейството. Когато вълците нападнат някое стадо крави, добичетата дружно се бранят. От нищо не ме е страх, докато всички сме заедно — всички, с изключение на мъртвите, — и няма да позволя семейството да се погуби. С нас са Уилсънови и проповедникът. Ако те искат да заминат, нищо няма да кажа, но ако някой от нашето семейство поискат да се отлъчат, тогава... виждате ли това желязо — никой няма да може да ме спре. — Тонът ѝ бе студен и решителен.

Том каза успокоително:

— Не бива да оставаме тук, майко. Няма вода. Няма и сянка. Бабата трябва да лежи на сянка.

— Добре — отвърна майката. — Ще продължим напред. Ще спрем там, където има сянка и вода. Камионът ще се върне и ще те откара в града. Там ще купиш всичко, каквото е нужно, и ще се върнеш обратно. Няма да се мъкнеш пеш в такъв пек я. Но сам няма да те пусна — ами ако те арестуват, кой ще се застъпи за теб?!

Том опъна устни над зъбите си и силно млясна. После безпомощно разпери ръце и ги отпусна до бедрата.

— Татко — каза той, — ако ти подбереш майка от едната страна, а аз от другата, а останалите се струпат върху нея на камара, на която бабата да седне най-отгоре, тогава може би ще се справим с нея. Е, ще утрепе двама-трима, не повече, с крика. Но на теб навярно не ти се иска да мреш, а майка има всички козове в ръцете си. Ето какво може да направи един решителен човек. Върти другите, както си иска. Майко, ти победи. Само че скрий този крик да не те вкара в грях.

Майката учудено погледна желязото. Ръката ѝ трепна. Тя хвърли оръжието си на земята, а Том с изключителна грижливост го вдигна и остави на мястото му в колата. Той каза:

— Е, татко, сега можеш да бъдеш спокоен. Ал, качвай всички на камиона, ще намериш място за нощуване и ще се върнеш обратно. А ние с проповедника ще свалим картера. Ще видим как ще тръгне работата, после, ако можем, ще отидем до Санта Роуза, за да купим нов лагер. Може да успеем, тъй като е събота вечер. Само че побързайте, за да не бавите и нас. В камиона има френски ключ и клещи, дай ми ги тук. — Той пхна ръка под колата и напипа омазнения картер. — Да, ето още какво. Донеси ми някоя тенекиена кутия или старата кофа. Ще източа маслото. Защо да отива на вятъра. — Ал му подаде кофата. Том я сложи под картера и разхлаби с клещите пробката на маслото. Докато я отвинтваше с пръсти, черното масло се лееше по ръката му, а после с безшумна струя затече в кофата. Ал качи всички на камиона. Том надникна иззад едно колело; лицето му беше омазано с масло. — По-скоро се връщай! — И когато камионът внимателно премина малката канавка и запълзя по шосето, Том вече отвинтваше болтовете на картера — лека-полека, един след друг, за да не повреди уплътнителката.

Проповедникът коленичи край колелата.

— Кажи ми какво трябва да правя.

— Засега нищо. Като изтече маслото, ще отвинтя болтовете, тогава заедно ще положим картера на земята. — Той се вмъкна още повече под колата, разхлабвайки болтовете с ключа и отвинтвайки ги с пръсти. Най-сетне всичко беше отвинтено и той остави болтовете да се държат на края, за да не падне картерът. — Земята е все още топла — каза Том. И после попита:

— Слушай, Кейси, какво току все мълчиш напоследък? Защо? Когато се срещнахме с теб, ти ми държеше речи едва ли не всеки

половин час. А през последните два дни не си изрекъл и десет думи. Какво има — да не си се нещо докачил?

Кейси лежеше по корем, надничайки под колата. Той бе подпрял с ръка брадичката си, обрасла с редки косми. Шапката му беше килната назад и покриваше с периферията си врата му.

— Когато бях проповедник, говорех толкова, че ми стига за цял живот — отвърна той.

— Да, но от време на време приказваше и за други неща, не си държал само проповеди. А сега съвсем млъкна.

— Неспокоен съм — рече Кейси. — Сега, като си спомня за преди, излиза, че здравата съм блудствувал. Ако няма да държа проповеди занапред, ще трябва да се ожения. Да, Томи, аз съм жаден за плът.

— И аз — каза Том. — Когато ме пуснаха от Макалистър, просто бях пощурял за жена. Веднага хванах една уличница, сякаш беше заек. Няма да ти казвам какво се случи. Никою не мога да кажа какво се случи.

Кейси се засмя.

— Зная какво е станало. Веднъж се отлъчих от хората в пустинята на пост и молитва и като се върнах, ми се случи същото нещо.

— По дяволите! — каза Том. — Пари за това не похарчих, но тежичко дойде на момичето. Мислеше, че съм се побъркал. Трябваше да платя, а имах у себе си само пет долара. Тя каза, че не иска никакви пари. Хайде, пъхни се оттам и дръж. Сега ще го освободя. Отвий ей този болт, а аз друг един и тогава лесно ще го свалим. Внимавай да не повредиш уплътнителката. Гледай да излезе цяла. Този додж е стар — има само четири цилиндъра. Разглобявал съм на времето такава една кола. Основните лагери са грамадни като дини. Е... спускай бавно надолу... дръж. Протегни ръка и освободи онази уплътнителка, която задържа картера... по-леко. Готово! — Картерът лежеше между тях на земята и в коритцата му още лъщеше масло. Том измъкна от едно коритце няколко отломки композиция. — Ето — каза той и го повъртя между пръстите си. — Валът е изкривен нагоре. Донеси ми манивелата, тя е там в колата, отзад. Завърти я малко, докато ти извикам да спреш.

Кейси стана, намери манивелата, нагласи я и попита:

— Да въртя ли?

— Да... леко... още малко... още... стига.

Кейси коленичи и погледна под колата. Том клатеше мотовилковия лагер, прикрепен към вала.

— Ето къде е повредата — рече той.

— А защо е станало това? — попита Кейси.

— Дявол знае. Тази таратайка не по-малко от трийсет години се е влачила по пътищата. Километражът показва шейсет хиляди мили. Значи, всъщност са сто и шейсет хиляди. А колко пъти са връщали цифрите назад, един бог знае. Лагерът пари — може би в някой момент маслото е било недостатъчно и той се е разтопил. — Том измъкна шплентовете и хвана с ключа главата на един от мотовилковите болтове. Завъртя силно ключа, но той се изплъзна. На ръката на Том се появи дълга рана. Том я погледна — кръвта течеше бавно, смеси се с маслото и закапа в картера.

— Лоша работа — каза Кейси. — Дай аз да отвия болта, а ти си превържи ръката.

— Не, нищо! Никога не ми се е случвало това — да поправам някой мотор и да не се нараня. Щом се нараних, значи, всичко е наред, няма какво да се безпокоя. — Той отново взе ключа. — Жалко, че нямам гаечен ключ — рече той и като удряше с длан дръжката на ключа, разхлаби всички болтове. После ги отвинти и сложи в картера, там, където бе оставил картерните болтове заедно с шплентовете. Том разхлаби всичките мотовилкови болтове и измъкна буталото. Сетне сложи буталото и мотовилката в картера. — Е, слава богу, разглобихме всичко! — Той се измъкна изпод колата заедно с картера, изтри ръката си с един груб парцал и огледа раната. — Тече, майка му стара! Но ей сега ще спра кръвта. — Той се изпика на земята, взе шепя мокра пръст и я наложи върху раната. Кръвта почти веднага спря. — Няма по-добро средство — каза той.

— И паяжина помага — рече Кейси.

— Да. Само че не навсякъде ще намериш паяжина, а пикоч — когато си искаш. — Той седна на стъпалото на колата и почна да разглежда разтопилия се лагер. — Да можем да намерим някъде додж 25 година! Ще свалим от него всичко, каквото може да ни потрябва — тогава ще поправим лесно колата. Къде се запиля Ал!

Сянката на рекламното табло се бе проточила сега на шестдесет стъпки дължина. Времето течеше. Кейси седна на стъпалото на колата и погледна на запад.

— Скоро ще навлезем във високите планини — каза той и като помълча, извика: — Том!

— Да?

— Том, заглеждах се в колите, които минаваха край нас, и в тези, край които ние минавахме. Все едно и също.

— Какво е едно и също?

— Том, на запад пътуваме не само ние, такива семейства има със стотици. Все се заглеждах. Никой не отива на изток. Нима не си забелязал това?

— Забелязах.

— Та те... те сякаш бягат, подгонени от армия войници. Сякаш цялата страна се преселва.

— Да — потвърди Том. — Цялата страна се преселва. И ние се преселваме.

— Тъй... ами ако нито ние, нито другите не намерим там работа?

— По дяволите! — извика Том. — Откъде да знам какво ще бъде там? Просто крача — леви, десни, леви, десни, — нищо друго. Така прекарах в Макалистър цели четири години: влезеш в килията, излезеш от килията, отидеш на храна, върнеш се обратно. Мислех, че на свобода ще се чувствавам по-другояче. Затова в затвора гледах за нищо да не мисля, та да не се побъркам, а и сега за нищо не мисля. — Той се обърна към Кейси: — Ето че лагерът се е разтопил. Преди това никой не е знаел за повредата, никой не се е безпокоил. Сега тя е налице — трябва да поправяме колата. Така трябва да се постъпва и за всичко друго. Не смятам да се безпокоя на вятъра. И не искам. Ето късчето желязо и композицията. Виждаш ли ги? Виждаш ли? Ето всичката ми грижа, други грижи нямам никакви. Къде пропадна Ал!

Кейси промълви:

— Не, чуй какво ще ти кажа, Том... О, по дяволите! Тъй трудно ми е да кажа каквото и да било!

Том свали мократа пръст от ръката си и я хвърли на земята. По краищата на раната се бе образувала мръсна ивица. Той погледна проповедника.

— Виждам, че си настроен да ми говориш. Добре, почвай. Обичам да слушам. Нашият надзирател все речи ни държеше. Нямахме от това никаква вреда, а за него то бе удоволствие. Е, какво ти тежи на душата?

Кейси щипеше с нокти дългите си възлести пръсти.

— Сега стават всякакви неща и много хора си изпащат от тях. Хората крачат — леви, десни, леви, десни, — както казваш ти, и не се замислят накъде вървят, но пътят им е един и същ, един и същ за всички. Ако се послушаш, ще чуеш, че всичко се движи, всичко тихичко пълзи, шумоли... И ще откриеш във всичко това безпокойство. Сега стават всякакви неща, а хората, които си изпащат от тях, още нищо не знаят... няма да знаят до известно време. Те напуснаха земята си, пътуват на запад, къщите им стоят опустели. И всичко това ще доведе до нещо такова, което ще промени живота на цялата страна.

Том рече:

— Аз си зная само едно: леви, десни, леви, десни.

— Да, но ако ти се изпречи ограда, и през нея ли ще преминеш?

— Ако трябва, ще премина — отвърна Том.

Кейси въздъхна:

— Може би така е по-добре. Съгласен съм с теб. Но има различни огради. И хората са различни. Ето например има такива като мен: оградата още не съществува, а те вече се катерят нетърпеливи.

— Ал ли идва там? — попита Том.

— Да. Сигурно е той.

Том стана и зави мотовилката и двете половини на лагера в едно парче от чувал.

— Трябва да ги вземем за модел, за да не сгрешим — каза той.

Камионът спря на края на шосето и Ал се наведе от прозореца на кабината.

Том рече:

— Къде, по дяволите, се бави толкова време? Далече ли ги откара?

Ал въздъхна.

— Свали ли мотовилката?

— Свалих я. — Том протегна към него увитите части. — Композицията се е счупила.

— Не съм виновен за това — каза Ал.

— Разбира се, че не си виновен. Къде ги закара?

— Ох, станаха едни работи! — възкликна Ал. — Баба изведнъж започна да вие и като я гледаше, и Розашарн заплака. Пъхна глава под дюшека — плаче ли, плаче. А баба лежи и вие като вълк в лунна нощ. Тя, горката, изглежда, че съвсем си изгуби ума. Станала е като малко дете. Питат я, а тя не отговаря и никого не познава. Постоянно бърбори нещо — все с дядото разговаря.

— Къде ги остави? — отново го попита Том.

— Стигнахме до един лагер. Там има и сянка, и водопровод. Вземат по половин долар на престой; всички бяха тъй уморени, тъй окаяни, че решиха да останат там. Майка казва: „Няма какво да правим. Бабата много се измъчи.“ Опънаха палатката на Уилсънови, а и нашият брезент свърши работа. Баба, струва ми се, съвсем се е побъркала.

Том погледна залязващото слънце.

— Кейси — рече той, — някой трябва да остане при колата, иначе всичко ще отмъкнат от нея. Ще останеш ли?

— Добре. Ще остана.

Ал измъкна една книжна торбичка от седалката на камиона.

— Майка ви праща хляб и месо, имам и вода.

— Тя не забравя никого — рече Кейси.

Том седна в кабината до Ал.

— Значи, така — каза той. — Ще гледаме по-скоро да се върнем. Но колко време ще отиде за това, не мога да кажа.

— Аз ще стоя тук.

— Добре. Но да не почнеш да приказваш сам със себе си. Да тръгваме, Ал. — Камионът потегли по шосето сред светлината на гаснещия ден. — Не е лош човек — рече Том. — И все мисли, мисли.

— Такъв и трябва да бъде един проповедник. А да знаеш как се разсърди татко, като ни взеха петдесет цента! И за какво? За това, че сме спрели камиона под едно дърво. Не може да разбере тази работа. Ругае като бесен. Скоро, казва, и въздуха ще почнат да продават. А майка рече, че заради баба трябва да имаме подръка вода и сянка. — Камионът вървеше и дрънчеше; сега, когато тежкия багаж беше свален, целият камион се тресеше и звънтеше — капаците, каросерията. Той вървеше леко, тресейки цялата си каросерия по неравния път. Ал увеличи скоростта до тридесет и осем мили в час,

моторът чукаше силно, от една цепнатина на пода бавно се процеждаше син дим от пушещото масло.

— Намали малко — каза Том. — Ще прегрееш машината и ще отидем по дяволите. Какво стана на бабата така изведнъж?

— Не знам. Последните два дни се цупи и с никого не продумваше нито дума, помниш ли? А сега бърби, без да спре, и все сякаш с дядо приказва. Вика по него. Просто ме е страх да я слушам. И той сякаш ми е пред очите: седи и се усмихва на бабата както преди, когато беше жив — чеше се и се усмихва. И тя, изглежда, го вижда пред очите си. Все го хока. Да! Татко каза да ти дам за всеки случай дванайсет долара. Не се знае колко ще ти потрябват. Виждал ли си преди мама да се бунтува така?

— Не, не си спомням. Хубаво време избрах да изляза от затвора! Мислех си — ще се върна в къщи, ще си поскитам на воля, ще ставам късно, ще се тъпча, колкото мога. Мислех си, че ще се разхождам по цял ден, ще танцувам на вечеринките, ще правя любов. А стана така, че нямам нито миг свободно време.

Ал рече:

— Щях да забравя. Майка ми заръча един куп неща; каза да ти предам да не пиеш, да не спориш и да не се биеш с никого. Страх я е да не те затворят пак.

— Тя и без това си има много грижи, няма да прибавям и аз към тях — отговори Том.

— Е, все пак можем да изпием по чаша бира. Много ми се ще.

— Не си струва — рече Том. — Татко ще разбере, че сме похарчили пари за бира, и змии и гущери ще бълва.

— Не, чуй какво ще ти кажа. Имам собствени шест долара. Ще изпием по чаша бира и ще си хванем по едно момиче. За тези пари никой не знае. Ех, хубавичко ще поскитаме с теб!

— По-добре пази тези пари — каза Том. — Като пристигнем в Калифорния, ще вдигнем такава веселба, че земята ще ни се види тясна. Или когато започнем работа... — Той се обърна към Ал. — Не знаех, че даваш пари за любов. Мислех, че приятелките ти стигат.

— Но нали тук не познавам никого. Ако все така се скитаме по пътищата, ще взема да се оженя. Веднъж само да стигнем в Калифорния, ще видите какво ще правя там.

— Дай боже — каза Том.

— Ти май вече за всичко си се отчаял.

— Да, отчаях се.

— А когато уби онзи, после... после не го ли сънуваше? Не те ли мъчеше това?

— Не.

— И никога не си си спомнял за това?

— Как да не съм си спомнял — спомнях си. И ми беше жал за момчето.

— А не се ли разкайваше?

— Не. Гледах просто да минава времето, нали бях в затвора.

— Там... много ли беше лошо?

Том рязко изрече:

— Слушай, Ал. Лежах там колкото трябва и край. Няма какво да мисля все за това. Ей там напред виждам някаква река, а зад нея град. Да потърсим там лагер, с който да поправим колата, и да плюем на всичко останало.

— Майка много е привързана към теб — рече Ал. — Така й беше мъчно, когато ти беше в затвора! Но не издаваше това. Гърлото й се свива, сълзите напират в очите, но не текат. Ала ние все пак чувствавахме какво й е.

Том нахлупи каскета на очите си.

— Слушай, Ал, дай да поговорим за нещо друго.

— Но нали разказвам само за майка?

— Знам, знам. И все пак не бива. По-добре ще е така: леви, десни, леви, десни и да не мислиш за нищо друго.

Ал обидено млъкна.

— Аз просто тъй, говорех си — продума той след миг.

Том извърна очи към него, но Ал гледаше право пред себе си. Празният камион силно трополеше. Усмивката на Том разкри дългите му зъби, той тихо се разсмя:

— Добре, Ал. Аз, изглежда, още не мога да забравя затвора. Може би някога по-късно ще ти разкажа всичко. Просто ти е любопитно да знаеш, затова и питаш. Но аз реших да изхвърля това от главата си. Може би занапред ще бъде по-другояче. А сега, веднага щом си спомня, всичко сякаш ми се обръща отвътре. На тебе, Ал, ще

ти кажа само ей това: затворът си върши работата бавно, но сигурно — и накрая се побъркваш. Разбра ли? Там всички са смахнати: гледаш ги, слушаш ги, а накрая и в себе си почваш да се съмняваш — побъркан ли си, или не. Понякога посред нощ като почнат да викат, пък на теб ти се струва, че самият ти викаш... А може и наистина да викаш.

Ал рече:

— Няма повече да говоря за това, Том.

— Да бях в затвора само месец, както и да е — продължи Том. — Дори половин година. Но когато стоиш там повече от година, тогава... с нищо не може да се сравни. Не бива да държат хората под ключ, не бива да правят така! Но по дяволите! Не ми се ще даже да говоря за това. Виж как играе слънцето по прозорците.

Камионът се приближи до проточилите се една след друга станции за обслужване; от дясната страна на пътя имаше склад за стари автомобилни части — разстлал се на цял акър площ, ограден с висока ограда от бодлива тел. По-близо до пътя имаше една барака от рифеловано желязо с купчина стари гуми край входа ѝ, на които бяха окачени картончета с цените им. Зад бараката се виждаше малка колиба, направена от стари дъски и тенекии. За прозорци бяха сложени предни стъкла от автомобили. В тревата се валяха изпочупени коли: автомобили с разкривени, пробити радиатори, изранени автомобили, без колела, легнали на една страна. Из двора и край стените на бараката имаше покрити с ръжда мотори. Голяма купчина развалини — автомобилни брони, капаци на камиони, колела, оси; и над всичко това витаеше дух на разтление, плесен, ръжда; изкривени железа, изпотрошени мотори, купчина отломки.

Ал докара камиона до бараката по лъщящата от масло пътека. Том слезе и надникна от прага на потъналата в мрак барака.

— Никого не виждам — каза той и извика: — Хей, има ли някой тук?

— Божичко, дано имат части за додж 25 година!

В дъното на бараката се хлопна врата. Из мрака изплува някакъв мъж. Слаб, мръсен, с омазана с масло кожа, изопната върху жилестите мускули. Едното око на този мъж липсваше и когато той движеше другото, здравото, мускулите на празната очна ябълка потрепваха; панталоните и ризата му лъщяха от масло, ръцете бяха целите в рани и

белези, кожата им се бе напукала; дебелията долна устна стърчеше, издадена напред.

Том попита:

— Ти ли си собственикът?

Окото блесна към него.

— Не, аз съм негов работник — последва неприветлив отговор.
— Но какво ви трябва?

— Стар додж 25 година. Искаме да заменим един лагер.

— Не знам. Господарят щеше да ви каже, ала го няма. Отиде си в къщи.

— А ти не можеш ли да провериш?

Едноокият се изсекна в дланта си и я изтри в панталона.

— Вие тукашни ли сте?

— Не, от изток, отиваме на запад.

— Търсете сами. Ако щете да запалите целия склад, все ми е едно.

— Ти навярно не обичаш много господаря си.

Мъжът се приближи до тях, влачейки крака, и единственото му око отново блесна.

— Мразя го — каза тихо той. — Мразя този кучи син! Отиде си в къщи. У дома си си отиде. — Думите му се редяха на пресекулки. — Истински кучи син! И едни такива кучешки навици е усвоил... все се заяжда, все дразни. Има дъщеря — деветнайсетгодишна, хубава. И ме пита: „Искаш ли да се ожениш за нея?“ Пита не друг, а мен! А днес казва: „Довечера ще има танци. Ще дойдеш ли на тях?“ И на кого го казва — на мен! — В очите му се появиха сълзи и затекоха от червената орбита на липсващото око по бузата. — Да пукна, ако не го наредя с тръбния ключ! Когато ми говори такива неща, все болното ми око гледа. Затова аз... аз ще му откъсна главата с този ключ, ще я стегна по-здраво и ще почна лека-полека да я обръщам. — Той се задъхваше от гняв. — Лека-полека ще я обръщам, докато я откъсна от раменете му...

Слънцето се скри зад планините. Ал се взря в счупените автомобили на двора.

— Виж ей там, Том! Според мен това е додж 25 или 26 година.

Том се обърна към едноокия:

— Може ли да разгледаме колата?

— Ами че разгледайте я. Вземете всичко, каквото ви трябва.

Като се промъкваха сред мъртвите автомобили, те се отправиха към една стара, закрыта кола, която се крепеше на спуканите си гуми.

— Точно така, 25 година! — извика Ал. — Може ли да отвинтим картера, мистър?

Том коленичи и погледна под колата.

— Аха, картерът липсва. И един вал също. Да, май че е така. — Той запълзя под автомобила. — Ал, вземи манивелата, завърти я веднъж-дваж. — Той поклати мотовилката, прикрепена към оста. — Всичко е потънало в масло. — Ал бавно въртеше манивелата. — Полеко! — извика Том. Той взе от земята една треска и остърга с нея засъхналото по лагера и болтовете му масло.

— Прилепва ли плътно? — попита Ал.

— Не. Малко е хлабав, но нищо.

— Ще кара ли още дълго?

— Охо! Като нищо. Здрав е. Сега завърти още малко, само че пополека. Леко, леко. Стига. Тичай за инструментите.

Едноокият каза:

— Аз ще ви дам инструменти. — Той се заклатушка сред вехтите автомобили към бараката и скоро се върна с едно тенекиено сандъче. Том намери сред инструментите тръбния гаечен ключ и го подаде на Ал.

— Свали лагера. Само че гледай да не повредиш пластинките и да не развиеш болтовете докрай, внимавай с шплентовете. И побързай, вече се смрачава.

Ал се пъкна под колата.

— Нямаше да е лошо да си имаме и един тръбен гаечен ключ! — извика той. — Само с френски е трудно.

— Обади се, ако не можеш да се справиш сам.

Едноокият с безпомощен вид стоеше до колата.

— Ако трябва, ще ви помогна — рече той. — А знаете ли какво още измисли онзи кучи син, господарят ми? Идва веднъж с бели панталони и казва: „Хайде да те повозя на моята яхта.“ Да пукна, ако не му извия врата! — Едноокият дишаше тежко. — Откак осакатях, не съм помирисвал жена. А той ми говори такива неща! — И по лицето му се затъркаляха едри сълзи, които правеха браздички върху мръсната кожа.

Том нетърпеливо рече:

— За какъв дявол тогава стоиш тук? Да не са те вързали?!

— Лесно ти е на тебе. Да намеря друга работа с тоя недостатък, не е тъй просто нещо.

Том рязко се обърна към него:

— Слушай, приятелю! Виж се хубаво на какво приличаш. Потънал си в мръсотия, целият воняш. Защото никак не си се грижил да бъдеш чист. Даже си свикнал да ходиш ей такъв. Засрами се от себе си. Разбирам, тежко ти е, че с това око никоя жена няма да те хареса. Но ти не се отчайвай — сложи му превръзка и си измий лицето. И никому няма да извиеш врата, само така си приказваш.

— Защо не опиташ ти да живееш с едно око! Виждаш съвсем иначе, отдалеч нищо не можеш да различиш — всичко ти се струва плоско.

Том рече:

— Глупости! Познавах една уличница, тя беше без един крак. Мислиш, че е взимала по-евтино в някоя забутана уличка? Не, братко! Освен предвиденото, вземаше по половин долар повече. И казваше: „Колко пъти си спал с еднокрака жена? Нито веднъж, нали?! Получаваш, казва, по-голямо удоволствие, затова дай още половин долар.“ И ѝ плащаха, честна дума. Нещо повече, смятаха дори за щастие, че са я срещнали. Тя казваше, че носи успех. Познавах и един гърбав в Макал... на едно място. Живееше от това, че даваше на другите да пипнат гърба му срещу заплащане. Това също носело успех. А ти се оплакваш!

Едноокият промълви, запъвайки се:

— Когато всички странят от теб, по неволя ставаш такъв.

— Я да си сложиш превръзка на окото! Няма нужда да го показваш на всички, както кравата показва задника си. Сам мъчиш душата си. И напразно. Купи си бели панталони. Сигурно си се пропилил, цяла нощ се въртиш в леглото си и плачеш. Да ти помогна ли, Ал?

— Не — отговори брат му. — Разхлабих вече лагера. Сега искам да сваля буталото.

— Гледай да не си удариш главата — каза Том.

Едноокият тихо попита:

— Мислиш ли... мислиш ли, че още мога да се харесам някому?

— Разбира се — отвърна Том. — Казвай на всички, че другите ти работи са се оправили, откак си изгубил окото си.

— А вие къде отивате?

— В Калифорния. Цялото семейство. Ще търсим там работа.

— А как мислиш, за такъв като мене ще се намери ли там работа? Макар че ще съм с черна превръзка?

— Ще се намери, разбира се. Не си без крак, нито без ръка я.

— А ще ме вземете ли с вас?

— О, не, не можем. И без това едва се влачим — страшно сме претоварили колите. Но можеш да направиш нещо друго. Поправи един от тези стари автомобили, качи се в него и тръгвай.

— Изглежда, така ще сторя — каза едноокият.

Под колата нещо иззвънтя.

— Готово — рече Ал.

— Излизай тогава, да видим какво си свършил. — Ал подаде на Том буталото, мотовилката и долната половина на лагера.

Том изтри залетия с композиция лагер и го огледа.

— Струва ми се, че е в ред — каза той. — Ах, по дяволите! Ако имахме фенер, щяхме да свършим с тази работа още днес.

— Слушай, Том — рече Ал. — Ето какво мисля. Нямаме нито една пръстеновидна скоба. Ще берем ядове с тези пръстени, особено с долните.

Том отвърна:

— Веднъж ми казаха да намотая около пръстена тънък месингов тел, той щял здраво да го стегне.

— А как ще го махнеш после?

— Няма нужда да се маха. Той ще се разтопи и няма да направи никаква беля.

— Да вземем тогава по-добре меден тел.

— Месинговият е по-здрав — рече Том. Той се обърна към едноокия: — Имаш ли месингов тел?

— Кой знае. Мисля, че има една макара. А къде мога да си намеря превръзка за окото?

— Не знам — отговори Том. — Да потърсим тела.

Те намериха макарата в бараката сред едни сандъци. Том сложи мотовилката на едно менгеме и грижливо омота с тела пръстените на буталото, здраво притискайки ги в техните канали, а там, където телът

не прилягаше добре, той го набиваше с чука. После обърна буталото и наби и от другата страна тела, така че той вече никак не стърчеше над стените на буталото. След това Том прокара пръсти нагоре-надолу, за да се увери, че пръстените и телът са наистина на едно и също ниво със стените. Мракът в бараката се сгъсти. Едноокият донесе джобно фенерче и освети с него буталото.

— Хайде, готово — каза Том. — Слушай, колко искаш за фенерчето?

— То не е хубаво. За новата батерия платих петнайсет цента. Е, дай ми трийсет и пет.

— Добре. А колко искаш за мотовилката и буталото?

Едноокият потърка чело с костеливите си пръсти и смъкна от него слой мръсотия.

— Просто не знам. Ако господарят беше тук, щеше да погледне в каталога колко струва една нова такава част и докато я гласиш, щеше да подуши дали е сериозна повредата на колата ви и колко пари имате. И тъй като по каталога трябва да ви вземе осем долара, ще ви поиска пет. Ако почнете да се пазарите, ще смъкне до три. Ти за всичко виниш мен, но той е наистина кучи син. Като види, че си натясно, хубаво ще те оскубе. Понякога за едно зъбно колело взема повече, отколкото е платил за целия автомобил.

— Гледай ти! Но казвай, колко да ти дам за ей това нещо?

— Дай там един долар.

— Добре. Ето ти и за тръбния гаечен ключ двайсет и пет цента. С него ще караме два пъти по-добре. — Том подаде на едноокия парите. — Благодаря. И не забравяй какво ти казах, сложи превръзка на окото си.

Том и Ал седнаха в камиона. Беше вече съвсем тъмно. Ал запали мотора и фаровете.

— Сбогом! — извика Том. — Може да се видим в Калифорния. — Камионът зави на шосето и тръгна обратно.

Едноокият стоеше, гледайки след тях, после тръгна през бараката към колибата си. Там беше тъмно. Той пипнешком се добра до дюшека на земята, легна и заплака, а колите, които профучаваха по шосето, сякаш обвиваха самотата му с все по-дебели и по-дебели стени.

Том каза:

— Ако беше рекъл предварително, че ще свършим всичко за една вечер, щях да те помисля за луд.

— Положително ще го свършим — отвърна Ал. — Само че ти трябва да направиш останалото. Аз не смея — ако затегна повече лагера, ще се разтопи, ако пък го оставя малко хлабав, ще чука.

— Добре — съгласи се Том. — Ако се разтопи, ще се разтопи. Няма да стане кой знае какво.

Ал се взираше в тъмнината. Фаровете бяха слаби да я разпръснат, но ето че на шосето пред камиона светлината им озари очите на една дива котка — те блеснаха със зелен пламък.

— Хубаво му надума ти на оня — рече Ал. — Научи го на ум и разум.

— Той, глупакът му с глупак, сам си го търсеше! Хленчи и всичките си болки разправя — теглел все зарад това око. Размързеливил се, потънал в мръсотия. Дано се опомни, като разбере, че хората виждат докъде е стигнал.

Ал рече:

— Том, аз не съм виновен, че лагерът се разтопи.

Том помълча за миг.

— Ще те цапардосам, Ал. Все едно и също си пееш — страх те е да не хвърлят на тебе вината. Разбирам защо е така. Млад си, искаш всички да туриш в джоба си. И нито капка вина да не остане у теб. Но, по дяволите, не се защищавай, когато не те нападат. И всичко ще бъде наред.

Ал нищо не отвърна. Той гледаше право пред себе си. Камионът трополеше и звънтеше по пътя. Откъм края на шосето се стрелна котка. Ал рязко изви към нея, ала колелата не я улучиха и котката отскочи назад в тревата.

— Още малко и щях да я премажа — каза Ал. — Том! Чувал ли си Кони да говори как ще учи вечер? Мисля, че и аз си струва да се захвана с това. Радио, телевизия или дизелмотори, нещо от тоя род. Започнеш, а после, току-виж, си се настанил някъде на работа.

— Може и да се настаниш — отговори Том. — Само че най-напред разбери колко пари ще ти измъкнат за учението. И добре си помисли — ще можеш ли да учиш, или не? Там, в Макалистър, имаше такива, учеха. Но не си спомням някой да е изкарал до края. Омръзне му и зареже книгите.

— Боже всевишни, нищо не си купихме за ядене!
— Майка без друго ни е пратила много храна. Проповедникът няма да изяде всичко. Ще остави и за нас.
— Колко още ще пътуваме до тази Калифорния?
— Ей богу, не знам. Ала все ще се дотърим някак си.
Те млъкнаха, мракът се сгъсти и звездите на небето заблестяха с ярка, бяла светлина.

Кейси стана от задната седалка на доджа и се приближи до края на пътя, където спря камионът.

— Не ви очаквах толкова скоро — каза той.

Том сложи частите на едно парче зебло.

— Имахме късмет. Сдобихме се и с фенерче. Сега ще се заловим за работа.

— Забравихте да си вземете от храната — рече Кейси.

— Като свършим, тогава ще ядем. Ал, отбий още малко от пътя и ела да ми светиш. — Той се приближи до доджа, легна по гръб и се пъкна под него. Ал легна по корем и протегна под колата ръката си с фенерчето. — В очите ми светиш, вдигни го малко по-високо. — Том пъкна буталото в цилиндъра. Телената намотка задра в стените на цилиндъра. С бързо движение той тикна по-навътре буталото. — Добре, че върви свободно. Ще работи отлично.

— Само дано телът не пречи на пръстените — забеляза Ал.

— Нали затова го набих здраво с чука. Няма да пречи. Просто ще се разтопи и може би ще остане по стените на буталото.

— А няма ли да прави по тях драскотини?

Том се разсмя.

— Тези стени не са от хартия я. Как иначе ще протича през тях маслото? Една драскотина повече или по-малко не е голяма работа. — Той надяна на вала мотовилката и опита долната половина. — Трябва още да се притегне. Ей, Кейси!

— Да?

— Сега ще сложа лагера. Иди да завъртиш манизелата, само че по-бавно. Като ти извикам, почвай. — Той затегна болтовете. — Хайде. По-леко, по-леко. — И докато валът се въртеше, той монтира на него лагера. — Има един милион пластинки — каза Том. — Спри, Кейси. —

Той измъкна болтовете, махна няколко от тънките пластинки от двете страни и пъкна отново болтовете на местата им. — Хайде пак, Кейси! — И той се зае отново с мотовилката. — Все още е мъничко хлабава. Ако махна повече пластинки, страх ме е, че ще стане пък много стегната. Сега ще опитам пак. — Той отново извади болтовете и свали друг чифт тънки уплътнителки. — Върти, Кейси!

— Сега, изглежда, е добре — рече Ал.

Том извика:

— Как върви манивелата, Кейси, по-трудно ли?

— Не.

— Добре. Мисля, че сега е както трябва. Господи, дано наистина е както трябва. Композицията не може да се изпили без инструменти. А с тръбен гаечен ключ колко лесно стана работата!

Ал каза:

— Господарят на онзи ще побеснее, като забележи, че ключа го няма.

— Това не ни интересува — рече Том. — Не сме го откраднали. — Той наби шплентовете и подви краищата им. — Е, сега, струва ми се, всичко е в ред. Кейси, ти свети, а аз и Ал ще сложим картера.

Кейси коленичи и взе фенерчето. Той насочи светлината му към ръцете на двамата — те внимателно поставяха на местата им болтовете и уплътнителката. Том и Ал с мъка държаха тежкия картер и Том един след друг завинти всички болтове.

— Е, най-последно! Край! — Той завинти и пробката на маслото, внимателно огледа картера, после взе от Кейси фенерчето и освети земята наоколо. — Струва ми се, че друго няма. Дайте сега да налеем маслото.

Те изпълязяха изпод колата и наляха маслото в картера на двигателя. Том провери дали то не тече отнякъде.

— Добре, Ал. Качи се да пробваме. — Ал се качи в колата и натисна стартера. Моторът заработи с рев. От ауспухната тръба заилиза син дим. — Намали захранването! — извика Том. — Маслото ще гори, докато се разтопи телът. Сега моторът не реве толкова. — Той внимателно се вслушваше в оборотите на двигателя. — Увеличи аванса на празния ход. — Той отново се вслуша. — Добре, Ал. Угаси. Изглежда, всичко е в ред. Сега ми дайте да похапна.

— Ти си бил страшен механик! — каза с възхищение Ал.

— И още какъв! Цяла година съм работил в работилница. Първите двеста мили ще изминем предпазливо и бавно. Да се сработят добре частите на мотора.

Те изтриха изцапаните си с масло ръце първо в тревата, а после в панталоните си. И хищно се нахвърлиха на вареното свинско, поливайки го от време на време с по няколко глътки вода от бутилката.

— Здравата съм изгладнял! — каза Ал. — А какво ще правим сега, ще се върнем в лагера ли?

— Не знам — отговори Том. — В този лагер сигурно ще ни отмъкнат още половин долар. Да вървим да поговорим с нашите. Трябва да им кажем, че колата е в ред. А ако онези поискат да платим за престоя, ще продължим напред. Нашите толкова искат да знаят какво сме направили! И добре, че майка упорито държеше на своето. Ал, свети ми с фенерчето. Нищо ли не сме забравили? Вземи ключа. Той ще ни потрябва и друг път.

Ал освети с фенерчето земята.

— Май че нищо не сме забравили.

— Добре, доджа ще карам аз. Ти сядай в камиона. — Том запали мотора. Проповедникът седна до него. Том караше колата бавно, а Ал го следваше с камиона. Том внимателно премина малката канавка и каза:

— Тези доджове могат да влачат цяла къща, когато се движат с малка скорост. Сега върви малко по-трудно. Добър признак — ремонтът, значи, е успешен.

Доджът бавно се движеше по шосето. Дванадесетволтовите фарове хвърляха върху бетона кръгли жълти петна светлина.

Кейси се обърна към Том.

— Чудя се на вашето умение. Раз-два — и готово. Макар да видях преди малко как става това, сам никога не бих могъл да го направя.

— С автомобилите трябва да свикнеш още от дете — каза Том. — Тук не е до знания. Само със знания малко неща ще разбираш. Сега и децата без никаква мъка сглобяват и разглобяват мотори.

Един заек, попаднал в светлината на фаровете, леко се носеше пред доджа и дългите му уши подскачаха нагоре при всеки скок. От време на време той се опитваше да кривне встрани от пътя, но плътната завеса на мрака сякаш го отблъскваше от себе си. Далече

напред блеснаха фаровете на друг автомобил и светлината им се проточи до колата на Том. Заекът се спря нерешително, после се обърна и се хвърли към слабите фарове на доджа. Колелата минаха през него, колата леко се разтърси. Насрещният автомобил профуча край доджа.

— Прегазихме заека — каза Кейси.

Том отвърна:

— Някои обичат да ги газят. А мен всеки път ме побиват тръпки. Като слушам машината, струва ми се, че работи добре. Телът сигурно се е разтопил. Моторът вече не пуши толкова.

— Чудесно поправихте колата — рече Кейси.

В центъра на лагера се издигаше малка дървена къща, а на входа ѝ със съскане гореше бензинов фенер, който хвърляше широк кръг бяла светлина. Недалеч от къщата бяха опънати няколко палатки, а край тях стояха автомобили. Шетането около вечерята се бе свършило, но край огньовете до местата за бивакуване все още тлееха въглени. До входа на къщата, където гореше фенерът, се бе събрала малка група мъже, лицата им изглеждаха резки и костеливи на ярката бяла светлина, брадичките — издадени напред, широките периферии на шапките хвърляха гъсти сенки върху челата и очите. Едни седяха на стъпалата, други стояха прави, облегли лакти на пода на верандата. Собственикът — дългокрак, мрачен човек — седеше на един стол, опрял облегалото му в стената, и барабанеше с пръсти по коляното си. В стаята гореше бензинова лампа, но мътният ѝ пламък не можеше да се мери с ярката светлина на съскацията на прага фенер. Собственикът беше в центъра на групата.

Том докара доджа до края на пътя и го спря. Ал продължи с камиона и спря в самия лагер.

— Аз няма да вкарвам колата — каза Том. Той слезе от автомобила и тръгна право към ярката светлина на фенера.

Собственикът се наведе напред и столът му опря с предните си крака в пода.

— Искате да престоите тук?

— Не — отговори Том. — Идваме при наши близки. Здравей, татко!

Бащата, седнал на най-долното стъпало, рече:

— Мислех, че ще се бавите цяла седмица. Поправихте ли колата?

— Имахме дяволски късмет — отговори Том. — Взехме частта преди мръкнало. Утре можем да тръгваме веднага щом съмне.

— Много хубаво — продума бащата. — Майка ти се безпокои: бабата съвсем се побърка.

— Знам, Ал ми каза. По-добре ли е сега?

— Е... поне заспа.

Собственикът рече:

— Ако вкарате колата вътре и пренощувате тук, ще платите само четирийсет цента. За тези пари ще получите място, вода и дърва за огън. И никой няма да ви безпокои.

— За какъв дявол ни са? — рече Том. — Ще прекараме нощта в канавката край пътя. За това няма да ни искат пари.

Собственикът забарабани с пръсти по коляното си.

— Нощем насам се навърта помощник-шерифът. Може да се заяде с вас. В нашия щат не разрешават да се нощува под открито небе — има такъв член в закона за скитничеството.

— А ако ви платя половин долар, значи, няма да бъда скитник, така ли?

— Точно така.

Том злобно го измери с очи.

— А помощник-шерифът случайно да не ви е зет?

Собственикът се наведе напред.

— Не, не е. И не е дошло още времето всеки скитник да ме учи на ум.

— Вие и без друго умеете да взимате по четирийсет цента от хората, няма защо да ви учат на това. Но откога станахме скитници? Не искаме от никого нищо даром. Били сме скитници, ама че го рече! Да не би да ви искаме пари?

Мъжете на верандата слушаха този разговор в напрегнато мълчание. Лицата им не изразяваха нищо, а очите, скрити от перифериите на шапките, крадешком поглеждаха собственика.

Бащата избоботи:

— Престани, Том.

— Добре, ще престана.

Хората, които седяха на стъпалата пред високата веранда, мълчаха. Очите им блестяха, отразявайки ярката светлина на бензиновия фенер, чертите им изглеждаха резки на рязката светлина.

Те седяха неподвижно и само местеха погледа си ту към собственика, ту към Джоуд, но лицата им бяха безизразни и спокойни. Една нощна пеперуда с всички сила връхлетя върху фенера, сплеска се и падна в тъмнината.

В една от палатките жално заплака дете, нежен женски глас почна да го утешава, после тихо запя песен:

*Господ бди над теб в нощта,
нани-на, нина-на.
Той с любов ще те дари,
спи ми, рожбо, спи!*

Фенерът на верандата съскаше. Собственикът бръкна в пазвата на ризата си и почеса обраслите си с побелели косми гърди. Той седеше напрегнат, готов за кавга. Вглеждаше се в хората около себе си, вглеждаше се в лицата им. Но хората стояха неподвижно.

Том дълго мълча. После бавно вдигна тъмните си очи към собственика.

— Нямам намерение да правя скандали — каза той. — Но когато те наричат скитник, не можеш да стоиш равнодушно. — И тихо добави: — Не се боя. Няма да жая юмруците си нито за вас, нито за помощник-шерифа. Само че каква полза ще има от това?

Хората се размърдаха, промениха позите си, блестящите им очи бавно се вдигнаха и загледаха устата на собственика, очите им следяха устните му. Собственикът се окуражи. Той чувствуваше, че победата е на негова страна, но това беше недостатъчно, за да премине в настъпление.

— Нямаш дори толкова малко пари?

— Не, имам. Ала те ми трябват за друго. Не ща да ги харча за ношуване.

— Всички трябва някак да си изкарваме хляба.

— Така е — каза Том. — Но да вършим това така, че да не крадем хляба на другите.

Хората отново се размърдаха. Бащата рече:

— Утре, веднага щом съмне, тръгваме. Чуйте, мистър. Та нали ние ви платихме! Той е с нас. Разрешете му да остане. Нали платихме!

— Трябва да плати половин долар за колата — каза собственикът.

— Но той е без кола. Колата е отвън на пътя.

— Той пристигна с кола — възрази собственикът. — Ако всеки почне да прави така — остави колата си пред вратата, а сам кисне тук безплатно, къде ще му излезе краят?

Том рече:

— Добре. Ще продължим напред. Утре ще се съберем заедно. Ще ви чакаме. Ал нека остане, ще вземем чичо Джон. — Той погледна собственика. — Съгласен ли сте?

Собственикът взе бързо решение, готов да отстъпи:

— Ако останат толкова хора, за колкото е платено, съгласен съм.

Том извади от джоба си кесията, превърнала се в охлузена, мръсна дрипа, на дъното на която имаше малко ситен, овлажнял тютюн. Сви си тънка цигара и хвърли на земята кесията.

— Ей сега тръгваме — рече той.

Бащата заговори, обръщайки се към присъстващите:

— Не е лесно да зарежеш имота си и да тръгнеш на път. И ние си имахме дом. Не сме никакви голтаци. Живеехме на земята си, но оттам ни изгониха тракторите.

Един слаб млад човек със силно изрусели от слънцето вежди бавно обърна към него глава.

— Изполичари ли сте? — попита той.

— Да, изполичари. Преди и ние бяхме стопани.

Младият човек отново загледа пред себе си.

— Ние също — каза той.

— Добре, че ни остана още малко път — рече бащата. — Отиваме на запад, ще работим там, ще си потърсим някое парче земя, където да има и вода.

До края на верандата стоеше някакъв дрипав мъж. От черното му сако висяха парцали, панталонът му се беше съвсем пробил на коленете. На лицето му, там, където прахът се бе смесил с потта, имаше мръсни петна. Той рязко изви глава към бащата.

— Вие, изглежда, имате много пари.

— Парите ни са малко — каза бащата. — Но сме много хора и до един работоспособни. Каквото изкараме, ще бъде общо за всички ни. Все ще живеем някак си.

Дрипавият слушаше бащата с широко отворени очи и изведнъж се разсмя — смехът му се превърна в пискливо кискане. Всички се обърнаха към него. Кискането премина в кашлица. Когато той надви накрая смеха и кашлянето, очите му бяха почервенели и сълзяха.

— Мислиш, че там... Ох, не мога! — Той отново се закиска. — Мислиш, че на теб там... ще ти плащат добре?... — И като престана да се смее, той иронично изрече: — Какво, портокали ли ще береш? Или пък праскови?

Бащата отвърна с достойнство:

— Каквата работа ни предложат, такава ще вършим. Там поне има какво да се работи. — Дрипавият слабо се закиска.

Том ядосано се обърна към него:

— Какво смешно има в това?

Дрипавият стисна устни и мрачно загледа дъсчения под на верандата.

— Вие сигурно отивате в Калифорния?

— Нали ти казах вече това — отговори бащата. — Искаш да се изкараш много досетлив.

Дрипавият бавно продума:

— А аз... а аз пък се връщам оттам. Бях вече там.

Всички лица бързо се обърнаха към него. И напрегнато очакваха какво ще каже по-нататък. Фенерът престана да съска и в него нещо продължително изпъшка. Собственикът опря предните крака на стола в пода, стана, наля бензин в резервоара и фенерът пак засъска. Собственикът седна на мястото си, но не опря облегалото на стола в стената. Дрипавият огледа обърнатите към него лица.

— Връщам се обратно да гладувам. По-добре да гладувам, отколкото да бъда там.

Бащата каза:

— Какви врели-некипели разправяш? За хубавите надници пише в листчетата, а скоро четох и във вестника: там търсят хора за беритба на плодове.

Дрипавият се обърна към бащата:

— А ти има ли къде да се върнеш?

— Не — отговори бащата. — Изгониха ни. Тракторът разруши къщата ми.

— Значи, не може да се върнете обратно?

— Разбира се, че не.

— Тогава няма да те разочаровам — рече дрипавият.

— Та аз съвсем не мисля да се разочаровам. Имам у мен едно листче, на него пише, че търсят хора. Какъв смисъл има да го пишат, ако не е вярно? Такива листчета струват пари. Щом не им трябват хора, няма да ги печатат.

— Няма да те разочаровам.

Бащата сърдито каза:

— Издрънка вече нещо, а сега мълчиш. На листчето у мен пише, че търсят хора. А ти ме взимаш на подбив и казваш, че не търсят. Кой от двама ни лъже?

Дрипавият погледна сърдитите очи на бащата. Погледът му беше тъжен.

— Листчето право казва — рече той. — Търсят хора.

— Защо тогава се смееш и ни объркваш?

— Защото не знаеш какви работници им трябват.

— Какво искаш да кажеш с това?

Дрипавият се окуражи.

— Слушай — каза той. — Колко хора им трябват?

— Осемстотин — и то само на едно място.

— Така ли пише в оранжевото листче?

— Д-да...

— Там има и името на едного... някакъв агент по наемане на работна ръка, нали?

Бащата бръкна в джоба си и извади сгънатото листче.

— Точно така. Откъде знаеш?

— Слушай — продължи дрипавият. — Всичко това са глупости. Трябват му осемстотин работници. Той печата пет хиляди такива листчета, а ги прочитат може би два̀сет хиляди души. Около две-три хиляди тръгват за там — такива, на които главата се е завъртяла от грижи.

— Какъв смисъл има във всичко това тогава? — извика бащата.

— Първо се срещни с човека, който е печатал тези листчета. Срещни се с него или с някой, който се занимава с неговите работи. Поживей в палатка край пътя, където около теб ще има още

петдесетина семейства като твоето. Този човек ще надникне в палатката ти да види дали ти и семейството ти имате още храна. Ако види, че нямате, ще попита: „Работа ли търсиш?“ Ти ще отвърнеш: „Търся, разбира се, мистър. Благодаря ви.“ А той ще продължи: „Добре, ще те взема на работа.“ Ти ще попиташ: „Кога ще почна?“ И той ще ти обясни всичко: къде да отидеш, по кое време — и ще си замине. Може би на него му трябват всичко двеста работници, ала той ще поговори с петстотин, а тези петстотин ще кажат и на други — и когато отидеш на уреченото място, ще намериш там хиляда души. Тогава човекът, който ти е обещал работа, ще каже: „Плащам по двайсет цента на час.“ Като чуят това, ще си отидат може би половината от хората. Но нали петстотин ще останат — най-гладните, които са готови да работят само за къшей хляб! Този агент има договор за беритба на праскова или, да речем, на памук. Сега разбираш ли каква е работата? Колкото повече народ се събере и колкото по-гладен е той, толкова по-малко ще му плащат и агентът ще предпочете хора с малки деца, защото... е, стига толкова! Вече ти казах, че не искам да те разочаровам. — Лицата на слушателите бяха студени. Очите сякаш претегляха всяка дума на дрипавия. Той се смути. — Казах, че няма да те разочаровам, а сам... но ти и така, и иначе ще отидеш в Калифорния. Няма да се върнеш назад. — На верандата се възцари тишина. Фенерът съскаше, около него имаше ореол от кръжащи нощни пеперуди. Дриплът бърже заговори: — Ще ти кажа какво да направиш, когато някой такъв агент ви извика на работа. Чуй! Попитай го колко ще ви плаща. Нека ти напише това на лист хартия. Нека напише. Казвам ви на всички, че ще ви излъжат, ако не направите това.

Собственикът се наведе напред, за да види по-добре окъсания мръсен човек. Той рече студено:

— Ти да не си от бунтарите? Да не си от онези, които дрънкат за права на работниците?

Дрипавият извика:

— Не, кълна се в бога, не съм!

— Много от тях се навъртат тъдява — продължи собственикът. — Само мътят главите на хората. Съвсем ги объркват. Пройдохи — пълно е с такива тъдява. Но не е далеч денят, когато ще ни паднат в ръчичките. До един ще ги изгоним оттук. Ако искаш да работиш —

заповядай. Ако не искаш — върви по дяволите. Но няма да позволим да подстрекават хората.

Дрипавият се изправи.

— Исках да ви предпазя — отново заговори той. — Цяла година измина, докато разбере всичко това. Погребах две деца, погребах и жена си. Нямам сили да ви го разправам. Трябваше да очаквам това, но никой не ме предупреди да внимавам. Няма да ви разправам как децата лежат в палатката с подути коремни и как, станали само кожа и кости, треперят и скимтят като кученца, а аз по цял ден тичам да търся работа. И то каква работа! — извика той. — За чаша брашно, за лъжица мас. А после дойде съдебният лекар. „Причината за смъртта е слабата сърдечна дейност.“ Точно така записа. Да... треперят, а коремите им — подути...

Слушателите, застанали в кръг, бяха притихнали, с полуотворени уста. Те дишаха често, често и не сваляха очи от говорещия.

Дрипавият огледа всички, обърна се и с бързи крачки се отдалечи от верандата. Той веднага се изгуби в мрака, но шумът от неговите тътрещи се крака дълго още се чуваше. По шосето мина кола и фаровете ѝ за миг го осветиха: той вървеше, навел ниско глава, пъхнал ръце в джобовете на черното си сако. Хората, събрали се край верандата, неспокойно зашаваха. Някой каза:

— Е, хайде... стана късно. Време е за сън.

Собственикът рече:

— Вероятно е някакъв безделник. Страшно много такива се скитат по пътищата сега. — И млъкна. После пак опря облегалото на стола си в стената и се почеса по шията.

Том каза:

— Ще отида да се видя с майка, а после ще продължим напред. — Джоудови се дръпнаха настрана от другите.

Бащата рече:

— Ами ако онзи е говорил истината?

Отвърна му проповедникът:

— Разбира се, че е говорил истината. Истината за себе си. Нищо не си измисляше.

— А за нас? — попита Том. — За нас това не е ли също истина?

— Не знам — каза Кейси.

— Не знам — рече бащата.

Те се приближиха до палатката — до прехвърления през едно въже брезент. Вътре беше тъмно и тихо. При приближаването им на земята край входа нещо замърда и се изправи на височината на човешки ръст. Това беше майката, станала да ги посрещне.

— Всички спят — каза тя. — Бабата също заспа. — И като видя Том, уплашено попита:

— Как попадна тук? Благополучно ли свърши всичко?

— Поправихме повредата — отвърна Том. — Можем да продължим с вас.

— Слава на господ-бога! — възкликна майката. — Вече не ме свърта тук. По-скоро да отидем там — сред зеленина, на воля. По-скоро да пристигнем.

Бащата се покашля.

— Но да знаеш какво чух преди малко от един...

Том го хвана за ръката и го стисна да мълчи.

— Да, странни неща каза той — рече Том. — Каза, че много хора тръгнали за натам.

Майката се вираше в тях в тъмнината. Под брезентовия навес се закашля насън и захърка Рути.

— Аз ги измих — каза майката. — За пръв път, откак сме тръгнали, имаме достатъчно вода да се окъпем. Останаха и за вас две кофи. Такава мръсотия е по пътя!

— Всички ли са тук? — попита бащата.

— Всички, освен Кони и Розашарн. Те отидоха да спят на открито. Тя каза, че под брезента ще й е много топло.

Бащата измърмори:

— На тази Розашарн все нещо не е по вкуса й. Много капризна е станала.

— Чака първо дете — рече майката. — И двамата просто треперят над него. И ти беше същият.

— Е, ние тръгваме вече — каза Том. — Ще кривнем от пътя някъде наблизко. Може да не ви забележим, затова си отваряйте добре очите, да не ни задминете. Ще бъдем отдясно.

— Ал остава ли?

— Да. Вместо него ще дойде чичо Джон. Лека нощ, майко.

И те закрачиха през спящия лагер. Край една от палатките с неравен пламък гореше малък огън; една жена наглеждаше котел, в

който вреше закуската за сутринта. Миришеше апетитно на фасул.

— Ех, да можех да похапна малко бобец — шеговито подхвърли Том, минавайки край жената.

Тя се усмихна.

— Още не е готов, иначе щях да ви поканя — рече тя. — Елате утре, но по-раничко.

— Благодаря, мадам — отвърна Том. Той, Кейси и чичо Джон минаха покрай верандата. Фенерът гореше ярко и съскаше, а собственикът все още седеше на стола. Той обърна глава към тях. — Бензинът във фенера е на свършване — каза Том.

— Нищо, след малко ще затварям.

— Париците не се търкалят вече по шосето, а? — рече Том.

Предните крака на стола се опряха в пода.

— Стига си се заяждал! Запомних ти физиономията. И ти си от ония, бунтарите.

— Точно така — отвърна Том. — Аз съм болшевик.

— Много се навъдихте напоследък!

Том се засмя и като излезе от вратата, седна в леката кола. Той взе една буца пръст и я хвърли към фенера. Тримата чуха как буцата удари стената и как собственикът скочи от стола и почна да се взира в мрака. Том запали мотора и изкара автомобила на пътя. Той внимателно се вслушваше в шума на двигателя, вслушваше се да чуе дали не чука. Шосето бягаше като мътно петно пред слабите фарове на колата.

СЕДЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

Колите на преселниците изпълзваха от страничните пътища на шосето, което пресичаше цялата страна, и поемаха на запад. Денем те се движеха натам като буболечки, а когато над пътя се спуснеше мрак, те пак като буболечки се събираха на купчина по-близо до подслон и вода. Хората се гушеха един до друг, защото ги мъчеше чувство на самота и смущение, защото всички бягаха от местата, където ги бе сполетяла печал, тъга и покруса, бягаха на ново място — непознато, тайнствено за тях. Те разговаряха, дяляха съдбата, храната и надеждите си за бъдещето, което ги очакваше там, където отиваха. И ставаше така, че когато някое семейство спираше край вода, а след него спираше на същото място и друго семейство, съблазнено от водата и компанията, там спираше и трето, което виждаше, че тези, които са го изпреварили, са доволни от мястото, на което се намират. И докато слънцето залезе, там се събираха двадесет семейства — двадесет коли.

Вечер се случваха странни неща: двадесетте семейства се превръщаха в едно, децата — в деца на всички. Липсата на домашно огнище се оказваше обща липса, щастливият живот там, на запад — мечта на всички. И ставаше така, че когато се разболееше някое дете, за него се безпокояха всичките двадесет семейства или сто души. И тези сто души пазеха тишина цяла нощ, благоговееха, знаейки, че в еди-коя си палатка една жена ражда, а на утрото тези сто души се радваха на появата на новия човешки живот. Семейството, което предишната нощ бе измъчвано от чувство на самота и страх, ровеше из вещите си да намери подарък за новороденото. Вечер край огъня двадесетте семейства се сливаха в едно. И това общо семейство прерастваше в ядро, което образуваше лагерите, ядро, което съществуваше една вечер или една нощ. И китарата, завита в някое одеяло, се измъкваше оттам, настройваха я и цяла нощ ехтяха песни — песни за народа. Мъжете ги пееха с думи, а жените тананикаха само мелодията.

Всяка нощ този свят се създаваше отново и в него имаше всичко — и дружба, и вражда; в него имаше самохвалковци и страхливци, имаше тихи хора, скромни хора, добри хора. Всяка нощ в него хората влизаха в контакт помежду си, без който не може да съществува нито един свят, и всяка сутрин този свят изчезваше от мястото си като някой пътуващ цирк.

Попадайки в тези светове, които възникваха и се рушаха пред очите им, хората отначало се плашеха, но лека-полека построяването на бивак заедно с много други семейства стана за тях нещо съвсем обикновено. Появиха се водачи, установиха се правила, родиха се закони. И колкото повече тези светове се приближаваха до запад, толкова по-съвършени и благоустроени ставаха те, защото строителите им имаха вече опит зад гърба си.

Семействата научаваха, че съществуват права, които трябва да се бранят: правото на неприкосновеност на собствената палатка; правото да пазиш в сърцето си спомена за черните дни; правото да поговориш, да послушаш; правото да откажеш или приемеш помощта, която ти предлагат, сам да я предложиш или да ти я откажат; правото на сина да ухажва някое момиче и дъщерята да бъде ухажвана; правото на гладния да бъде нахранен; правата на бременните и болните, които стоят по-високо от всички други права.

И семействата научаваха, макар никой да не ги бе учил на това, че някои права носят в себе си зло и трябва да бъдат изкоренявани: правото да нарушиш нечие уединение, да нарушиш тишината, когато целият лагер спи, правото да прелъстяваш или изнасилваш, правото да прелюбодействуваш, крадеш или убиваш. Тези права се унищожаваша, защото в противен случай малките светове не биха могли да просъществуват дори една нощ.

И с постепенното придвижване на светове на запад правилата ставаха закони, макар никой да не беше учил хората на това. Незаконно бе да замърсяваш района на лагера; незаконно бе да замърсяваш водата където и да е; незаконно бе да ядеш хубава, апетитна храна пред гладните и да не им дадеш от нея.

А там, където съществуват закони, съществуват и наказания — наказания със само две степени: кратък, жесток бой или изгонване от лагера; изгонването беше по-тежкото наказание. Защото, щом

нарушиш закона, името и лицето ти са винаги с теб и за теб вече няма място нито в един свят, независимо къде е създаден той.

Обществените устои в тези светове бяха ясно определени и безкомпромисни: всеки беше длъжен да поздрави, когато срещне някого, можеше да живее с жена, ако се движи с нея и се грижи като баща за децата ѝ и ги закриля. Но един мъж не може да има една жена една нощ, а на другата друга, защото ще се превърне в опасност за света.

Семействата се движеха на запад и техниката за построяване на тези светове се усъвършенствуваше, обитателите им се чувствуваха в безопасност; формите на общуване бяха изработени твърдо и всяко семейство знаеше, че спазването на всички правила осигурява покоя и сигурността му.

Органите на властта, водачите, старейшините възникваха съвсем естествено. Умният виждаше, че умът му е нужен при всяко лагеруване; глупавият пък и в лагера си оставаше глупав. И този нощен живот създаваше нещо като застраховка. Човекът, който имаше храна, хранеше гладния и с това сам се застраховаше от глад. И когато умираше дете, край входа на палатката близките му намираха купчина монети, защото детето трябваше поне да се погребе както трябва, щом не е взело от живота нищо друго. Можеш да заровиш направо някой старец, но не и дете.

За построяване на такъв свят местността трябваше да отговаря на определени условия — да има вода, река, поток, извор или дори оставен без надзор водопроводен кран. Освен това мястото трябваше да бъде равно, та на него да се построят палатките, да има малко дърва или клони за огньовете. Ако наблизко имаше и купчина боклук — още по-добре: там можеше да се намерят нужните за лагеруването вещи — кюнец от печка, изкривена автомобилна броня, с която да се заслони огънят от вятъра, консервени кутии — за варене на храната, и съдове за ядене.

Световите възникваха всяка вечер. Хората свръщаха от пътя и почваха да строят лагера с това, което имаха: палатката, сърцето, мозъка.

На утрото палатките се прибираха, брезентите се съваха, прътовете се завързваха за стъпалата на колите, постелите се събираха на едно място, а съдините на друго. И колкото повече семействата се

доближаваха до Запад, толкова повече усвояваха техниката на построяването вечер и на развалянето сутрин, веднага щом съмне; сгънатите палатки се прибираха, а съдините се преброяваха и поставяха обратно в техния сандък. И колкото повече автомобилите приближаваха Запад, толкова повече всеки член на семейството свикваше с мястото си, със задълженията си; всеки член на семейството — и стар, и млад — знаеше мястото си в автомобила; а през късните душни вечери, когато колите спираха в лагера, всеки член знаеше задълженията си и ги изпълняваше, без да чака нечий нареждания: децата събираха клони, носеха вода; мъжете опъваха палатките, снемаха дюшеците; жените готвеха вечерята, хранеха семейството. И всичко това ставаше веднага, без подканване. Семействата, животът на които преди се ограничаваше от стените на дома нощем и от собствената земя денем, сега свикнаха с други граници. И в жарките часове на деня те мълчаливо седяха в колите, движещи се на запад, а нощем се смесваха в лагерите с други семейства.

Те промениха своя живот така, както в цялата вселена може да го промени само човекът. Те вече не бяха земеделци, а преселници. И мислите, плановете, съсредоточеното мълчание, посветени преди на нивята, сега се посвещаваха на пътя, на дългия път, на Запада. Човекът, чиято мисъл преди се ограничаваше в пределите на акрите, сега броеше милите, изминати по тясната лента на бетона. И в неговите мисли, в неговите грижи вече нямаше място за дъжда, за вятъра, за праха и за посевите. Очите следяха гумите, ушите се вслушваха в чукането на мотора, вниманието беше заангажирано с маслото, бензина, тънкия пласт гума между въздуха и пътя. Да се счупи някое зъбно колело, беше цяла трагедия. А водата вечер беше мечта и гаранция, че ще може да се свари вечеря на огъня. Здравето означаваше, че пътят няма да бъде прекъснат по средата; здравето беше необходимост и сила да се достигне предначертаната цел. Волята, устремена напред, изпреварваше преселниците, страховете, които пораждаше по-рано заплахата от наводнение или суша, сега можеше да възникнат само тогава, когато нещо непредвидено прекратеше бавното движение на Запад.

Лагерите вече не се меняха — бяха на разстояние един ден път един от друг.

По шосето някои семейства изпадаха в паника, те пътуваха денем и нощем, спяха в колите, бързаха на Запад, спасявайки се с бягство от пътя, от самото движение. На тях така им се искаше по-скоро да се установят на постоянно място, че не откъсваха очи от шосето и пътуваха, без да дават отдых на тракащите мотори.

Но повечето семейства бързо се приспособиха и влязоха в ритъма на новия живот. И когато слънцето се скриеше зад хоризонта...

Време е да се потърси място за нощуване.

А! Ето напред палатки.

Колата свиваше от пътя и спираше; и тъй като другите семейства бяха спрели тук по-първи, новодошлите трябваше да се държат колкото може по-учтиво. Мъжът, главата на семейството, надникваше от кабината.

Може ли да спрем тук — да прекараме нощта при вас?

Може, разбира се, с удоволствие ще ви приемем. От кой щат сте?

Отдалеч, от Арканзас.

Ей в оная палатка има други арканзасци — четвъртата от края.

Тъй ли?!

И най-важният въпрос: как сте с водата?

На вкус наистина не е добра, но има колкото искаш.

Благодарим ви.

Няма защо.

Но учтивостта се ценеше. Колата тромаво се приближаваше до крайната палатка и спираше. Уморените пътници слизаха от нея, разстъпвайки изтръпналите си крака. Появяваше се нова палатка; децата тръгваха за вода, а по-големите от тях сечаха клони или дърва. Лумваше огън, вареше се или се печеше вечерята. Идваха „по-старите“ жители, питаха кой от кой щат е, понякога излизаше, че „старите“ и „новите“ имат общи познати и дори роднини.

Оклахома ли? Кой окръг?

Чероки^[1].

Аз имам там роднини. Познавате ли Аланови? В този окръг те се срещат на всяка крачка. Ами Уилисови познавате ли?

Да, разбира се.

Образуваха се ново ядро. Здравчът се сгъстяваше, но преди да стане съвсем тъмно, последните семейства, които спираха тук,

успяваха благополучно да се настанят. Разменяха две-три думи с всяко семейство. Това бяха все свои хора, добри хора.

Познавам Аланови още от дете. Саймън Алан, Стария Саймън, имаше разпавии с първата си жена. Тя беше с индианска кръв. Хубава като... като врана кобила.

А синът, Младия Саймън, се ожени за дъщерята на Рудолфови, нали? Да, да! Те отидоха да живеят в Инид и били добре — наистина добре.

Единственият Алан, който се е наредил добре. Има гараж.

Когато кофите бяха напълнени с вода и клоните насечени, децата почваха несмело, плахо да сноват между палатките. Начините, по които те завързваха нови познанства, бяха твърде сложни. Един малчуган се спираше при друг, разглеждаше някой камък, взимаше го от земята, отново го разглеждаше, плюеше на него, почваше да го трие, докато го изчистеше, и накрая другият, неизтърпял, питаше: Какво е това в ръцете ти?

И с престорена небрежност първият отговаряше: А, това ли, нищо. Камък.

Тогава защо го гледаш толкова?

Стори ми се, че в него има злато.

Как разбра това? Златото не блести, то е черно в камъните.

Разбира се, всеки знае.

Обзалагам се, че това не е никакво злато, само ти си мислиш така.

Не, баща ми е намирал толкова злато! Той научи и мен как да го търся.

Ех, да можех да намеря цял слитък! Ти би ли искал да намериш?

Охо-о, и още как! Ще си купя, майка му стара, един такъв голям бонбон, какъвто никога не си виждал.

На мен не ми позволяват да псувам, но аз си псувам.

Аз също. Хайде да вървим на извора.

Момичетата също намираха връстнички и със смущение разказваха за своите успехи, за своите планове за бъдещето. Жените шетаха край огньовете, бързаха да приготвят храна за гладното семейство — свинско; ако парите бяха повечко — свинско, картофи и лук. Питки с повече подправки, свински рибици, пържоли и чер, горчив чай, налян в консервена кутия. Ако парите бяха малко —

пържеха се в говежда лой царевични питки: зачервени на огъня, хрупкави.

Семействата, които имаха доста пари или просто ги пилееха, ядяха консервиран зелен боб, консервирани праскови, купешки хляб и бисквити. Но те трябваше да се крият с храната по палатките си, защото не беше хубаво да ядат такива вкусни неща пред другите. Впрочем децата, които ядяха пържените си питки, подушваха миризмата на топлеция се зелен фасул и жално въздишаха.

Когато свършваше вечерята и съдините биваха измити и изтрити и настъпваше тъмнина, мъжете клякаха един до друг да си поговорят. Те разговаряха за земята, която бяха напуснали. Какво ще бъде занапред, не знаем, казваха те. Провали се нашата страна.

С време всичко ще се оправи, само нас няма да ни има на предишните места.

Може би, мислеха си те, може би сме сгрешили нещо, без да знаем това.

Един ми каза — той е човек, който знае много неща, има достъп до правителството... Та той ми каза, че водата била виновна за това. Ако сме орали напъряко на хоризонталите, а не надлъж, нямало да се подмива и свлича почвата. Кой знае — нямаше време да проверяваме. А трактористите също оряха надлъж. Карат една бразда по цели четири мили и не завиват нито веднъж надясно или наляво.

Мъжете тихо си разказваха за родния дом. Аз си направих малък зимник под вятърната мелница. Държахме там дините, млякото, биехме каймака му. Като влезеш там по пладне в най-големия пек, полъхне те един хлад — чудо работа! Разрежеш диня — толкова студена, че зъбите ти изтръпват. А от цистерната капе вода.

Те си разказваха трагедиите: Имах един брат, Чарли. Косите му бяха жълти като царевица. Беше вече голям. Свиреше на акордеон много хубаво. Един ден, като брануваше в полето, се наведе да се освободи от юздата и изведнъж гледа — гърмяща змия, съска ли, съска! Конете го повлякоха, браната мина през него. Разпори със зъбците си корема му, изскочиха му червата, всичката кожа се смъкна от лицето му... Ах, господи!

Те говореха за бъдещето: Как ли ще бъде там в Калифорния?

На картините всичко изглеждаше прекрасно. Видях една такава — слънце, красота, орехови дървета и ягоди; а зад тях, съвсем наблизко

— на плонка разстояние, — високи планини, покрити със сняг. Просто очи да не откъснеш!

Само да намерим работа, тогава всичко ще се нареди. Зимата там не е студена. Децата няма да измръзнат, докато стигнат до училището. Непременно ще пратя моите да се учат. Аз мога да чета, но нито ми се ще, нито имам навик да върша това.

А понякога някой излизаше от палатката си с китара. Сядаше на сандък край входа ѝ и хората от целия лагер бавно се стичаха към него, сякаш нещо ги притегляше натам. Мнозина дрънкат на китара, но този, изглежда, е по-голям майстор. Ето, слушайте! Акордите са звучни, а мелодията се лее отмерено като леки стъпки. Едрите, мазолести пръсти шареха по струните. Човекът свиреше и хората бавно се стичаха към него от всички краища на лагера. Накрая пръстенът около него се затваряше и той запяваше: „Памукът е десет цента, а месото четирийсет“. Слушателите, заобиколили изпълнителя, тихо пригласяха. Той пееше: „Ах, девойки, защо си стрижете косите?“ И слушателите му пригласяха. Той запяваше: „Напускам стария Тексас“ — мрачна песен, която са пели още преди идването на испанците^[2], само че тогава думите ѝ са били индиански.

И това обединяваше хората, те ставаха едно цяло и в мрака погледите им бяха вгълбени, мислите се носеха назад и тяхната печал беше като отдих, като сън. Китаристът пееше блуса „Макалистър“, а после — за да угоди на по-старите — химна „Господ ме призова при себе си“. Музиката приспиваше децата, те се прибираха в палатките да си легнат, но пеенето звучеше и в сънищата им.

Накрая китаристът ставаше, прозявайки се.

Лека нощ на всички, казваше той.

И му отговаряха с шепот: лека нощ.

И на всеки му се искаше да свири на китара, това е тъй приятно! Хората се прибираха да спят и лагерът стихваше. И над палатките почваха да прелитат кукумявки, в далечината се обаждаха койоти, а поровете — злите, нахални порове — се промъкваха в самия лагер и тършуваха навсякъде за храна.

Нощта отминаваше и веднага щом съмнеше, жените излизаха от палатките, запалваха огньовете и слагаха кафето да се свари. Излизаха и мъжете и тихо разговаряха помежду си в утринната дрезгавина.

Когато прекосиш река Колорадо, отвъд започва пустиня — говореха си те. Навлезеш ли в нея, отваряй си очите на четири. Иначе не можеш се измъкна оттам. Във всеки случай си вземи повечко вода.

Аз ще тръгна през пустинята нощем.

Аз също. Тя може да умори всекиго.

Закуската завършваше бърже, миеха се съдините, разваляха се палатките. Всички бързаха по-скоро да потеглят. И когато слънцето се покажете над хоризонта, на мястото, където бе лагерът, вече нямаше нищо, само тук-таме се валяха останки от нощуването. Но мястото на лагера беше готово да приеме на следната нощ новия свят.

А колите на преселниците като буболечки пълзяха по пътя и тясната лента на бетона се губеше напред в безкрая.

---

[1] *Чероки* — район в Оклахома, наречен на името на коренните му жители, индианците от племето чероки. ↑

[2] *Преди идването на испанците* — първите европейци на територията на Тексас са били испанците (първата половина на XVI в.). Коренно население са индианските племена команчи, апачи и др. Американците се появяват в Тексас в началото на XIX в. През 1845 г. щатът Тексас влиза в САЩ. ↑

ОСЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

Джоудови бавно се движеха на запад из планините на Ню Мексико, край върховете и пирамидалните възвишения на скалистата местност. Те се изкачиха във високата Аризона и през един прорез между канарите погледнаха надолу към Пейнтед Дезърт^[1]. Граничният чиновник ги спря.

— Къде отивате?

— В Калифорния — отговори Том.

— Колко време смятате да стоите в Аризона?

— Само ще преминем през нея.

— Растения карате ли с вас?

— Не.

— Трябва все пак да прегледам багажа.

— Казвам ви, че нямаме никакви растения.

Чиновникът залепи на предното стъкло на камиона малко етикетче.

— Добре. Карайте, но не се задържайте по пътя.

— Нямаме такива намерения.

Те се изкачваха ту по един склон, ту по друг, а по тези склонове растяха ниски криви дървета. Холбрук, Джоузеф, Уинслоу. Оттам нататък дърветата станаха високи и като преодоляваха стръмнините нагоре, двете коли оставяха след себе си кълба дим. И ето, стигнаха Флагстаф — най-високата точка. От Флагстаф пътят започна да слиза надолу, губейки се в далечината, спускайки се от едно плато в друго. Вода рядко се срещаше, трябваше да я купуват по за десет-петнадесет цента галонът. Слънцето изсмукваше всичката влага от сухата, скалиста местност. Напред се очертаваха острите зъбери на планините — западният масив на Аризона. Сега двете семейства се спасяваха с бягство от слънцето и сушата. Те не спаха цяла нощ и навлязоха в планините. Изкачваха се сред зъбести масиви и мътните фарове на двете коли хвърляха трептящи кръгове светлина върху стените от сив камък, издигащи се от двете страни на пътя. Преминаха билото в мрака

и почнаха бавно да се спускат в късната нощ по скалистите дебри на Оутман; а на разсъмване видяха пред себе си река Колорадо. Те достигнаха Топок и постояха до моста, където чиновникът махна етикетчето от предното стъкло. После преминаха моста и се озоваха сред камениста пустиня. И въпреки смъртната умора и утринната жега, която растеше непрекъснато, те спряха.

Бащата извика:

— Пристигнахме... Ето я Калифорния! — Те тъпо гледаха камъните, скалите, блестящи на слънчевите лъчи, и страшните планински масиви на Аризона отвъд реката.

— Пред нас е все пустиня — каза Том. — Трябва да се доберем по-близо до водата и да си починем.

Пътят вървеше успоредно на самата река и към обед колите с прегрети мотори стигнаха Нийдълс, където реката тече бързо сред тръстиките.

Джоудови и Уилсънови приближиха брега и без да слизат от колите, загледаха струящата пред тях бистра вода и зелените тръстики, които бавно се полюляваха във водата. До реката имаше малък лагер — единадесет палатки сред блатната трева. И Том се наведе от прозореца на камиона.

— Нали нямате нищо против да спрем малко тук, а?

Една пълна жена, която переше дрехи в някаква кофа, вдигна глава.

— Това място не е наше, мистър. Ако искате, спрете. После ще дойде някой полицай да ви прегледа багажа. — И тя отново се зае с прането под палецето слънце.

Двете коли спряха на едно свободно място сред блатната трева. Най-напред новодошлите се заеха с палатките: опънаха палатката на Уилсънови и прехвърлиха брезента на Джоудови през въжето.

Уинфийлд и Рути с бавни крачки тръгнаха сред върбите към тръстиките. Рути каза тихо, но произнасяйки ясно всяка дума:

— Калифорния. Ето че пристигнахме точно в самата Калифорния!

Уинфийлд прегъна едно стъбло на тръстика и го пречупи, после захапа мекото бяло стъбло и почна да го дъвче. Двете деца нагазиха във водата и се спряха, когато водата достигна до прасците им.

— Сега ще тръгнем през пустинята — рече Рути.

— А как изглежда тя?

— Не знам. Видях веднъж пустиня на една картина. Навсякъде кости.

— Човешки ли?

— Може би имаше и човешки, но повечето бяха кравешки.

— А ще ги видим ли?

— Може и да ги видим. Не зная. Нали ще пътуваме нощем. Така рече Том. Том казва, че тя ще ни погуби, ако вървим през нея денем.

— Ах, колко приятно хладно! — каза Уинфийлд, като зарови пръсти в пясъка на дъното.

Чу се гласът на майката:

— Рути, Уинфийлд! Елате тук! — Децата се обърнаха и бавно тръгнаха назад, промъквайки се сред тръстиките и върбите.

В лагера беше тихо. Когато двете коли пристигнаха, тук-таме от палатките се подадоха глави и веднага се скриха. Като опънаха палатката и брезента, мъжете се събраха вкупом.

Том каза:

— Ще отида да се окъпя. Първо това, а после ще спя. Е, баба сега е под навеса. Как е тя там?

— Не зная — отвърна бащата. — Спеше, въобще не се е събудила. — Той наведе глава встрани, послушвайки се. Изпод брезентовия навес се разнесе жално мърморене. Майката бързо се мушна там.

— Събудила се е — рече Ной. — А на камиона цяла нощ бълнува. Сигурно се е побъркала.

Том каза:

— Дявол да го вземе! Съсипана е от умора. Ако сега не си почине, няма да я бъде дълго. Е, кой ще дойде с мен? Ще се изкъпя и ще легна да спя на сянка... цял ден ще спя. — Той тръгна към брега и останалите мъже го последваха. Съблякоха се сред върбите, навлязоха във водата и седнаха на дъното. Дълго седяха там, опирайки се с пети в пясъка, за да не ги отнесе течението, и само главите им стърчаха над водата.

— Ех, че е хубаво! — рече Ал. Той гребна шепа пясък от дъното и почна да търка с него тялото си. Те седяха във водата, гледайки остриите планински върхове, наречени Нийдълс^[2], и белите скали на Аризона.

— Нали минахме оттам — сякаш не вярвайки на думите си, каза бащата.

Чичо Джон гмурна глава под водата.

— Да, минахме и пристигнахме тук. Ето я Калифорния. А не виждам никаква особена благодат.

— Трябва да преминем и тази пустиня — забеляза Том. — Страшна била, казват, дяволите да я вземат.

Ной попита:

— Довечера ли ще продължим?

— Как мислиш, татко? — попита Том.

— Не знам. Малко почивка ще е полезна за всички, особено за бабата. А, от друга страна, няма да е зле час по-скоро да преминем тая пустиня и да започнем работа. Останаха ни само четирийсет долара. Ще бъда по-спокоен, когато всички се наредим на работа и почнем да изкарваме по малко парици.

Те седяха в реката, усещайки бързия напор на течението. Проповедникът протегна ръка над водата. Телата на всички бяха бели, освен китките на ръцете, лицата и триъгълника на врата. Всички грижливо се търкаха с пясък.

Ной лениво продума:

— Бих искал да остана тук завинаги. Да лежа ей така и да не зная ни глад, ни грижа. Да лежа, додето съм жив, във водата и да се изтягам в калта като прасна свиня.

А Том, който гледаше острите върхове отвъд реката, каза:

— Такива планини не бях виждал досега. Страшни места. Приличат на скелет. Ще стигнем ли някога там, където хората живеят истински живот, а не воюват с камъни и скали? На картините страната е равна, зелена, навсякъде бели къщи, както казва майка. Много ѝ се ще да си имаме една бяла къща. А аз вече мисля, че такава страна изобщо не съществува. Има я само по картините.

Бащата рече:

— Почакай! Ще пристигнем в Калифорния и тогава ще видиш красивата страна.

— Чудак си ти, татко! Та нали сме вече в Калифорния!

Един възрастен мъж и едно момче — и двамата с панталони и мокри от пот сини ризи — се показаха сред върбите и погледнаха към голите. Те извикаха:

— Може ли да се плува?

— Не знам — отговори Том. — Никой не е опитвал. Ала да се поседи на дъното, е приятно.

— Ще ни пуснете ли при вас?

— Реката не е наша. Но все пак ще ви сторим местенце.

Те свалиха панталоните и ризите си и нагазиха във водата. Прахът покриваше краката им до коленете, стъпалата им бяха побелели и омекнали от потта. Бавно се потопиха във водата, лениво търкайки с длани бедрата си. Това бяха баща и син, и двамата почервенели от слънцето. Те пръхтяха и пъшкаха във водата.

Бащата на Том учтиво попита:

— На запад ли отивате?

— Не. Връщаме се оттам. Отиваме си в къщи. На запад не ни провървя.

— А какво е това „в къщи“, къде живеете? — попита Том.

— В Панхандъл^[3], недалеч от Пампа.

Бащата каза:

— Значи, там може да живеете добре.

— Не. Но там дори да умрем от глад, ще умрем при свои хора. А да гладуваме и да чувствуваме, че всички ни мразят — не искаме.

Бащата рече:

— И друг един ни каза това. Защо ви мразеха?

— Кой ги знае. — Възрастният мъж гребна с шепа вода и почна да мие главата си, като сумтеше и гълголеше. От косата му потекоха по шията струи мръсна вода.

— И все пак ще ми бъде интересно да чуя нещо повече за това — рече бащата.

— И аз — подкрепи го Том. — Защо онези хора на Запад ви мразеха?

Мъжът погледна втренчено Том.

— Вие на запад ли отивате?

— На запад.

— И в Калифорния никога не сте били, така ли?

— Не, не сме били.

— Тогавя няма защо да ме питате. Идете там, сами ще видите.

— Добре — каза Том, — но все пак е интересно да знаеш къде отиваш.

— Е, щом непременно искате да знаете, ще ви разкажа. Сам аз съм питал други хора и съм мислил за това. Страната е хубава. Само че отдавна са ограбили богатствата ѝ. Ще минете първо през пустинята, а отвъд нея е Бейкърсвил. Околностите му са толкова красиви, че просто не можеш да откъснеш очи — градини, лозя. В целия свят няма друга такава страна. Ще продължите по-нататък — местата са равни, хубави, водата е на не по-дълбоко от трийсет стъпки. И цялата тази земя е на „Поземлената и говедовъдна компания“ — не можеш да получиш нито късче от нея. Ако компанията не иска да обработва земята, земята ще си остане необработена. Ала опитай се само да засееш там малко царевица и ще отидеш в затвора.

— Хубава земя ли казваш? И нищо не сеят на нея?

— Да, да! Хубава земя, но не сеят! Е, като я гледаш, разбира се, ще те хване яд. Но почакай, още нищо не си видял. Обърни внимание с какви очи те гледат хората. Гледат те, а на лицето им сякаш пише: „Мразя те, кучи сине!“ Ще си имате разпавии с шерифите, те ще ви гонят от място на място. Спреш да починеш край пътя — не, продължавай напред. Там на лицето на всекиго пише как те мрази той. А досещате ли се защо? Мразят те, защото се страхуват. Те знаят: щом гладният няма хляб, той ще открадне. Те знаят: грехота е да се държи земята на угар, могат за това да ти я вземат. Но какво съм седнал да ви разпавям! Вас още никой не е наричал „оки“, нали?

Том попита:

— Оки ли? Какво значи това?

— По-рано значеше оклахомец. А сега просто „мръсен кучи син“. Оки, несретник — това е все едно и също нещо. Сама по себе си тази дума нищо не значи, ала работата е в това какво влагат в нея. А нима може всичко да се опише! Трябва самият ти да бъдеш там. Казват, че такива като нас там станали вече триста хиляди... и живеели като свине, защото в Калифорния всяко нещо си има собственик. Нищо не е останало без собственик. И тези собственици така се държат здраво за имотите си, че са готови да те убият за тях. Треперят от страх, затова са зли. Трябва да видите всичко със собствените си очи. Сами да чуете всичко. Страната е просто градина, но хората са неприветливи, лоши. Те от страх са готови един друг да се изядат.

Том седеше, гледайки във водата, и ровеше с пети пясъка.

— Е, ако поработиш и посъбереш някоя и друга пара, ще можеш ли все пак да си купиш малко земица?

Възрастният мъж се засмя и погледна момчето си, лицето на което просия от тържествуваща усмивка. Тогава той каза:

— Хич не се надявайте на постоянна работа. Всеки ден ще се мъчите за къшей хляб. И ще работите с хора, които ви гледат изпод вежди. Ще отидете да берете памук, ще ви се стори, че кантарът не мери вярно. Кантарите са различни — едни верни, други — неверни. А на вас ще ви се струва, че те навсякъде са мошенически. И нищо няма да можете да направите срещу това.

Бащата бавно изрече:

— Значи... там не е толкова хубаво?

— Не, защото, хубаво е... всичко радва окото. Но ползата от цялата тази красота е малка. Да кажем, гледаш портокалова градина — цяла горичка, а из нея се разхожда човек с пушка. Ако посегнеш да откъснеш само един-едничък портокал, човекът ще те застреля — има такова право. А край брега на океана има друг един, на когото земята е цял милион акра. И печата нещо — вестници ли, какво ли...

Кейси бързо се обърна към говорещия.

— Един милион акра?! Какво, за бога, прави с толкова много земя?

— Кой го знае. Просто я притежава. Има и добитък. На всяка крачка е сложил охрана, никого не пускат. А сам той се разхожда насам-натам с брониран автомобил. Видях негови портрети. Един такъв дебел, загладил косъма, с малки зли очички и уста като магарешко дупе. Страх го е някой да не го утрепе. Има цял милион акра земя, а се плаши да не умре.

Кейси отново попита:

— За какъв дявол му е толкова много земя? Какво ще прави с нея?

Възрастният мъж измъкна побелелите си, сбръчкани ръце от водата, протегна ги напред, захапа долната си устна и наклони встрани глава.

— Кой го знае. Сигурно е побъркан. По всичко си личи. И на портрета. Очите му едни такива потъмнели. И зли.

— Казваш, че се страхувал да не умре — рече Кейси.

— Да, така чух да разправят.

— Страх го е да не отиде в ада ли?

— Не знам. Просто го било страх.

— Та това живот ли е! — рече бащата. — Сигурно никак не му е весело.

— А дядо не го беше страх — каза Том. — За него най-весело беше, когато всеки момент можеха да го претрепят. Една нощ тръгна със свой приятел на лов за индианци. Останаха по чудо живи, но се повеселиха, колкото им душа иска.

Кейси забеляза:

— Така е, изглежда, винаги. Когато човек живее весело, животът му е радостен и хич не го е грижа за нищо. А такива като на портрета — самотни, стари и отчаяни — се страхуват да не умрат.

Бащата попита:

— Как може да се отчаеш, като имаш милион акра земя?

Проповедникът се усмихна, ала изглеждаше озадачен. Той плесна с ръка по водата, за да прогони един воден бръмбар.

— Ако толкова много земя му трябва, за да почувствува богатството си, значи, душата му е бедна и никакви милиони няма да му помогнат. Затова може би той се е отчаял от всичко — чувствува, че няма никакво богатство... онова богатство, каквото притежаваше мисис Уилсън, когато дядото умираше в нейната палатка. Не мислете, че ви държа проповед, но ако човек гледа цял живот да мъкне богатства в леговището си като прерийно куче, не може в края на краищата да не се отчае. — Кейси се ухили. — И все пак думите ми прозвучаха като проповед.

Слънцето беше почнало да пече немилостиво. Бащата каза:

— Не е зле целите да се скрием под водата. Иначе здравата ще ни изгори това слънце. — И той се натопи чак до брадата в бавно течащата вода. — А ако не те е страх от работа, тогава?

Възрастният мъж изправи гръб и го погледна.

— Говоря само за онова, което знам, приятелю. Може, като пристигнете и намерите веднага постоянна работа, да изляза лъжец. А може и да не намерите работа и да кажете, че не съм ви предупредил. Ще ви река само това: хората там са повечето бедни. — Той легна във водата и добави: — А всичко не можеш да знаеш.

Бащата погледна чичо Джон.

— Ти винаги си бил мълчалив, а откак сме на път, две думи не съм чул от устата ти. Казвай, какво мислиш за това?

Чичо Джон се намръщи.

— Нищо не мисля. Отиваме там, нали? И каквото и да ни приказват, няма да ни възпре. Щом сме тръгнали, ще вървим дотам. Ако намерим работа, ще работим, ако пък не намерим, ще седнем на задниците си. От приказки като тези ползата е малка.

Том се отпусна назад, напълни устата си с вода, изхвърли я във въздуха като фонтан и се изсмя.

— Чичо Джон не говори много, ала казва все умни неща. Да, точно тъй! Все умни неща казва. Тази нощ ще продължим, нали, татко?

— Ще продължим. Щом сме тръгнали, ще продължим.

— Тогава ще отида в ей онези храсти да си поспя. — Том стана и закрачи из водата към пясъчния бряг. Той навлече върху мокрото си тяло ризата и панталона, мръщейки се при допира на напечените от слънцето дрехи. Останалите го последваха.

Бащата и синът, които продължаваха да стоят във водата, гледаха след Джоудови. И момчето каза:

— Бих желал да ги видя след шест месеца. Господи, как ли ще се чувствуват!

Баща му изтри с показалец краищата на очите си.

— Не трябваше да им казвам такива работи — рече той. — Но какво да правя, човек винаги иска да излезе умен, да поучава другите.

— За бога, какво говориш, татко! Та нали те сами те попитаха.

— Да, прав си. Но ти чу какво каза онзи човек, нищо няма да ги възпре. Тъй че моите думи няма да променят решението им, само ще ги огорчат преждевременно.

Том отиде сред върбите и като си избра едно сенчесто място, легна на земята. Ной го следваше по петите.

— Ей тука ще си поспя — каза Том.

— Том!

— Какво?

— Том, няма да продължа с вас. Том се надигна.

— Какво искаш да кажеш с това?

— Не ми се иска да напусна тази река. Ще тръгна по течението й.

— Какво, да не си пощурял? — рече Том.

— Ще си направя въдица. Ще ловя риба. Край такава река няма да умра от глад.

Том каза:

— А семейството? А майка?

— Какво да правя? Не мога да се разделя с тази река. — Силно раздалечените очи на Ной бяха полузатворени. — Ти знаеш, Том, аз от никого не се оплаквам — към мен всички са били добри. Но не се радвам на истинска обич.

— Съвсем си се побъркал.

— Не съм се побъркал. Всичко разбирам. Разбирам, че ме съжеляват. Но... не, няма да дойда с вас. Кажете това на майка, Том.

— Слушай... — започна Том.

— Не. Безполезно е да ме увещаваши. Бях вече в тази вода. И за нищо на света няма да се разделя с нея. Сега, Том, ще тръгна надолу по реката. Ще си ловя риба или нещо друго, но няма да се разделя с реката. Не мога. — И той се измъкна обратно изпод сводестите върбови клони. — Кажете това на майка. — И Ной пое към реката.

Том го последва до брега.

— Слушай, глупако...

— Няма смисъл да ме спираш — каза Ной. — И на мен ми е мъчно, но няма какво да се прави. Трябва да го сторя. — Той рязко се обърна и закрачи по брега. Том понечи да тръгне след него, ала се спря. Той видя как Ной изчезна сред храсталака и после се показа отново, следвайки завоя на брега. Ной ставаше все по-малък и по-малък и накрая върбите съвсем го скриха от очи. Том свали каскета си и се почеса по врата. После се върна пак в сянката и легна да спи.

На дюшека под брезента, прехвърлен през въжетото, лежеше бабата, а до нея седеше майката. Въздухът там беше непоносимо горещ, бърмчаха мухи. Бабата лежеше гола, завита с дълго парче розова завеса. Тя неспокойно въртеше глава, бърбореше нещо, дишаше трудно. Майката седеше на земята край нея и гонейки мухите с парче

картон, облъхваше със струя горещ въздух изопнатото старческо лице. Роуз от Шарън седеше от другата страна и не сваляше очи от майка си.

Бабата повелително извика:

— Уил! Уил! Ела тук, Уил! — Очите ѝ се отвориха и злобно се озърнаха. — Кажете му да дойде тук — рече тя. — Иначе ще го хвана. И ще му оскубя косата. — Тя затвори очи, заклати глава назад-напред и хрипливо забърбори. Майката продължаваше да ѝ вее с картона.

Роуз от Шарън погледна безпомощно старицата и тихо каза:

— Много е болна, горката.

Майката вдигна към нея очи. Погледът ѝ беше търпелив, но челото ѝ беше напрегнато, сбръчкано. Тя непрекъснато вееше с картона, гонейки мухите.

— Когато човек е млад, Розашарн, онова, което му се случи, има за него особено значение, отделно от всичко друго. И го кара да изпитва тъга. Зная това, Розашарн, помня го. — Устните ѝ изрекоха с любов името на дъщерята. — Ти ще имаш дете, Розашарн, и когато наближи този ден, ще се чувствуваш тъжна и сякаш сама в света. Ще ти бъде болно, Розашарн, и тази болка ще бъде само твоя, както ей тази палатка е сама в света. — Майката силно махна с картона и една голяма синя муха направи два кръга под брезента и със силно бръмчене се озова във сред ослепителната слънчева светлина. Майката продължи: — Идва такава време, когато жената свързва смъртта на един човек със смъртта на всички други и раждането на едно дете с раждането на всички други. Раждането и смъртта са като две половини на едно и също нещо. И тогава нещата няма да ти се струват вече тъжни. Тогава няма тъй трудно да понасяш болките, Розашарн, защото ще боли не само теб, а и другите... Искан ми се да ти разкажа това както трябва, ала не мога. — И гласът на майката беше тъй благ, в него имаше толкова любов, че в очите на Роуз от Шарън натезаха сълзи, затекоха по лицето ѝ и замрежиха погледа ѝ.

— Повей малко на баба си — рече майката и подаде на дъщеря си картона. — От това ѝ става по-леко. Да... иска ми се всичко да ти обясня, ала не мога.

Бабата смръщи вежди над затворените си очи и замуча:

— Уил! Пак си се изцапал! Кога ще те видя чист! — Малките ѝ сбръчкани пръсти се повдигнаха и почесаха бузата ѝ. Една червена мравка полази от завесата по сбръчканата отпусната кожа на старата

жена. Майката бърже протегна ръка, хвана мравката, смачка я и изтри пръсти в роклята си.

Роуз от Шарън вееше с картоната. Тя вдигна очи към майка си.

— Тя... — И без да довърши, млъкна, сякаш думата бе опарила устата ѝ.

— Уил, изтрий си краката, мръсно свинче такова! — извика бабата.

Майката каза:

— Не знам. Може да оцелее, ако я закараме, където не е тъй горещо... Не се тревожи, Розашарн. Дишай си спокойно, волно.

Една едра жена със скъсана черна рокля надникна под навеса. Очите ѝ бяха мътни, погледът блуждаещ, повехналата кожа на бузите висеше на гънки. Устата ѝ беше полуотворена и горната устна висеше като завеса над зъбите, а изпод долната устна, която се беше прегънала навън от тежестта си, се показваше венецът.

— Здравейте, мадам — каза тя. — Добрутро и слава на господ-бога.

Майката се обърна.

— Добрутро — отвърна тя.

— Жената се вмъкна под брезента и се наведе над бабата.

— Чухме, че във вашето семейство една душа ще се възнесе при бога. Да се свети името му!

Лицето на майката стана сурово, погледът — напрегнат.

— Тя е уморена, нищо друго. Много горещо беше по пътя. Просто се измъчи. Като си почине, всичко ще бъде наред.

Жената се наведе до самото лице на бабата, сякаш да го помирише. После погледна майката и бързо закима — бузите и устните ѝ се затресоха.

— Чистата ѝ душа ще се пресели при Исуса — каза тя.

Майката викна:

— Защо лъжеш!

Жената отново закима, но сега по-бавно, и сложи ръка върху челото на бабата. Майката посегна да махне тази ръка, но се възпря.

— Вярно е, сестро, вярно — рече жената. — В нашата палатка сме шест души и всички сме осенени от милостта божия. Ще отида да ги извикам и ще се съберем да се помолим, ще възславим бога. Всички сме йеховисти. Шест души, заедно с мен. Сега ще ги извикам.

Майката възрази твърдо:

— Не... не. Не бива, бабата е изморена. Тя няма да може да стане да се моли.

— Няма да може да се моли? Няма да може да вдъхне свежото дихание на господата? Защо говориш така, сестро?

Майката отвърна:

— Не. Тук не може. Тя е много изморена.

Жената с укор погледна майката.

— Неверующа ли сте, мадам?

— Не, ние сме набожни хора — отговори майката. — Но бабата е уморена. Пътувахме цяла нощ. Не искаме да ви безпокоим.

— Какво ти безпокойство? А дори да е така, ние сме готови да направим всичко за една душа, стремяща се към Непорочния агнец.

Майката се изправи на колене.

— Благодаря — студено каза тя. — Не искаме молитвеното събрание да стане в нашата палатка.

Жената дълго я гледа.

— А ние пък няма да пуснем една сестра во Христe без молитва. Молитвеното събрание ще бъде в нашата палатка, мадам. И да прости бог коравосърдечието ви.

Майката се наведе отново, погледна бабата и лицето ѝ остана напрегнато и сурово.

— Тя е изморена — рече майката. — Просто е изморена. — Бабата люшкеше глава назад-напред и бърбореше нещо неразбрано.

Жената с надменно изражение напусна навеса. Майката не откъсваше очи от лицето на старицата.

Роуз от Шарън вееше с картона, раздвижвайки горещия въздух. Тя каза:

— Майко!

— Какво?

— Защо не им позволи да се помолят!

— Сама не знам — отвърна майката. — Йеховистите са добри хора. Те вият и скачат за славата божия. Не знам... Ей тъй, просто ми текна нещо. Сега не бих могла да понеса това. Няма да ми стигнат силите.

Нейде наблизко се чу монотонно пеене. Думите на молитвата не можеха да се разберат. Гласът ту затихваше, ту се засилваше и при

всяко засилване ставаше все по-висок. И ето в паузата встъпиха ответните гласове и тогава първият глас зазвуча тържествено и властно. Отново пауза и отново проточено подемане. Фразите на молитвата ставаха все по-кратки, все по-отсечени, като команди, а в ответните гласове прозвучаха жални нотки. Ритъмът на пеенето стана по-напрегнат. Гласовете — мъжки и женски — звучаха в унисон, но ето че един женски глас се превърна в ужасен вик, див и яростен като вик на животно; един контраалт го поде — отсечено, като лай на куче, и някакъв тенор зави на височините като вълк. Думите на молитвата станаха съвсем нестройни и преминаха в рев и тъпчене с крака. По тялото на майката полазиха тръпки. Роуз от Шарън дишаше тежко и задъхано, а ревят не стихваше и ти се струваше, че след миг дробовете на тези хора няма да издържат голямото напрежение.

Майката каза:

— Не мога да ги слушам. Какво става с мен?

Един висок глас се превърна от вик в истеричен писък, като повлечен вой на хиена, тропането стана по-силно. Гласовете стихваха, пресекваха и накрая целият хор избухна в ридания, в хрипливи стонове; към тропота се прибави и шумът от удари по телата, сетне стоновите преминаха в тихо скимтене, сякаш кученца скимтяха край своя съд с храна.

Роуз от Шарън тихо хлипаше. Бабата изрита завесата от краката си, които приличаха на сиви чворести пръчки. И тя заскимтя като кученце. Майката отново зави краката ѝ. И тогава бабата дълбоко въздъхна, дъхът ѝ стана по-спокоен и лек, затворените клепачи вече не потрепваха. Тя заспа дълбоко и полуотвори уста, хъркаше. Жалното скимтене на йеховистите ставаше все по-тихо и по-тихо и накрая съвсем замря.

Роуз от Шарън вдигна към майка си замъглените си от сълзи очи.

— Помогна ѝ — рече тя. — Помогна на баба. Заспа.

Майката седеше, навела глава. Беше я срам.

— Може би незаслужено обидих добрите хора. Бабата спи.

— Иди при нашия проповедник, той ще ти прости греха — каза Роуз от Шарън.

— Ще отида... само че той не е като другите. Може вината да е негова, дете не позволих на хората да се помолят тук. Нашият проповедник мисли така: каквото и да правят хората, все е хубаво. —

Майката погледна ръцете си и рече: — Трябва да поспим, Розашарн. Щом ще тръгваме нощес, трябва да поспим. — И тя се опъна на земята до дюшека.

Роуз от Шарън попита:

— Ами аз... нали трябва да вез на баба?

— Тя сега спи. Легни да поспиш и ти.

— Къде ли е отишъл Кони? — жално продума младата жена. —

Отдавна не съм го зървала тъдява.

Майката прошепна:

— Ш-шт! Лягай да спиш.

— Майко, Кони ще учи вечер, за да се издигне.

— Да, да. Разправяла си ми вече това. Лягай да спиш.

Роуз от Шарън легна на края на дюшека, върху който спеше бабата.

— Кони има сега нов план. Той все мисли за това. Като свърши електрокурса, ще си отвори собствена работилница и можеш ли да се сетиш какво ще си имаме?

— Какво?

— Лед... много лед. Ще си имаме хладилник. Пълен с лед. В него нищо няма да се разваля.

— Кони все ще измисли нещо — каза майката със смях. — Хайде, спи сега.

Роуз от Шарън затвори очи. Майката се обърна по гръб и тури ръце под главата си. Тя се вслушваше в дишането на бабата и на дъщеря си. Махна с ръка, за да пропъди една муха от челото си. Лагерът бе притихнал в адската жегата и звуците, които се носеха от напечената трева — песента на щурците и бръмченето на мухите, — се сливаха с тишината, без да я нарушават. Майката въздъхна дълбоко, прозя се и затвори очи. И в полудрямка чу приближаващи се стъпки, но се събуди едва когато прозвуча мъжки глас:

— Има ли някой тук?

Майката бърже стана. На входа се бе надвесил един мургав мъж и надничаше вътре. Той носеше цели обувки и панталон и риза със защитен цвят, на раменете си имаше еполети. На широкия му кожен колан висеше пистолет в кобур, а отляво на гърдите беше закачена голяма сребърна звезда. Полицаят бе килнал фуражката си с меко дъно.

Той барабанеше с пръсти по здраво опънатия брезент, който кънтеше като тъпан.

— Има ли някой тук? — попита отново полицаят.

Майката отговори:

— Какво искате, мистър?

— Какво мислите, че искам? Искам да зная кой е тук.

— Е добре, само трима души. Аз, една баба и дъщеря ми.

— Къде са мъжете ви?

— Отидоха да се измият. Пътувахме цяла нощ.

— Откъде сте?

— От Салисо, Оклахома.

— Не може да стоите тук.

— Мислим да тръгваме нощес и да прекосим пустинята, мистър.

— И добре ще направите. Ако утре до това време не сте се махнали, ще ви пратя в затвора. Не искаме никой да се задържа тук.

Лицето на майката потъмня от гняв. Тя бавно се изправи на крака. Приблужи се до сандъка със съдините и измъкна оттам един чугунен тиган.

— Мистър — рече тя, — ти имаш униформа и револвер. Такива като теб в нашия край не смеят много-много да надигат глас. — И тя пристъпи към него с тигана. Той откопча кобура. — Хайде, стреляй — каза майката. — Жените можеш да плашиш само. Добре, че мъжете не са тук. На кайма ще те направят. В нашия край такива като теб си държат езика зад зъбите.

Мъжът отстъпи две крачки назад.

— Да, но сега не сте във вашия край. Сега сте в Калифорния и ние не искаме тук да се задържат разни оки.

Майката се спря. Тя объркано загледа полицая.

— Оки ли? — каза тихо тя. — Оки?

— Да, оки! И ако, като дойда утре, сте още тук, ще ви натикам в затвора. — Той се обърна, приблужи се до съседната палатка и пак забарабани с пръсти по брезента.

— Има ли някой тук? — попита той.

Майката бавно се прибра под навеса. Тя сложи обратно тигана в сандъка. И бавно се отпусна на земята. Роуз от Шарън тайно я наблюдаваше. И когато видя лицето на майка си нервно да потрепва, тя затвори очи и се престори, че спи.

Слънцето се спусна по-ниско, но горещината не намаляваше. Том се събуди под върбите и почувствува, че устата му е засъхнала, тялото му цялото е в пот, а главата му тежи. Той бавно стана и тръгна към брега. Там съблече бърже панталона и ризата си и влезе в реката. Веднага щом се потопи във водата, жаждата му изчезна. Той легна в една плитчина. Течението леко го полюляваше. Том се опря с лакти в пясъчното дъно, гледайки пръстите на краката си, които стърчаха от водата.

Едно бледичко, слабичко момче изпълзя като животинче от тръстиките и бързо се съблече. То се гмурна в реката като воден плъх и пак като воден плъх заплува, оставяйки на повърхността само носа и очите си. И изведнъж момчето видя главата на Том, видя, че Том го гледа. То заряза играта си и седна на дъното. Том каза:

— Здравей!

— Здравсти!

— Воден плъх ли имитираш?

— Да. — Момчето заотстъпва лека-полека към брега с предпазливостта на невестулка; после подскочи, събра бърже дрехите си и се изгуби сред върбите.

Том тихо се изсмя и в този миг чу да го викат с все сила: „Том! Том!“ Той седна във водата и изсвири през зъби — оглушително изсвирване с вариация накрая. Клоните на върбите се размърдаха и из тях изскочи Рути.

— Майка те вика — каза тя. — Върви по-скоро.

— Ей сега. — Той стана и закрочи през водата към брега, а Рути с учудване и любопитство загледа голото му тяло.

Като забеляза, че тя го гледа, Том рече:

— Хайде, да те няма. Махай се! — И Рути избяга. Том чу как тя с развълнуван глас, без да се спре, вика Уинфийлд. Той облече горещите дрехи върху студеното си, мокро тяло и тръгна бавно през върбите към палатката.

Майката бе запалила огън от сухи върбови клони и топлеше на него вода в едно котле. Тя видя Том и веднага изпита облекчение.

— Е, майко, какво има? — попита Том.

— Страхувах се за теб — отвърна тя. — Идва един полицаи. Каза, че не можем да останем тук. Страх ме беше да не те срещне. Страх ме беше да не се сбиеш с него, ако ти каже нещо.

Том рече:

— Защо ще се бия с него?

Майката се усмихна.

— Защото... той говореше такива едни работи... самата аз едва не го ударих.

Том грубо и непринудено сграбчи ръката ѝ, разтърси я и се изсмя. После седна на земята, като продължаваше да се смее.

— Божичко, майко! Преди ти беше добра. Какво е станало с теб?

Тя сериозно погледна сина си.

— Не знам, Том.

— Отначало ти ни се заканваше с оня крик, а сега едва не си набила някакъв полицаи. — Том тихо се разсмя, протегна ръка и нежно потупа майка си по голото стъпало. — Същинска вещица си станала — каза той.

— Том.

— Да!

Тя дълго се колеба.

— Том, ей този полицаи... ни нарече... оки. Каза: „Ние не искаме тук да се задържат разни оки.“

Том следеше с внимателен поглед майка си, ръката му все още нежно лежеше върху босото ѝ стъпало.

— Един човек ми каза за това — рече той. — Знам го вече. — Той замълча. — Майко, според теб аз лош човек ли съм? Трябваше ли да бъда затворен и да стоя толкова време там?

— Не — отговори тя. — Предизвикаха те и ти уби... Не. Защо ме питаш?

— Просто ей тъй. Щях хубаво да натупам този полицаи.

Майката се усмихна доволна.

— Може би не трябваше да те питам това, защото и аз самата едва не го ударих с тигана.

— Майко, а защо не можем да останем тук?

— Той каза само това — ние не искаме тук да се задържат разни оки. Ако, казва, и утре ви видя тук, ще ви тикна в затвора.

— Ние не сме свикнали да играем по гайдата им.

— Така му отвърнах и аз. А той каза, че не сме си били в нашия край. Вие сте в Калифорния, казва. Тук те, изглежда, каквото си искат, това си правят.

Том рече смутено:

— Майко, искам да ти съобщя нещо. Ной... тръгна надолу.

Майката не разбра веднага думите му.

— Защо? — тихо попита тя.

— Кой го знае. Казва, че така било по-добре. Бил решил да остане край тази река и ме помоли да ти съобщя това.

— А какво ще яде? — попита тя.

— Не знам. Каза, че ще си лови риба.

Майката дълго мълча.

— Семейството се разпада — най-сетне продума тя. — Не знам... Нищо не мога да измисля. Нямам вече сили.

Том неуверено каза:

— Той няма да бъде зле, майко. Винаги е бил такъв един особен.

Майката хвърли смутен поглед към реката.

— Просто нищо не мога да измисля.

Том погледна редицата палатки и край една от тях забеляза Рути и Уинфийлд, които благоприлично разговаряха с някого. Рути стоеше, мачкайки с пръсти роклята си, а Уинфийлд ровеше с босия си крак земята. Том извика:

— Ей, Рути! — Момичето вдигна глава, видя кой го вика и затича към своята палатка, последвано от Уинфийлд. Том каза: — Тичай да извикаш нашите. Те спят под върбите. Да дойдат тук. А ти, Уинфийлд, върви при Уилсънови и им кажи, че скоро ще тръгваме. — Децата тозчас хукнаха да изпълнят поръчката му.

Том попита:

— А как е баба?

— Днес спа. Мисля, че е по-добре. Още спи.

— Хубаво. А колко месо ни остана?

— Малко. Четвърт свиня.

— Тогава трябва да напълним другото каче с вода. Ще вземем водата с нас. — Те чува откъм върбите пискливия глас на Рути, която

викаше мъжете.

Майката тикна по-навътре в огъня клоните и пламъците се издигнаха чак до черното котле. Тя каза:

— Да даде бог по-скоро да си отдъхнем! Да даде господ по-скоро да си намерим хубаво място!

Слънцето слезе по-ниско над неравната линия на хълмовете на запад. Водата в котлето буйно вреше. Майката се вмъкна под брезентовия навес и се върна оттам с пълна престилка картофи. Тя ги изсипа във врящата вода.

— Да даде бог по-скоро да можем да си изперем дрехите! Никога не сме ходили толкова мръсни. Даже не мия картофите, преди да ги варя. Чудя се защо! Сякаш сме станали съвсем други.

Мъжете се показаха сред върбите; очите им бяха подути, а лицата червени и подпухнали от дневния сън.

Бащата попита:

— Какво има?

— Трябва да тръгваме — отговори Том. — Един полицаи иска това, гони ни оттук. И защо ще стоим повече на това място? Ще тръгнем по-рано, така може наведнъж да преминем пустинята. Имаме още към триста мили път.

Бащата рече:

— Мислех, че тук ще си починем както трябва.

— Не бива, татко. Трябва да продължим напред — каза Том. — Ной няма да дойде с нас. Той тръгна надолу по реката.

— Няма ли да дойде? Какво, глупакът му с глупак, е намислил? — И бащата се изсекна. — Мой грях — каза унило той. — Ной е грях, който ми тежи цял живот.

— Недей приказва така.

— Няма — рече бащата. — И не бих могъл — страшен грях.

— Трябва да се стягаме вече за път — каза Том.

Уилсън, който се бе приближил, чу последните му думи.

— Ние не можем да тръгнем с вас — рече той. — Сейри е съвсем изнемоощяла. Трябва да си отпочине. Иначе няма да види края на тази пустиня.

Изслушаха го мълчаливо, сетне пръв заговори Том:

— Полицаят се заканва да прати всички ни в затвора, ако останем тук до утре.

Уилсън поклати глава. Очите му бяха сякаш от стъкло, мургавата кожа бе побледняла.

— Какво да правим? Сейри не може да пътува. Пък щом ще ни затварят, да ни затварят. Сейри трябва да си почине, да събере сили.

Бащата каза:

— Ако искате, да ви почакаме?

— Не — отговори Уилсън. — Вие и без това направихте много за нас. А да оставате тук, не бива. Продължете напред, там ще получите работа. Не искаме да ви задържаме.

Бащата развълнувано продума:

— Та вие нямате нищо!

Уилсън се усмихна.

— Когато се срещнахме, също няхахме нищо. Това не ви засяга. И не спорете с мен, защото мога и да се разсърдя. Стягайте се и заминавайте, иначе ще се разсърдя.

Майката кимна на бащата да я последва под брезентовия навес и там тихо му каза нещо.

Уилсън се обърна към Кейси:

— Сейри те моли да я навестиш.

— Добре — рече проповедникът. Той се приближи до малката сива палатка на Уилсънови, отметна краищата ѝ и влезе вътре.

В палатката беше тъмно и душно. Той видя в ъгъла един дюшек, а останалите вещи се валяха безразборно на земята, тъй както бяха стоварени сутринта от камиона. Сейри лежеше на дюшека с широко отворени, блестящи очи. Кейси се спря и наведе глава, гледайки към нея. Мускулите на жилестия му врат се издуха. Той свали шапка и застана, държейки я в ръце.

Сейри попита:

— Мъжът ми каза, че няма да тръгнем, нали?

— Да, така каза.

И отново прозвуча тихият ѝ звънък глас:

— А аз настоявах да продължим. Зная, че няма да оцелея из тази пустиня, но затова пък той може лесно да се озове на другия ѝ край. А той не иска. Не знае. Мисли, че ще се оправя. Не знае.

— Той казва: няма да продължим с вас.

— Да — потвърди тя. — Упорит е. Повиках те да ми прочетеш молитва.

— Аз вече не съм проповедник — тихо промълви Кейси. — Молитвите ми няма да помогнат.

Сейри облиза с език засъхналите си устни.

— Аз бях в палатката, когато умираше старецът. Тогава ти прочете молитва.

— Това не беше молитва.

— Не, молитва беше — каза тя.

— Проповедниците не четат такива молитви.

— Молитвата беше хубава. Прочети такава и за мен.

— Не зная какво да прочета.

Тя затвори очи и след миг отново го погледна.

— Тогава се помоли наум. Може и да не е на глас. Помоли се безмълвно.

— Аз нямам бог — рече той.

— Не, имаш. Ти не знаеш какъв е той, но това не е важно. — Проповедникът склони глава. Сейри боязливо го гледаше. И когато той вдигна глава, напрежението бе изчезнало от очите ѝ. — Добре — каза тя. — Тъкмо това исках. Да почувствувам, че има някой до мен... да почувствувам молитвата.

Той разтърси глава, сякаш да прогони сънливостта СИ.

— Не мога да проумея това нещо.

А тя рече:

— Но ти... ти нали знаеш за какво говоря?

— Знам — каза той, — знам, но не мога да го проумея. Може би след няколко дни ще си отпочинеш и тогава ще продължите напред.

Тя бавно поклати глава.

— Нищо вече не остана у мен, само болка. Зная това, но не искам да му го казвам. Ще му бъде много мъчно. И съвсем ще се обърка. Може нощес, когато заспи... Като се събуди, ще му бъде по-леко.

— Ако искаш, няма да замина, ще остана при теб.

— Не — отвърна тя. — Не... Знаеш ли, като дете обичах да пея. Всички, които ме познаваха, казваха, че пея не по-лошо от Джени Линд^[4]. Идваха да послушат как пея. Аз пеех, а те стояха наоколо и ми се струваше, че съм неотделима от тях. Беше ми тъй хубаво! Не всеки може да изпита това. Сърцето ми беше преизпълнено с нещо топло, приятно, със стремеж за близост с хората. Тогава все се надявах, че ще

пея в театри, но това не се сбъдна. И добре, че не се сбъдна. Когато пеех за тях, нищо не се изправяше като стена между мен и тях. Ето защо поисках от теб да се помолиш. Искаше ми се още веднъж да почувствувам тази близост. Песента, молитвата са едно и също нещо. Жалко, че не си чувал как пея!

Проповедникът се взря в нея. Погледът му сякаш проникна в самите ѝ очи.

— Сбогом — каза той.

Тя кимна и здраво стисна устни. И проповедникът напусна тъмната палатка и се озова сред ослепителната слънчева светлина.

Мъжете товареха багажа. Чичо Джон стоеше в камиона, а останалите му подаваха вещите. Той грижливо ги натъкмяваше, така че отгоре да бъде колкото може по-равно. Майката премести свинското в една тенджерата, а Том и Ал отидоха до реката и измиха двете качета. Те ги завързаха за стъпалата на камиона, напълниха ги с вода и ги покриха с брезент, за да не се изплискат по пътя. Всичко беше натъкмено, само брезентът и дюшекът, на който спеше бабата, не бяха прибрани.

Том каза:

— С такъв товар нашата таратайка непременно ще се прегрее. Не бива да тръгваме без запас вода.

Майката раздаде на всички от варените картофи, изнесе от навеса една торба, пълна до половината — всичко, което бе останало, — и я сложи до тенджерата със свинското. Всички ядяха прави, тъпчейки от крак на крак и духайки в дланите си горещите картофи.

Майката влезе в палатката на Уилсънови и стоя там десетина минути, сетне тихо излезе навън.

— Време е да тръгваме — рече тя.

Мъжете се пъгнаха под брезентовия навес. Бабата спеше с широко отворена уста. Те внимателно вдигнаха дюшека и го качиха най-отгоре в камиона. Бабата сви костеливите си крака, но не се събуди.

Чичо Джон и бащата прехвърлиха брезента през подпората отгоре на камиона така, че се получи нещо като малък навес над багажа. Те завързаха брезента за страничните капащи. Сега всичко беше готово. Бащата извади кесията от джоба си и измъкна от нея две омачкани банкноти. Той се приближи до Уилсън и му подаде парите.

— Ето, вземете от нас това и... — той посочи свинското и торбичката с картофи — и това.

Уилсън наведе глава и рязко я поклати.

— Не мога и да помисля за такова нещо — каза той. — И вие самите имате малко храна.

— Колкото за из път, ще ни стигне — отвърна бащата. — Не ви даваме всичко. А като пристигнем, ще се хванем на работа.

— Не мога и да помисля да взема това — повтори Уилсън. — Не се мъчете да ме увещавате — ще се разсърдя.

Майката взе от бащата двете банкноти. Тя грижливо ги сгъна на две, сложи ги на земята и ги затисна отгоре с тенджерата със свинско.

— Ето къде ги оставям — рече тя. — Ако не ги вземете вие, други ще ги вземат.

Уилсън се обърна, без да вдига глава, и закрачи към палатката си. Той влезе вътре и краищата на брезента се затвориха след него.

Джоудови почакаха още няколко минути.

— Трябва да вървим — рече Том. — Сега е сигурно към четири часа.

Всички се качиха в камиона, майката седна горе — до бабата. Том, Ал и бащата се настаниха в кабината, Уилфийлд — на коленете на баща си. Кони и Роуз от Шарън се свряха до стената на кабината. Проповедникът, чичо Джон и Рути се сместиха върху багажа.

Бащата извика:

— Мисис Уилсън, мистър Уилсън, довиждане! — От палатката не отговориха. Том запали мотора и камионът тежко потегли. И когато той запълзя по разбития път, който водеше за Нийдълс и към шосето, майката погледна назад. Уилсън, свалил шапка, стоеше до палатката и гледаше след тях. Слънцето грееше право в лицето му. Майката махна с ръка, но той не ѝ отговори.

Том караше камиона на втора скорост, за да не похаби ресорите по неравния път. Като приближиха Нийдълс, камионът спря край една станция за обслужване и Том провери дали вехтите гуми не изпускат въздух и дали резервните са завързани здраво. Напълни резервоара с гориво, взе и два бидона бензин, по пет галона всеки, и два галона масло. После наля вода в радиатора, поиска да му дадат карта и почна да я разглежда.

Един млад човек с бяла униформа явно нервничеше, обслужвайки Том, и се успокои само когато сметката беше платена. Той каза:

— Корави хора сте вие.

Том вдигна глава от картата.

— Защо?

— През пустинята с такава таратайка!...

— А ти пътувал ли си из нея?

— Колко пъти, само че не с такъв ковчег.

Том рече:

— Ако загазим, никой ли не ще може да ни помогне?

— Може и да ви помогне. Ала посред нощ всеки го е страх да спира. Аз за нищо на света не бих спрял. Не съм толкова смел.

Том се усмихна.

— Мислиш, че ние сме смелчаци ли? Просто нищо друго не ни остава, тук няма никаква смелост. Е, благодаря. Все някак ще стигнем отвъд. — Той седна в кабината и потегли.

Младият човек в бяло влезе в къщичката от рифеловано желязо, където помощникът му работеше над една търговска книга.

— Божичко, какви окаяни хора!

— Кой, оките ли? Всички са такива.

— А колата им! На такава таратайка ще ме е страх изобщо да се кача.

— Ти — да! Но ние с теб сме свестни хора, а тези оки нищо не разбират и нищо не чувствуват. Та те не приличат на човешки същества! Истинският човек няма да живее така, като тях. Истинският човек няма да се примири с такава мръсотия и нищета. Пък тези оки не са повече от горили.

— Да, и съм доволен, че не аз, а те трябва да прекосят пустинята на такъв худзон. Бучи като вършачка.

Помощникът му погледна в книгата пред себе си. Едра капка пот се търколи от пръста му и падна върху розовия лист.

— С нищо не можеш да ги уплашиш. Толкова са тъпи, че дори не могат да си представят колко е опасно това, което вършат. И изобщо не виждат по-далеч от носа си. А ти си седнал да се безпокоиш за тях!

— Не се безпокоя. Просто си помислих как бих се чувствувал на тяхно място.

— Да, но ти разбираш нещата. А те нищо не разбират. — И той изтри с ръкав капката върху розовия лист.

Камионът излезе на шосето и пое по един дълъг хълм сред изполомени и разрушени от времето скали. Водата в радиатора скоро завря и Том трябваше да намали скоростта. Камионът се заизкачва по дългия склон — шосето криволичеше и извиваше сред пустошта, изгорена и обезцветена от слънцето, унищожило тук всякакъв живот. По едно време Том спря за малко да изстине машината и после камионът отново продължи пътя си. Когато пътниците се изкачиха на билото, слънцето беше все още високо; те погледнаха надолу към пустинята — черните, сякаш овъглени планини в далечината, сивата пустиня, озарена от жълтите лъчи на слънцето. Дребните мършави храсти и трева хвърляха резки сенки върху пясъка и отломките скали. Ослепителното слънце грееше точно срещу камиона. Том държеше ръката си пред очите, за да може да гледа пътя. Щом превалиха гребена, заслизаха по надолнището по инерция, за да охладят мотора. Те се спускаха към пустинята; вентилаторът на мотора се въртеше, охлаждайки водата в радиатора. Седнали в кабината, Том, Ал, бащата и Уинфийлд на коленете му гледаха яркото залязващо слънце и очите им бяха като стъклени, а мургавите им лица блестяха от пот. Изгорената земя и черните, сякаш овъглени хълмове нарушаваха спокойния профил на пустинята и я правеха още по-страшна в червените лъчи на залязващото слънце.

Ал каза:

— Божичко, какви места! Ами ако трябваше да вървим пеш?

— Щяхме да вървим. Както много други; а щом другите могат, значи, и ние можем — отвърна Том.

— Но и много, изглежда, са измрели — рече Ал.

— И ние не се отървахме без нищо.

Ал замълча. Обляната в червена светлина пустиня бягаше назад край камиона.

— Как мислиш, ще се видим ли пак с Уилсънови? — прекъсна мълчанието си Ал.

Том погледна маслопоказателя.

— Питам се дали ние или пък някой друг ще види повече мисис Уилсън. Просто се питам.

Уинфийлд каза:

— Татко, искам да сляза.

Том го погледна.

— Няма да е зле всички да слязат, преди да е мръкнало. — Той намали скоростта и спря камиона. Уинфийлд скочи на земята и се изпика край шосето. Том се подаде от кабината. — Ще слиза ли още някой?

— Не, ще потърпим — извика чичо Джон.

Бащата рече:

— Уинфийлд, качи се горе. Изтръпнаха ми краката, не мога вече да те държа. — Момчето закопча комбинезона си, послушно се покачи на камиона по задния капак и се прехвърли на четири крака през дюшека на бабата, та да е по-близо до Рути.

Камионът вървеше в следобеда, а слънцето докосна с крайчеца си неравната линия на хоризонта и заля пустинята с червена светлина.

Рути каза:

— Какво? Изгониха ли те?

— Не, сам дойдох. Тука е по-хубаво. Там няма къде да легнеш.

— Само, моля ти се, не бърби и не пискай — рече Рути, — защото искам да спя и когато се събудя, да бъдем вече пристигнали! Том каза така! Интересно ще бъде да видим тая тъй хубава Калифорния.

Слънцето залезе и остави след себе си голямо кръгло сияние. Под брезента стана тъмно като в тунел — тунел с мътни триъгълници светлина в двата края.

Кони и Роуз от Шарън седяха, облежнати на кабината, и горещият вятър, който се промъкваше през брезента, ги шибаше в тила, а брезентът плющеше и барабанеше над главите им. Дватамата си говореха тихо, съобразявайки се със силата на шума на брезента, та другите да не ги чуят. Кони се обръщаше и шепнеше на ухото на Роуз; тя му отговаряше по същия начин. Роуз от Шарън каза:

— Пътуваме, пътуваме, а краят на тоя път не се вижда. Омръзна ми вече.

Той се обърна и прошепна:

— Може би утре... Би ли искала сега да бъдем сами? — И Кони докосна с длан бедрото ѝ в тъмнината.

Тя рече:

— Не бива. Ще ме подлудиш. Недей. — И обърна ухо към Кони, за да чуе отговора му.

— А не може ли... когато всички заспят?

— Да — каза тя. — Но сега не бива. Ще ме подлудиш, а те ако не искат да спят?...

— Не мога повече — рече Кони.

— Знам. И аз не мога. Хайде да си поговорим за това, което ще правим, като пристигнем там, и се отдръпни от мен, докато не си ме подлудил.

Кони се поотдръпна.

— Значи, веднага щом пристигнем, ще се заловя да уча вечер — каза той. Роуз от Шарън дълбоко въздъхна. — Ще си набавя една от онези книжки, в които пише за курса, ще изрежа купона и... готово.

— А колко ще трябва да чакаме?

— За кое?

— За това — да почнеш да печелиш много пари и да си купим хладилник.

— Не мога да ти кажа — рече важно Кони. — Откъде да знам това предварително? Сигурно към Коледа, а може и много по-рано.

— И веднага щом свършиш, ще си купим хладилника и всичко друго, нали?

Той се изсмя.

— Горещината ти действа, мила. Та защо ти е лед по Коледа?

Роуз от Шарън се изкиска в отговор.

— Прав си! Ала аз бих искала да си имаме лед по всяко време на годината. Престани вече. Ще ме подлудиш!

Здрачът се превърна в мрак и на бледото небе над пустинята изгряха звездите — остри, ярки, с редки лъчи — и небето сякаш стана кадифено. Промени се и горещината. До залез-слънце тя като гореща вълна шибаше лицата и изсмукваше всички жизнени сокове, а сега зноят лъхаше отдолу, от земята, като плътна, душна маса. Запалиха фаровете и пред тях в смътната им светлина се виждаше шосето, а отдясно и отляво — тясната лента на пустинята. От време на време в далечината проблясваха нечий очи, но животните не се показваха на

светло. Под брезента сега стана съвсем тъмно. Чичо Джон и проповедникът лежаха в средата, опрели се на лакти, и гледаха пътя през задния триъгълник на брезента. Те виждаха до самия заден капак две безформени в тъмнината фигури — бабата и майката, — виждаха как майката се размърдва от време на време и протяга ръка навън.

— Кейси — рече чичо Джон, — ти трябва да знаеш какво да правим.

— Не те разбирам — какво искаш да кажеш?

— Не знам — отвърна чичо Джон.

Кейси каза:

— Трудна задача ми зададе ти.

— Нали си бил проповедник?

— Слушай, Джон! Какво току се захващате все за това: проповедник, та проповедник. Нима проповедникът не е човек като всички други?

— Да, но той... той е *особен* човек... иначе какъв проповедник ще бъде. Ето какво... Как мислиш ти, може ли някой да носи на хората нещастие?

— Не знам — рече Кейси. — Не знам.

— Ето например аз... имах жена... хубава, добра. Една нощ я заболя коремът. Помоли ме: „Извикай доктор!“, а аз ѝ казах: „И таз добра! Сигурно си преяла, нищо ти няма.“ — Чичо Джон сложи ръка на коляното на проповедника и се вгледа в него в мрака. — Да бе видял как ме *погледна* тя. Цялата нощ пъшка, а на другия ден умря. — Кейси измърмори нещо. — Разбираш ли? — продължи чичо Джон. — Аз я убих. И оттогава се мъчех да изкупя вината си... мъчех се да върша добро... най-вече на децата. И исках да бъда по-добър... но не можех. Напивах се, блудствувах...

— Всички блудствуват — отвърна Кейси. — Аз също.

— Да, но ти нямаш грях на душата си.

Кейси меко продума:

— Как да нямам — имам. Всички имат грехове. Кое ни се струва грях? Това, в което не чувствуваме увереност. А онези, които са уверени във всичко и не знаят никакви грехове, са магарета и ако бях на мястото на бога, щях да ги изритам от царството небесно. Не мога да ги гледам.

Чичо Джон каза:

— Струва ми се, че нося нещастие на близките си. И си мисля дали няма да е по-добре да ги напусна. Така не мога да живея повече.

Кейси бързо изрече:

— Човек трябва да върши това, което трябва да върши. Нищо не мога да те посъветвам. Нищо. Не знам може ли някой да носи щастие или нещастие. А доколкото ми е известно, никой не бива да си пъха носа в живота на другите. Нека всеки си решава сам. Да помогнеш на някого — бива, но да му казваш какво да прави — не.

Чичо Джон разочаровано каза:

— Значи, не знаеш?

— Не, не знам.

— А как мислиш, грях ли е това, че не съм спасил жена си от смъртта?

— За други това би било просто грешка — рече Кейси, — но щом ти мислиш, че е грях, значи, е грях. Човек сам си създава греховете.

— Трябва всичко да се обмисли, както се следва — каза чичо Джон, обърна се по гръб и легна, вдигайки нагоре колене.

Камионът изминаваше миля след миля. Времето течеше. Рути и Уинфийлд заспаха. Кони измъкна отнякъде едно одеяло, зави себе си и Роуз от Шарън и стаявайки дъх, те се прегърнаха под него в тъмнината. После Кони отхвърли одеялото настрана и топлият въздух разхлади мокрите им от пот тела.

Майката лежеше на дюшека до бабата и макар очите ѝ нищо да не виждаха в мрака, тя усещаше до себе си конвулсивно потрепващото тяло, конвулсивно биещото сърце, чуваше неспокойното дишане. И майката повтаряше:

— Успокой се, успокой се. Всичко ще бъде наред, всичко ще бъде наред. — И после добави със сподавен глас: — Нали знаеш, трябва да преминем пустинята. Знаеш това.

Чичо Джон ѝ извика:

— Да не си зле?

Майката помълча и после отвърна:

— А, не, просто така. Сигурно насън съм приказвала. — А сетне бабата притихна и майката, без да мърда, продължи да лежи до нея.

Часовете на нощта течаха, мракът като плътна стена преграждаше пътя на камиона на Джоудови. От време на време ги

задминаваха коли, които също се движеха на запад; понякога насреща се задаваше камион и с тътен профучаваше край тях, устремил се на изток. Звездите като бавен водопад струяха към запад. Беше вече около полунощ, когато пътниците приближиха Дагет, където имаше контролен пункт. Шосето на това място бе силно осветено, а до пункта личеше ярък неонов надпис: „*Карай вдясно и спри!*“ Том спря камиона и инспекторите, които се шляеха без работа в канцеларията, веднага излязоха навън и застанаха под дългия дървен навес. Един от тях записа номера на колата и вдигна капака на мотора.

Том попита:

— За какво правите това?

— Агрономически контрол. Сега ще прегледаме цялата ви кола. Растения или семена имате ли?

— Не — отговори Том.

— Все пак трябва да прегледаме. Разтоварете багажа.

Майката с мъка слезе от камиона. Лицето ѝ беше подпухнало, очите гледаха сурово.

— Чуйте, мистър, имаме болна. Една баба. Караме я на доктор. Не можем да се бавим. — Тя, изглежда, едва сдържаше нервите си. — Пуснете ни.

— Не може. Без преглед не може.

— Кълна се в бога, нищо нямаме! — извика майката. — Кълна се в бога! Бабата е страшно зле.

— И вие май не сте много добре — каза един от чиновниците.

Майката се хвана за задния капак и се издигна на мускули, влагайки в това движение всичката си сила.

— Вижте — рече тя.

Чиновникът насочи лъча на джобното си фенерче към сбръчканото старческо лице.

— Вярно! — възкликна той. — Та, казвате, нямате нищо — нито семена, нито плодове, нито зеленчуци, нито царевица, нито портокали?

— Нямаме. Кълнем се в бога!

— Добре, продължавайте тогава. В Барстоу има доктор. На осем мили оттук. Продължавайте.

Том се пъкна в кабината и камионът потегли.

Чиновникът се обърна към своя колега:

— Защо да ги задържаме наистина?

— Може пък да лъжат — отговори колегата му.

— Какво приказваш! Да бе видял тази старица! Не, не лъжат.

Том даде газ, бързайки по-скоро да стигне до Барстоу, и когато се озоваха в градчето, той спря колата, слезе и се приближи до задния капак. Майката се наведе към него.

— Няма й нищо — каза тя. — Просто не исках да се бавим там, защото ме бе страх да не останем в пустинята.

— А как се чувствава тя?

— Нищо... Нищо й няма. Продължавай напред. Трябва по-скоро да преминем пустинята. — Том поклати глава и се отдалечи.

— Ал — рече той, — сега ще спрем на бензиностанцията, а после ще седнеш на волана ти. — Той закара колата до една бензиностанция, която работеше денонощно, напълни резервоара и радиатора и наля масло в картера. Ал седна на волана, Том от другата страна, а бащата — между двамата. Камионът отново потегли в мрака и скоро ниските хълмове, които окръжаваха Барстоу, останаха назад.

Том рече:

— Не знам какво става с майка. Някакъв бръмбар й е влязъл в главата. Нима дълго се преглежда един багаж? Каза, че баба е съвсем зле, а сега пък — че нищо й няма. Не мога да я разбера. Нещо става с нея. Да не се е побъркала по пътя?

Бащата каза:

— Тя сега е също тъй буйна като на млади години. Когато беше млада — от нищо не се боеше. Поне сега да се бе поукротила, толкова деца народи, такава тежка работа върши! Но не би! Помните ли как размахваше оня крик? Опитай само да й го вземеш — за нищо на света не бих посмял.

— Не разбирам какво става с нея — рече Том. — Да не би да се е изморила?

Ал се обади:

— Никак няма да съжалявам, когато свърши пътешествието ни! Мира не ми дава този проклет камион.

Том рече:

— Браво на теб — добра кола си избрал. Върви като по вода.

Цялата нощ худзонът се впиваше в душната тъмнина и зайците бягаха от светлината на фаровете му далеч, правейки дълги, отсечени скокове. И когато напред блеснаха светлините на Мохаве^[5], отзад вече

почна да се разсъмва. В утринната дрезгавина на запад се показаха планини. В Мохаве взеха вода и масло и продължиха към планините; сега зората вече бе се зазорила.

Том извика:

— Минахме пустинята! Татко, Ал, гледайте! Наистина я минахме!

— Тъй съм изморен, че ми е все едно — каза Ал.

— Дай аз да карам.

— Не, почакай още малко.

Когато преминаха през Техачапи, вече беше съвсем светло. Зад гърба им изгряваше слънцето. И изведнъж долу пред тях се откри обширна долина. Ал рязко удари спирачките посред шосето и викна:

— Божичко! Гледайте!

Лозя, овощни градини, обширна равна долина — зелена, прекрасна. Дървета, посадени в редици, сред ТЯХ — къщи.

И бащата каза:

— Боже всевишни!

Градчета в далечината, селища сред овощни градини и утринно слънце, заляло със злато долината. Отзад дадоха сигнал. Ал свърна към края на шосето и там спря.

— Трябва хубаво да разгледам всичко.

Позлатени от утринното слънце нивя, върби, редици евкалиптови дървета.

Бащата въздъхна:

— Не съм мислел, че може да има такова нещо на света!

Праскови, орехови горички и тъмнозелени петна — портокалови градини. Сред дърветата червени покриви и плевниците — големи, цели грамади. Ал слезе от камиона и направи няколко крачки, за да се разтъпче.

Той извика:

— Майко, погледни! Пристигнахме!

Рути и Уинфийлд изпъзяха от камиона на земята и замръзнаха на мястото си, благоговейно и плахо гледайки обширната долина. Далечината се губеше в омара и ти се струваше, че земята колкото по се приближава до хоризонта, толкова по-мека става. Една вятърна мелница проблясваше от време на време с крилете си като малък

хелиограф. Рути и Уинфийлд гледаха, без да откъсват очи, и Рути прошепна:

— Ето я Калифорния.

Уинфийлд повтори тази думичка на срички, беззвучно мърдайки устни.

— Има плодове — каза той на глас.

Кейси и чичо Джон, Кони и Роуз от Шарън също слязоха. И те застанаха мълчаливо. Роуз от Шарън вдигна ръка — да приглади косите си, видя долината и ръката ѝ бавно се отпусна надолу.

Том рече:

— А къде е майка? Искам и тя да види. Майко, гледай! Ела тук. — Майката бавно, с мъка се прехвърли през задния капак. Том я погледна: — Божичко! Да не си болна? — Лицето на майката бе подпухнало, посивяло, очите бяха хлътнали дълбоко, клепачите — почервенели от безсънието. Краката ѝ докоснаха земята и тя се хвана за капака на камиона, за да не падне.

Изрече пресипнало:

— Значи, минахме пустинята?

Том показва обширната долина:

— Гледай!

Майката погледна нататък, накъдето сочеше Том, и устата ѝ леко се отвори. Пръстите ѝ посегнаха към гърлото, хванаха една гънка мека кожа и леко я стиснаха.

— Слава богу! — каза тя. — Пристигна нашето семейство. — Коленете ѝ се подкосиха и тя седна на стъпалото на колата.

— Болна ли си, майко?

— Не, уморена съм.

— Нощес никак ли не спа?

— Никак.

— Баба ли беше зле?

Майката погледна ръцете си, които лежах на коленете ѝ като уморени любовници.

— Искях да почакам мъничко, тогава да ви съобщя. За да не ви разваля... настроението.

Бащата рече:

— Значи, бабата е съвсем зле.

Майката вдигна очи и обгърна с продължителен поглед долината.

— Бабата почина.

Всички мълчаливо я погледнаха и бащата попита:

— Кога?

— Още преди да ни спрат.

— Защо тогава не позволи да прегледат багажа?

— Страхувах се да не останем в пустинята — отговори майката.

— Казах на бабата, че няма друг изход. Семейството трябва да премине пустинята. Казах й, всичко й казах, а тя вече береше душа. Не можехме да спираме посред пустинята. Имаме малки деца... Розашарн е бременна. Казах всичко на бабата. — Тя вдигна ръце от коленете си и за миг закри с тях лице, после тихо изрече: — Трябва да я погребем сред зеленина, на някое хубаво място. И наоколо да има дървета. Нека да почива в земята на Калифорния.

Всички уплашено погледнаха майката, поразени от нейната сила.

Том рече:

— Господи боже! И ти цялата нощ си лежала до нея?

— Трябваше да преминем пустинята — жално продума майката.

Том направи крачка към нея и понечи да сложи ръка на рамото й.

— Не ме пипай — каза тя. — Ще се съвзема, само не ме пипай, иначе няма да издържа.

Бащата рече:

— Трябва да тръгваме. Трябва да слезем долу, ей там.

Майката го погледна.

— Може ли... може ли да седна в кабината? Не мога повече там... уморена съм. Сили нямам.

Те отново се покатериха върху багажа, отвърщайки поглед от неподвижната дълга фигура, завита, омотана от всички страни — даже презглава — с одеялото. Насядаха на местата си, мъчейки се да не гледат натам, да не гледат издутото като могилка одеяло — носа, острия ъгъл на брадичката. Те се мъчеха да не гледат — но не можеха. Рути и Уинфийлд, сгушили се в един от предните ъгли, колкото може по-далеч от мъртвата, не сваляха очи от нея.

И Рути каза шепнешком:

— Това е баба. Тя сега е умряла.

Уинфийлд бавно кимна.

— Тя вече не диша. Тя е съвсем, съвсем мъртва.

А Роуз от Шарън шепнеше на Кони:

— Тя е беряла душа точно когато ние...

— Отде да знаем? — успокоително рече Кони.

Ал се качи горе, отстъпвайки мястото си в кабината на майка си. Той реши малко да се поперчи, защото му беше тъжно. Цопна се до Кейси и чичо Джон.

— Е, какво пък, вече беше стара. Време ѝ беше — каза той. — Всички ще умрем. — Кейси и чичо Джон погледнаха с блуждаещи очи младежа, сякаш той беше някакъв храст, придобил изведнъж способността да говори. — Не е ли така? — продължи Ал. Но и двамата отвърнаха от него поглед, той се намръщи и млъкна.

Кейси изрече учудено, сякаш не вярваше на думите си:

— Цялата нощ... сама. — И добави: — Джон! Такова сърце има тази жена, че изпитвам страх, като си помисля. Хем ме е страх, хем се чувствавам подлец.

Джон попита:

— А това не е ли грях? Как мислиш, тук няма ли грях?

Кейси учудено го погледна.

— Грях ли? Никакъв грях няма тук.

— А аз каквото и да сторя, дори то да е нещо съвсем дребно, си мисля, че е грях — рече Джон и погледна дългото, увито презглава тяло.

Том, майката и бащата седнаха в кабината. Том отпусна спирачките и запали мотора. Тежката кола тръгна по нанадолнището, като пухтеше, подскачаше и се тресеше с цялата си каросерия. Зад камиона беше слънцето, отпред — златната и зелена долина. Майката бавно поклати глава.

— Ай, че красиво! — каза тя. — Да можеха и те да видят отнякъде това!

— Да, наистина — отговори бащата.

Том потупа с длан волана.

— И двамата бяха много стари — рече той. — Нямаше нищо да разберат от красотата на тази страна. Дядо щеше да вижда тук индианци, прерия — също като на младини. А баба — първата къща, в която е живяла. Бяха вече много стари. Тези, които ще разберат истински всичко, са Рути и Уинфийлд.

Бащата се обади:

— Виж ти как приказва нашият Томи — като възрастен, сякаш проповед чете.

А майката тъжно се усмихна:

— Да... Томи стана вече възрастен, израсна... толкова израсна, че не можеш да го достигнеш.

Камионът слизаше надолу, остро извивайки, следвайки завоите на шосето, и пътниците ту изгубваха долината от очи, ту отново я виждаха пред погледа си.

Отдолу до тях достигаше горещият ѝ дъх, горещата миризма на зеленината, смолистата миризма на шалфейта и гринделията. Край шосето свиреха жетварки. Том видя напред една гърмяща змия, насочи към нея колата, смаза я и я остави да се гърчи сред пътя. Той каза:

— Трябва да потърсим тук някъде съдебен лекар. Трябва да направим на бабата прилично погребение. Татко, колко пари ни останаха?

— Около четирийсет долара — отвърна бащата. Том се засмя.

— Господи, та ние скоро ще бъдем съвсем без пари! И не носим нищо с нас. — Той се закиска, но след миг лицето му стана отново сериозно. Нахлупи козирката на каскета си съвсем ниско над очите. А камионът продължаваше да се спуска от планината към обширната долина.

---

[1] *Пейнтед Дезърт* (букв. „нарисуваната пустиня“) — живописен район в Аризона на изток от р. Колорадо. ↑

[2] *Нийдълс* (needles) — на англ. игли. ↑

[3] *Панхандъл* — малък град в окръг Потър, в центъра на Тексаските възвишения, Северозападен Тексас. Очертанията на този район напомнят на картата дръжка на тиган (panhandle). ↑

[4] *Джени Линд* — американска певица от 20-те години. ↑

[5] *Мохаве* — пустиня в югозападната част на САЩ, силно разрушена хълмиста местност с ниски, но остри гребени и широки котловини, запълнени с пясък. Една от класическите пречки по естествения път за Калифорния. Форт Мохаве е индиански резерват на границата между Аризона и Калифорния. ↑

ДЕВЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

Някога Калифорния принадлежала на Мексико^[1], а земите ѝ — на мексиканците; после в страната нахлула ордата на изпокъсаните, незнаещи покой американци. И тъй силна била у тях жаждата за земя, че те завладели Калифорния — завладели земята Сътър, земята Гереро^[2], завладели големи имения, разделили ги на малки части, биели се помежду си за земята си, ръмжейки като освирепели, изгладнели животни, и пазели заграбеното с оръжие в ръка. Те построили там къщи и плевници, изорали земята и я засели. И почнали да се считат господари на тази земя.

Мексиканците били народ слаб и преситен. Те не могли да бранят правата си, защото за тях не съществувало в света нищо, към което да се устремят с такава алчност, с каквато се стремели към земята им американците.

И с течение на времето узурпаторите станали вече не узурпатори, а собственици; децата им израснали и народили деца на тази земя. И те утолили своя глад, животинския си глад, глада, който гложди и измъчва вътрешностите, глада, който можели да утолят само земята, водата, благодатното небе над тази земя, зелените кълнове, набъбналите от сокове корени. Те владеели всички тези блага в толкова пълна степен, че дори престанали да виждат това, което ги заобикаляло. Вече не ги мъчела тъга по акъра плодородна земя и по блестящия на слънцето плуг, по семената и по вятърната мелница, разсичаща с крилете си въздуха. Те вече не ставали още в тъмно, вслушвайки се в ранното чуруликане на сънените птички, не усещали по лицето си утринния ветреца, не очаквали първите лъчи светлина, за да излязат на милото на сърцето им поле. Всичко това отминало безвъзвратно; реколтата сега се изчислявала в долари, земята се оценявала като основен капитал плюс лихвите, реколтите се купували и продавали още преди сеитбата. И сега неплодородните години, сушата и наводненията били вече за земеделците не някаква прекратяваща за известно време живота им смърт, а чисто и просто загуба на известна сума. И парите отслабили

любовта им към земята, лихвите пресушили капка след капка страстта им и всички се превърнали вече не в земеделци, а в дребни търговци, търгуващи с реколти, дребни фабриканти, които продават стоката си, преди да са я произвели. А после някой непреуспял дребен търговец трябвало да се прости със земята си и да я отстъпи на друг по-делови търговец от него. И колкото и да бил разумен човек, колкото и да обичал земята и зелените кълнове, това не можело да му помогне да оцелее, ако той не бил добър дребен търговец. И от година на година земята завладявали едрите търговци; и участъците ставали все по-големи, а броят им — все по-малък.

Сега земеделието се превърнало в промишленост и собствениците тръгнали по пътя на древния Рим, макар да не подозирали това. Те почнали да докарват роби, макар да не ги наричали с това име: китайци, японци, мексиканци, филипинци. Тези хора могат да живеят само с ориз и боб, казвали едрите търговци. Та много ли им трябва на такива? Или пък да им се плаща, както се следва? Та те няма да знаят за какво да харчат парите си! Погледнете как живеят. Погледнете какво ядат. А ако почнат да правят пакости — върнете ги обратно незабавно!

Землените участъци растели, растели, а броят на собствениците все намалявал. Броят на земеделците, запазили земята си, станал просто жалък. Побоят, страхът и гладът принудили мнозина от докараните роби да се върнат в родината си, а други да се озверят — тях застреляли или изгонили от страната.

И от тази земя почнали да прибират съвсем други реколти: овощните дървета изместили нивите, в низините сега растели зеленчуци за износ: марули, цветно зеле, ангинари, картофи — все ниски култури. С косата, с плуга, с вилата човек работи изправен, но той трябва да пълзи като буболечка сред лехите марули, трябва да извива гръб и да влачи дългия чувал сред редовете памук, трябва като каещ се грешник да работи на колене пред цветното зеле.

И сега собствениците вече не работеха на земята си. Стопанството се водеше на книга; собствениците забравиха земята си — забравиха нейния мирис, нейната рохкава пръст — и помнеха само, че я владеят, помнеха само доходите и загубите, които им носеше тя. И някои стопанства нараснаха до такива размери, че един човек вече не можеше да ръководи целия имот; те нараснаха до такива размери, че

вече бе нужна цяла армия счетоводители, които да изчисляват лихвите, печалбите и загубите; химици, които да изследват почвата и да я обогатяват; управители, които да карат хората, прегънали се одве, да се движат сред лехите колкото може по-бърже. И такъв стопанин всъщност ставаше едър търговец и отваряше магазин. Той плащаше на хората пари, даваше им продукти — и получаваше парите си обратно. А по-сетне той преставаше да плаща и с това си спестяваше воденето на счетоводни книги. В такива стопанства продуктите се отпускаха на кредит. Човек работеше и се хранеше, а когато работата се свършеше, той откриваше, че е задлъжнял на компанията. И собствениците не само преставаха да се трудят в своите стопанства — мнозина от тях дори никога не бяха виждали стопанствата си.

А после към запад потегли вълна разорени хора — от Канзас, Оклахома, Тексас, Ню Мексико, Невада и Арканзас. Потеглиха цели семейства, родове, изгонени от земята си от праха, от тракторите. Пътуваха натъпкани с багаж коли, цели кервани — бездомни, гладни. Двадесет хиляди, петдесет хиляди, сто хиляди, двеста хиляди. Те се движеха като поток през планините гладни, неспокойни — неспокойни като мравки; бързаха по-скоро да пристигнат и да се заловят за работа — да вдигат, да носят тежести, да плевят, да събират, да режат — всичко, каквото трябва, всякакъв товар, за да си изкарват хляба. Децата гладуват. Нямаме покрив. Бързаха на работа като мравки, бързаха да получат храна и най-вече — земя.

Ние не сме някакви чужденци. Седем поколения от нас са родени и израсли в Америка, а ако задълбаем повече в родословието ни, ще намерим там ирландци, шотландци, немци, англичани. Един наш праядо се е бил за революцията^[3], а колко пък са участвували в гражданската война и от едната, и от другата страна! Ние сме американци.

Те бяха гладни, зли. Надяваха се да намерят тук покрив, а намериха само омраза. Оки... Собствениците ги мразеха, защото знаеха, че оките са здрави хора, а самите те са слаби, че оките са гладни, а самите те — сити и пресити и може би собствениците бяха чували още от прадедите си колко лесно можеш да отнемеш земята на слабия човек, ако си гладен, зъл и имаш оръжие. Собствениците ги мразеха. А в градовете пък ги мразеха търговците, тъй като знаеха, че те са хора без пари. Това е най-лесният начин да си спечелиш

презрението на търговеца, защото тъкмо противоположните качества на купувача пораждаха симпатиите му. Гражданите, дребните банкери мразеха оките, защото не можеха да трупат от тях пари. Оките нямаха нищо. Работниците в стопанствата също ги мразеха, защото гладният човек трябва да работи, а щом той непременно трябва да работи, значи, наемателят автоматически ще понижи надницата и тогава вече никой не ще може да разчита на по-висока надница.

И разорените земеделци, преселниците като нескончаем поток се лееха към Калифорния — двеста и петдесет хиляди, триста хиляди. А там назад други трактори разораваха земята и изгонваха от нея арендаторите. И нови вълни плисваха на пътищата, нови вълни разорени и бездомни хора, ожесточили се и опасни със своята ожесточеност.

Калифорнийците искаха много от живота — натрупване на капитал, успех в обществото, удоволствия, разкош, сигурни банки за парите си; а новите варвари искаха от живота само две неща — земя и храна; и за тях тези две неща се сливаха в едно. И докато исканията на калифорнийците бяха неясни и неопределени, исканията на оките се отличаваха с реалност: всичко, към което те се стремяха, лежеше край самия път, дразнейки очите, разпалвайки завистта. Плодородни поля — в тях лесно можеше да се изкопаят кладенци, — плодородни зелени поля; земята — просто можеше да я вземеш и раздробиш с пръсти; тревата — можеш да вдъхнеш мириса ѝ; овесените стъбла — като ги подъвчеш малко, усещаш в устата си тръпчива сладост. Човек гледаше угарите и знаеше и виждаше мислено, че тук ненапразно ще превиваш гръб и напрягаш мускули; тук ще израстат зеле и златиста захарна метла, гулии и моркови.

Бездомният гладен човек пътуваше по пътя — до него седеше жена му, на задната седалка мършавите деца — и гледаше угарите, които можеха да дадат не печалба, а храна. И той знаеше, че угарите са грях, незасятата земя — престъпление срещу мършавите му деца. И когато такъв човек минеше по пътя, полята за него бяха съблазън и той би дал всичко, за да ги засее — нали децата му ще почерпят от тях сила, а жена му ще намери покой! Съблазънта винаги стоеше пред очите. Полята го изкушаваха, напоителните канали с чиста течаща вода също бяха изкушение.

А на юг той виждаше златни портокали, които висяха по дърветата, малки златни портокали сред тъмната зеленина на дърветата; и въоръжена охрана, която бе поставена в градините, та човек да не може да откъсне нито един портокал за мършавото си дете. Портокалите трябваше да отидат на боклука, ако спаднеше цената им.

Той пристигаше със старата си кола в града. Обикаляше от стопанство на стопанство да търси работа. Къде може тук да се пренощува?

Ей там край реката, в Хувървил^[4]. Там е пълно с очи.

Той спираше със старата си кола в Хувървил и вече не питаше къде да пренощува, защото край всеки град имаше по един Хувървил.

Бедняшкият квартал обикновено се намиреше близо до вода; вместо къщи тук имаше палатки, колиби, хижици от картон — с една дума, куп вехтории. Човекът въвеждаше семейството си тук и ставаше гражданин на Хувървил — те всички се наричаха хувървилци. Човекът опъваше палатката си колкото може по-близо до водата; а ако нямаше палатка, отиваше там, където изхвърляха боклука на града, и си донасяше рифелован картон, от който си построяваше жилище. А когато валеше дъжд, жилището му се размекваше и водата го отнасяше. Човекът се установяваше в Хувървил и кръстосваше из околността да търси работа, а малкото пари, които му бяха останали, отиваха за бензин, необходим за тези странствувания. Вечер мъжете се събираха заедно и разговаряха. Клекнали, те говореха за земята, която бяха видели край пътя.

Ей там, далече на запад, има тридесет хиляди акра. Така си стоят незасети. Ех! Какво бих направил от такава земя — не ми трябват повече от пет-шест акра. Ще си имам всичко, каквото пожелаая.

А ти забеляза ли? В стопанствата не садят нито зеленчуци, нито гледат свине, нито имат кокошки. Там има винаги само едно нещо — памук или, да кажем, праскови, или пък марули. А другаде — само кокошки. Останалото купуват, а биха могли да отглеждат в дворовете си всичко, от което имат нужда.

Ех! Защо нямам две-три свине!

Напрасно се тюхкаш. Тая земя не е твоя и никога няма да бъде.

Какво ще правим? Нима така може да отгледаме децата си?

В лагерите шепнешком си предаваха един на друг вести. В Шафтър има работа. И колите се натоварваха посред нощ, на пътя

нямаше къде да се обърнеш — керван хора, тръгнали да търсят работа, златна треска за работа. В Шафтър щяха да се съберат пет пъти повече хора, отколкото бяха необходими. Златна треска за работа. Хората се измъкваха нощем, обзети от жаждата по-скоро да започнат работа.

А край пътя — съблазни: поля, които могат да дадат препитание.

Тук всичко си има собственик. Това не е наше.

Може все пак да успеем да получим някой мъничък участък. Макар и съвсем мъничък. Ей като това парченце земя. Там сега расте само татул. Ех! Колко картофи щях да извадя от това парченце — ще стигнат за цялото ми семейство.

Всичко това е чуждо. Нека си расте татулът там.

От време на време някой, неиздържал на изкушението, си избираше скришом едно местенце и го чистеше, опитвайки се като крадец да отнеме от земята малко от богатствата ѝ. Тайни зеленчукови градини, криещи се сред бурените. Пакетче семе от моркови и малко гулиено. Садяха картофените беленки, вечер тайно се промъкваха да окопават крадената земя.

Остави открая бурените — тогава никой няма да види какво правим тук. Остави и в средата, там, където те са по-високи.

Вечер тайно работеха на откраднатите местенца, носеха вода в ръждива тенекиена кутия.

И в един прекрасен ден — помощник-шерифът: Какво правите тук?

Нищо лошо не вършим.

Отдавна ви следя. Това да не е ваша земя? Разпореждате се с чуждата земя.

Тя не е изорана, не правя нищо лошо.

Дявол да ви вземе вас, преселниците. Скоро ще се почувствувате и собственици на това място. Гледайте да не загазите, че ще бъде късно тогава! Я ги виж ти какви стопани се извъдиха. Пръждосвайте се веднага!

И бледозелените филизи на морковите са изровени с крак, листата на гулиите са стъпкани. И татулът отново заемаше предишните си владения. Но не можеше да се каже, че помощник-шерифът не е прав. Реколтата представлява собственост. А след като земята бъде разкопана и морковите изядени, човек може да реши да се бие за тази земя, която му е дала препитание. Да се изгони по-скоро! Иначе ще се

почувствува неин собственик. И може да поведе борба на живот и смърт, бранейки това малко парче земя сред татула.

Видя ли каква беше физиономията му, когато тъпчехме гулиите? Този като нищо ще те очисти. Такива трябва здраво да се държат. Иначе, ще присвоят всичко.

Новодошли, чужденци.

Те наистина говорят като нас, но са съвсем други хора. Виж как живеят. Нима някой от нашите би могъл да живее така? Никога!

Вечер мъжете клякаха един до друг и разговаряха. И нечий развълнуван глас изричаше: Че какво пък? Хайде да се съберем двайсетина души и да завладеем някой участък. Оръжие имаме. Ще завладеем земята и ще кажем: „Опитайте се да ни изгоните!“ Защо да не направим така?

Ще застрелят всички ни като кучета.

А според теб кое е по-добре: да умреш или да живееш така? Да лежиш в земята или да се свиваш в колиба от зеблови чували? Кое е по-добре за децата ти — да умрат сега или след две години от „оскъдна храна“, както казват докторите? Знаеш ли какво ядем цялата тази седмица? Варена коприва и питки. А откъде, мислиш, сме взели брашното за питките? Пометохме пода на един товарен вагон.

В лагерите се водят разговори, а помощник-шерифите — с дебели задници, с револвери на тлъстите бедра — се разхождат сред колибите: Тези хора трябва да се държат в страх. Трябва да се държат здраво, иначе дявол знае какво ще сторят. Това са хора опасни, също като негрите на юг. Само да се обединят, и нищо няма да може да ги спре.

А ето и един цитат от вестник: „Помощник-шерифът на Лорънсвил наредил един преселник да напусне незабавно града. Последният оказал съпротива, принуждавайки представителя на властта да употреби сила. Единадесетгодишният син на преселника убил помощник-шерифа с двадесет и два милиметра пушка.“

С тях трябва винаги да си нащрек — почнат ли да спорят, стреляй в тях пръв. Щом едно дете е в състояние да убие помощник-

шериф, какво може тогава да се очаква от възрастните? Тези хора имат суров нрав и затова с тях трябва да бъдеш още по-суров.

И никакви церемонии. Трябва да се наплашат както следва.

Ами ако те не са страхливи? Ами ако не искат да отстъпят и отговорят на изстрелите с изстрели? Тези хора са свикнали с оръжието още от детските си години. Пушката за тях е просто част от тялото, като ръката. Ами ако те не са страхливи? Ами ако някой прекрасен ден тези хора обявят война на нашата страна, както ломбардците на Италия, германците на Галия и турците на Византия^[5]? Това би било орда гладници за земя, лошо въоръжена, но все пак не биха могли да я задържат и римските легиони. Тях не биха спрели нито зверства, нито изтезания. С какво може да уплашиш човека, който не само сам страда от глад, а и гледа подутите коремни на децата си? Такъв не можеш да уплашиш — той познава това, от което няма по-страшно на света.

Мъжете разговарят в Хувървил: Дядо ми е отнел земята на индианците.

Не, така не бива, говорихме вече за това. То е все едно кражба, а аз не съм крадец.

Така ли? А кой открадна оная нощ бутилката мляко пред вратата ми? Кой открадна медния тел, продаде го и купи с парите месо?

Направих го заради децата, гладни са.

Както и да го извърташ, това си е кражба.

А знаете ли как Феърфийлдови се сдобиха с такова голямо ранчо? Ей сега ще ви разкажа. Тогава земята беше държавна и можеше да си я присвоиш. Старият Феърфийлд отишъл в Сан Франциско, обиколил кръчмите и събрал към триста нехранимайковци. Разделили си земята. Феърфийлд ги хранил и поил, и когато документите били оформени, прехвърлил всичко на свое име. Сетне се хвалел, че всеки акър му струвал не повече от пайнт евтина ракия. Как да наречем това — пак кражба ли?

Хубавото тук, разбира се, е малко, но нали не са го пратили в затвора?

Да, не са го пратили. И този, който качил една лодка в каруцата си, а после доказвал, че целият участък е бил зает с вода — ето вижте лодката, ако не вярвате! — него също не пратили в затвора. Не пращат в затвора и тези, които дават рушвет във Вашингтон или пък в щата, в който живеят.

Такива разговори могат да се чуят във всеки Хувървил, из целия щат.

Набези — въоръжените помощник-шерифи се втурват в лагерите на преселниците. Махайте се оттук! Заповед на отдела по здравеопазване. Този лагер е гнездо на зараза.

Къде да вървим?

Това не ни интересува. Заповядано ни е да ви изселим. След половин час ще запалим лагера.

Тук има тифус. Нима искате заразата да се разпространи и другаде?

Заповядано ни е да ви изселим. Хайде, по-бърже се измитайте! След половин час ще запалим лагера.

След половин час от горящите картонени хижици и сламени колиби към небето се издигаше дим, а хората отново излизаха на шосето да търсят нов Хувървил.

А в Канзас и Арканзас, в Оклахома, Тексас и Ню Мексико тракторите разораваха земята и изгонваха от нея арендаторите.

В Калифорния те вече станаха триста хиляди и броят им непрекъснато растеше. Пътищата на Калифорния бяха задръстени от обезумели хора, които бързаха като мравки все напред и напред, стремейки се да достигнат по-скоро място, където да се заловят за работа — да вдигат товари, да пренасят, да плевят, да берат плодове. Към всеки товар, който можеше да вдигне някой, се протягаха пет чифта ръце, за всеки залък хляб се отваряха пет уста.

А за едрите собственици, които губят земите си при обществен преврат, историята е съвсем достъпна книга, която те могат да изучават и да почерпят от нея една неоспорима истина: когато собствеността се съсредоточи в ръцете на малка група хора, тя бива отнемана. И още една истина, която съпътствува другата: когато повечето хора гладуват и студуват, те си взимат със сила това, което им трябва. И още една истина — тя се набива в очи от всяка страница на историята: гнетът сплотява угнетените, дава им сила. Но едрите собственици пренебрегваха тези три неоспорими истини. Земята се съсредоточаваше в ръцете на малка група хора, броят на лишените от имот растеше, а едрите собственици си знаеха само едно — да усмиряват недоволните с репресии. Харчеха се пари за оръжие, газови бомби — за защита на едрите владения; пръснатите навсякъде агенти

подслушваха недоволните — ако те роптаят, бунтът да бъде осуетен още в зародиш. Измененията в икономиката се пренебрегваха, пренебрегваха се и плановете за преустройство на икономиката; на дневен ред бяха само средствата, които гарантираха успех срещу бунтарите, а причините, пораждащи бунтовете, продължаваха да си съществуват.

Тракторите, които лишаваха хората от работа, конвейерите, машините, заменящи човешкия труд, се пускаха във все по-голямо количество и семействата едно след друго излизаха на пътищата, опитвайки се да изтръгнат някоя и друга троха от несметните богатства и жадно гледайки земята, разстилаща се край шосето. Едрите собственици се обединяваха за защита и на събранията на сдруженията си обсъждаха средствата, с помощта, на които можеха да се плашат, убиват и тровят с газове непокорните. И най-много от всичко ги безпокоеше това: тристата хиляди... ако тези триста хиляди поведе някой водач, главатар... тогава край. Триста хиляди гладни, нещастни. Ако те разберяха каква сила представляват, земята щеше да премине в техни ръце и никакви пушки, никакви газове нямаше да ги спрат. А едрите собственици — тези, които богатството бе направило същества, стоящи и по-горе, и по-долу от обикновения човек — готвеха гибелта си, прибъгвайки до средства, които в крайна сметка щяха да унищожат самите тях. Всяка тяхна крачка, всеки акт на насилие, всеки набег върху безбройните Хувървили, всеки шериф, разхождащ се из някой преселнически лагер, прибавяха по малко към гибелта и правеха този ден още по-неизбежен.

Хората клякаха на земята — хората с изострили се черти на лицата, измършавели от глад, ожесточили се от борбата с глада; погледът им бе смръщен, челюстите — стиснати. А около тях се разстилаше плодородната земя.

Чу ли какво станало с детето в ей оная палатка, четвъртата открая?

Не, аз току-що дойдох.

Детето плакало насън и се мятало неспокойно. Родителите мислели, че има глисти. Дали му очистително, а то умряло. Казват, че имало такава болест — „черен език“, от нея било умряло. Хващала от недояждане.

Бедното!...

А родителите на това дете нямат пари да го погребат. Трябва да го заровят като някой просяк.

Виж ти беда!

И ръцете бръкваха в джобовете и изваждаха дребни пари. Край входа на палатката растеше купчинката сребърни монети. И родителите ги намираха.

Нашият народ е добър народ; нашият народ е народ жалостив. Дай боже някой ден добрите хора да не бъдат вече всички бедни. Дай боже някой ден децата да имат вече какво да ядат.

Но собствениците знаеха, че ще дойде ден, когато молитвите ще стихнат. И тогава ще настъпи краят.

---

[1] Първите колонизатори на Калифорния са испанците. След провъзгласяването на независимостта на Мексико през 1821 г., Калифорния влиза в неговите граници, но по време на Американско-мексиканската война (1846–1848) била отнета от Мексико и през 1850 г. получава право на федерален американски щат. ↑

[2] *Земята Сътър, земята Гереро* — по имената на първите големи колонизатори на Калифорния, заселили се там в средата на XIX век. Джон А. Сътър (1803–1880) е от германски произход, а Гереро — от мексикански. ↑

[3] Става дума за Войната за независимост на САЩ (1775–1783). ↑

[4] *Хувървил* — „град на Хувър“, подигравателно название на временните лагери на преселниците, възникнали в цялата страна по време на Кризата, наречени на президента Едгар Хувър (1874–1946), който управлява по време на описваните събития (1929–1933). ↑

[5] Има се пред вид покоряването на по-културните и високо развити цивилизации от по-слабо развити: превземането на Рим от ломбардите през 568 г., на Галия от германците през I в. и на Византия от турците в 1453 г. ↑

ДВАДЕСЕТА ГЛАВА

Децата, Кони, Роуз от Шарън и проповедникът седяха в камиона пред канцеларията на съдебния лекар в Бейкърсфийлд вдървени, с изтръпнали крака. В горещината те чакаха бащата, майката и чичо Джон, които бяха влезли при съдебния лекар. Скоро от канцеларията изнесоха една кошница и сложиха в нея дългия вързоп, свален от камиона. Те седяха в слънчевия пек, чакайки следствието да завърши, причината на смъртта да бъде установена и удостоверението подписано.

Ал и Том се скитаха по улицата, спираха се пред витрините, с любопитство разглеждаха минувачите.

И ето че най-сетне майката, бащата и чичо Джон излязоха от канцеларията — притихнали, мълчаливи. Чичо Джон се качи в камиона. Бащата и майката седнаха в кабината. Том и Ал се върнаха и Том се настани на волана. Той седеше мълчаливо, чакайки да му кажат накъде да продължи. Бащата гледеше в една точка право пред себе си; черната му шапка беше нахлупена ниско над очите. Майката търкаше с пръсти краищата на устните си и погледът ѝ беше сякаш зареян нейде далеч, блуждаещ, погаснал от умора.

Бащата дълбоко въздъхна.

— Няма друг изход — каза той.

— Знам — отвърна майката. — И все пак... искаше ѝ се да я погребем хубаво. Винаги ми е говорила за това.

Том хвърли поглед към тях.

— На обществени разноски ли? — попита той.

— Да. — Бащата тръсна бърже глава, сякаш да се върне към действителността. — Не стигнаха парите. Не можем да поемем ние разноските. — Той се обърна към майката. — Не тъжи. Колкото и да си блъскаш главата, колкото и да мислиш, нищо няма да измислиш. Няма пари. Балсамиране, ковчег, пастор, гроб... Една десета от парите за това няма да можем да платим. Каквото можахме, направихме.

— Знам — отговори майката. — Но просто не мога да забравя как тя винаги говореше, че иска погребението ѝ да бъде хубаво. Е, няма що, трябва да се примирим... — Майката дълбоко въздъхна и изтри с пръсти ъглите на устата си. — А съдебният лекар е добър човек. От време на време повишава глас, ала все пак е добър.

— Да — каза бащата — Той говори с нас откровено.

Майката прокара ръка по косите си, мускулите на лицето ѝ се издуха.

— Трябва да вървим — рече тя. — Трябва да изберем хубаво място за нощуване. Да намерим работа и да се наредим. Защо да морим от глад дечицата? Мама не обичаше тъй. На погребенията тя винаги сладко си похапваше.

— Къде ще вървим? — попита Том.

Бащата вдигна шапката си и се почеса по главата.

— В някой лагер — каза той. — Докато не намерим работа, не бива да харчим последните си пари. Карай на края на града.

Камионът премина няколко улици и градът остана зад него. До един мост пътниците видяха много палатки и колиби. Том каза:

— Хайде да спрем тук. Да чуем какво приказват, да разберем има ли някъде наблизо работа. — Той премина едно стръмно, прашно нанадолнище и спря камиона на края на лагера.

В разположението на лагера нямаше никакъв ред; колиби, коли, малки сиви палатки бяха пръснати безразборно. Най-близката колиба беше просто отчайваща. За южна стена ѝ служеха три листа ръждясало рифеловано желязо, за източна — стара правоъгълна черга, закована за две дъски, за северна — парче насмолен картон и парче скъсан брезент, а за западна — шест торби от зебло. Вместо покрив колибата имаше плет от неодялани върбови клони, а върху тях бе натрупана трева. Откъм стената, която бе направена от торби, край входа безредно бе натрупана всякаква покъщнина. Един газен петгалонов бидон служеше за печка, отстрани на него стърчеше ръждясалата извивка на кюнец. Един голям затворен съд за пране беше опрян с дългата си страна в стената, а наоколо имаше цяла колекция сандъци: едни служеха за столове, а други — за маси. До колибата стоеше стар

форд — модел „Г“ — с едноосно ремарке. И всичко говореше, че хората тук са се отпуснали, отчаяли.

По-далеч се виждаше една малка палатка, посивяла от дъждовете, но чистичка, спретната; и сандъците там бяха грижливо наредени край стените. Между полите на вратата ѝ се подаваше кюнец на печка, пред входа ѝ беше пометено и поръсено с вода. На един от сандъците стоеше кофа с натопени дрехи за пране. До палатката бе спряна лека кола модел „А“ със собственоръчно направено ремарке-спалня. Всичко тук беше подредено и прибрано.

Следващата палатка бе грамадна, окъсана; брезентът висеше на парцали, закърпени тук-там с тел. Полите ѝ бяха отменати, вътре имаше четири широки дюшека. На едно въже, опънато край южната стена, се сушаха розови памучни рокли и няколко чифта работни комбинезони. В лагера имаше всичко четиридесет палатки и колиби и до всяко жилище стоеше кола. Няколко деца отначало разгледаха пристигания камион отдалеч, а после цялата им компания дойде поблизо до него — босоноги, само по комбинезони, с посивели от праха коси.

Том спря камиона и погледна баща си.

— Неприветливо място — каза той. — Какво ще кажете, да отидем другаде?

— Какво приказваш! Трябва първо да разберем всичко — отговори бащата. — Да попитаме как стои въпросът с работата.

Том отвори вратата на кабината и слезе от колата. Членовете на семейството, които седяха горе, скочиха на земята и почнаха любопитно да се оглеждат наоколо. Рути и Уинфийлд по навик, придобит от тях по пътя, взеха кофата и тръгнаха към върбите, зад които трябваше да има вода; редицата деца се разкъса пред тях и след като те минаха, отново се съедини.

Дрипавите поли на първата колиба се разтвориха и оттам надникна една жена с мръсна рокля на цветчета. Побелелите ѝ коси бяха сплетени на плитки, лицето ѝ беше цялото в бръчки, погледът вял, под очите имаше сиви торбички, ъглите на устата бяха безволево отпуснати.

Бащата попита:

— Можем ли да спрем и останем тук?

Главата се скри. Миг-два нищо не се чуваше от тази колиба, после полите ѝ се разтвориха и оттам излезе един брадат мъж с жилетка. Жената надникна иззад рамото му, но не го последва навън.

Брадатият каза: „Здравейте!“ и неспокойните му, тъмни очи огледаха първо хората — един по един, — после камиона и покъщината.

Бащата рече:

— Току-що попитах жена ви може ли да се разположим тук.

Брадатият напрегнато се вглеждаше в бащата, сякаш той бе казал нещо много мъдро, изискващо размишление.

— Къде да се разположите — тук ли? — попита той.

— Да, да. Или пък може би тук има собственик, с когото трябва да говорим най-напред?

Брадатият премрежи едно око, без да престане да разглежда бащата.

— Искате да нощувате ли?

Бащата изгуби търпение. Побелялата жена както преди надничаше от колибата.

— Как мислите, за какво ви говоря?

— Е, щом сте решили да спрете тук — спрете. Не ви пъдя.

Том се разсмя:

— Най-после се разбрахте.

Бащата едва се сдържаше:

— Искам да знам, има ли тук собственик, или не? Трябва ли да платим, или не?

Брадатият издаде напред брадичката си.

— Какъв собственик? — попита той.

Бащата му обърна гръб.

— Да върви по дяволите! — Женската глава пак се шмугна в колибата.

Брадатият със заплашителен вид пристъпи напред.

— Какъв собственик? — повтори той. — Кой ще посмее да ни изгони? Хайде, кажи *ми*!

Том застана пред баща си.

— Я върви да спиш — каза той на брадатия. Брадатият отвори уста и докосна долния си венец с мръсния си пръст. Миг-два той се

вглежда в Том също тъй внимателно и изпитателно и изведнъж рязко се обърна и бързо се вмъкна в колибата след побелялата жена.

Том погледна баща си.

— Що за дивотия?

Бащата вдигна рамене. Той разглеждаше лагера. Пред една от палатките стоеше стар буик със свалена глава на блока. Някакъв младеж пасваше клапаните му и поглеждаше към камиона на Джоудови. Те забелязаха, че той тихичко се подсмива. Когато брататият се скри в колибата, младежът заряза работата си и се приближи до Джоудови.

— Здравейте — каза той и сините му очи весело блеснаха. — Е, харесва ли ви нашият кмет?

— Какво, по дяволите, му става? — попита Том.

Младежът се изкиска:

— Нищо, той е също тъй смахнат, както ние с теб. Може да е даже малко повече.

Бащата рече:

— Попитах го може ли да останем тук.

Младежът изтри омаслените си длани в панталона.

— А защо да не може? Може, разбира се. Отскоро ли сте тук?

— Да — отвърна Том. — Тази сутрин пристигнахме.

— За пръв път ли сте в Хувървил?

— В какъв Хувървил?

— Ами ей в такъв, като този.

— Аха! — каза Том. — Едва-що пристигнахме.

Уинфийлд и Рути се върнаха, носейки заедно кофата с вода.

Майката рече:

— Хайде вече да се настаняваме. Много съм изморена. Не е зле да си починем тук. — Бащата и чичо Джон се качиха в камиона и свалиха брезента и дюшеците.

Том се приближи до младежа и го последва до колата, която той поправяше. Маткапът му лежеше върху отхлупения блок, а върху вакуумния резервоар бе сложена жълта тенекиена кутийка с абразивен прах — за пасване на клапаните. Том попита:

— А защо е такъв особен, дявол да го вземе, този старият с брадата?

Младежът взе маткапа и отново се зае да пасва клапана към гнездото.

— Кой — кметът ли? Дявол го знае. Сигурно е смахнат.

— Смахнат ли?

— Полицаяте, изглежда, толкова са го наплашили, че и досега не може да се оправи.

Том попита:

— А защо ще го плашат?

Младежът остави маткапа и погледна Том право и очите.

— Дявол ги знае — каза той. — Ти току-що си пристигнал. Може тази работа да ти е по-ясна. Едни казват едно, други — друго. Поживееш на едно място ден-два, а после дойде шерифът и те изгони. — Той повдигна клапана и смаза гнездото.

— Кому е нужно това?

— Казвам ти, не знам. Някои го обясняват с това, че уж тук не искали да участвуваме в изборите, затова ни гонели от място на място. Други казват, че било, за да не ни дават помощ като безработни. А трети — за да не сме могли да се организираме. Не знам. Непрекъснато снова от едно място на друго. Някой ден и ти ще го изпиташ на гърба си.

— Та ние не сме скитници — не искаше да се съгласи с него Том. — Ние търсим работа. Каквото ни предложат, на всичко ще се съгласим.

Младежът остави отново маткапа и учудено погледна Том.

— Работа ли търсите? — повтори той. — Виж ти, работа! А според теб какво търсят другите? Диаманти ли? Задникът ми се изтърка да седя в тази кола и да търся от място на място работа! — И той отново се зае с маткапа.

Том погледна мръсните палатки, жалката покъщнина около тях, старите автомобили, безформените дюшеци, изнесени на слънце, опушените тенекии над почернелите от дима ями. Той тихо попита:

— И какво, няма ли работа?

— Засега не съм чул. Може би по-късно да има. Сега тук не прибират никакви реколти. За гроздето е рано, за памука е също рано. Ще продължим напред веднага щом свърша с пасването. Аз, жена ми и децата ми. Казват, че по на север имало работа. Ще отидем натам, към Салинас.

Том видя, че чичо Джон, баща му и проповедникът опъват брезента и че майка му, застанала на колене, мете праха от дюшеците. Новите съседи бяха заобиколени от кръг деца — мълчаливи, боси, с мръсни лица. Том каза:

— В нашия край раздаваха едни листчета — оранжеви. На тях пишеше, че тук им трябва много хора — за прибиране на реколтите.

Младежът се разсмя.

— Тук, както казват, са пристигнали триста хиляди души и навярно всяко семейство от тях е виждало такова листче.

— Щом не им трябва хора, какъв смисъл има да печатат такива листчета?

— Понапрегни си малко мозъка.

— Искам да разбера каква е тази работа.

— Слушай — рече младежът. — Да кажем, че ти предлагаш работа, а за нея се яви само един желаещ. Значи, колкото ти поиска той, толкова ще му дадеш. Сега да кажем, че при тебе дойдат не един, а сто души. — Той остави инструмента. Погледът му стана суров, гласът звучеше рязко. — Да кажем, че всичките сто души искат непременно тази работа. Да кажем, че те имат деца и децата им са гладни. За някакви си десет цента те може да се нахранят с кутия каша. Да кажем дори, че и с пет цента можеш да купиш нещичко. А за твоята работа са дошли цели сто души. Предложи им, да речем, пет цента и те едни други ще се избият. Знаеш ли колко ми платиха на последното място? Петнайсет цента на час. За десет часа — долар и половина. А да живееш там наблизко, не разрешаваха. Докато стигна до мястото на работата, сума бензин изгарях. — Той се задъхваше от гняв, очите му горяха от омраза. — Ето защо печатат тези листчета. Петнайсет цента на час за полска работа... А с парите, които собствениците икономисват, може да се напечатат планини от такива листчета.

Том рече:

— Виж ги ти, лайнарите!

Младежът рязко се разсмя.

— Лайнари, а? Поживей тук малко и ако някъде ти замирише на рози, извикай ме да ги помириша и аз.

— Но тук трябва да има работа — настояваше на своето Том. — Тук има толкова овощни градини, лозя, зеленчук! Тук трябва хора. Видях със собствените си очи колко много нещо расте тук.

В палатката до колата заплака дете. Младежът влезе в нея и зад брезентовата стена се чу тихият му глас. Том взе маткапа и почна да пасва клапана, въртейки инструмента на по половин оборот ту на едната, ту на другата страна. Детето млъкна. Младежът излезе от палатката и се спря, гледайки Том.

— Браво, бива те — рече той. — Добре е, когато ти иде отръки. Голяма полза ще имаш от това.

— И все пак ти не ми отговори на въпроса — отново започна Том. — Сам видях колко много нещо расте тук.

Младежът клекна на земята.

— Слушай — каза той. — Работех в една градина. Грамадна. Краят ѝ не се вижда. Беряхме праскови. Цяла година в нея работят девет души. — Той изразително замълча. — А когато прасковите узреят, за две седмици са нужни три хиляди души. Ако не намерят толкова, всичко ще изгние. И какво правят те? Разпрацат тези листчета из цялата страна. Нужни са три, а пристигат шест хиляди души. И собствениците плащат на наетите колкото си искат. Ако пък не се съгласиш да работиш за толкова пари, довиждане — за твоето място ще се полакомят хиляда души. Късаш, късаш тези праскови и най-сетне се свършват. А в този край няма нищо друго. Само едни праскови, те всички зреят в едно и също време. Щом са обрани на едно място, значи, са обрани навсякъде. В този край повече няма какво да се прави. И господарите вече не те искат. А такива като теб са три хиляди. Работата е свършена. Кой те знае — може да си крадец, пияница или скандалджия. А освен това и видът ти не е кой знае какъв — живееш в стара палатка; местността е красива, а ти си се усмърдял тук. Няма какво да правиш повече на това място. И те изгонват — отивай другаде! Ето как стои работата.

Том погледна палатката си и видя, че майка му върви тежко и бавно от умора, запалва малък огън от отпадъци и слага на него съдовете за готвене. Децата се бяха приближили още повече и със спокойните си, широко отворени детски очи следяха ръцете на майката. Стар прегърбен мъж изпълзя от една палатка като борсук и се заклати към новодошлите, шумно поемайки въздух. Той сложи ръце на гърба си и застана до децата, наблюдавайки майката. Рути и Уинфийлд стояха съвсем близо до нея и войнствено поглеждаха непознатите.

Том каза злобно:

— И тези праскови веднага ли трябва да се берат? Веднага щом узреят?

— Разбира се.

— А ако всички се наговорят и заявят: „Нека гният!“? Тогава няма ли веднага да повишат надницата?

Младежът вдигна глава и погледна Том — погледна го с насмешка.

— И таз добра, хубаво го измисли! Толкова ли ти стига умът?

— Аз съм изморен — отговори Том. — Цяла нощ седях на волана. А сега мога да се скарам за най-малкото нещо. Изморен съм като куче. Не се заяждай с мен. Отговори, когато те питат.

Младежът се усмихна.

— Да не помислиш кой знае какво, казах го просто ей тъй. Ти си тук отскоро. А тези, които са поработили в този край, ще разберат какво искам да кажа. И тези, на които са градините, също ще разберат. Слушай: за да се сговориш с другите и да действувате заедно, трябва водач — без водач не може: нали все някой трябва да говори! Стига той да отвори уста, веднага ще го хванат и хвърлят в затвора. Като се появи друг, ще тикнат *и него* там.

Том каза:

— Е, в затвора поне те хранят.

— Хранят тебе, но не и децата ти. Ще имаш ли полза от това? Да седиш в затвора, а децата ти да умират от глад.

— М-да — проточи Том. — М-да.

— И това не е всичко. За черните списъци чувал ли си?

— Какви са тези черни списъци?

— Опитай се тогава да кажеш нещо за сплотяването на работниците и ще видиш какво ще стане. Ще те снимат и ще разпратят снимката ти из цялата страна. Тогава никъде няма да намериш работа. А ако имаш и деца...

Том свали каскета си и го изви като кърпа.

— Значи, или вземай това, което ти падне, или ще умреш от глад; а ако посмееш да надигнеш глас — също ще умреш от глад! Така ли?

Младежът махна широко с ръка, показвайки скъсаните палатки и старите коли.

Том отново погледна майка си, която сега белеше картофи. Децата се приближиха още повече до нея. Той каза:

— Не, не съм съгласен с това. Та да не сме, дявол да го вземе, овци? Ще взема да извия някому врата.

— На някой полицай ли?

— На когото и да е.

— Побъркал си се, миличък — рече младежът. — Лесно ще се разправят с теб. Ти си човек неизвестен. Нямах никакъв имот. И ще те намерят в някоя канавка със засъхнала кръв на лицето. А във вестника ще пише само един ред — знаеш какво, нали? — „Намерен е трупът на един скитник.“ И толкоз. Във вестниците има такива бележки колкото щеш, сам ще се увериш. „Намерен е трупът на един скитник.“

Том рече:

— Край този скитник ще намерят още един труп.

— Побъркал си се, миличък — повтори младежът. — Какво ще докажеш с това?

— Е, а ти как би постъпил? — Том погледна омазаното с грес лице на младежа, погледна го в очите, които изведнъж сякаш се бяха покрили с някакво було.

— Никак. Отдалеч ли сте?

— Ние ли? Да. Живеехме край Салисо, Оклахома.

— Скоро ли пристигнахте?

— Съвсем скоро — днес.

— И дълго ли смятате да останете тук?

— Не знам. Където намерим работа, там ще останем. Защо?

— Ей така. — И очите му отново се покриха с було.

— Ще вървя да спя — каза Том. — Утре рано ще тръгнем да търсим работа.

— Защо не — опитайте.

Том се обърна и тръгна към палатката си.

Младежът взе кутията с праха за пасване и пъкна в нея пръст.

— Хей! — извика той.

Том се обърна.

— Какво?

— Чуй какво ще ти кажа. — Той му направи знак с пръст да се приближи — пръстът бе покрит с пласт абразивен прах. — Чуй... Не си търси сам белята. Нали видя какво е станало с този — смахнатия.

— От онази колиба ли?

— Да. Един такъв глупав, нищо не разбира.

— Е, та какво?

— Когато тук дойдат полицаи — а те час по час ни навестяват, — ти също се престори на такъв. Нищо не знаеш, нищо не разбираш. Полицаяте се смияват само над такива. И хич недей помисля да се биеш с тях. Това значи сам да си сложиш главата в торбата. Преструвай се, че съвсем си си изгубил ума от страх.

— Значи, полицаят да прави каквото си ще, а аз да мълча?

— Не, не, чуй ме. Ще се отбия при тебе довечера. Може би не трябва да върша това. Защото тук на всяка крачка има шпиони. Рискувам, имам и дете. Но все едно, за теб ще го направя. А ако видиш полицаи, престори се на смахнат очи, разбра ли?

— Защо не, ще го направя, стига да е от полза за работата — каза Том.

— Ти не се тревожи. Ние не стоим със скръстени ръце, само че не ритаме срещу ръжена. Колко му трябва на едно дете? Погладува два-три дни и край. — Младежът отново се залови за работа. Той смаза гнездото на клапана и ръката му, която държеше маткапа, се задвижи ту напред, ту назад. Лицето му изгуби всякаква изразителност, погледът му стана вял и глуповат.

Том бавно тръгна към близките си.

— Значи, да се преструвам на смахнат — тихо си шепнеше той.

Бащата и чичо Джон се приближиха до палатката с наръчи клони, оставиха ги до огъня и клекнаха на земята.

— Тук наблизко всичко е обрано — каза бащата. — Трябваше да ходим далеч. — Той погледна децата, които бяха наобиколили палатката. — Боже господи! Откъде се взеха толкова? — И децата смутено наведоха глави.

— Сигурно са подушили, че мирише на храна — каза майката. — Уинфийлд, не се върти в краката ми. — Тя го бутна настрана. — Искам да задуша малко месо. Не сме яли топла храна, откак сме тръгнали. Татко, иди до лавката да вземеш месо от врат. Ще го задуша на огъня. — Бащата стана и се отдалечи.

Ал вдигна капака на камиона и надникна вътре — моторът бе потънал в масло. Той изправи глава, когато чу стъпките на Том.

— Няма що, весел си като щурец.

— И още как! Просто скачам от радост като жаба край гьол — отвърна Том.

— Гледай. — И Ал посочи мотора. — Здрава работа, а?

Том надникна вътре:

— Да, струва ми се, че е добре.

— Според тебе добре, така ли? А според мен е нещо повече — чудесен. Масло никак не пропуска. — Той отви една свещ и пъхна в дупката пръста си. — Има нагар, но това е нищо, не е страшно.

Том рече:

— Е, браво, юнак си, добър избор си направил. Това ли искаше да ти кажа?

— Страх ме беше през целия път: ето, мисля си, ще се счупи колата и кой ще е виновният? Аз.

— Не, добър избор си направил. Сега провери както трябва, защото утре рано ще тръгнем да търсим работа.

— Нищо, ще ни закара дотам — каза Ал. — Не се безпокой. — Той извади от джоба си нож и почна да чисти електродите на свещта.

Том влезе в палатката и видя Кейси да седи на земята и съсредоточено да разглежда босия си десен крак. Том тежко се отпусна до него:

— Е, как е, работи ли?

— Кое? — попита Кейси.

— Кракът ти.

— А... Аз просто така — седя си и си мисля.

— Ти, изглежда, само в такава удобна поза можеш да мислиш — каза Том.

Кейси размърда пръстите на краката си и спокойно се усмихна.

— Ако не се настаниш удобно, и мислите в главата не ти идват.

— Отдавна не бях чувал гласа ти — рече Том. — Сигурно все мислиш.

— Да, все мисля.

Том свали каскета си — той бе станал мръсен, овалян, с прегънатата надве козирка. Разгъна кожичката отвътре и сложи нова подложка от вестник.

— Свил се е от пот, не се хваща на главата ми — каза той и погледна мърдащите боси пръсти на Кейси. — Би ли се откъснал за миг от мислите си, за да изслушаш какво ще ти кажа?

Кейси обърна към него главата си, която се крепеше на дългата като стъбло шия.

— Винаги слушам. Затова постоянно съм замислен. Първо слушам какво говорят хората, а после разбирам какво чувствуват те. Постоянно ги слушам и ги чувствавам; хората бият с криле, като птици, влезли в някой таван. И накрая, разбира се, си счупват крилето в пращните стъкла и не успяват да излязат на свобода.

Том дълго гледа Кейси с широко отворени очи, после се обърна и погледна към една сива палатка на около двадесет крачки от тях. На обтегачите ѝ бяха окачени прани комбинезони, ризи и рокли. Той тихо каза:

— Точно за това исках да поговоря с теб. А ти вече си го разбрал.

— Да, разбрах го — потвърди Кейси. — Такива като нас са цяла армия, но без амуниция. — Том наведе глава и бавно прокара ръка по челото и косите си. — Навсякъде виждах това. Навсякъде, където спирахме. Хора изгладнели, намерят крехко месо и се нахранят, но и след това не чувствуват ситост. А когато най-сетне изгладнеят толкова, че не могат да търпят повече, ме помолват да им прочета молитва. И понякога се съгласявах. — Той прегърна колене и вдигна по-високо свитите си крака. — Преди мислех, че молитвите помагат. Прочетеш молитва — и всички неприятности се налепят по нея като мухи по мухоловка. Молитвата отлита и отнася всичко със себе си. А сега не смятам така.

Том каза:

— Молитвата никога не е давала месо. За това трябва свиня.

— Да — съгласи се Кейси. — И господ бог не плаща никому заплата. Хората искат да живеят човешки, да отглеждат децата си. А на старини всекиму се иска да седне на вратата на дома си и да погледа как залязва слънцето. А на младите пък им се иска да потанцуват, да попеят и да се любят. Да похапне, да попейне от време на време, да се труди — това му се иска на всеки. Да даде такава работа на мускулите си, че цялото му тяло хубаво да се измори. Божичко! Какво се разбъбрих.

— Я не бери грижа — рече Том. — Бъбри си — приятно е да те слуша човек. Но кога най-сетне ще зарежеш тези свои мисли? Нали трябва и за работа да се заловиш. И не само ти, а и всички ние. Парите са на свършване. Бащата даде пет долара, за да сложат на бабиния гроб табелка с надпис. Парите останаха съвсем малко.

Един кафяв дръглив пес се показа иззад една палатка, душейки нещо по земята. Той беше неспокоен и готов всеки миг да побегне. Като дойде съвсем близо до Том и проповедника, той изведнъж ги усети, вдигна глава, отскочи и с все сила хукна да бяга с подвита опашка. Кейси го изпрати с очи и каза с въздишка:

— Никому не принасям добро. Нито на себе си, нито на другите. Може би ще е по-добре да се махна. Ям храната ви, заемам място. А в замяна нищо не давам. Може би ще си намеря някъде постоянна работа, тогава ще ви платя поне част от дълга си.

Том отвори уста, издаде долната си челюст напред и почука по зъбите си с една суха пръчка. Очите му се взираха в лагера — в сивите палатки и колибите от тенекия и картон.

— Нямаше да е зле да се снабдим отнякъде с тютюнец — каза той. — Сума време как не съм пушил. В Макалистър никога не оставахме без тютюн. Понякога ми се иска да се върна пак там. — Той отново почука с пръчката по зъбите си и изведнъж се обърна към проповедника: — Ти никога ли не си бил в затвора?

— Не — отговори Кейси, — никога.

— Не бързай да ходиш там — рече Том. — Почакай мъничко.

— Колкото по-рано почна да търся работа, толкова по-скоро ще намеря.

Том го погледна с полузатворени очи, после отново си сложи каскета.

— Слушай — каза той, — проповедниците обичат да говорят все за мляко и мед, а тук няма нито едното, нито другото. Затова пък се вършат лоши неща. Местните хора се боят от тези, които са пристигнали тук, и насъскват срещу тях полицаите, надявайки се, че пристигналите ще се върнат обратно.

— Да — рече Кейси. — Знам това. А защо ме попита за затвора?

Том бавно заговори:

— Когато си в затвора... някак предусещаш всичко. Там не дават много да се приказва. С един-двама души — може, но щом се съберат повече хора, ги гонят. И ето, ти ставаш такъв, че предварително усещаш всичко. Ако се готви нещо... да речем, разяри се съседът ти, халоса надзирателя с дръжката на четката за дъски по главата... ти предчувствуващ, че ще стане това. Или пък бягство, или бунт... за това

няма нужда да те предупреждават. Ти сам усещаш. Сам предчувствуваш.

— Е, и какво?

— Остани тук — каза Том. — Остани тук поне до утре. Нещо ще става. Говорих с едного... усуква го, хитрува, и май попрекали с това. Същински койот — тиха вода, цялото време нащрек, една дума излишна не казва... ала аз знам, че всяка крушка си има опашка.

Кейси го погледна и отвори уста да зададе някакъв въпрос, но като размисли, здраво стисна устни. Той бавно размърда босите си пръсти, после отдели една от друга ръцете си и протегна напред десния си крак така, че да го види.

— Добре — рече той. — Няма да заминавам веднага.

Том каза:

— Когато хората — добрите, кротки хора — не разбират какво става около тях... това значи, че трябва нещо да се очаква. Без нищо няма да мине.

— Ще остана — рече Кейси.

— А утре ще отидем да търсим работа.

— Добре — съгласи се Кейси и раздвижи пръстите си, гледайки ги съсредоточено. Том се облегна на лакът и затвори очи. Той чуваше неясните гласове на Роуз от Шарън и Кони, които долитаха от палатката.

Под брезента имаше гъста сянка и светлите триъгълници от двете страни изпъкваха ясно и отчетливо. Роуз от Шарън лежеше на дюшека, а Кони седеше до нея на колене.

— Трябваше да помогна на майка — каза тя. — Ала щом се помръдна, и веднага ми прилошава.

Погледът на Кони беше мрачен.

— Ако знаех предварително, че всичко ще стане така, нямаше да тръгна. Щях да се науча в нашия край да карам трактор и щях да получавам три долара на ден. С три долара можеш да си живееш царски и да гледаш кино всяка вечер.

Жена му се наежи.

— Нали вечер ще учиш радиокурса — каза тя. Кони дълго не й отговори. — Нали ще учиш? — попита Роуз от Шарън.

— Разбира се. Само че първо трябва да стъпя на крака. Да изкарам някоя и друга пара.

Тя се надигна на лакът.

— Да не си се отказал от плана си?

— Не... не съм се отказал, разбира се. Само че аз... не знаех, че ще трябва да живея в такива места като това.

Погледът на Роуз от Шарън стана суров.

— Щом трябва, ще го направиш — спокойно каза тя.

— Разбира се. Сам зная това. Трябва да стъпя на крака. Да изкарам някоя и друга пара. А може би щеше да е най-добре да си остана в къщи. Щях да се науча да карам трактор. Трактористите получават три долара на ден, а понякога и повече. — Очите на Роуз от Шарън изпитателно гледаха Кони и той почувствува, че тя го преценява, проверява. — Непременно ще уча — рече той. — Само първо да стъпя на крака.

Тя изрече с ожесточение:

— И докато дойде време да родя, ще си имаме собствен дом. Не искам да раждам в палатка.

— Разбира се — каза той. — Само първо да стъпя на крака. — Излезе изпод навеса и погледна майката, която се бе навела над огъня. Роуз от Шарън легна по гръб и се взря в покрива на палатката. После пъкна палец в устата си вместо запушалка и тихо заплака.

Коленичила край огъня, майката чупеше клони и ги пъкваше под котела със задушеното. Огънят ту припламваше, ту гаснеше. Децата — сега те бяха петнадесет на брой — мълчаливо стояха до огъня. И когато миризмата на яденето достигаше до ноздрите им, те леко сбръчкваха носове. Слънчевите лъчи блестяха в косите им, посивели от прах. Децата се чувствуваха неловко, но не си отиваха. Майката спокойно разговаряше с едно малко момиче, което стоеше в самия център на групата, гледаща жадно яденето. Момичето беше по-голямо от другите деца. То стоеше на един крак, чешейки със стъпало голия си глезен. Ръцете му бяха на гърба. Спокойните сиви очи гледаха настойчиво майката. То предложи:

— Дайте да ви начупя клони, мадам.

Майката вдигна глава.

— За да ти дам от яденето, нали?

— Да, мадам — спокойно отвърна момичето.

Майката мушна клоните под котела и те запрящаха в огъня.

— Нима не си закусвала?

— Не, мадам. Тук няма никаква работа. Татко иска да продаде някоя и друга вещ, да купи бензин и да продължим напред.

Майката погледна момичето.

— А другите — и те ли не са закусвали?

Децата неловко пристъпиха от крак на крак и отвърнаха поглед от котела. Едно малко момченце каза горделиво:

— Аз закусих... и брат ми закуси... и тези две деца също, с очите си видях. Наядохме се до насита. Днес продължаваме напред, на юг.

Майката се усмихна.

— Значи, не сте гладни. Яденето няма да стигне за всички ви.

Малкото момченце издаде долната си устна.

— До насита се наядохме — повтори то и изведнъж рязко се обърна, затича към палатката си и се шмугна вътре. Майката тъй дълго гледа подир него, че момичето реши да ѝ напомни:

— Огънят съвсем загасна, мадам. Искате ли да го разпаля?

Рути и Уинфийлд стояха сред децата, опитвайки се да запазят ледено спокойствие и достойнство. Те се държаха настрана и дори господарски. Рути погледна момичето със студени, ядовити очи. После клекна и почна сама да чупи клони.

Майката отхлупи капака на котела и разбърка месото с една пръчка.

— Добре, че не сте гладни всички. Онова момченце сигурно не е гладно.

Момичето презрително се усмихна.

— Кое — онова ли? Та то просто се перчи! Когато нямат нищо за ядене, знаете ли какво си измисля? Вчера идва и казва: ядохме кокошка. А аз видях какво ядоха само питки, както всички.

— О-о! — Майката погледна към палатката, в която се шмугна малчуганът. После отново спря поглед върху момичето. — А вие отдавна ли сте в Калифорния? — попита тя.

— От около шест месеца. Отначало живеехме в един правителствен лагер, после заминахме другаде, по на север, а когато се върнахме в същия лагер, беше вече пълно. Там живеехме чудесно!

— А къде е този лагер? — попита майката. Тя взе от Рути начупените клони и ги пхна в огъня. Рути с омраза погледна по-голямото от нея момиче.

— Край Уийдпач. Там има клозети, душеве, корита за пране, вода, колкото искаш — хубава за пиене; вечер — музика, всички свирят, на каквото могат, а в събота танци. Просто чудесно! И за децата има място за игра, и в клозетите — хартия. Дръпнеш дръжката — потича вода; а полицаи там никакви няма — никой не наднича в палатките, пък началникът, който командува целия лагер, е един такъв вежлив — ще ти дойде на гости и ще поговори с теб, и никак не се надува. Ех, как ми се ще да поживеем още там!

Майката каза:

— За пръв път чувам за такъв лагер. Да, няма да е лошо да пера в корито.

Момичето продължи с възторжен глас:

— И знаете ли, че там топлата вода тече по тръби; пъхнеш се под душа — и готово, толкова е приятно! Такъв лагер няма никъде другаде.

Майката рече:

— Та, казваш, там сега било пълно?

— Да, пълно. Когато отидохме последния път, всичко беше заето.

— Сигурно в този лагер вземат много пари — каза майката.

— Да, ала ако нямаш пари, може да работиш за сметка на престоя — по два часа всяка седмица. Пращат те да чистиш нещо. Или сандъците за боклук, или нещо друго. А вечер хората се събират, разговарят, слушат музика и топлата вода тече ли, тече по тръбите. Похубав от този лагер няма никъде.

Майката рече:

— Да можехме и ние да поживеем там!

Досега Рути се сдържаше, но в този миг извика ядосано:

— А пък нашата баба умря ей в този камион. — Момичето учудено я погледна. — Да, да — каза Рути. — Съдебният лекар я прибра. — Тя стисна устни и счупи още два-три клона.

Уинфийлд замига, слисан от смелите думи на Рути.

— Умря в камиона — повтори той след нея. — А съдебният лекар я сложи в една голяма кошница.

Майката рече:

— Затваряйте си устата, иначе ще ви изгоня. — И тя хвърли още клони в огъня.

В другия край на лагера Ал се приближи да погледа пасването на клапаните.

— Май че скоро ще свършиш — каза той.
— Останаха още два.
— А момичета има ли тук?
— Аз съм женен — рече младежът. — Нямам време за тях.
— А аз пък винаги имам — отговори Ал. — За нещо друго може да нямам, но за момичета винаги намирам време.
— Като погладуваш малко, друга песен ще запееш.
Ал се засмя:
— Всичко става. Дотогава обаче ще си пея старата песен.
— Говорих с един от вашите. Заедно ли пристигнахте?
— Да. Това е брат ми Том. С него бъди по-внимателен. Той уби един човек.
— Уби ли? За какво?
— Сбили се. Онзи го мушна с нож. А брат ми го цапардосал по главата с една лопата.
— Гледай ти! Е, а съдиха ли го после?
— Пуснаха го, защото това бе станало при сбиване — отвърна Ал.
— Той не прилича на побойник.
— Не, разбира се. Том не е побойник. Само че не обича никому да остава длъжен. — Ал говореше с гордост. — Том е спокоен човек. И все пак с него е по-добре да си нащрек.
— Поговорихме двамата. Стори ми се, че не е лош.
— Не, той не е лош. Кротък е, но когато го предизвикат, стой да гледаш какво ще стане. — Младежът се зае с последния клапан. — Дай да ти помогна да сложиш клапаните, ще поставим и главата на блока.
— Е, добре, помогни ми, щом няма какво да правиш.
— Трябваше да лягам да спя — каза Ал, — ала щом видя мотор, ръцете просто ме засърбят за работа. Не мога да се въздържа.
— Ще ти бъда благодарен за помощта — рече младежът. — Казвам се Флойд Ноулс.
— А аз — Ал Джоуд.
— Много ми е приятно да се запознаем.
— На мене също — каза Ал. — Стария уплътнител ли ще оставиш?
— Няма как — отговори Флойд.
Ал извади от джоба си нож и застърга с него блока на мотора.

— Ох! — рече той. — Нищо не обичам повече от това да се занимавам с някой мотор.

— А момичетата?

— И момичетата обичам. Но бих дал всичко, за да разглобя един ролс-ройс и пак да го сглобя. Един път все пак успях да надникна под капака на шестнайсетцилиндров кадилак. Истинска прелест! Вървя по една улица в Салисо — гледам, един шестнайсетцилиндров стои пред един ресторант. Вдигам капака на мотора и изведнъж от ресторанта излиза някакъв чичко и ми казва: „Какво правиш тук?“ А аз отговарям: „Нищо, гледам. Чудо машина!“ А той стои до мен. Сигурно никога не бе надниквал да види мотора. Стои до мен и гледа. Един такъв богат, със сламена шапка. С риза на райета и очила. И нищо не си приказваме двамата. Просто гледаме. А сетне той изведнъж пита: „Искаш ли да седнеш на волана?“

Фloyd каза:

— Ех, че лъжа!

— Ей богу, така беше. „Искаш ли да седнеш на волана?“, тъй ми каза. А панталоните ми бяха мръсни. И му рекох: „Ще ви изцапам колата.“ — „Нищо, казва, само ще обиколим квартала.“ Седнах и обиколих осем пъти този квартал. Ама една машина! За чудо и приказ!

— Толкова ли беше хубава? — попита Фloyd.

— Ах, не ми приказвай за нея! Да можех да я разглобя до последното винтче... всичко бих дал за това!

Ръката на Фloyd, която се движеше отсечено, се спря. Той свали последния клапан от гнездото и го огледа.

— По-добре свикни с таратайките, защото шестнайсетцилиндрови коли едва ли ще имаш щастieto да караш. — Фloyd остави маткапа на стъпалото на колата и почна да чисти с едно длето нагара от блока. Две набити жени, гологлави и боси, минаха край тях, носейки заедно кофа с мътно бяла вода. Те тежко пристъпяха, едва понасяйки товара, и не вдигаха очи от земята. Слънцето вече клонеше на запад.

Ал каза:

— Тебе, изглежда, нищо не може да те развълнува.

Фloyd още по-усърдно се зае с длетото.

— Тук съм вече шести месец — рече той. — Обикалям из целия щат и все си мисля как да изкарам някоя и друга пара и как по-бързо да

сменям едно място с друго, та жената и децата да не седят без месо и картофи. Все тичаш като заек, а полза почти никаква. Просто храната не стига, каквото и да правиш. Уморих се вече. Толкова се уморих, че и нощите не ми стигат да си отдъхна. И какво ще правя занапред, просто не знам.

— Нима не може да се намери постоянна работа? — попита Ал.

— Не, постоянна работа няма да намериш. — Флойд изстърга останалия нагар от блока и изтри потъмнелия метал с парцал, напоен с масло.

В лагера пристигна една стара лека кола. В нея седяха четирима мъже — всички с мургави, сурови лица. Колата бавно се движеше между палатките. Флойд извика:

— Имахте ли късмет?

Колата спря. Мъжът, който седеше на волана, отговори:

— Къде ли не ходихме! Няма работа и за един човек! Трябва да се махаме оттук.

— Къде ще вървите? — извика Ал.

— И ние не знаем. Изръшнахме всичко наоколо. — И шофиращият отпусна спирачката и автомобилът бавно продължи напред.

Ал дълго гледа след колата.

— А според мен по-добре е да пътуват един по един. Сам по-скоро ще намериш работа.

Флойд остави длетото и тъжно се усмихна.

— Не разбираш още ти тези неща — каза той. — За такива пътешествия трябва бензин. А един галон бензин струва петнайсет цента. Тези четирима души не могат да пътуват с четири коли. Те събират по десет цента и купуват бензин. Тепърва ще разбереш всичко това.

— Ал! — Ал погледна Уинфийлд, който се бе спрял важно до него. — Месото е готово, майка ей сега ще сипва яденето. Върви, вика те.

Ал изтри ръцете си в панталона.

— Днес още не сме яли — каза той на Флойд. — Ще хапна и ще дойда пак.

— Щом искаш, ела.

— Ще дойда, ще дойда, защо не. — И той тръгна след Уинфийлд към палатката на Джоудови.

Край нея имаше много хора. Децата ограждаха котела с яденето с такава плътна стена, че майката, като се обръщаше, удряше в тях лактите си. Том и чичо Джон стояха до нея.

Майката смутено изрече:

— Не знам какво да ги правя. Трябва да нахраня семейството. А тези деца? — Децата стояха като вкаменени и я гледаха. Лицата им не изразяваха нищо, очите им се прехвърляха машинално от котела към алуминиевата чиния, която майката държеше в ръце. Очите неизменно следяха лъжицата, която се движеше от котела към чинията, и когато майката подаде на чичо Джон порцията, очите се впиха в нея. Чичо Джон гребна пълна лъжица и очите се вдигнаха нагоре заедно с нея. Чичо Джон лапна половин картоф и очите се насочиха към лицето му, следейки неговото изражение: вкусно ли е яденето, ще му хареса ли.

И сега чичо Джон сякаш за пръв път забеляза децата. Той дъвчеше бавно.

— Вземи — каза той на Том. — Аз не искам.

— Ти днес нищо не си ял — рече Том.

— Нещо ме боли коремът. Не ми се яде.

Том спокойно каза:

— Иди в палатката и яж там.

— Не ми се яде — повтори чичо Джон. — И в палатката ще ги виждам.

Том се обърна към децата.

— Вървете си — каза той. — Марш оттук. — Очите се откъснаха от котела и с недоумение се спряха върху лицето му. — Марш оттук. Не бива така. И без това няма да стигне за всички ви.

Майката разсипа по чиниите порциите с картофи — съвсем малки порции — и сложи чиниите на земята.

— Не мога да ги изгоня — рече тя. — Просто не знам какво да правя. Вземайте чиниите си и вървете вътре. А това, което остане, нека доядат те. Дайте ей тази чиния на Розашарн. — Майката се усмихна на децата. — Слушайте, деца — каза тя, — намерете си тресчици и ще ви дам, каквото остане. Само че да няма бой. — Децата стремглаво и мълчаливо хукнаха на разни страни. Едни от тях се затичаха да търсят трески, други отидоха в палатките си за лъжици. Майката едва свари

да разсипе храната в чиниите и те отново я наобиколиха — мълчаливи и гладни като вълци. Майката поклати глава. — Какво да ги правиш? Но трябва да нахрани семейството. Семейството трябва да се нахрани. Рути, Уинфийлд, Ал! — високо извика тя. — Вземайте по-скоро чиниите си. Вървете с тях в палатката. — Тя виновно погледна чакащите деца. — Съвсем малко е — сконфузено каза тя. — Ще оставя котела на земята, а вие остържете останалото, само че никое от вас няма да се засити... Какво да правя? Не мога да не им дам нищо. — И като свали котела от огъня, тя го остави на земята и рече: — Почакайте малко. Още е горещо — и бързо влезе в палатката, та да не ги гледа. Семейството ѝ седеше на земята — всеки с чинията си — и в палатката се чуваше как децата стържат котела с тресчици, лъжици и късчета ръждива тенекия. Котелът никак не се виждаше. Децата не говореха нищо, не се биеха, не спореха, но във всяко тяхно движение се чувствуваше желязна настойчивост и едва ли не ярост. Майката се обърна с гръб, за да не гледа това. — Така не може повече — каза тя. — Трябва да ядем скришом от другите. — Тресчиците и лъжиците вече стържеха дъното, а после децата се разотидоха, оставяйки остъргания котел. Майката погледна чиниите. — Вие сигурно не можяхте да се нахраните добре.

Бащата стана и без да ѝ отговори нещо, излезе от палатката. Проповедникът се усмихна и легна на земята, подложил ръце под главата си. Ал каза:

— Ще отида да помагам на един човек, поправя колата си.

Майката събра чиниите и тръгна да ги мие.

— Рути! — извика тя. — Уинфийлд! Донесете ми вода. — Тя им даде кофата и те тръгнаха със съда към реката.

До палатката се приближи една висока, широкоплещеста жена. Роклята ѝ беше прашна, цялата в маслени петна. Жената вървеше с гордо вдигната глава. Като се спря на няколко крачки от палатката на Джоудови, тя войнствено погледна майката. После дойде по-близо.

— Добър ден — студено поздрави тя.

— Добър ден — отвърна майката и като стана от земята, бутна към новодошлата един сандък. — Седнете, моля ви се.

Жената се приближи още повече.

— Не, няма да сядам.

Майката въпросително я изгледа.

— Сигурно искате нещо.

Жената подпря ръце на хълбоците си.

— Искам да се грижите за собствените си деца, а моите да оставите на мира.

Майката широко отвори очи.

— Нищо не съм направила... — започна тя.

Жената се намръщи.

— Мойто момченце се върна цялото умирисано на задушено месо. Каза, че вие сте го нахранили. Намислили сте да се перчите със задушено! Не си струва. Аз и без това имам много грижи, та не ща детето ми да идва и да ме пита: „Защо ние нямаме задушено месо?“ — Гласът ѝ трепереше от ярост.

Майката дойде съвсем близо до нея.

— Седнете — каза тя. — Седнете, нека поговорим малко.

— Не искам да сядам. Чудя се с какво да храня семейството си, а вие хоп — задушено!

— Седнете — повтори майката. — Отсега нататък няма да имаме месо, докато не получим работа. А ако не мен, а вас заобиколеха от всички страни толкова деца, какво щяхте да направите? И за нас не стигаше, но можеш ли да откажеш на децата, когато те гледат с такива очи?

Ръцете на жената се отпуснаха. Тя изпитателно погледна майката, после се обърна, бързо закрачи обратно и скривайки се в палатката си, спусна след себе си полите ѝ. Майката я изпрати с поглед и отново коленичи до купчината алуминиеви чинии.

До палатката бързо се приближи Ал.

— Том! — извика той. — Майко, тук ли е Том?

Том подаде глава изпод навеса.

— Какво искаш?

— Ела с мене — развълнувано рече Ал.

Те тръгнаха заедно.

— Какво има? — попита Том.

— Почакай, ей сега ще разбереш. — Ал го заведе до автомобила на Флойд. — Това е Флойд Ноулс — рече той.

— Видяхме се вече с него. Е, как върви работата?

— След малко свършвам — отвърна Флойд.

Том прокара пръсти по блока на мотора.

— Е, Ал, какъв бръмбар ти е влязъл в главата?

— Знаеш ли какво ми каза току-що Флойд? Разправи му, Флойд.

Флойд започна:

— Може би ще е по-добре да не ви го съобщавам... но нищо. Дойде тук един човек и каза, че имало работа далече на север.

— Далече на север ли?

— Да. В някаква си долина, наречена Санта Клара. На другия край на света.

— А каква е работата?

— Беритба на сливи, круши, консервиране. Казват, че скоро щяло да узрее всичко.

— А колко далеч е това място? — попита Том.

— Кой го знае! Може би двеста мили.

— Да, не е близо — каза Том. — А откъде знаеш, че като пристигнем там, ще има работа?

— Предварително това не може да се знае — отговори Флойд. — Но нали тук и без това няма нищо, а този, който ми събщи новината, е получил писмо от брат си и се гласи да отиде там. Заръча ми никому да не казвам, иначе всички щели да се стекат на това място. Трябва да тръгнем нощес. Ако изпреварим другите, може би ще получим работа.

Том внимателно се вглеждаше в него.

— А защо пък трябва да тръгваме така, тайно?

— Защото, ако всички се струпат там, ще си останем без работа.

— Много е далеч!

Флойд каза обидено:

— Съобщавам ти го като на приятел. Ако не искаш, твоя воля. Брат ти ми помогна, затова го казах на вас.

— А ти сигурно ли знаеш, че тук няма работа?

— Слушай, аз три седмици обикалям тъдява и поне да бях намерил нещо, а то! Ако искаш да похарчиш дявол знае колко бензин напразно — търси сам. Не ви моля да тръгвате с мен. Колкото повече хора бъдат там, толкова по-малки са ми шансовете.

Том рече:

— Вярвам ти. Само че е много далеч. Надявахме се да порботим тук, надявахме се да си намерим жилище.

Флойд продължи все тъй търпеливо:

— Вие току-що пристигнахте. Има да научите още много неща. Ако ме послушате — ще имате само полза от това. Ако ли не — този урок скъпо ще ви струва. На постоянно жилище тук не разчитайте, защото в този край няма постоянна работа. Стомахът ще ви подгони скоро-скоро на друго място. Това е — казах ви всичко откровенно.

— Все пак бихме искали да попитаме тук-таме — загрижено продума Том.

До съседната палатка се приближи лека кола. От нея слезе човек с комбинезон и синя риза. Флойд извика:

— Имахте ли късмет?

— Никаква работа няма тук и няма да има, преди да узрее памукът. — И човекът влезе в скъсаната палатка.

— Чу ли го? — попита Флойд.

— М-да... И все пак това са двеста мили!

— Засега вие още никъде не сте се установили. Мислете и решавайте.

— Според мен трябва да отидем там — каза Ал.

Том попита:

— А кога ще има тук работа?

— След един месец ще почнат да берат памука. Ако имате пари за дотогава, чакайте.

Том рече:

— Майка за нищо на света няма да се съгласи да отидем. Много е уморена.

Флойд вдигна рамене.

— Не ви карам насила. Направете, както е по-добре за вас. Което чух, това ви казвам.

Той взе от стъпалото потъналата в масло уплътнителка и грижливо я притъкми към блока.

— Помогни ми малко, моля ти се — обърна се той към Ал.

Том загледа как те внимателно надяват на болтовете тежката глава на блока и спокойно го спускат на мястото му.

— Трябва да решим това с нашите — рече той.

— Само, моля ви се, не казвайте на други хора — обади се Флойд. — Казвам го само на вас. Ако твоят брат не бе ми помогнал, уста нямаше да отворя.

Том каза:

— Е, благодарим ти. Трябва да решим всичко както трябва. Може и да тръгнем.

Ал рече:

— Ако не се съгласите, ще отида сам, ей богу. Все някак ще стигна — ще ме закарат дотам.

— И ще зарежеш семейството? — попита Том.

— Какво от това? Ще се върна. Ще се върна с пари.

— Майка няма да се съгласи — каза Том. — И татко също.

Фloyd натъкми гайките и ги завинти отначало с пръсти.

— Аз и жена ми тръгнахме заедно с другите — рече той. — Там, у дома, и наум не би ми дошло да се отделя от близките си. Просто не бих се сетил за това. Отначало бяхме всички заедно, после дойдохме тук, другите продължиха напред, а сега къде са се дянали, един бог знае. Оттогава все ги търся, навсякъде питам за тях. — Той захващаше гайките с ключа и равномерно ги завинтваше една след друга.

Том клекна до колата и като премрежи очи, погледна редиците палатки, отъпканата трева между тях.

— Не, драги — каза той на Ал, — майка няма да те пусне.

— А според мен сам човек по-лесно ще намери работа.

— Може би. И все пак тя няма да се съгласи.

В лагера пристигнаха две препълнени коли; хората, които седяха в тях, бяха унили. Floyd вдигна очи и не ги попита имали ли са късмет. На прашните им лица се четеше тъга и упорство. Слънцето клонеше на запад; Хувървил и върбите зад него се къпеха в жълта слънчева светлина. Децата се измъкнаха полека-лека от палатките и заскитаха из лагера. Жените също наизлязоха и накладоха огньовете. Мъжете се събраха на малки групи и наклакали един до друг, почнаха разговори.

Един нов шевролет сви право към лагера. Той спря сред палатките. Том попита:

— Кои ли са пък тези? Май че не са тукашни.

Фloyd рече:

— Не знам. Сигурно са полицаи.

Вратата на автомобила се отвори и от него излезе един човек. Спътникът му остана вътре. Мъжете, които бяха наклакали, погледнаха към новодошлите и разговорите им стихнаха. Жените, шетайки край огньовете, крадешком поглеждаха блестящата кола.

Децата тръгнаха към нея, като избираха най-сложни пътища, кръжейки сред палатките.

Фloyd остави ключа. Том стана. Ал изтри ръце в панталона си. И тримата тръгнаха към шевролета. Човекът, който беше слязъл от колата, носеше панталон със защитен цвят и фланелена риза. На главата си имаше шапка с права периферия. В джоба на ризата му, зад плет от писалки и жълти моливи, стърчеше снопче хартия, а от джоба на панталона му се подаваше бележник с металически корици. Човекът се запъти към една от групите и наклекарите мъже го посрещнаха с недоверие и мълчание. Те го следяха, без да мърдат; бялото на очите им проблясваше под зениците, защото те гледаха нагоре, без да вдигат глави. Том, Ал и Floyd бавно — сякаш от нямане какво да правят — се приближиха.

Човекът попита:

— Искате ли да получите работа? — Всички го гледаха мълчаливо и с недоверие. От целия лагер тук вече се стичаха хора.

Накрая някой отговори:

— Искаме, разбира се. А къде е тази работа?

— В окръга Тюлеър. Там започва беритбата на плодове. Трябват много хора.

Floyd се обади:

— А вие ли наемате работниците?

— Да, аз.

Хората се струпаха около човека в плътен кръг. Един висок мъж с работен комбинезон свали черната си шапка и започна да вчесва с пръсти дългите си черни коси.

— А колко ще платите? — попита той.

— Не мога да ви кажа точно. Около трийсет цента.

— А защо не можете да кажете? Нали вие сам наемате работниците?

— Да — съгласи се човекът с панталона със защитен цвят. — Но всичко зависи от цените на плодовете. Може да получите малко повече, а може и малко по-малко.

Floyd излезе напред. Той спокойно каза:

— Аз ще дойда, мистър. Но щом наемате работници, трябва да имате съответни документи. Покажете ги, а после ни напишете

бележка, в която да се казва къде ще работим, кога и колко ще ни плащат и я подпишете. Тогава ще дойдем.

Наемателят на работници свирепо го погледна:

— Ти какво, да не искаш да ме учиш как да върша собствената си работа?

Фloyd каза:

— Ако дойдем да работим при вас, това е и наша работа.

— Не ме учи какво да правя. Казвам ви, че ми трябва хора.

Фloyd яростно извика:

— А колко хора ви трябва и по колко ще им плащате — за това мълчите.

— И аз самият не зная още!

— Тогава какво право имате да наемате хора?

— Право ли? Имам право да върша работата си така, както намеря за добре. А ако ви е по-приятно да си търкате задниците тук — никой не ви вика насила.

Аз наемам работници за окръга Тюлеър. Ще ми трябва много хора.

Фloyd се обърна към тълпата мъже. Сега те стояха, гледайки мълчаливо ту Фloyd, ту наемателя на работници. Фloyd каза:

— Два пъти вече как ми погаждат този номер. Може би му трябва хиляда души. А там ще се съберат пет хиляди и той ще плаща по петнайсет цента на час. И вие ще се съгласите, защото няма да има какво да ядете. Щом иска да наеме хора, нека ги наеме, но да напише всичко на книга и да спомене колко ще се плаща. Поискайте му да покаже документите си. Той няма право да наема без документи.

Наемателят на работници погледна към шевролета си и извика:

— Джо!

Спътникът му надникна от колата, отвори широко вратата и излезе. Той носеше брич и ботуши с връзки. Отстрани на патрондаша му, опасан около кръста, висеше тежък револверен кобур. Към тъмната риза бе прикрепена значката на помощник-шерифите. Той крачеше бавно, клатушкайки се. На лицето му играеше лека усмивка.

— Какво има? — Кобурът подскачаше назад-напред по бедрото му.

— Я виж, Джо, дали не си срещал някога този юнак.

Помощник-шерифът попита:

— Кой?

— Ей този. — И наемателят на работници посочи Флойд.

— А в какво се е провинил? — попита помощник-шерифът, усмихвайки се на Флойд.

— Той е червен, подстрекава хората.

— Хм. — Помощник-шерифът бавно мина отстрани, за да види Флойд в профил; и лицето на Флойд поруменя.

— Виждате ли! — викна Флойд. — Ако той вършеше всичко честно, нямаше защо да води със себе си помощник-шериф.

— Срещал ли си го някога? — повтори наемателят на работници.

— Хм. Май че ми е познат. Миналата седмица ограбиха един парк с оказионни автомобили — според мен той беше там. Точно тъй! Той беше, главата си залагам. — Усмивката веднага изчезна от лицето му. — Сядай в колата — заповяда той и откопча кобура си.

Том рече:

— Арестувате човека, без да е виновен.

Помощник-шерифът рязко се обърна.

— А ти компания ли искаш да му правиш? Опитай се само, щом си отвориш устата, ще прибера и теб. Около този парк се въртяха двама души.

— Миналата седмица аз изобщо не съм бил в Калифорния — каза Том.

— Е, може пък другаде да те търсят. По-добре си мълчи.

Наемателят на работници отново се обърна към тълпата мъже:

— Не слушайте тези червени негодници. Те са смутители, събереш ли се с такива, само беда ще си навлечеш. Хайде, тръгвайте за Тюлеър, ще взема всички ви на работа.

Никой не му отговори.

Помощник-шерифът каза:

— Съветвам ви да тръгнете. — Слабата усмивка отново се появи на лицето му. — Отделът за здравеопазване нареди да се вдигне този лагер. А ако имате тука при вас и други червени, може да пострадате и по-солидно. Тръгнете за Тюлеър. Няма смисъл да стоите тук. Съветвам ви приятелски. Иначе ще дойдат тук полицаи и сигурно няма да са с голи ръце...

Наемателят на работниците рече:

— Казвам ви, трябваат ми хора. Ако пък не искате да работите, правете каквото щете.

Помощник-шерифът се усмихна:

— Ако не искат да работят, няма за какво да стоят в нашия щат. Веднага ще ги експедираме оттук.

Фloyd стоеше като вкаменен до помощник-шерифа, тикнал палци зад колана си. Том го погледна крадешком и веднага наведе очи.

— Това е всичко — каза наемателят на работници. — В окръга Тюлеър ни трябваат хора — работа има много.

Том бавно вдигна очи и видя, че жилите на китките на Floyd са се издули. Ръцете на Том също се вдигнаха и палците му се пъхнаха зад колана.

— Да, това е всичко. И утре сутринта тук да не е останал нито един.

Наемателят на работници седна в колата.

— Е — каза помощник-шерифът на Floyd, — какво стоиш, сядай вътре! — Той протегна голямата си лапа и хвана Floyd за левия лакът. Floyd се отскубна и още в същия миг замахна с дясната си ръка. Той удари с юмрук месестата муцуна на помощник-шерифа и се втурна да бяга, криволичейки между палатките. Преследвачът му се олюля и Том го препъна с крак. Помощник-шерифът падна и се търколи на една страна, хващайки се за револвера си. Floyd тичаше, като ту се скриваше зад палатките, ту отново се показваше. Помощник-шерифът гръмна, както лежеше. Една жена, която стоеше пред една палатка, силно извика и погледна раздробената си ръка. Нищо не бе останало от костите, пръстите висяха сякаш на конци, разкъсаното месо стана бяло, безкръвно. В далечния край на лагера се мярна фигурата на Floyd, устремил се към върбите. Помощник-шерифът седна и отново насочи револвера, но в тази минута от тълпата изскочи пастор Кейси. Той ритна помощник-шерифа във врата и отстъпи назад, гледайки как едрият мъж се сгърчва и изгубва съзнание.

Чу се рев на мотор и шевролетът излетя на пътя, оставяйки след себе си облак прах. Той свърна към шосето и скоро се изгуби от очи. Жената все още гледаше осакатената си ръка. По края на раната се появиха дребни капки кръв. От гърлото на жената се изтръгнаха сподавени вопли и истеричен смях, който ставаше все по-силен и по-силен.

Помощник-шерифът лежеше на една страна, заровил отворената си уста в праха.

Том вдигна револвера, измъкна пълнителя и го хвърли в храстите, сетне извади последния патрон от цевта.

— На такъв не бива да се дава оръжие в ръцете — каза той и хвърли револвера на земята.

Около осакатената жена се събра цяла тълпа; жената плачеше и от време на време истерично изпищяваше.

Кейси се приближи до Том.

— Махай се оттук. Иди сред върбите и чакай там.

Той не знае кой го е ударил, но видя, че ти го препъна.

— Никъде няма да вървя — отвърна Том.

Кейси опъна шия и му прошепна на ухото:

— Ще вземат отпечатъци от пръстите ти. Ти наруши декларацията. Ще те върнат в затвора.

Том едва чуто пое дъх:

— Вярно, дявол да го вземе! Съвсем забравих.

— И по-живо — каза Кейси. — Докато не се е свестил.

— Много ми се ще да взема револвера — рече Том.

— Не. Не бива. Ако всичко мине благополучно, ще ти свирна четири пъти.

Том, без да бърза, се дръпна настрана, после усили крачка и скоро се изгуби сред върбите край реката.

Ал се приближи до лежащия на земята помощник-шериф.

— Божичко — каза с възхищение той, — хубаво си го наредил!

Хората все още гледаха проснатото тяло. И изведнъж някъде далеч се чу вой на сирена; той прозвуча пискливо, после секна, сетне отново изпищя, но този път по-отблизо. Безпокойство обзе хората. Те затыпкаха на едно място и след миг се пръснаха на различни страни, всеки към своята палатка. Край помощник-шерифа останаха само Ал и проповедникът.

Кейси се обърна към Ал.

— Махай се оттук — каза той. — Върви си в палатката. А ако те питат — не знаеш нищо.

— Така ли? Ами ти?

Кейси се усмихна:

— Все някой трябва да поеме вината върху себе си. Деца нямам. Ако ме пратят в затвора, ще поседя там, и толкоз. И без това никаква помощ не виждате от мен.

Ал рече:

— Това все още не е причина, за да...

— Върви, върви — рязко го прекъсна Кейси. — Няма какво да се замесваш в тази работа.

Ал се наежи:

— Не ще позволя на никого да ме командува!

Кейси тихо изрече:

— Ако хлътнеш ти, всички от вашите ще пострадат, цялото семейство. Пет пари не давам за тебе. Но заради теб ще пострадат и баща ти, и майка ти. А Том могат отново да го пратят в Макалистър.

Ал се позамисли.

— Добре — каза той. — И все пак ти си голям глупак.

— Е, и така да е — отвърна Кейси. — Какво от това?

Сирената не преставаше да пищи и всеки път се чуваше все по-близо и по-близо. Кейси коленичи до помощник-шерифа и го обърна по гръб. Помощник-шерифът застана и смръщи чело, мъчейки се да отвори очи. Кейси изтри праха от устата му. Хората седяха в палатките си, спуснали полите им. В лъчите на залязващото слънце въздухът изглеждаше червен, а сивите брезентови палатки — сякаш излети от бронз.

На шосето изсвириха гуми и в лагера бързо навлезе един открит форд. От него скочиха четирима мъже с пушки. Кейси се изправи и се приближи до тях.

— Какво, дявол да го вземе, става тук?

Кейси отговори:

— Повалих вашия човек.

Един от пристигналите се приближи до помощник-шерифа. Пострадалият беше вече дошъл в съзнание и се надигна на лакът, опитвайки се да седне.

— Какво се е случило тук?

— Ето какво — каза Кейси, — той така буйствуваше, че аз го ударих. Почна да стреля — рани една жена. Тогаво го ударих още

веднъж.

— А какво си направил преди това?

— Възразих му — отвърна Кейси.

— Сядай в колата.

— Добре — рече Кейси и седна на задната седалка. Двама от пристигналите помогнаха на помощник-шерифа да се изправи на крака. Той внимателно попипа врата си. Кейси каза:

— Ей в онази палатка кръвта на една жена изтича заради неговата точна стрелба.

— Ще видим това по-после. Майк, кой те удари — ей този ли?

Помощник-шерифът още не бе дошъл съвсем на себе си и се взря с мътен поглед в Кейси.

— Не мога да си спомня.

— Аз бях — каза Кейси. — Ти сгреши — подгони другиго.

Майк бавно поклати глава.

— Не, мисля, че не е този. Ох, лошо ми става!

Кейси рече:

— Няма да се съпротивлявам. По-добре вижте какво става с жената.

— Къде е тя?

— Ей там.

Най-старшият от помощник-шерифите закричи към палатката с пушка в ръка. Като стигна до нея, той попита нещо, после влезе и скоро излезе. Върнал се при колата, той каза с нотка на гордост:

— Е-е-е! Това може да стори само един четирийсет и петкалибров пистолет! Направили са й пристягаща превръзка. Ще пратим лекар.

Двама помощник-шерифи седнаха от двете страни на Кейси. Сирената изпищя. В лагера цареше мъртва тишина. Полите на палатките бяха спуснати, не се показваха никакви хора. Колата изви рязко в обратна посока и излезе от лагера. Вдигнал високо глава на слабата си, жилеста шия, Кейси седеше гордо между конвойните си. На лицето му играеше лека и странна, сякаш тържествуваща усмивка.

Когато помощник-шерифите си отидоха, хората излязоха от палатките. Слънцето залезе и над лагера се спусна синкавият вечерен здрач. На изток планините бяха все още жълто обагрени от слънчевите

лъчи. Жените се върнаха при угасналите огънове. Мъжете отново се събраха на групи и почнаха тихо да разговарят, клекнали на земята.

Ал изпълзя изпод брезента и закрачи към върбите — да свирне на Том. Майката също излезе и се зае да кладе малък огън от тънки клони.

— Татко — каза тя, — няма да ви дам този път много ядене. Днес ядохме късно.

Бащата и чичо Джон седяха край палатката, гледайки как майката бели картофи и ги реже на колелца над един тиган с много мазнина. Бащата рече:

— И какво, по дяволите, накара проповедника да стори това?

Рути и Уинфийлд се приближиха крадешком, за да чуят разговора.

Чичо Джон правеше дълбоки бразди в земята с един дълъг, ръждив гвоздей.

— Той разбира какво значи грях. Питам го и ми обясни всичко; само не знам правилно ли е да се мисли така. Той казва: ако човек мисли, че е сторил грях, значи, наистина го е сторил. — Очите на чичо Джон бяха уморени, тъжни. — Винаги съм се крил от всички — рече той. — Имам такива грехове, за които никому не съм разправял.

Майката се обърна към него:

— И не бива да разправяш за тях, Джон. Довери ги на бога. Не обременявай хората с греховете си. Това не е хубаво.

— Но те мира не ми дават — каза Джон.

— Все едно, не ги разправяй на другите. Иди на реката, гмурни главата си под водата и си изкажи всичко.

Бащата бавно кимаше, като слушаше майката.

— Жената правилно казва. Ще ти олекне, когато разправиш на другите греховете си, ала после всички ще ги знаят.

Чичо Джон погледна позлатените от слънцето планини и тази позлата се отрази в зениците му.

— Все се мъча да ги потисна — рече той, — но не мога. Ръфат душата ми като гладни кучета.

Зад гърба му Роуз от Шарън, олюлявайки се, излезе от палатката.

— Къде е Кони? — ядосано попита тя. — Толкоз време не съм го виждала. Къде се е дянал?

— Не съм го зървала — отговори майката. — Като го видя, ще го пратя при теб.

— Не съм добре — рече Роуз от Шарън, — а той ме оставя сама. Майката погледна подпухналото лице на дъщеря си.

— Ти си плакала — каза тя.

Сълзите отново нахлуха в очите на Роуз от Шарън.

Майката продължи с твърд глас:

— Я се постегни! Не си сама — толкова хора сме. Постегни се! Седни да белиш картофи. И недей сама да оплакваш себе си.

Роуз от Шарън понечи да се върне в палатката. Тя се мъчеше да избегне строгия поглед на майка си, но този поглед я принуди да отиде бавно до огъня.

— А защо го няма? — каза тя. В очите ѝ вече не блестяха сълзи.

— Залавяй се за работа — рече майката. — Иначе ще седиш в палатката и сама ще оплакваш себе си. Нямах време досега да се заема с теб. Ала ей сега ще сторя това. Вземи ножа и почни да белиш картофи.

Роуз от Шарън послушно коленичи край огъня. Тя рече гневно:

— Само да ми дойде! Ще му кажа аз на него!

Устата на майката се разтегна в бавна усмивка.

— Гледай да не те напердаши. Сама си търсиш боя — хленчиш, оплакваш се. Ако те набие, ще му бъда много благодарна. — Очите на Роуз от Шарън блеснаха от негодувание, но тя не каза нищо.

Чичо Джон натика дълбоко в земята ръждивия гвоздей.

— Не мога повече да мълча — извика той.

Бащата рече:

— По дяволите, тогава говори! Да не си убил някого!

Чичо Джон бръкна с пръсти в джобчето за часовник и измъкна от него една сдиплена мръсна банкнота. Той я разгъна и я показа на бащата.

— Пет долара.

— Да не си ги откраднал? — попита бащата.

— Не, мои са. Скрих ги.

— Какво, тогава парите са си твои.

— Да, но нямам право да ги крия.

— Аз не виждам в това никакъв грях — каза майката. — Парите са твои.

Чичо Джон бавно заговори:

— Не е там работата, че съм ги скрил. Важното е за какво съм ги скрил. За да се напия. Знаех, че някой ден ще ми бъде толкова тежко, че ще трябва да се напия. Мислех, че още не е дошъл този ден... А ето че проповедникът отиде в затвора, за да избави Том.

Бащата отново закима, после наклони глава встрани, вслушвайки се внимателно в думите на Джон. Рути, пълзейки на лакти, се приближи като кученце; Уинфийлд я следваше. Роуз от Шарън изчопляше едно дълбоко оченце от един картоф. Вечерният здрач се сгъсти и стана още по-син.

Майката сухо каза:

— Не разбирам защо трябва да се напиеш, щом проповедникът е избавил Том.

— Не знам. Много ми е тежко — тъжно продължи чичо Джон. — И тъй просто стори това. Направи крачка напред и каза: „Аз съм виновният.“ И го прибраха. А аз ще отида да се напия.

Бащата рече, поклащайки глава:

— А защо трябва да се приказва за това? Ако бях на твое място, щях да отида да се напия, без да приказвам много-много.

— Можех да изкупа греха си, а не се възползувах от случая — все тъй тъжно продължи чичо Джон. — Трябваше да сграбча здраво този случай, а аз го изпуснах... Слушай! Ти имаш пари. Дай ми два долара.

Бащата неохотно пхна ръка в джоба си и извади кожената си кесия.

— За да се напиеш, седем долара не са ли ти много? Какво, да не си решил шампанска вода да си поръчаш?

Чичо Джон му подаде петте си долара.

— Аз и за два мога да се напия. Не ми трябва да си навличам още един грях — пражосничество. Каквото имам у себе си, това и ще похарча. Винаги съм правил така.

Бащата взе мръсната банкнота и даде на чичо Джон два сребърни долара.

— Вземи — каза той. — Щом трябва, значи, трябва. И никой не бива да ти дава акъл.

Чичо Джон взе двете монети.

— Не се сърди... Нали знаеш, трябва ми.

— Зарежи тая работа — каза бащата. — Ти си знаеш най-добре дали наистина ти трябват.

— Цяла нощ имам пред себе си — как иначе ще я понеса? — рече чичо Джон. Той се обърна към майката:

— Нали не ми се сърдиш?

Майката не вдигна глава.

— Не — тихо отвърна тя. — Не... Върви...

Чичо Джон стана като окаян самотник, закрачи напред и се скри в полумрака. Той излезе на шосето и го прекоси край бакалницата. Като се приближи до вратата със защитна мрежа, той свали шапката си, запокити я в праха и обзет от пристъп на самоунижение, я стъпка с крак. И смачканата черна шапка остана да лежи в праха. Като влезе в бакалницата, той се упъти право към полиците, където зад една телена мрежа стояха бутилки уиски.

Бащата, майката и децата гледаха след чичо Джон. Роуз от Шарън изразяваше негодуванието си, като не вдигаше очи от картофите.

— Бедният! — каза майката. — Може би трябваше... но не... За пръв път виждам човек да се погубва така.

Рути се обърна в праха на една страна, за да се доближи до Уинфийлд, притегли го до себе си за ухото и му зашепна:

— Сега ще бъда пияна. — Уинфийлд прихна и веднага здраво стисна устни. Сдържайки дъха си, за да не избухнат в смях, морави от напрежение, децата изпълзяха зад палатката, скочиха на крака и с кръсъци побягнаха с все сила. Те се скриха сред върбите и там дадоха воля на смеха си. Рути разкриви очи, затича насам-натам, залитайки ту на една, ту на друга страна, и изплези език. — Аз съм пияна — рече тя.

— Виж! — извика Уинфийлд. — Виж ме, аз съм чичо Джон. — Той замаха ръце и изду бузи; и се въртя като пумпал, докато му се зави свят.

— Не! — викна Рути. — Ето как трябва! Ей така! Аз съм чичо Джон. Аз съм съвсем пияна.

Том и Ал тихо вървяха сред върбите и изведнъж видяха разлудувалите се деца. Беше вече тъмно. Том се спря, вглеждайки се в децата.

— Та това са Рути и Уинфийлд. Какво ли им има? — Том и Ал се приближиха. — Да не сте полудели? — попита Том.

Децата прекъснаха играта си и се смутиха.

— Ние... ние играем — каза Рути.

— Ама че глупава игра — рече Ал.

Рути дръзко му отвърна:

— Не е по-глупава от другите.

Ал отмина, казвайки:

— Рути имитира свиня, която колят. Отдавна упражнява това. Сега тъкмо ѝ се удава тази възможност.

Рути направи гримаса зад гърба му: разтегна с пръсти устните си, изплезе език, дразнейки Ал с всичките ѝ известни средства, но той не се обърна. Тя погледна Уинфийлд, желаейки да продължат играта, но всичко беше пропаднало. Те и двамата знаеха това.

— Да отидем на реката и да топнем в нея глави — предложи Уинфийлд. Децата тръгнаха към брега, провирайки се сред върбите; беше ги яд на Ал.

Ал и Том вървяха бавно към лагера. Том каза:

— Не е трябвало Кейси да прави това. Наистина то можеше да се очаква от него. Той все приказваше, че с нищо не ни помага. Чуден човек е той, Ал. Все мисли, мисли.

— Нали е проповедник — такава му е работата — отговори Ал.
— Дявол знае с какво са им пълни главите.

— А как мислиш, къде е отишъл Кони?

— Сигурно зад някой храст.

— Много далечен храст си е избрал.

Те вървяха сред палатките, придържайки се по-близо до тях. Край палатката на Флойд ги спря тихо повикване. Те свиха към нея и клекнаха край входа ѝ. Флойд леко повдигна края на брезента.

— Е, какво, тръгвате ли?

Том каза:

— Не знам. Мислиш ли, че ще е по-добре да заминем?

Флойд горчиво се разсмя:

— Нали чу какво каза помощник-шерифът? Ако не се махнеш оттук, ще те изгорят заедно с лагера. Мислиш, че този негодник няма да си върне за боя ли? Бандата му още тази вечер ще нахълта тук да запали лагера.

— Може би наистина ще е по-добре да се махаме оттук — рече Том.

— Ти къде ще вървиш?

— Там, където ти казах — на север.

Ал рече:

— Слушай! Един тук ми разправи за някакъв правителствен лагер. Къде е той?

— Там сигурно е пълно с хора.

— И все пак бих искал да знам къде е той.

— Ще тръгнете по шосе номер 99 на юг. Като изменете дванайсет-четиринайсет мили, ще завиете на изток към Уийдпач. Лагерът е близо до града. Само че там е пълно.

— Казват, че бил хубав лагер — рече Ал.

— Много хубав. И се отнасят с теб като с човек, а не като с куче. Няма никакви полицаи. Само че там сигурно е пълно.

Том се обади:

— Едно не мога да разбера защо този помощник-шериф така се разбесня? Просто гледаше непременно да направи скандал; просто сякаш търсеше човек, с когото да се заяде.

Фloyd каза:

— Не знам как е тук, но на север веднъж говорих с един помощник-шериф — симпатичен човек, не като другите — и той ми призна, че помощник-шерифите, щат не щат, трябва да арестуват хора. Шерифът получава за всеки арестант по седемдесет и пет цента на ден, а за храната на арестувания отиват само двацет и пет. Щом няма арестанти, значи, и шерифът няма да има доходи. Този човек ми разказа, че цяла седмица не бил арестувал никого и тогава шерифът му рекъл: ако няма арестанти, ще ти сваля значката. Затова днешният негодник гледаше с четири очи да не си отиде с празни ръце.

— Да, трябва да се махаме оттук — рече Том. — Сбогом, Фloyd.

— Сбогом. Може пак да се видим някъде.

— Всичко хубаво — каза Ал. И двамата тръгнаха през тъмния лагер към палатката на Джоудови.

Картофите съскаха и пръскаха мазнина в огъня. Майката обръщаше дебелите колелца с лъжица. Бащата седеше до огъня, прегърнал колене. Роуз от Шарън беше в палатката.

— Том си иде — извика майката. — Слава богу!

— Трябва да се махаме оттук — рече Том.

— Защо?

— Флойд казва, че ще запалят лагера още тази нощ — отвърна той.

— Но за какъв дявол — учуди се бащата. — Нищо лошо не сме сторили.

— Нищо не сме сторили, ала помощник-шерифът си отиде бит — рече Том.

— Не сме го били ние.

— Но той сам казваше, че ще ни изгонят оттук.

Роуз от Шарън попита:

— Не сте ли виждали Кони?

— Видяхме го — каза Ал. — Вървеше по брега. Отиваше на юг.

— Да не би... да е намислил да избяга?

— Кой го знае.

Майката се обърна към нея.

— Розашарн, не може да те разбере човек, разправи всичко както трябва. Казвал ли ти е Кони нещо?

Роуз от Шарън мрачно отговори:

— Каза, че по-добре щяло да бъде да си е останал в къщи и да се учи за тракторист.

Никой не продума нито дума. Роуз от Шарън гледаше в огъня и очите ѝ проблясваха, озарени от пламъците. Картофите в тигана силно съскаха. Роуз от Шарън подсмръкна и изтри носа си с ръка.

Бащата каза:

— Кони е никаквец. Отдавна разбрах това. Нищо човек, само приказките му големи.

Роуз от Шарън стана и влезе в палатката. Тя легна на дюшека и обърнала се по корем, зарови лице в ръцете си.

— Дори да го хванат и върнат обратно, не си струва — рече Ал.

Бащата отвърна:

— Да, щом е такъв никаквец, не ни трябва.

Майката надникна в палатката да види какво прави Роуз от Шарън. Тя каза на бащата:

— Ш-шт!... Не приказвай такива работи!

— Той е никаквец — настояваше бащата. — Все едно и също си дъдреше: това ще направя, онова ще направя. А нищо не вършеше. Не исках пред него да казвам това, но щом е избягал, тогава...

— Ш-шт! — рече тихо майката.

— Какво пък! Защо „ш-шт“? Нали е избягал — така ли е?

Майката разбърка картофите, съскащата мазнина пръсна на всички страни. Тя хвърли клони в огъня, пламъците се издигнаха нагоре и осветиха палатката. Майката каза:

— Розашарн ще си има дете. И то ще прилича и на нея, и на Кони. Не бива детето още от малко да чува да наричат баща му никаквец.

— А по-добре ли е да го лъжем? — рече бащата.

— Не — прекъсна го майката. — Но ако той беше умрял? Ти и тогава ли щеше да го хулиш?

В спора им се намеси Том:

— Хайде и вие! Откъде знаете дали е избягал, или не? Нямаме време за разговори. Трябва да ядем и да тръгваме.

— Да тръгваме ли? Нали току-що пристигнахме! — Майката се вглеждаше в него през озарената от огъня тъмнина.

Том почна спокойно да ѝ обяснява:

— Тази вечер ще подпалят лагера, майко. Знаеш, че няма да търпя да гледам как гори покъщнината ми пред собствените ми очи, няма да търпят и татко, и чичо Джон. Ще се сбием с тях, а не бива, защото ще ме арестуват и върнат в затвора. А ето че днес това насмалко щеше да стане, ако не беше проповедникът.

Майката го слушаше и обръщаше картофите в горещата мазнина. И веднага реши.

— Елате! — извика тя. — Сядайте да ядем. Трябва да побързаме. — И нареди около огъня алуминиевите чинии.

Бащата каза:

— Какво ще правим с Джон?

— А къде е той? — попита Том.

Бащата и майката помълчаха, после бащата рече:

— Отиде да се напие.

— Господи! — извика Том. — Намерил време! Къде да го търсим?

— Не знам — отговори бащата.

Том стана.

— Добре, вие яжте и качете багажа в колата, а аз ще отида да търся чичо Джон. Той е сигурно в бакалницата, отвъд пътя.

Том бързо тръгна нататък. Край палатките и колибите горяха малки огньове и отблясъците им падаха върху лицата на окъсаните мъже и жени, на наклеялите край огъня деца. Тук-таме в палатките светеха газени лампи и по брезентите шаваха грамадни човешки сенки.

Том измина прашния път, излезе на бетонното шосе и го пресече срещу малката бакалница. Той се спря до вратата със защитна мрежа и надникна вътре. Собственикът, дребен побелял човек с настръхнали мустаци и с някакъв неопределен израз във воднистите очи, четеше вестник, облегал гърди на тезгяха. Той беше с дълга бяла престилка и тънки голи ръце. Зад гърба му бяха наредени планини, пирамиди, стени от консервени кутии. Той вдигна глава, като видя Том, и премрежи едното си око, сякаш се прицелваше.

— Добър вечер. С какво мога да ви услужа?

— С чичо ми — отговори Том. — Бил ли е тук и ако е бил, къде мога да го намеря?

Собственикът го погледна с недоумение и безпокойство. Той докосна с пръсти върха на носа си и лекичко го разтърка, за да престане да го сърби.

— Вечно губите някого — каза той. — По десет пъти всеки ден идват тук и чувам все едно и също: „Ако видите един човек — казва се еди-как си, изглежда еди-как си, — кажете му, че сме заминали на север.“ И това е всеки ден.

Том се засмя.

— И аз ще ти кажа: ако видиш един сополанко на име Кони, прилича на койот, кажи му да върви по дяволите. Кажи му и това, че сме заминали на юг. Ала не той ми трябва. Дошъл съм да ви питам, не е ли идвал тук да пие един човек на около шейсет години, с черни панталони и с черна коса, тук-таме прошарена?

Очите на собственика се оживиха.

— Да, разбира се, той беше тук. Никога не бях виждал такова нещо. Дойде до вратата, хвърли шапката си на земята и я смачка с краката си. Ето я, у мене е. — Той измъкна изпод тезгяха една прашна, безформена шапка.

Том я взе:

— Негова е, той е бил.

— Хм, той си купи два пайнта уиски и нито дума не ми каза. Отвори едната бутилка и веднага я налегна. А аз продавам напитки

само за в къщи. Казвам му: „Слушай, тук не можеш да пиеш. Трябва да излезеш вън.“ Той прекрачи прага и ако щеш вярвай, ако щеш, не — с четири глътки пресуши цялата бутилка. После я хвърли настрана и се облегна на вратата. Очите му помътнях. Каза: „Благодаря ви, сър“, и си отиде. Не бях виждал досега така да се пие.

— Отиде ли си? Накъде? Аз съм тръгнал да го търся.

— Ей сега ще ви кажа. Не бях виждал досега да се пие така, затова го гледах внимателно. Той тръгна ей натам, на север. По шосето мина една кола, освети го и аз видях как той свърна към реката, а краката му се подгъваха. Беше вече отворил и другата бутилка. Сигурно е някъде наблизно, не може да е отишъл надалеч.

Том каза:

— Благодаря, ще вървя да го търся.

— А шапката ще вземете ли?

— Да, разбира се. Тя ще му трябва. Благодаря.

— А какво му е? — попита собственикът. — Пиеше, но си личеше, че върши това без удоволствие.

— Нищо... малко се е разтъжил. Е, всичко хубаво. А ако видиш онзи празноглавец Кони, кажи му, че сме заминали на юг.

— Толкова такива заръки съм чувал, че просто не мога да ги запомня.

— Та никой не те кара да ги запомняш — отвърна Том и излезе с прашната черна шапка на чичо Джон в ръце. Той прекоси шосето и тръгна покрай него. Долу в падината лежеше Хувървил; мъждукаха светлинките на огньовете, през палатките прозираше светлината на фенерите. Някъде в лагера дрънкаха на китара, акордите следваха бавно един подир друг, без никаква връзка — изглежда, китаристът се упражняваше. Том забави крачките си, послушвайки се, после, без да бърза, продължи напред, като от време на време се спираше и напрягаше слух. Така той измина четвърт миля и накрая чу това, което му трябваше. Долу до крайпътния насип един пресипнал глас пееше нещо, без каквато и да е изразителност, без каквато и да е мелодия. Том наведе глава встрани, за да чуе по-добре.

Монотонният глас пееше:

Далеч от земната обител

*душата ми се устреми,
далеч — при нашия Спасител, —
там горе в сяйни висини.*

После се чу неясен брътвеж и накрая всичко стихна. Том се затича по насипа натам, откъдето идваше гласът. След малко той се спря и отново се послуша. Сега гласът беше съвсем близо, той пееше все така бавно и без всякаква мелодия:

*Маги береше душа,
каза ми да не скърбя —
че дар ме чака безцен:
нейните гащи — за мен!*

Том внимателно продължи напред. Той видя в мрака една неясна фигура, доближи я тихо и седна до нея. Чичо Джон надигна бутилката и уискито с бълбукане затече в гърлото му.

Том спокойно каза:

— Стой! А на мен?

Чичо Джон се обърна към него:

— Кой си ти?

— Много скоро ме забрави. Четири пъти вече надигаш шишето, а аз само веднъж.

— Не, Том. Не ме прави на глупак. Никой не е стоял край мен. Теб те нямаше тук.

— А нали сега съм тук? Може би все пак ще ми дадеш да си сръбна?

Чичо Джон отново поднесе бутилката към устата си и уискито забълбука. Бутилката се изпразни.

— Няма вече — каза той. — Ех, тъй ми се ще да умра. Страшно ми се иска. Ей тъй, тихичко, сякаш заспиваш... Тихичко. Уморен съм аз. Тъй съм уморен! Да можеше да заспя и вече да не се събудя. — И той поде песента: „Ще нося корона — корона златна.“

Том рече:

— Чичо Джон, слушай. Ние заминаваме. Тръгвай с мен. Ще легнеш в камиона върху багажа и ще си поспиш.

Джон поклати глава.

— Не. Върви си. Не искам. Ще остана тук. Не си струва да се връщам. Каква полза от мен? Влача своите грехове със себе си като мръсни гащи, цапам добрите хора. Не. Няма да дойда.

— Да вървим. Не можем да тръгнем без теб.

— Ами, не можете. Каква полза от мен? От мене полза няма. Влача греховете си, мърся другите с тях.

— Не си само ти грешник, всички са такива.

Джон се наведе към него и хитро намигна. Том едва различаваше лицето му на светлината на звездите.

— Никой не знае моите грехове — никой, освен господ. Само той ги знае.

Том застана на колене. Попипа челото на чичо Джон — то бе топло, сухо. Джон непохватно отблъсна ръката му.

— Да вървим — продължаваше да го увещава Том. — Да вървим, чичо Джон.

— Няма да вървя. Уморен съм. Ще остана тук. Ей тук.

Том се приближи досами него. Той протегна юмрук до брадичката на чичо Джон, премери се два пъти, за да замахне както трябва, и като изви назад рамо, нанесе удара — умерен, но безпогрешен. Брадичката на Джон тракна и отскочи нагоре, той падна по гръб и се помъчи да стане. Но Том стоеше наведен над него и когато Джон се опря на лакът, Том го удари още веднъж. Чичо Джон се просна неподвижен на земята.

Том се изправи, вдигна отпуснатото, безчувствено тяло и го метна на раменете си. Той се олюляваше под тежестта на товара. Безжизнените ръце на Джон го удряха по гърба; Том дишаше тежко, крачейки бавно нагоре по насипа към шосето. По едно време по шосето се зададе автомобил и освети Том с фаровете си. Автомобилът забави за миг скоростта си и после бързо изчезна в мрака.

Том едва си поемаше дъх, вървейки през Хувървил към камиона на Джоудови. Чичо Джон се свести и почна слабо да се съпротивява. Том внимателно свали товара си на земята.

Палатката бе вече развалена. Ал подаваше вързопите в камиона. Брезентът беше готов да покрие отгоре багажа.

Ал каза:

— Бърже се е наредил.

Том отвърна, сякаш се извиняваше:

— Трябваше да го ударя малко, та да го приспя, бедния. Защото не искаше да дойде.

— Силно ли го удари? — попита майката.

— Не, не много силно. Скоро ще се съвземе съвсем.

Чичо Джон лежеше на земята. Беше му поприлошало. Той повръщаше, като леко се давеше.

Майката рече:

— Порцията ти картофи остана, Том.

Том се изкиска:

— Сега и хапка не ми се слага в устата.

Бащата извика:

— Край! Връзвай брезента, Ал.

Камионът бе готов за път. Чичо Джон заспа. Докато Том и Ал го вдигаха и натъкмяваха върху багажа, Уинфийлд, застанал зад камиона, се преструваше, че повръща, подражавайки на чичо Джон, а до него Рути затискаше устата си с ръка, за да не прихне.

— Готово! — каза бащата.

Том попита:

— А къде е Розашарн?

— Ето я — отвърна майката. — Ставай, Розашарн. Веднага тръгваме.

Роуз от Шарън седеше мълчаливо, оборила глава на гърди. Том се приближи до нея.

— Хайде, качвай се в камиона — каза той.

— Няма да тръгна с вас. — Тя не вдигна глава.

— Няма какво, трябва да дойдеш.

— Искам да бъда с Кони. Няма да тръгна без него.

На пътя, който водеше от лагера до шосето, излязоха три коли — стари, натъпкани с хора и всякаква покъщнина. Те вървяха и подрънкваха, осветявайки със слабите си фарове пътя.

Том рече:

— Кони ще ни намери. Помолих в бакалницата да му предадат къде сме заминали. Той ще ни намери.

Майката се приближи и застана до него.

— Хайде, Роуз. Хайде, мила — меко каза тя.

— Искам да го чакам.

— Не бива. — Майката се наведе, хвана Роуз от Шарън под ръка и ѝ помогна да стане.

— Той ще ни намери — рече Том. — Не се безпокой. Ще ни намери. — Те вървяха от двете ѝ страни.

— Може да е отишъл да купи книгите, по които ще учи — каза Роуз от Шарън. — Може да е намислил да ни изненада.

Майката рече:

— Може и така да е. — Двамата доведоха Роуз от Шарън до камиона, помогнаха ѝ да се качи горе и като се пъкна под брезента, тя се скри в тъмнината.

Брадятият от покритата с трева колиба плахо се приближи до камиона. Той се въртеше край него, сложил ръце на гърба.

— Нямате ли нещо ненужно, което би могло да ни послужи? — попита той най-сетне.

Бащата отвърна:

— Не. Нямаме нищо за оставяне.

Том попита:

— А вие нима не заминавате?

Брадятият дълго го гледа.

— Не — отговори той накрая.

— Но нали ще запалят лагера?

Неуверените очи сведоха поглед към земята.

— Знам. Не ни е за пръв път.

— Защо тогава ще останете?

Смутеният поглед за миг се задържа върху лицето на Том, отразил червената светлина на гаснещия огън, и отново се плъзна надолу.

— И аз не знам. Много време иска събирането на багажа.

— Но като изгорят лагера, нали ще останете само с дрехите на гърба си?

— Знам. Вие наистина ли нямате нищо, което би могло да ни послужи?

— Не, вземаме всичко със себе си, до едно — отговори бащата.

Брадятият се повлече към колибата си.

— Какво му е? — попита бащата.

— Побъркал се е — отвърна Том. — Един човек ми каза — от побоя на полицаите било. Все по главата го били.

Още няколко коли, наредили се една след друга, излязоха от лагера и свиха към шосето.

— Хайде, татко. Време е да тръгваме. Чуй какво: ти, аз и Ал ще сме в кабината. Майка ще се качи горе. Или не. Майко, ти ще седнеш между мен и татко в кабината. Ал! — Том пхна ръка под седалката и измъкна оттам един голям френски ключ. — Ал, ти седни отзад. Вземи това. За в случай на нужда. Ако някой се опита да се качи горе — цапни го по главата!

Ал взе ключа, прехвърли се през задния капак и се настани горе с ключа в ръка, праметнал крак върху крак. Том извади изпод седалката и железния крик и го остави на пода до спирачния педал.

— Така — каза той. — Сядай в средата, майко.

Бащата рече:

— Ами аз съм с празни ръце?

— Щом потрябва, пресегни се и грабни крика — отговори Том. — Дано само не става нужда. — Той натисна стартера и подрънкващият вентилатор се завъртя, машината заработи и спря, сетне отново заработи. Том запали фаровете и излезе от лагера на първа скорост. Слабите фарове плахо заопипваха пътя. Камионът се изкачи на шосето и зави на юг. Том каза:

— Понякога, щещ не щещ, дяволите те хващат.

Майката се намеси:

— Том... нали ми каза... нали ми обеща, че ще се въздържаш. Нали ми обеща?

— Да, майко. Опитвам се. Само че тези помощник-шерифи... Виждала ли си някога помощник-шериф без дебел задник? Въртят задниците си насам-натам и току стрелят с пистолетите си, където завърнат. Майко — продължи той, — ако те постъпваха според закона, нямаше да им се противим. Но *не е* тъй. Те искат да сломят духа ни. Искат да пълзим пред тях като бити кучета. Искат да ни тъпчат. Ей богу, майко, стигнахме дотам, че ако не пердашим тези негодници, не можем да се смятаме за хора. А те искат тъкмо това — да забравим, че сме хора.

Майката каза:

— Ти ми обеща, Том. Нали с клетия малък Флойд стана същото. Познавах майка му. Докъде го доведоха!

— Въздържам се, майко. Честна дума, въздържам се. Но нали не искаш да пълзя като бито куче, да влача корем в праха?

— Моля те, Том. Пази се. Виждаш, семейството се разпада. Пази се.

— Ще гледам да се пазя, майко. Само че трудно ще се въздържа, когато почне да ме гази някой от онези с дебелите задници. Да е по закона, разбирам. Но няма такъв закон да се подпалват лагерите.

Камионът друсаше. Напред се показва малка редица червени фенери, която преграждаше пътя.

— Сигурно някакво отклонение — рече Том. Той намали скоростта и спря и още в същата минута камионът бе заобиколен от цяла тълпа. Едни държаха в ръце кирки, други — пушки. Някои имаха каски, а останалите — фуражки на Американския легион^[1]. Един от тълпата надникна в кабината и топлият дъх на уиски изпревари думите му.

— Къде сте тръгнали? — Той просто навря червената си физиономия в лицето на Том.

Том замръзна. Ръката му се плъзна надолу и напипа крика. Майката с все сила го стисна за лакътя. Том каза:

— Ние... — и изведнъж в гласа му прозвучаха угоднически нотки. — Ние не сме тукашни — рече той. — Казаха ни, че имало някакъв си окръг Тюларе, там сме могли да получим работа.

— Не си тръгнал накъдето трябва, миличък. В нашия град не ни трябват никакви мръсни очи.

Ръцете и раменете на Том сякаш се вкамениха, по тялото му преминаха тръпки. Майката все още стискаше лакътя му. Въръжените хора стояха пред колата. Някои от тях, за да приличат на военни, носеха мундири и широки кожени колани.

Том жално попита:

— А накъде се пада това, мистър?

— Обръщай назад и карай на север. И да не си се мяркал тук преди беритбата на памука.

Том целият трепереше.

— Слушам, сър.

Той даде заден ход, обърна камиона на шосето и пое обратно. Майката пусна лакътя му и леко го потупа. А той целият се тресеше, мъчейки се да сподави плача си.

— Нищо — каза майката. — Нищо.

Том се изсекна през прозореца и изтри очите си с ръкав.

— Кучи синове!...

— Добре направи — рече нежно майката. — Много добре направи.

Том сви по един страничен чер път, измина около сто ярда^[2] и угаси мотора и фаровете. Той слезе от колата, взел със себе си крика.

— Къде отиваш? — попита майката.

— Просто ще огледам пътя. На север няма да вървим, каквото ще да става. — Червените фенери се движеха нагоре по шосето. Том видя как те отминаха мястото, където черният път излизаше на шосето, и продължиха напред. Не след дълго откъм Хувървил се чуха гласове и писъци и към небето лумнаха ярки пламъци. Те се издигаха все по-високо и със сухо пращане се разляха и встрани. Том седна в кабината, обърна камиона и без да запалва фаровете, пое нагоре по черния път. Като излезе на шосето, той отново зави на юг и запали фаровете.

Майката плахо попита:

— Къде отиваме, Том?

— На юг — отвърна той. — Няма да позволим на разни мръсници да ни командуват. Няма. Ще се опитам да заобиколя града.

— Е, а после? — Бащата се обаждаше за пръв път след дълго мълчание. — Къде отиваме, това искам да знам.

— Ще потърсим правителствения лагер — отговори Том. — Казват, че помощник-шерифите не можели да влизат там. Майко... трябва да съм по-далеч от тях. Страх ме е да не убия някой от тези негодници.

— Успокой се, Том — меко изрече майката. — Успокой се, синчето ми. Веднъж ти постъпи добре. Ще постъпиш тъй и втори път.

— Да, и после ще престана да се считам за човек.

— Успокой се — повтори тя. — Въръжи се с търпение. Нали знаеш, Том... ние ще продължим да живеем и след като на света не остане нито един от тези негодници. Ние сме хора, Том, живи хора. Нас те не ще унищожат. Ние сме хора — и ще оцелеем.

— Да, издържаме на много бой.

— Така е. — Майката тихо се изкиска. — Може затова да сме тъй здрави. Богатите поживеят малко и умрат, и децата им са едни такива никакви и лесно-лесно измират. А ние, Том, няма никога да изчезнем от земята. Не се огорчавай, сине. Ще дойдат и други времена.

— Откъде знаеш?

— Сама не знам откъде.

Те влязоха в града и Том свърна в една странична улица, за да избегне центъра. Той погледна майка си на светлината на уличните лампи. Лицето ѝ беше спокойно и очите гледаха някак странно — като безразличните към времето очи на статуя. Том протегна дясната си ръка и докосна майка си по рамото. Не можеше да не стори това. И после отдръпна ръка.

— Не съм те чувал друг път да говориш тъй много — рече той.

— Преди не беше нужно, затова — отвърна тя.

Том караше през страничните улици и когато градът остана назад, зави обратно. На един кръстопът стоеше табела с цифрата 99. Той зави на юг по указания път.

— И все пак не можах да ни отпратят на север — каза той. — Накъдето трябва, натам ще вървим, дори ако се наложи да позаобиколим малко.

Слабите фарове сякаш опипваха пътя си напред по широкото черно шосе.

---

[1] *Американски легион* — шовинистична организация на американските ветерани от войните, основана в 1919 г. ↑

[2] *Ярд* — мярка за дължина, равна на 91,44 см. ↑

ДВАДЕСЕТ И ПЪРВА ГЛАВА

Пътуващите, търсеци ново местожителство хора сега се превърнаха в преселници. Семействата, които живееха на малки парчета земя, живееха и умираха на своите четиридесет акра, хранеха се или гладуваха, вземайки от четиридесетте акра всичко, което те можеха да дадат, трябваше да се скитат сега из целия Запад. И те се лутаха да търсят работа; потоци от хора заливаха широките шосета, редици от хора изпълваха крайпътните канавки. А зад тях прииждаха все нови и нови. По широките шосета се лееха потоци от хора. Преди в Средния Запад и Югозапад живееха обикновени люде — земеделци, у които индустрията не промени нито една черта; те не обработваха земята с машини и не знаеха, че попадайки в частни ръце, тези машини стават страшна сила. Те растяха, без да чувствуват върху себе си парадоксите на индустрията. Те не бяха изгубили способността остро да чувствуват нелепостта на индустриалния живот.

И изведнъж машините изгониха тези хора от местата им и те се озоваха на пътя. Пътуващият живот ги промени; пътищата, крайпътните лагери, страхът от глада и самият глад ги промениха. Децата, които нямаше с какво да се нахранят, също ги промениха, промени ги и непрестанното движение. Те станаха преселници. И хорската враждебност ги промени, сближи, сплоти — тази враждебност, която принуждаваше всеки малък град да грабва оръжието и да ги посреща като завоеватели — отрядите, въоръжени с кирки, чиновниците и бакалите, въоръжени с пушки, бранеха своя свят от събратята си.

Когато преселниците почнаха да изпълват пътищата, на Запад се вдигна паника. Собствениците изгубиха и ума, и дума от страх, треперейки за своята собственост. Хората, които никога досега не бяха срещали глада, видяха очите на гладните. Хората, които никога не бяха изпитвали силни желания, видяха жадния блясък в очите на преселниците. И жителите на градовете, жителите на богатите предградия се обединиха за самозащита; те се убеждаваха: ние сме

добри, а тези нашественици са лоши — както се убеждава всеки човек, преди да вдигне оръжието. Те казваха: тези проклети оки са мръсни като свине, те са невежи. Те са дегенерати, сексуални като маймуни. Тези проклети оки са и крадци. Те крадат всичко, каквото им попадне. Те никак не уважават собствеността.

И последното беше вярно, защото как може един непритежаващ собственост човек да познава болезнения сърбеж на собственичеството? И защитавайки се, хората казваха: оките носят зараза, те са нечистоплътни. Не бива да се допускат децата им в училищата. Те са чужденци. Та може ли да ви се харесва сестра ви да ходи с някой такъв оки?

Местните жители с всички сили разпалваха в себе си жестокостта. Те формираха части, отряди и ги въоръжаваха — въоръжаваха ги с цепеници, пушки, газови бомби. Страната принадлежи на нас. Няма да допуснем нито един оки да ни се изплъзне от ръцете. Но на тези, на които дадоха оръжие, тук не принадлежеше нито парче земя, а те си въобразяваха, че са собственици. Чиновниците, които всяка вечер ходеха на военна подготовка, също не притежаваха нищо, а дребните търговци имаха само пълни чекмеджета с полици за задължения. Но дори и дългът представлява нещо съществено и канцеларската работа е също нещо съществено. Чиновникът мислеше: получавам петнайсет долара на седмица. Ами ако някой проклет оки се съгласи да върши моята работа за дванайсет долара? А дребният търговец мислеше: нима мога да се меря с човек, който няма никакви дългове?

И преселниците се стичаха на пътищата от всички страни и в очите им блестеше глад, в очите им се оглеждаше нужда. Те не познаваха логиката, не можеха да канализират действията си в система, те бяха силни само със своята многочисленост, познаваха само своите нужди. Имаше ли някъде работа за един човек, за нея водеха борба десет души — водеха борба така, че едни други си понижаваха надницата. Ако той ще работи за трийсет цента, аз съм съгласен да работя за двайсет и пет.

Ако той е съгласен за двайсет и пет, аз ще работя за двайсет.

Не, вземете мен, аз гладувам. Ще работя за петнайсет цента. Ще работя само за храната. Децата... Да можехте да ги видите. Целите в циреи, просто не могат да вървят. Дадеш им плодове — тези, дето

падат от дърветата, — подуют им се коремите. Вземете мен. Ще работя само за едно малко парче месо.

И за собствениците това бе добре дошло, защото надниците падаха, а цените си оставаха на същото ниво. Едрите собственици се радваха и печатаха все повече и повече листчета, подмамвайки на Запад все нови и нови хора. Надниците падаха, а цените си оставаха на същото ниво. Не беше далеч денят, когато отново щяха да се появят робите.

И скоро едрите собственици и компании измислиха нов метод. Едрият собственик купуваше консервен завод. Когато прасковите и крушите узрееха, той понижаваше цените им под себестойността. И бидейки собственик на консервения завод, той купуваше сам от себе си плодовете по ниската цена, а цената на консервите повишаваше колкото може повече и прибираще в джоба си печалбата. А дребните фермери, които нямаха консервени заводи, губеха фермите си и тези ферми минаваха в ръцете на едрите собственици, банките и компаниите, притежаващи консервените заводи. И с течение на времето броят на малките ферми ставаше все по-нищожен и по-нищожен. Дребните фермери се прибираха в градовете и скоро изчерпваха средствата си, изчерпваха търпението на приятелите и роднините си. А после и те се озоваваха на пътя. И всички пътища се задръстиха от хора, хищни за работа, способни заради нея да извършат дори убийство.

А компаниите, банките готвеха сами гибелта си, не подозирайки това. Нивята, разстилащи се край пътищата, бяха плодородни, а по пътищата се движеха гладни хора. Хамбарите бяха пълни, а децата на бедните растяха рахитични и по телата им се издуваха гнойните мехурчета на пелаграта^[1]. Едрите компании не знаеха, че границата, отделяща глада от гнева, е съвсем малка. И парите, които можеха да отидат за надници, се изразходваха за газове, картечници, агенти и шпиони, „черни списъци“, военна подготовка. Хората пълзяха като мравки по пътищата, тръгнаха да търсят работа, да търсят прехрана. И в съзнанието им почна да зрее гневът.

---

[1] Мехурчета на пелаграта — отоци и пришки, причинени от отравяне с царевица. ↑

ДВАДЕСЕТ И ВТОРА ГЛАВА

Беше вече късно, когато Том Джоуд свърна от шосето по един страничен път, за да търси лагера Уийдпач. Огньовете се виждаха само тук-там. Но назад, там, където беше Бейкърсфийлд, небето бе озарено от пожара. Камионът вървеше бавно, полюлявайки се, и бездомните котки бягаха от платното, щом зърнеха светлината на фаровете. Край един кръстопът имаше няколко бели дървени къщички.

Майката спеше, а бащата мълчеше, потънал от дълго време в мислите си.

Том каза:

— Просто не знам къде да търся този лагер. Какво ще кажеш: да почакаме ли, докато се съмне, и тогава да попитаме някого? — Той спря до един светофар и в това време на кръстопътя спря още една кола. Том подаде глава навън:

— Мистър, случайно да знаете къде е тук големият лагер?

— Карай направо.

Том отмина кръстопътя и след няколко ярда спря. Напред се виждаше висока телена ограда с широка врата. Отвътре до вратата имаше малка къщичка, прозорецът ѝ светеше. Том насочи камиона право към вратата. Колата силно подскочи и се тресна в земята.

— По дяволите! — изруга Том. — Не видях, че има насип.

Пазачът, седнал на стълбите на къщичката, се изправи, приближи се до колата и се облегна на нея.

— Много бързаш — каза той. — Следващия път повече да внимаваш.

— Какво е това, за бога?

Пазачът се разсмя.

— Тук децата постоянно играят. Замолваш хората да карат по-бавно, а те забравят. Но който заоре в такъв насип, никога няма да го забрави.

— Виж ти каква била работата! Дано не съм счупил нещо. А как е тук... място за нас ще има ли?

— Ще има за една палатка. Колко души сте?

Том почна да брой на пръсти:

— Аз, баща ми, майка ми, Ал, Розашарн, чичо Джон, после Рути и Уинфийлд — е, това са децата.

— Ще гледаме да ви настаним. Палатка имате ли? И нещо, на което да спите?

— Имаме брезент и дюшеци.

Пазачът се качи на стъпалото на колата.

— Карай покрай тази редица, до края, после надясно. Ще ви зачислим към санитарна постройка номер четири.

— А какво значи това?

— Помещение с клозети, душове и пералня.

Майката попита:

— Имате ли корита и водопровод?

— Разбира се.

— Слава на господата-бога! — каза майката.

Том подкара камиона в тъмнината покрай дълъг ред палатки. В санитарната постройка гореше слаба светлина.

— Карай ей натам — рече пазачът. — Мястото е хубаво. Тези, които бяха тук, си заминаха преди малко.

Том спря колата.

— Тук ли?

— Да. Сега нека вашите разтоварят багажа, а ти ела с мен да ви запиша. И по-скоро лягайте да спите. Утре сутринта при вас ще дойде лагерната комисия и ще ви обясни всичко.

Том погледна в земята.

— Полицаи ли? — попита той.

Пазачът отговори със смях:

— Тук няма полицаи. Полицайте при нас са си наши хора. Хората сами ги избират. Да вървим.

Ал скочи от камиона и се приближи до тях.

— Е, какво, оставаме ли?

— Да — отвърна Том. — Ти и татко свалете нещата, а аз ще отида до канцеларията.

— Само че по-тихо — каза пазачът. — Мнозина вече спят.

Том тръгна след пазача из тъмния лагер и се изкачи по стълбите в мъничката канцелария, където имаше само една вехта маса за писане

и стол. Пазачът седна на масата и извади от чекмеджето една бланка.

— Как се казваш?

— Том Джоуд.

— А баща ти?

— Също.

— Как му е името?

— Също Том Джоуд.

Въпросите следваха един след друг. Откъде сте пристигнали, отдавна ли сте в този щат, къде сте работили. Пазачът вдигна глава и погледна Том.

— Не го правя от любопитство. Такъв е редът тук.

— Нищо, нищо — каза Том.

— Пари имате ли?

— Малко.

— Да не сте съвсем без пари?

— Не, имаме малко. Защо?

— Таксата е долар на седмица, но може и да се отработва — изкарване на боклук, чистене и някои други такива работи.

— Ние ще отработим таксата.

— Утре ще поговори с вас Комисията. Ще ви каже как да ползвате инвентара, ще ви обясни правилата.

Том рече:

— Слушай, а какво е пък това? Каква е тази комисия?

Пазачът се облегна на стола си.

— Тя върши много работа. Имаме пет санитарни постройки. Всяка изпраща свой представител в Главната комисия. А тя управлява целия лагер. Нейната дума е закон.

— А ако хората в нея почнат да не изпълняват службата си както трябва?

— Тогава ще ги свалят също тъй бърже, както са ги избрали. Но това няма да стане, те работят добре. Ето какво се случи неотдавна. Чувал ли си за проповедници от сектата на Светите скачачи^[1]? Хората нямат мира от тях, веднага щом някъде се събере народ, те почват да проповядват и вземат за това пари. Дося им се и тук да се вмъкнат. От старите мнозина искаха да ги чуят. Трябваше да си каже думата Главната комисия. Обявиха събрание и решиха тъй: „Проповядването в лагера се разрешава на всички. Но да се вземат за това пари — не се

разрешава на никого.“ И нашите старци оклюмаха, защото оттогава тук не стъпи нито един проповедник.

Том се засмя и попита:

— Значи, тези, които управляват лагера, са тукашни — тук живеят?

— Да. И добре работят, с всичко се справят.

— Ти говореше за някакви ваши полицаи...

— Главната комисия наблюдава как се спазва редът и установява правила. После има и Женска комисия. Тя утре ще отиде при майка ти. Жените се грижат за децата и следят за чистотата в санитарните постройки. Ако майка ти няма да работи, ще ѝ поверят децата, чиито родители са на работа, а когато тя почне да работи някъде — ще намерят за това друга жена. Децата учат шиене — една сестра ги занимава. Има и други такива занимания.

— Значи, няма никакви полицаи?

— Няма, няма! Без заповед за арестуване тук не може да влезе никакъв полицаи.

— Ами ако някой безобразничи или се напие, налита на бой — тогава?

Пазачът проби с върха на молива си попивателната.

— След първия път Главната комисия го предупреждава. След втория му правят строго предупреждение. А след третия го изхвърлят от лагера!

— Боже всевишни, просто не ми се вярва! Тази вечер помощник-шерифите и онези негодници с униформените фуражки запалиха лагера край реката.

— Те не идват при нас — каза пазачът. — Вечер нашите младежи понякога поставят охрана край оградата, особено ако имаме танци.

— Танци ли? Господи!

— Да, танци — всяка събота. Най-хубавите танцови вечери в целия окръг са нашите.

— Ето, това се казва живот! Да имаше повече такива лагери! Защо са толкова малко?

Пазачът се намръщи.

— Това трябва да разбереш със собствената си глава. А сега върви да поспиш.

— Лека нощ — каза Том. — Тук ще се хареса на майка. Отдавна не са се отнасяли с нея човешки.

— Лека нощ — отвърна пазачът. — Лягай да поспиш. Тук хората стават рано.

Том тръгна по улицата между редовете палатки. Очите му свикнаха с тъмнината. Той забеляза, че редиците са прави, че край палатките няма никакъв боклук. Земята беше пометена и поръсена с вода. От палатките се чуваше хъркане. Целият лагер хъркаше и сумтеше. Том крачеше бавно. Той се приближи до санитарна постройка номер четири и с любопитство я огледа: нисичка, скована криво-ляво, стените ѝ неизмазани. Под навеса — открита отстрани пералня. Том видя техния камион и като стъпваше тихо, тръгна към него. Брезентът беше вече опънат, наоколо цареше тишина. Като дойде по-близо, той видя как от сянката на камиона се отдели някаква фигура и тръгна към него.

Майка му тихо попита:

— Ти ли си?

— Да.

— Ш-шт! — каза тя. — Всички спят. Много са изморени.

— И ти трябваше да си заспала — рече той.

— Чаках те. Е, какво?

— Всичко е наред — отвърна Том. — Само че не искам нищо да ти разправам. Утре сутрин всичко ще научиш сама. Тук ще ти хареса.

Тя прошепна:

— Казват, че имали топла вода.

— Да. А сега лягай да спиш. Откога не си спала.

Но майка му го помоли:

— Разправи ми все пак нещичко.

— Няма. Трябва да спиш.

Тя каза шеговито като момиче:

— Нима сега мога да заспя? Та аз цяла нощ ще си мисля защо не искаш нищо да ми разправиш.

— Че ти недей мисли — рече Том. — Утре, като станеш, облечи си някоя по-хубава рокля и тогава... тогава сама ще разбереш всичко.

— Не, няма да мога да заспя.

— Ще заспиш! — Том радостно се разсмя. — Ще заспиш!

— Лека нощ — тихо каза тя, наведе се и се вмъкна бързо под тъмния брезент.

Том се качи през задния капак в камиона. Той легна по гръб върху дървената каросерия и подложил ръце под главата, притисна с лакти ушите си. Стана по-хладно. Том закопча сакото си и отново се разположи по гръб. Над главата му сияеха ярките, остри звезди.

Когато Том се събуди, беше още тъмно. Разбуди го някакво слабо издрънчаване. Том се послуша и разбра, че някъде звънтят ударили се едно о друго желяза. Раздвижи вдървеното си тяло и потрепери, усетил утринната прохлада. Лагерът спеше. Том се надигна и погледна от камиона. Планините на изток бяха синьо-черни, но ето че иззад тях заструи слаба светлина. Очертанятията на планините порозовяха и разливайки се по небето, тази светлина ставаше все по-студена, по-сива, по-мътна и накрая съвсем изчезна, сливайки се с непрогледната нощ назад. А над долината вече се стелеше виолетово-сивата дрезгавина, предвестник на утрото.

Издрънчаването се повтори. Том погледна към редиците палатки, които леко се сивееха над земята. Край една от тях блесна жълто-зелен пламък, подаващ се през една цепнатина на стара желязна печка. Над късия комин се издигаше сив пушек.

Том се прехвърли през капака на камиона и скочи на земята. Той бавно закрачи към печката. Видя до нея една млада жена, видя, че тя държи с една ръка детето си, че то суче, скрило главица под блузата на майка си. Жената шетаеше край печката, ръчкаше с машата огъня в нея, вдигаше ту едно, ту друго ръждиво колело, та печката да гори по-добре; а детето не преставаше да суче и майката ловко го прехвърляше от една ръка в друга. Детето не й пречеше да работи, не нарушаваше свободата и лекотата на движенията ѝ. А жълто-червеният пламък се подаваше от цепнатините на печката и хвърляше върху палатката неспокойни отблясъци.

Том дойде по-близо. Той усети миризмата на пържен бекон и топъл хляб. На изток бързо се развиделяваше. Том се приближи до самата печка и протегна ръце над нея. Жената го погледна и кимна за поздрав, тръсвайки плитките си.

— Добрутро — каза тя и обърна едно парче бекон в тигана.

Полите на палатката се разтвориха и оттам излязоха двама души — един младеж и един възрастен мъж. И двамата бяха с нови, сини, още корави от колата памучни панталони от груб плат и също такива куртки с лъскави медни копчета. Те си приличаха много — лицата им бяха с остри черти. На брадичката на младежа имаше тъмни косми, а на възрастния мъж — побелели. Главите им бяха мокри, водата се стичаше от косите и се събираше на капки по твърдата четина на брадата. Влажните им бузи блестяха. Двамата стояха един до друг, гледайки мълчаливо сияещото на изток небе. После се прозяха като по команда, погледнаха към светлата ивица на хълмовете и видяха Том.

— Добрутро — каза възрастният и не можеше да се разбере по израза на лицето му как е разположен — дружелюбно или не.

— Добрутро — отговори Том.

И младежът поздрави:

— Добрутро.

Капките вода по лицата им бавно засъхваха. Двамата се приближиха до печката и почнаха да греят на нея ръце.

Жената шеташе както преди и само за миг остави детето на земята, за да завърже плитките си с връвчица на тила, тъй че сега те се мятаха на гърба в хармония с движенията ѝ. Тя нареди на един голям сандък алуминиеви чаши и чинии, до тях — вилици и ножове, извади от гъстата мазнина парчетата бекон и ги сложи в една чиния, където те почнаха да пращят, извивайки се по края. После жената отвори ръждивата врата на печта и извади оттам една форма с бухнали питки.

Подушили миризмата на питките, мъжете поеха дълбоко дъх през носа. Младежът тихо възкликна:

— О-ох!

Възрастният се обърна към Том:

— Закусвал ли си?

— Не... Нашите са в ей оная палатка. Още спят. Много са изморени.

— Тогава сядай да закусиш с нас. Ние, слава богу, имаме много ядене.

— Благодаря — отвърна Том. — Така вкусно мирише, че не бих могъл да откажа.

— Вкусно, нали! — каза младежът. — Друг път не си подушвал такава миризма, сигурен съм. — Те се приближиха до сандъка и

наклякаха край него.

— Тук ли работиш? — попита младежът.

— Тепърва се каня — отвърна Том. — Пристигнахме нощес. Още не сме се окопитили.

— А ние вече работим дванайсети ден.

Жената рече:

— Дори нови дрехи можахме да си купим. — И двамата мъже погледнаха коравите си сини куртки и се усмихнаха малко смутено. Жената сложи на сандъка чинията с бекона, зачервените бухнали питки, соса им, кафеника и също клекна. Детето все още сучеше, скрило главица под блузата на майка си.

Всички си взеха от бекона, поляха питките със сос и си сложиха захар в кафето. Възрастният мъж натъпка устата си с храна и задъвка и загълта.

— Боже, че вкусно! — избъбри той и отново си натъпка устата.

Младежът каза:

— Вече дванайсети ден как се храним добре. Нито веднъж не сме оставали без ядене. Работим, получаваме пари и се храним до насита. — Той отново насипа чинията си и едва ли не с настървение се нахвърли на храната. После всички изпиха горещото като огън кафе, плиснаха гъстото на земята и си наляха по още една чаша.

В утринната светлина сега се появи червеникав отблясък. Бащата и синът свършиха със закуската. Те гледаха на изток, утринните лъчи падаха на лицата им, в очите им се отразяваха далечните планини и бледата над планините зора. Плиснаха гъстото на кафето от чашите си и станаха.

— Време е — рече възрастният мъж.

Младежът се обърна към Том.

— Слушай — каза той. — Поставяме тръби. Ела с нас, може да вземат и теб.

Том отговори:

— Много съм ви благодарен. Благодаря ви и за закуската.

— Няма защо — рече възрастният. — Ако искаш, да вървим — ще ти помогнем да се настаниш.

— Как няма да искам — отвърна Том. — Почакайте ме за минутка. Ще отида да кажа на нашите. — Той бързо закрачи към палатката на Джоудови, наведе се и надникна вътре. Всички спяха. Но

ето че под едно одеяло някой замърда. Оттам изпълзя Рути, извивайки се като змия; косите бяха паднали на челото ѝ, роклята ѝ беше цялата измачкана и нагърчена. Тя се измъкна навън и се изправи на крака. Сивите ѝ очи гледаха спокойно и ясно, без палави пламъчета. Том се отдръпна от палатката и направи знак на Рути да го последва.

— Брей, колко си порасла! — каза той, като се обърна и я видя пред себе си.

Рути смутено погледна настрана.

— Слушай — продължи Том. — Не буди сега никого, а когато станат, им кажи, че съм отишъл да търся работа. Кажи на майка, че съм закусил у едни съседи. Разбра ли?

Рути мълчаливо кимна и отново отвърна поглед; очите ѝ бяха съвсем детински.

— Да не си посмяла да ги будиш — повтори Том и бързо закрачи обратно към новите си познати. А Рути боязливо се приближи до санитарната постройка и надникна през отворената врата.

Възрастният и младежът чакаха Том. Жената измъкна от палатката един дюшек, сложи на него детето си и почна да мие съдовете.

Том рече:

— Искях да кажа на нашите къде съм. Те още спят. — И тримата закрачиха по алеята между палатките.

Лагерът се събуждаше. Край току-що запалените огньове шетаха жени, те месеха тесто за питки за закуска, режиха месо. А мъжете се разхождаха около палатките и колите. Небето сега беше розово. Край канцеларията един висок слаб старец изравняваше земята с гребло. Тесните браздички се редяха прави и дълбоки.

— Какво си подранил днес, татенце — каза му младият спътник на Том, когато минаваха край стареца.

— Да, подраних. Отработвам си престоя тук.

— Престоя си — глупости! — рече младежът. — Напи се в събота, цяла вечер пя песни в палатката си и за наказание Комисията го накара да поработи. — Тримата вървяха по края на напоен с петрол път, под сянката на орехови дървета. Над планините се показва крайчецът на слънчевия диск.

Том се усмихна:

— Чудно нещо! Закусих у вас, а как ми е името, не ви казах, и вие също не ми казахте имената си. Аз съм Том Джоуд.

Възрастният мъж го погледна и леко се засмя.

— Ти май си съвсем отскоро тядява?

— Само от няколко дни.

— Така си и мислех. Тук ще отвикнеш от това. Много хора сме. И всички имат едно и също име: ей, приятелю. Но добре, да се запознаем: казвам се Тимоти Уолас, а това е синът ми, Уилки.

— Много ми е приятно — каза Том. — А вие отдавна ли сте по тия места?

— От десет месеца — отвърна Уилки. — Дойдохме тук след наводнението миналата година. Ех, че теглило беше! Едва не умряхме от глад. — Обувките им силно чукаха по напоения с петрол път. Край тях мина един камион; той караше мрачни, потънали в мислите си хора. Те се държаха за капаците на камиона и не откъсваха смръщените си очи от пътя.

— Тези работят в Газовата компания — рече Тимоти. — Добре им плащат.

— И ние можехме да отидем на работа с камион, с нашия — каза Том.

— Не, не си струва. — Тимоти се наведе и взе от земята един зелен орех. Той го опита с палец и го запрати по един чер дрозд, който бе кацнал на тела на една ограда. Дроздът навреме литна, тъй че орехът не го удари; после птицата отново кацна на оградата и почна да глади с клюн лъскавите си черни пера.

Том попита:

— А нима вие нямате кола?

И двамата Уоласови замълчаха и като ги погледна Том разбра, че въпросът му им е неприятен.

Уилки рече:

— Пътят ни не е дълъг — не повече от миля.

Тимоти сърдито заприказва:

— Ние нямаме кола. Продадохме я. Трябваше да я продадем. Гладувахме. Нямахме нищо друго, пък и на работа не можахме да се настаним. А тук всяка седмица идват хора — купуват коли. Като видят,

че гладуваш, предлагат ти да купят колата ти. А ако разберат, че гладът здравата те е измъчил, купуват я на безценица. Та така беше и с нас. Продадохме я за десет долара. — Той плю на пътя.

Уилки тихо каза:

— Миналата седмица бях в Бейкърсфийлд. Видях нашата кола — изнесена за продан... стои си, а на нея пише: седемдесет и пет долара.

— Трябваше да я продадем — продължи Тимоти. — Решихме така: по-добре те да ограбят нас, отколкото пие тях. До кражба още не сме стигали, но бяхме много близко до нея.

Том рече:

— А ние чухме в нашия край, че тук имало колкото си щеш работа. Преди да заминем, четохме едни листчета — в тях пишеше, че се търсят хора за тук.

— Да — потвърди Тимоти, — и ние ги четохме. А работата тук е малко. И все понижават надниците. Всеки ден си блъсках главата какво да измисля, та да не умрем от глад.

— Сега нали имате работа — каза Том.

— Да. Но не за дълго. А господарят ни е добър. Земята му не е много. Работи заедно с нас. Само че скоро ще се простим с тази работа.

Том рече:

— Защо тогава трябва да вземате и мен с вас? Тримата ще свършим работата още по-скоро. Сами си забивате нож в гърлото.

Тимоти бавно поклати глава:

— Не знам. Сигурно не биваше да правим това. Мислехме да си купим шапки. Но едва ли ще можем. Ето мястото, където работим, там вдясно. Работата е хубава. Трийсет цента на час. И господарят не е лош.

Те се отбиха от пътя и тръгнаха по една посипана с чакъл алея, от двете страни, на която имаше малка зеленчукова градина. В дъното ѝ се издигаше малка бяла къща, оградена със сенчести дървета, и плевник, зад който се виждаше лозе и нива, засята с памук. Когато тримата дойдоха до къщата, защитената с мрежа врата се хлопна и по стъпалата заслиза един набит мургав човек с картонен шлем на глава. Той тръгна по двора, засуквайки, както вървеше, ръкавите на ризата си. Гъстите му, опърлени от слънцето вежди бяха смръщени. Бузите му бяха станали червено-кафяви като печено месо.

— Добрутро, мистър Томас — каза Тимоти.

— Добрутро — нервно отговори поздравеният.

Тимоти рече:

— Това е Том Джоуд. Ще вземете ли и него на работа?

Томас сърдито погледна Том и изведнъж се разсмя късо, ала веждите му останаха смръщени.

— О, разбира се! Непременно ще го взема. Ще взема всички ви. Може да ми потрябват сто души.

— А ние мислехме... — почна да се извинява Тимоти.

Томас го прекъсна:

— Аз също мислих. — Той рязко се обърна и застана с лице към тях. — Трябва да поговорим. Плащах ви по трийсет цента на час. Така ли?

— Да, мистър Томас... но ние...

— И за трийсет цента получавах от вас това, което ми трябваше — добра работа. — Той стисна едрите си груби ръце.

— Смятаме, че сме работили добре — не сме мързелували.

— Ето какво: днес плащам по двацет и пет цента на час. Ако щете, работете, ако щете — не. — Червеното му лице почервения още повече от гняв.

Тимоти каза:

— Ние работим добре. Вие сам признавате това.

— Не отричам. Но сега стана така, че може би вече няма да съм склонен да наемам хора. — Той преглътна. — Чуйте. Аз имам шейсет и пет акра. Известно ли ви е какво значи Сдружение на фермерите?

— И още как!

— Аз членувам в него. Снощи имахме събрание. А знаете ли кой ръководи това сдружение? Сега ще ви кажа. Западната банка. Тази банка притежава едва ли не цялата наша долина, а за онова, което не е нейно, е получила полица срещу заемите, които е раздала. И вчера един представител на банката ми каза: „Вие плащате трийсет цента на час. Трябва да понижите цената на двацет и пет.“ Аз му рекох: „Работниците ми са добри. На такива и трийсет да дадеш, няма да ти е жал“, а той отговори: „Не е там работата. Сега е установена надница в размер на двацет и пет цента. Ако вие плащате по трийсет, ще се появи недоволство.“ И добави: „Тъкмо се сетих, вероятно и догодина ще ви трябва заем, нали?“ — Томас млъкна. Той се бе запъхтял. —

Разбрахте ли? Двайсет и пет цента — трябва да бъдете благодарни и на толкова.

— Ние работихме добре — смутено изрече Тимоти.

— Още ли не сте разбрали за какво става дума? Мисис „Банка“ плаща на две хиляди души, а аз само на вас тримата. Аз имам парични задължения. Понапрегнете си мозъците. Ако намерите някакъв изход, няма да споря с вас. Иначе какво да сторя — държат ме здраво за гушата.

Тимоти поклати глава.

— Просто не знам какво да кажа.

— Чакайте малко. — Томас бързо се изкачи по стълбите. Вратата се хлопна зад гърба му. След миг той се върна с вестник в ръка. — Видяхте ли това? Ей сега ще ви го прочета: „Граждани, възмутени от дейността на червените, запалиха един преселнически лагер. Снощи група граждани, разярени от агитацията, която се върши в един местен преселнически лагер, изгори до основи палатките и застави агитаторите незабавно да напуснат нашия окръг.“

Том поде:

— Но аз... — ала тутакси млъкна.

Томас грижливо сгъна вестника и го мушна в джоба си. Той се бе успокоил и каза тихо:

— Тези хора бяха изпратени там от Сдружението. Сега аз ги издадох. И ако в Сдружението се научат за това, догодина не ще имам никаква ферма.

— Просто не знам какво да кажа — повтори Тимоти. — Ако там наистина е имало агитатори, ясно ми е защо са се ядосали толкова много хората от Сдружението.

Томас рече:

— Отдавна съм забелязал това. Преди да понижат надниците, винаги откриват червени агитатори. Д-да! Вкараха ме в капана. Е, как ви се вижда? Двайсет и пет цента?

Тимоти наведе очи.

— Аз съм съгласен — промълви той.

— Аз също — каза Уилки.

Том рече:

— Е, май че ми провървя още от първия ден. Разбира се, и аз ще работя. Не мога да откажа.

Томас извади от задния си джоб една цветна кърпа и изтри с нея устата и брадичката си.

— Колко още ще продължава това? Не зная. И как успявате да храните семействата си с толкова пари — също не зная.

— Когато работим, успяваме — рече Уилки. — А когато няма работа, виж, тогава е лошо.

Томас погледна часовника си.

— Да вървим! Да вървим да покопаем малко. Ех! — изведнъж извика той. — Ето какво ще ви кажа. Вие живеете в правителствения лагер, нали?

Тимоти се вцепени:

— Да, сър.

— И там има танци всяка събота вечер?

Уилки отговори с усмивка:

— Да, има.

— Добре тогава, внимавайте идната събота.

Тимоти се доближи до него:

— Защо? Аз съм член на Главната комисия. Трябва да знам.

Томас го погледна боязливо:

— Да не сте помислили да кажете на някого, че сте научили от мен това.

— А какво е то? — продължи да разпитва Тимоти.

— В Сдружението не могат да търпят тези правителствени лагери. Там не можеш да изпратиш нито един помощник-шериф. Казват, че в тях хората сами си установявали закони и без заповед не може да арестуваш никого. Ето защо, ако стане някакъв бой и може би престрелка — само тогава помощник-шерифите ще могат да нахлуят вътре и да ви изхвърлят от лагера.

Тимоти се преобрази. Той изопна рамене, погледът му стана студен.

— Какво искате да кажете?

— Да не сте помислили да споделите с някого, че сте чули това от мен — мрачно изрече Томас. — В събота вечер в лагера ви те ще предизвикат бой. А помощник-шерифите ще бъдат нащрек.

Том попита:

— Но защо? На кого пречат хората в лагера?

— Ще ти кажа защо — отговори Томас. — Който е бил в правителствен лагер, свиква да се отнасят към него като с човек. И като се озове после в преселнически лагер, трудно можеш да се справиш с него. — Той отново изтри лицето си. — Е, вървете да работите. Господи, дано не съм казал толкова, колкото е достатъчно да изгубя фермата си! Но вие сте добри хора и аз ви обичам.

Тимоти пристъпи към него и му подаде слабата си мазолеста ръка. Томас я стисна.

— Никой няма да узнае. Благодаря. Няма да има бой.

— Вървете да работите — повтори Томас. — И помнете: двацет и пет цента на час.

— Ще работим и за двацет и пет — каза Уилки. — За вас...

Томас закричи към къщи.

— Скоро ще дойда — рече той. — Вървете. — Вратата се хлопна след него.

Том и Уоласови минаха край белосания плевник и тръгнаха по края на нивата. След малко те се озоваха пред един дълъг тесен изкоп, до който лежах циментови тръби.

— Ето тук работим — каза Уилки.

Баща му отвори плевника и изнесе оттам две кирки и три лопати. Той рече на Том:

— Дръж красавицата си!

Том претегли кирката с ръка:

— Браво, бива я!

— Ще видим към единацет часа каква песен ще запееш — рече Уилки, — дали ще я хвалиш тогава.

Те се приближиха до края на изкопа. Том свали сакото си и го хвърли върху купчината пръст. Той килна каскета си и влезе в изкопа. Сетне си плю на ръцете. Кирката се издигна във въздуха и се спусна, блясвайки с острието си. Том тихо изпъшка. Кирката се издигаше във въздуха и спускаше и пъшкането се чуваше точно в момента, когато тя се впиваше в пръстта, отхапвайки наведнъж по цяла буца.

Уилки каза:

— Ех, че копач намерихме! Сякаш цял живот кирка е въртял.

Том рече:

— Слава богу! (Ъх!) Не ми е за пръв път (ъх!). Позната работа (ъх!). Драго ми е да се позанимавам така (ъх!). — Той събаряше буца

след буца. Слънцето се бе вече издигнало над овощните дървета и лозовите листа блестяха като златни по лозите. Като изкопа шест стъпки, Том излезе от изкопа и изтри челото си. Мястото му зае Уилки. Лопатата се издигаше и спускаше и купчината изхвърлена пръст край канавката растеше.

— Чух вече едно-друго за тази Главна комисия — каза Том. — Значи, вие влизате в нея?

— Да, влизам — отвърна Тимоти. — Върху нас лежи голяма отговорност. Хората в лагера са много. Стремим се да бъде колкото може по-добре на всички и хората сами ни помагат. Само едрите фермери да не ни гонеха. А те ни гонят, проклетниците.

Том скочи в изкопа и Уилки се отдръпна настрана. Том рече:

— А какво каза той (ъх!) за боя (ъх!)? Какво са намислили ония?

Тимоти следваше Уилки и лопатата му изравняваше дъното на изкопа, подготвяйки го за полагане на тръбите.

— Изглежда, искат да ни изхвърлят от лагера — рече Тимоти. — Страх ги е да не се организираме. Може и да са прави. Нашият лагер е нещо като организация. Хората се грижат сами за себе си. Оркестърът ни е такъв, че няма да намериш по-добър в цялата околност. За гладуващите открихме в бакалницата малък кредит. Можеш да вземеш стока за до пет долара — лагерът отговаря за дълга ти. С властите не сме имали никакви разпавии. Тъкмо това плаши едрите фермери. Както и това, че няма как да ни тикнат в затвора. Те, изглежда, си мислят, че който се е научил да управлява лагер, е способен и на други неща.

Том излезе от изкопа и изтри потта от очите си.

— Чухте ли какво пише във вестника за агитаторите, за лагера край Бейкърсфийлд?

— Чухме — отговори Уилки. — Това не се върши за пръв път.

— Аз дойдох оттам. Никакви агитатори нямаше. Никакви червени. А що за хора са това червените?

Тимоти разряза с лопатата си една малка буца на дъното на изкопа. Бялата му четинеста брада блестеше на слънцето.

— Мнозина се интересуват от червените — каза той със смях. — И ето че едно от нашите момчета откри какво значи „червен“. — Той приплескваше леко с лопатата струпаната накуп пръст. — Има тук един Хайнс. Неговата земя е едва ли не трийсет хиляди акра —

праскови, лозя... консервен завод, винарска изба. Той все за червените приказва: „Тези дяволски червени ще доведат страната до гибел“, „Тези червени трябва да се изгонят оттук“. А едно момче — от дошлите напоследък в този край — слуша-слуша, почеса се по врата и попита: „Мистър Хайнс, аз съм отскоро тук. Що за хора са това червените?“ А Хайнс отговори: „Червен е този кучи син, който иска трийсет цента, когато плащаме дващест и пет.“ Момчето помисли-помисли, пак се почеса по врата и рече: „Мистър Хайнс! Аз не съм кучи син, но ако червените са такива, каквито вие казвате, и аз искам да получавам трийсет цента. Всички искат това. Излиза, мистър Хайнс, че сме червени.“ — Тимоти продължи да изравнява с лопатата дъното на изкопа и твърдата земя заблестяваше под острието на инструмента.

Том се разсмя.

— Аз сигурно също съм червен. — Кирката се издигна и спусна и пръстта се напука. Потта се стичаше по челото и по бузите на Том, блестеше на капки по врата му. — Но, дявол да го вземе — каза той, — хубаво нещо е кирката (ъх!), ако умееш да работиш с нея (ъх!). Като свикнеш с нея (ъх!), работата върви като по вода (ъх!).

Те работеха един подир друг и изкопът лека-полека растеше, а слънцето, което се издигаше все по-високо, сипеше върху им жарава.

Когато Том се отдалечи, Рути постоя още няколко минути, гледайки вратата на санитарната постройка. Смелостта ѝ беше недостатъчна без присъствието на Уинфийлд, пред когото тя можеше да я демонстрира с желания ефект. Стъпи с единия си бос крак на циментовия под и веднага отстъпи назад. От една палатка на другия край на реда излезе някаква жена и почна да пали една ламаринена лятна печка. Рути тръгна натам, но в същия миг изпита силно желание да се върне обратно. Тя тихичко се промъкна до своята палатка и надникна вътре. Отдясно направо върху земята лежеше чичо Джон, устата му беше отворена, от гърлото му излизаше бълбукащо шумно хъркане. Бащата и майката спяха под едно одеяло, завили се през глава, та светлината да не пречи на съня им. Ал лежеше на другия край, закрил очи със свитата си ръка. Край самия вход на палатката бяха Роуз от Шарън и Уинфийлд, а до Уинфийлд беше местенцето на Рути, сега свободно. Рути клекна и се взря в светлорусата глава на

Уинфийлд. Почувствувало този поглед, момчето се събуди и погледна сестра си важно-важно. Рути докосна с пръст устните си и го повика с другата си ръка. Уинфийлд обърна очи към Роуз от Шарън. Почервенялото ѝ лице беше съвсем близо до него, тя дишаше, леко отворила уста. Уинфийлд внимателно повдигна одеялото и се измъкна от него. После тихичко се прокрадна навън, при Рути.

— Отдавна ли си станала? — шепнешком попита той.

Тя го отведе настрана с извънредно голяма предпазливост и когато вече нищо не ги заплашваше, отговори:

— Изобщо не съм лягала. Цялата нощ прекарах на крак.

— Не е вярно — каза Уинфийлд. — Лъжеш като циганка.

— Добре — отвърна Рути. — Щом съм лъжкиня, няма да ти кажа нищо от това, което стана. Няма да ти кажа как убиха с нож един човек и как дойде една мечка и открадна едно малко дете.

— Не е идвала никаква мечка — каза неуверено Уинфийлд. Той се почеса по главата и попосмъкна комбинезона си в чатала.

— Добре, щом казваш ти, не е идвала — рече насмешливо Рути.

— Няма и бели цукала, дете сме ги виждали в каталозите — от същото това, от което правят чинии, нали?

Уинфийлд я изгледа с широко отворени очи. Той посочи санитарната постройка.

— Там ли? — попита той.

— Нали лъжа като циганка — отговори Рути. — Защо тогава ме питаш?

— Хайде да отидем да видим — каза Уинфийлд.

— Аз влизах вече — отвърна Рути. — И седях на тях. И даже пишках.

— Пак лъжеш — отвърна Уинфийлд.

Те тръгнаха към санитарната постройка и сега Рути вече никак не се боеше. Тя смело влезе там първа. Край едната стена на голямото помещение бяха клозетите, отделени един от друг с преградки, всеки с врата. Белият фаянс блестеше от чистота. Покрай отсрещната стена бяха умивалниците, а срещу входа имаше четири кабинки с душеве.

— Ето — каза Рути. — Ето цукалата. Същите като в каталозите. — Децата се приближиха до крайния клозет. Рути от чисто самохвалство вдигна роклята си и седна на чинията. — Казах ти, че

вече съм влизала тук — рече тя. И в чинията се чу шуртене — като доказателство за правотата на думите ѝ.

Уинфийлд стоеше сконфузено. Ръката му завъртя крана за водата. Разнесе се оглушителен шум. Рути се стресна и отскочи встрани. Двете деца застанаха в средата на помещението и загледаха клозетната чиния. Водата в нея още течеше.

— Все правиш бели — каза Рути. — Дойде и веднага го счупи. Видях как го счупи.

— Не, не съм. Честна дума, не съм.

— Нали те видях — продължи Рути. — Не бива да те пушат до такива хубави неща. — Уинфийлд кълумна. Той погледна Рути и очите му се изпълниха със сълзи. Брадичката му затрепери. И Рути го съжали.

— Нищо. Няма да кажа. Ще речем, че така си е бил. И че не сме влизали тук. — И тя го изведе навън.

Слънцето, издигнало се иззад планините, сега озаряваше железните рифеловани покриви на петте санитарни постройки, озаряваше сивите палатки и чисто пометените места край тях. Лагерът се събуди. В летните печки гореше огън; те бяха направени от газени бидони, от метални листове. Във въздуха миришеше на дим. Полите на палатките бяха отметнати и хората щъкаха из лагера. До палатката на Джоудови, оглеждайки се наоколо, стоеше майката. Тя видя децата си и тръгна насреща им.

— Вече бях почнала да се тревожа — рече тя. — Къде се щурате — един бог знае.

— Просто се разхождахме и гледахме — отговори Рути.

— А къде е Том? Не го ли видяхте?

Рути веднага придоби важен вид.

— Видях го, майко. Той ме събуди и ми каза да ти предам, че...

— Тя млъкна, подчертавайки с това значителността на ролята си.

— Е, какво? — нетърпеливо попита майката.

— Искаше да ти кажа... — Рути отново млъкна и гордо погледна Уинфийлд.

Майката заплашително вдигна ръка.

— Казвай, че виждаш ли!

— Намерил е работа — бързо изрече Рути. — Отиде да работи. — Тя боязливо погледна ръката на майка си. Ръката се отпусна, после

се протегна към нея. Майката прегърна момичето през раменете, притисна го здраво до себе си и веднага го пусна.

Рути сконфузено наведе очи и промени темата на разговора.

— А там има клозети — каза тя. — Едни такива белички.

— Свари ли вече да ги разгледаш? — попита майката.

— Да, заедно с Уинфийлд — отвърна Рути и веднага след това предаде брат си: — Уинфийлд счупи един клозет.

Уинфийлд почервения. Той погледна злобно Рути.

— А тя пък се изпика.

Майката се обезпокои.

— Какво сте направили там? Скоро да ми покажете! — Тя ги повлече към санитарната постройка и ги вмъкна вътре. — Какво сте направили?

Рути посочи чинията:

— Там нещо засъска, зафуча. Сега няма нищо — тихо е.

— Покажете ми какво сте направили! — рече строго майката.

Уинфийлд неохотно се приближи до чинията.

— Никак силно не натиснах. Просто хванах това нещо, завъртях го... — Водата с фучене затече отново. Уинфийлд отскочи настрана.

Майката отметна глава и се засмя, а Рути и Уинфийлд обидено я погледнаха.

— Така и трябва да се прави — каза тя. — Виждала съм такива клозети. Като си свършиш работата, врътваш онова нещо, и толкоз.

Не беше леко на децата да понесат позора на невежеството си. Те излязоха вън и тръгнаха между двата реда палатки към едно голямо семейство — да позяпат как то закусва.

Майката гледаше след тях, застанала на вратата. После тя огледа помещението. Приближи се до една кабинка с душ и надникна в нея. Отиде до умивалниците и прокара длан по белия фаянс. Отвъртя малко крана, тикна пръст в струята и бързо отдръпна ръка, защото водата беше гореща. Тя погледна умивалника, после го запуши с капачето и го напълни с вода — с по малко от топлата и студената. Сетне изми ръцете и лицето си с хладката вода. Тя приглаждаше с мокрите си длани косите си, когато зад нея по циментения под се чува нечии стъпки. Майката бърже се обърна. Един възрастен мъж я гледаше с израз на справедливо възмущение.

Той рязко попита:

— Как попаднахте тук?

Майката конвулсивно преглътна, усещайки как водата се стича от брадичката ѝ върху роклята.

— Не знаех — изрече с виновен тон тя. — Мислех, че е за всички.

Възрастният мъж се намръщи.

— Не е за всички, а само за мъже — строго каза той. После се приближи до вратата и посочи табелката отвън: *за мъже*. — Ето. Убедихте ли се? Не я ли видяхте?

— Не — призна си майката посрамено. — Не я видях. А няма ли друго такова място, където бих могла да отида?

Възрастният мъж веднага омекна.

— Отскоро ли сте тук? — попита той вече не тъй строго.

— От нощес — отвърна майката.

— Значи, Комисията още не е говорила с вас?

— Каква Комисия?

— Как каква... Женската!

— Не.

Мъжът каза с гордост:

— Скоро при вас ще дойде Комисията и всичко ще ви покаже. Ние се грижим за новодошлите. А ако ви трябва женският клозет, минете от другата страна на постройката. Отвъд е пък за вас.

Майката попита смутено:

— Казвате, че Женската комисия ще дойде в палатката ми?

Той кимна утвърдително:

— Да, сигурно скоро ще дойде.

— Благодаря ви — рече майката. Тя бързо излезе от клозета и едва ли не тичешком достигна палатката си.

— Татко! — извика тя. — Джон, ставайте! И ти, Ал! Ставайте и вървете да се миете. — Тя срещна техните недоумяващи, сънени погледи. — Ставайте всички! — продължи да вика майката. — Хайде ставайте и идете да се миете. И си сретете косите.

Чичо Джон беше блед, чувствуваше се зле. На брадичката му се виждаше кървава синина.

Бащата попита:

— Какво има?

— Комисията! — извика майката. — При нас ще дойде комисия. Комисия от жени. Ставайте, вървете да се миете. А докато ние тук сме спали, Том се е хванал на работа. Хайде, вървете.

Те излязоха от палатката все още сънени. Чичо Джон се олюля и лицето му се смръщи болезнено.

— Вървете в ей онази къщичка, там ще се умие! — продължаваше да се разпорежда майката. — И се връщайте по-скоро да закусваме, че ще окъснеем за комисията! — Тя отиде да си вземе трески от купчинката зад палатките, напали огън и извади съдините.

— Царевични питки — мърмореше си тя. — Царевични питки със сос. И по-бърже. Трябва... — Тя си говореше сама, а Рути и Уинфийлд, застанали край нея, я гледаха с почуда.

Над лагера се издигаше димът на утринните огънове, от всички страни долитаха гласове.

Роуз от Шарън, чорлава и сънена, се измъкна изпод навеса. Майката, която отмерваше царевичното брашно с шепи, се обърна към нея. Тя погледна омачканата, мръсна рокля на дъщеря си, нейните разбъркани, невчесани коси.

— Оправй се. Облечи си чиста рокля. Има прана. Среши си косата. Изтрий гурелите от очите си — говореше развълнувано майката.

Роуз от Шарън мрачно отговори:

— Не ми е добре. Искам да дойде Кони. Нищо няма да правя без него.

Майката рязко се обърна към нея. Ръцете ѝ бяха целите в жълто царевично брашно.

— Розашарн — строго каза тя, — време е да се стегнеш най-после. Стига си хленчила. Скоро ще дойде Женската комисия, такива раздърпани ли ще я посрещнем?

— Не ми е добре.

Майката тръгна към нея, протегнала брашнената си ръка.

— Върви да се миеш — каза тя. — Понякога се случва така, че човек трябва да крие неразположението си.

— Повдига ми се — жално изскимтя Роуз от Шарън.

— Тогави иди настрана и повърни. Разбира се, че ще ти се повдига. На всички им става така. Иди настрана, а после се натъкми —

измий си краката и си обуи пантофките. — Майката отново се залови за работа. — И си сплети косата — добави тя.

Мазнината в тигана засъска и запръска на всички страни, когато майката сложи в него питките. Соса тя приготви в едно котле: размеси брашното с мазнина, посоли го и доля вода. Кафето почна да кипи в голямата консервена кутия и от нея се разнесе приятният му мирис.

Бащата се върна с бавни крачки и майката критично го огледа. Той попита:

— Та казваш, че Том получил работа?

— Да. Ние сме спали, когато той е излязъл. Сега отвори този сандък и си вземи оттам чист комбинезон и риза. И ето още какво, аз нямам време — измий ушите на Рути и Уинфийлд. Там има топла вода. Направи това, моля ти се. Изтъркай им както трябва врата и ушите. Тъй че децата да светнат!

— Какво така се разкудкудяка! Пръв път те виждам такава — рече бащата.

Майката възкликна:

— Семейството трябва да има приличен вид! Докато бяхме на път, нямаше време да мислим за това. А сега нищо не ни пречи да бъдем спретнати. Хвърли мръсния си комбинезон в палатката, аз ще го опера.

След няколко минути бащата се появи с избелели, прани дрехи — комбинезон и риза. Той поведе унилите, изплашени деца към санитарната постройка.

Майката извика подир него:

— Хем хубаво да им изтриеш ушите!

Чичо Джон излезе от мъжката половина на постройката и се огледа, после се върна обратно, седна на чинията и дълго остана така, подпрял с ръце болящата го глава.

Майката извади от тигана зачервените питки и почна да слага с лъжицата други в маслото, когато на земята край огъня падна нечия сянка. Майката се обърна през рамо. Зад нея стоеше един дребен на ръст човек, тънък като вейка, с мургаво, сбръчкано лице и весели очи. Шевовите на чистия му бял костюм се бяха тук-таме пропукали. Той се усмихна на майката и каза:

— Добро утро.

Тя недоверчиво го измери от глава до пети и се намръщи.

— Добрутро — отговори тя.

— Вие ли сте мисис Джоуд?

— Да.

— Казвам се Джим Роли. Аз съм управителят на лагера. Дойдох да видя как сте, всичко ли е в ред. Може би имате нужда от нещо.

Майката недоверчиво го разглеждаше.

— Не, нищо не ни трябва — отвърна тя.

Роли рече:

— Аз съм бил заспал, когато сте пристигнали. Добре, че се е намерило свободно място. — Той говореше приветливо.

Майката каза просто, чистосърдечно:

— Тук всичко ми харесва. Особено пералнята.

— Почакайте! Скоро жените ще се съберат на пране. Ще бъде много весело! Като на молитвено събрание. Знаете ли, мисис Джоуд, какво измислиха вчера те? Почнаха да пеят в хор. Пеят химни и търкат прането в такт. Просто се захласнах.

Лицето на майката лека-полека се разведри.

— Да, това сигурно е било нещо хубаво. Вие ли сте тук господарят?

— Не — отговори той. — Нямаше да ме оставят на работа тука, ако бях господар. Хората в този лагер поддържат чистота, спазват реда — сами се справят с всичко. Такива хора не бях виждал досега. В помещението, където стават събранията ни, те шият дрехи, правят играчки. Не бях виждал досега такива хора.

Майката погледна мръсната си рокля.

— А ние още не сме успели да се постегнем — каза тя. — Трудно можеш да бъдеш чист, когато си на път.

— Не мога да кажа нищо за това — рече Джим Роли. Той почна да души с носа си. — Какво мирише тъй хубаво — кафе ли варите?

Майката се усмихна.

— Мирише хубаво, нали? Отстрани всичко ни се струва, че мирише хубаво. — И тя каза с гордост: — Ще бъде голяма чест, ако закусите с нас.

Той се приближи до огъня и това докрай обезоръжи майката.

— Гордеем се, че имаме такъв гост — рече тя. — Закуската ни не е бог знае каква, но все пак заповядайте.

Джим Роли се усмихна широко.

— Аз вече закусих. Ала от кафето няма да се откажа. Много хубаво мирише.

— Моля, моля.

— Само не бързайте.

Майката наля в една алуминиева чаша кафе от консервената кутия. Тя рече:

— Захар още не сме купили. Може би днес ще си купим. Ако го обичате със захар, няма да ви хареса.

— Аз го пия без захар — каза Роли. — Захарта само убива вкуса на хубавото кафе.

— Не, мъничко захар все пак не пречи — отговори майката. И изведнъж втренчено го погледна, мъчейки се да разбере как той успя да я спечели тъй леко и бързо. Тя искаше да прочете отговора на лицето му, но не намираше там нищо, освен приветливост. После погледна бялото му сако с пропукани шевове и напълно се успокои.

Той сърбаше кафето си.

— Жените сигурно ще дойдат при вас тази сутрин.

— Още не сме се постегнали — рече майката. — По-добре ще е да минат по-късно, когато криво-ляво се подредим.

— А, няма да им се види чудно — каза управителят. — И те са пристигнали така. Не, комисиите ни са добри, защото разбират всичко. — Той допи кафето си и стана. — Е, трябва да си вървя. Ако ви потрябва нещо, елате в канцеларията. Винаги може да ме намерите там. Чудесно кафе, благодаря. — Той остави чашата на сандъка, махна с ръка за сбогом и закрачи край палатките. И майката чу как той заговаряше хората, които срещаше.

Тя наведе глава и с мъка сдържа сълзите си.

Бащата се върна, водейки децата. Очите им бяха още мокри от понесените страдания. Те вървяха хрисими и чисти. Изгорелият нос на Уинфийлд вече не се лющеше.

— Готово — каза бащата. — Изтърках мръсотията и с нея им смъкнах по две кожи. И за малко не ги напердаших — не искат да стоят мирно.

Майката ги огледа.

— Виж ти какви хубави са станали! — рече тя. — Сядайте да ядете питки със сос. И по-скоро, та да подредя нещата тук и в палатката.

Бащата сложи чинии за децата и себе си.

— Питам се, къде ли си е намерил Том работа?

— Не знам.

— Ако той е намерил работа, значи, и ние ще намерим.

Ал, обзет от възторг, се приближи до огъня.

— Това се казва лагер! — Той взе една питка и си наля кафе. — Знаете ли какво майстори тук един човек? Ремарке. Ей там, зад онези палатки. Ще сложи в него и легло, и печка — всичко. Ей това разбирам аз живот! Спреш, където си искаш, и живееш, както си щеш.

Майката каза:

— А в истинска къща все пак е по-добре. Веднага щом си оправим работата, искам да си намерим къщичка.

Бащата рече:

— Ал, като закусиш, ще отидем да потърсим работа — ти, аз и чичо Джон.

— Добре — отговори Ал. — Бих искал да се настаня в някой гараж. Нищо повече не желая. И да си взема някой стар форд. Ще го боядисам с жълта боя и ще се разхождам с него. Видях тук едно хубаво момиче. И здравата му смигнах. Страшно хубаво момиче!

Бащата строго каза:

— Първо се хвани на работа, пък после се заплесвай!

Чичо Джон излезе от клозета и бавно закрачи към палатката. Майката го погледна и се намръщи.

— Защо не си се измил... — започна тя и изведнъж видя, че той е съвсем болен, отпаднал, тъжен. — Върви в палатката и си полегни — рече тя. — Виждам, че не ти е добре.

Чичо Джон поклати глава.

— Не — каза той. — Съгрших и това е наказание за греховете ми. — Той клекна и си наля чаша кафе.

Майката извади от тигана последните питки. Тя рече с небрежен тон:

— Идва управителят на лагера, поседя малко, пи кафе.

Бащата бавно вдигна към нея очи:

— А за какво сме му потрябвали?

— Просто се отби, поговорихме — надуто рече майката. — Постава малко, пи кафе. И каза, че отдавна не е пил такава кафе, кафе, което миришело тъй хубаво.

— И какво искаше той? — продължаваше да разпитва бащата.

— Нищо. Дойде да види как сме се настанили.

— Не ми се вярва да е идвал за това — каза бащата. — Сигурно е дошъл да подуши, да изкопчи нещо.

— Не е вярно! — сърдито викна майката. — Веднага щях да разбера, ако бе дошъл за това.

Бащата блисна гъстото на кафето от чашата.

— Трябва да зарежеш тоя навик — рече майката. — Виж колко е чисто тук.

— Почакай, от такава чистота бял ден няма да видиш — измърмори бащата. — Побързай, Ал. Ще вървим да търсим работа.

Ал изтри с длан устата си.

— Готов съм — каза той.

Бащата се обърна към чичо Джон:

— Ще дойдеш ли с нас?

— Ще дойда.

— Ами като не ти е добре?

— Нищо, пак ще дойда.

Ал се пъкна в кабината.

— Трябва да вземем бензин. — Той запали мотора. Бащата и чичо Джон седнаха до него и камионът потегли по алеята между палатките.

Майката ги изпрати с очи, после взе кофата и тръгна към пералнята. Тя напълни кофата с гореща вода и се върна обратно. И когато Роуз от Шарън се приближи до палатката, майката вече миеше съдините.

— Ето там в чинията е закуската ти — каза майката и втренчено погледна Роуз от Шарън. Косите на дъщеря ѝ бяха мокри и гладко сресани, лицето — чисто, розово. Тя беше облякла синя рокля с бели цветчета. Пантофките ѝ бяха с високи токове — купени още за сватбата. Тя се изчерви, забелязала, че майка ѝ я гледа.

— Уми ли се? — попита майката.

Роуз от Шарън заговори с леко пресипнал глас:

— Както стоях там, дойде някаква жена и почна да се мие. Знаеш ли как трябва да става това? Влизаш в нещо като конюшня с ясли, завъртиш крана — крановете са два — и потича каквато искаш вода — топла, студена... Точно така направих.

— И аз отивам след малко! — извика майката. — Ще прибера тук и ще отида. Ти ще ми покажеш как става всичко.

— Всеки ден ще се мия — продължаваше Роуз от Шарън. — А тази жена... тя ме погледна, видя, че съм бременна, и знаеш ли какво ми каза? Каза ми, че тук всяка седмица идвала медицинска сестра. Непременно ще ѝ се обадя, тя ще ми разкаже какво трябва да правя, та детето да е здраво. Всички жени ходели при нея. И аз ще отида. — Думите просто се лееха от устата ѝ. — И знаеш ли още какво? Миналата седмица тук една жена родила и целият лагер отпразнувал това, занесли на детето подаръци — дрешки и... и дори плетена количка. Тя, разбира се, не била нова, но я боядисали с розова боя и станала почти като нова. Кръстили детето, опекли кейк. О, господи! — И като въздъхна с все сила, тя млъкна.

Майката възкликна:

— Слава богу, най-сетне сме сред свои хора, като у дома! Сега ще отида да се измия.

— Върви, там е хубаво — каза Роуз от Шарън.

Майката изтриваше алуминиевите чинии, слагаше ги една върху друга и говореше:

— Ние сме Джоудови. Пред никого не сме скланяли глава. Дядото на нашия дядо се е бил за революцията. Ние бяхме фермери, преди да задлъжнеем на банката. А онези... онези хора, те сякаш направиха нещо с нас. Всеки път ми се струваше, че ме бият... както и всички нас. А полицаят в Нийдълс... Тогава освирепях, станах съвсем друга. Хвана ме срам за самата мен. А сега от нищо не се срамувам. Тукашните хора са все като нас... наши хора. Управителят... просто дойде при мен, поседя, пи кафе... И на всяка дума „мисис Джоуд“: „Е, как е работата, мисис Джоуд?“, „Настанихте ли се, мисис Джоуд?“ — Тя млъкна и въздъхна. — Пак се почувствувах човек. — Тя изтри последната чиния. После отиде под навеса и извади от един сандък пантофките си и една чиста рокля, намери там и книжното пакетче с обиците си. Като минаваше край Роуз от Шарън, тя каза: — Ако дойде Комисията, помоли я да почака, скоро ще се върна. — И се скри зад ъгъла на санитарната постройка.

Роуз от Шарън тежко се отпусна на сандъка и погледна сватбените си пантофки — лакирани черни обувки с малки корделки. Тя избърса носовете им с пръст и изтри пръста си в опакото на

роклята. Като се наведе, усети тежест в корема си и изправяйки се, го опипа и леко се усмихна.

По пътя към пералнята вървеше една висока, едра жена със сандък от ябълки, в който имаше мръсни дрехи. Лицето ѝ беше помургавяло от слънцето, а погледът на черните ѝ очи беше напрегнат. Върху памучната си рокля тя бе облякла широка престилка от груб памучен плат, а на краката си имаше кафяви мъжки половинки. Тя видя как Роуз от Шарън поглади корема си, видя и леката ѝ усмивка.

— Е! — извика тя и доволно се разсмя. — Какво ще бъде — момче или момиче?

Роуз от Шарън пламна и наведе очи в земята, после погледна крадешком и срещна блестящите черни очи на жената.

— Не знам — измърмори тя.

Жената остави сандъка.

— Шава ли? — попита тя и закудкудяка като щастлива кокошка. — Какво искаш да е — момче, момиче?

— Не знам... може би момче. Момче е по-добре.

— Скоро ли пристигнахте?

— Нощес... късно.

— Ще останете ли тук?

— Не знам. Ако намерим работа, сигурно ще останем.

По лицето на жената премина сянка, малките ѝ черни очички свирепо блеснаха.

— Ако намерим работа. Така казваме всички.

— Брат ми днес вече е на работа.

— О-хо-о, виж ти! Е, може пък да сте с късмет. Само че не се надявайте много на късмета. Не бива да му се осланяте. — Жената се приближи до Роуз от Шарън. — Търси късмета си само в едно. Друго не ти трябва. Бъди скромна — разпалено говореше тя. — Пази се. А ако извършиш грях, гледай да не се случи нещо с детето. — Тя клекна пред Роуз от Шарън и злобно продължи: — Страшни неща се вършат в този лагер. Всяка събота вечер има танци и се танцува не само кадрил, не. А едни такива с прегръщане на двойки! Сама видях.

Роуз от Шарън предпазливо изрече:

— Аз обичам танците... кадрила — и добави с добродетелен тон: — А другояче никога не съм танцувала.

Помургавялата от слънцето жена съкрушено поклати глава:

— А ето че някои танцуват. Но господ няма да им прости. Хич да не си мислиш.

— Аз не мисля това, мадам — тихо отговори Роуз от Шарън.

Жената сложи мургавата си сбръчкана ръка на коляното ѝ и Роуз от Шарън потрепери от допира.

— Чуй един добър съвет. Малцина са тия, дето живеят во Христе. Събота вечер трябва да се пеят химни, а техният оркестър свири едни такива работи... и всички се въртят, въртят... Да, да! Видях ги отдалеч. Близко до тях не отивам, не давам и на нашите. Танцуват прегърнати, на двойки. — Тя изразителна замълча и после заговори отново, понижавайки гласа си до пресипнал шепот: — И не само това, играха и една пиеса. — Тя се отдръпна назад и наклони глава встрани, за да види как Роуз от Шарън ще възприеме това откровение.

— Артисти ли? — попита Роуз от Шарън с трепет.

— Какви ти артисти! — извика жената. — Душите на артистите са отдавна прокълнати. Не артисти, а наши хора. Тукашни. Въвлякоха в тая работа и невръстни деца, накараха ги да се кривят, да се правят на не знам какво. Аз не отидох близко до тях. Но ги чух, като си приказваха за тези неща. Нея вечер сякаш дяволът се перчеше из нашия лагер.

Роуз от Шарън слушаше със зяпнала уста и ококорени очи.

— В училище ние веднъж също играхме една коледна пиеска, за Христа.

— Е, аз не казвам лошо ли е това, или добро. Много прилични хора смятат, че пиески за Христа може да се играят. Аз не мога да кажа това така, отведнъж. Но в тази, дето я играха тук, нямаше нищо за Христос. Тя беше грях, заблуда. Дяволска измишльотина. Кривят се, приказват с престорени гласове, представят бог знае кого. И танцуват прегърнати, на двойки.

Роуз от Шарън въздъхна.

— И такива като тях не са двама-трима, а много — продължи жената. — Тези, които са истински благочестиви, се броят вече на пръсти. Но да не мислиш, че всичко ще бъде простено на такива грешници? Не! Господ бог си записва греховете им, на края ще тегли черта и ще пресметне всичко. Господ всичко вижда, виждам и аз. Той порази вече две жени.

Роуз от Шарън едва можа да изрече:

— Порази ли?!

Гласът на мургавата жена стана още по-разпален, още по-яростен.

— Сама видях. Имаше тук една жена — младичка, също като тебе чакаше дете. Тя се кривеше в пиесата и танцуваше прегърната. А после — с мрачен, зловещ шепот продължи жената, — после почна да слабее, да крее, стана само кожа и кости... и пометна... роди мъртво дете.

— Ой! — Роуз от Шарън побледня.

— Да, мъртво дете. Отсетне никой дума не й продума. Трябваше да се маха оттук. Когато живееш сред грешници, заразяват и теб, любезна моя. И другата се държеше тъй. Затова и тя изсъхна — стана кожа и кости, а после знаеш ли какво се случи с нея? Изведнъж изчезна — никаква я няма. След два дни току се появи. Казват, че ходила при нейни познати. И коремът ѝ го нямаше вече. И знаеш ли какво мисля? Сигурно управителят я е завел някъде и там тя се е освободила. Той не признава никакви грехове. Сам ми рече тъй. Грях, казва, е това да си гладен, да ти е студено, защото в тези неща не чувствуващ божия пръст. Сама чух това от него. Казва, че тези две жени отслабнали много, защото нямали какво да ядат. Здравата го нахоках. — Жената стана и отстъпи крачка назад. Очите ѝ пламтяха. Тя тикна показалеца си почти в лицето на Роуз от Шарън. — Казах му: „Върви си, сатана!“ Казах му: „Знаех, че в нашия лагер безчинствува дяволът. Сега виждам кой е този дявол. Върви си, казвам, сатана!“ И той се махна. Честна дума, махна се! Целият затрепери, почна да го усуква. Казва: „Моля ви се, моля ви се! Не причинявайте на хората скърби.“ А аз му казвам: „Скърби ли? А какво ще кажете за техните души? А какво ще кажете за мъртвите деца? За тези две грешни жени, които се погубиха с вашите театри?“ Той само ме погледна, изкриви устни, сякаш се усмихна, и си отиде. Разбра с кого има работа. А аз му казах: „Помагам на господата-бога, следя това, което се върши тук. Божията ръка не ще отmine никого — нито вас, нито другите грешници.“ — Жената вдигна сандъка с мръсните дрехи. — Пази се. Аз те предупредих. Помни, че имаш дете в утробата си, избягвай греха. — Тя величествено закрачи напред и в очите ѝ запламтя огънят на добродетелта.

Роуз от Шарън я изпрати с поглед, зарови лице в дланите си и заплака. Нечий тих глас я извика. Тя вдигна глава посрамена. Пред нея стоеше управителят — дребният, облечен в бяло човек.

— Не се огорчавайте — каза той. — Не бива да се огорчавате.

Очите на Роуз от Шарън бяха замрежени от сълзи.

— Аз също съм правила така — рече тя. — Танцувала съм прегърната. Само че не си признах това пред нея. Ние в Салисо танцувахме така. С Кони.

— Не се огорчавайте — повтори той.

— Казва, че ще пометна.

— Зная какво казва. Постоянно я наблюдавам. Тя не е лоша жена, само че причинява на хората скърби.

Роуз от Шарън силно подсмръкна.

— Тя казва, че тук, в лагера, две жени пометнали.

Управителят клекна пред нея.

— Почакайте — почна той. — Чуйте какво ще ви кажа. Познавам тези жени. При тях това стана от глад, от умора. И от непосилна работа. И от това, че пътуваха в камион по лош път. Те бяха болнави. Нямаат никаква вина.

— А тя казва...

— Не се огорчавайте. Тази жена само разстройва хората.

— ... тя казва, че вие сте дяволът.

— Зная. Казва го, защото не й позволявам да огорчава хората. — Той потупа Роуз от Шарън по рамото. — Не се огорчавайте. Не бива да я слушате. — После стана и бързо си отиде.

Роуз от Шарън дълго гледа след него; слабите му рамене подскачаха в такт с крачките. Тя все още не бе откъснала очи от леката му фигура, когато до палатката се приближи майката — чиста, розова, с мокри коси, навити на тила на кок. Тя беше с рокля на цветчета и със стари напукали се пантофки, а на ушите й се люлееха обици.

— Умих се — каза тя. — Стоя под душа, а топлата вода тече ли, тече. Там имаше една жена и тя ми каза, че ако искам, всеки ден мога да се мия. Комисията още ли не е идвала?

— Не — отговори Роуз от Шарън.

— А ти стоиш със скръстени ръце, нищо не си направила! — Майката почна да събира чиниите. — Трябва всичко да се подреди. Хайде, по-живо! Вземи този чувал и помети криво-ляво с него. — Тя

събра съдините, сложи всичко в сандъка и го замъкна под навеса. — Оправи леглата — рече заповеднически тя.

Колко хубаво е под душа! Не съм изпитвала такова удоволствие в живота си.

Роуз от Шарън машинално ѝ се подчиняваше.

— Как мислиш, ще дойде ли Кони днес?

— Може да дойде... може и да не дойде. Трудно бих ти отговорила.

— А той знае ли къде да ни намери?

— Разбира се, че знае.

— Майко... ами ако са го убили там, когато са запалвали лагера?

— Такъв няма да убият — уверено каза майката. — Той, ако иска, може да отиде, където си ще — голям мушморок е, хитър като лисица.

— Дано дойде по-скоро.

— Да дойде, когато ще.

— Майко...

— По-добре свърши някаква работа.

— Как мислиш, грях ли е да танцуваш и да играеш в пиеса? Няма ли да пометна заради това?

Майката заряза работата си и сложи ръце на хълбоците си.

— Какви са тия приказки? Кога си пък играла в пиеса!

— Тук някои играли и една жена пометнала... родила мъртво дете... като наказание за греховете ѝ.

Майката я погледна с широко отворени очи:

— Кой ти каза тия работи?

— Една жена. А този, дребният, с белия костюм, казва, че тя не затова родила мъртво дете.

Майката се намръщи.

— Розашарн — рече тя, — престани да се измъчваш. Сигурно ти се е поискало да си поплачеш. Какво стана с теб, просто не знам. В нашето семейство никога не е имало такива хора. Срещали сме скърбите със сухи очи. Кони те направи такава. Все големи работи приказваше. — Тя строго добави: — Розашарн, ти не си сама, освен теб има много други. Намери си мястото сред тях. Знаем, има такива, които толкова се занимават с греховете си, че накрая бог знае какво почват да си въобразяват.

— Но, майко...

— Не, стига вече. Залавяй се за работа. Не си толкова важна особа, не си такава грешница, та бог да се безпокои толкова за тебе. Ако не престанеш напразно да се мъчиш, ще си получиш от мене, каквото заслужаваш. — Майката смете пепелта в дупката на огъня и бръсна камъните, наредени по края. Тя видя Комисията, която вървеше по пътя, и рече на Роуз от Шарън: — Залови се за нещо. Идва Комисията. Върши нещо, та да се погордея с работната си дъщеря. — Майката престана да гледа към пътя, но усещаше, че Комисията се приближава.

В това, че идваха членовете на Комисията, не можеше да има никакво съмнение. Трите жени, които я съставляваха, бяха чисти, празнично облечени; едната слаба, с остра коса и очила с железни рамки; втората — нисичка и пълна, побеляла, къдрокоса, с малка устица; а третата — великанка, едрогърдеста и широка отзад, като товарен кон, с властен и самоуверен вид. Комисията вървеше по пътя, изпълнена с чувство за собственото си достойнство.

Когато жените се приближиха, майката стоеше с гръб към тях. Те се спряха, обърнаха се надясно и застанаха в редица. И великанката избоботи:

— Добрутро, мисис Джоуд — нали така се казвате?

Майката, сякаш съвсем изненадана, рязко се извърна:

— Да... да. Откъде знаете името ми?

— Ние сме Комисията — отвърна великанката. — Женската комисия на санитарна постройка номер четири. Съобщиха ни името ви в канцеларията.

Майката се засуети:

— Още не сме се подредили както трябва. Постоите, моля ви се, драго ще ми бъде да сваря кафе и ви почерпя.

Пълната жена каза:

— Джеси, представете ни. Кажете на мисис Джоуд имената ни. Джеси е председателката — обясни тя.

Джеси изрече с официален тон:

— Мисис Джоуд, това са Ани Литълфийлд и Ела Съмърс, а аз съм Джеси Булит.

— Драго ми е да се запозная с вас — рече майката. — Защо не седнете? Ах, забравих, че няма на какво — сепна се тя. — Ей сега ще

направя кафето.

— Не, не — официално каза Ани. — Не се безпокойте. Дойдохме да видим как сте се настанили. Искаме да се чувствувате като у дома си.

Джеси Булит строго я пресече:

— Ани, не забравяйте, моля, че председателката съм аз.

— Добре, добре. Но идущата седмица председателка ще бъда аз.

— Ще чакате тогава до идущата седмица. Ние се сменяме — обясни тя на майката.

— Може би все пак ще пийнете по едно кафе? — смутено попита майката.

— Не, благодаря. — Джеси пое властта в ръцете си. — Първо ще ви покажем санитарната постройка, а после, ако искате, ще ви запишем в женския клуб, ще ви възложим някаква работа. Разбира се, ако желаете — записването не е задължително.

— А за това... за това трябва ли да се плаща?

— Нищо не трябва да се плаща — трябва да се работи. А когато хората ви поопознаят, може да ви изберат и в Комисията — прекъсна я Ани. — Ето например Джеси — тя е член не само на нашата комисия. Влиза и в Главната.

Джеси горделиво се усмихна.

— Избрана съм единодушно — каза тя. — Е, мисис Джоуд, сега ще ви разправим какъв е редът в лагера.

Майката рече:

— А това е дъщеря ми, Розашарн.

— Здравейте — казаха жените от комисията.

— Елате и вие с нас.

В гласа на Джеси звучеше достойнство и благодушие. Тя бе обиграна добре в езика.

— Не мислете, мисис Джоуд, че се бъркаме във вашите работи. Но в лагера има много места, които се ползват от всички. И ние установихме известни правила. Сега ще отидем в санитарната постройка. Там ходят всички и всички са задължени да поддържат в нея чистота. — Те се приближиха до онази част от постройката, където бяха коритата за пране — двадесет на брой. Осем от тях бяха заети; жените перяха в тях и трупаха извитото пране на купчинки върху чистия циментен под. — Можете да идвате тук, когато пожелаете —

каза Джеси. — Единственото, което се иска от вас, е да ги измивате, след като си свършите работата.

Жените, които перяха, с любопитство ги гледаха. Джеси рече високо:

— Това са мисис Джоуд и Розашарн. Те ще живеят при нас. — Всички в хор поздравиха майката, а тя направи лек поклон и каза:

— Драго ми е да се запозная с вас.

Джеси, начело на комисията, им показва клозетите и кабинките с душове.

— Бях вече тук — рече майката. — И дори се измих на един душ.

— Тъкмо за това са направени те — каза Джеси. — И тук важат същите правила: да се измие след ползуване. Всяка седмица се определя ново дежурство, дежурните веднъж на ден измиват всичко. Може и вие да се включите в дежурството. Трябва да си носите обаче ваш сапун.

— Ще трябва да купим — рече майката. — Всичкият ни сапун се свърши.

В гласа на Джеси прозвучаха благоговейни нотки.

— А ползувахте ли това? — попита тя, показвайки клозетите.

— Да, мадам. Отзарана.

Джеси въздъхна:

— Е, добре.

— Миналата седмица... — поде Ела Съмърс.

Джеси строго я прекъсна:

— Мисис Съмърс, за това ще разкажа аз.

Ела се подчини.

— Добре, добре.

Джеси продължи:

— Миналата седмица разказвахте, защото тогава бяхте председателка. А сега ще ви помоля да помълчите.

— Добре, разкажете вие за тази жена — съгласи се Ела.

— Между впрочем — започна Джеси — нашата комисия не бива да клюкарствува, но аз няма да споменавам имена. Миналата седмица тук дойде една жена от току-що пристигналите; Комисията още не бе сварила да поговори с нея. Идва тя тук, пъха панталоните на мъжа си в клозетната чиния и казва: „Много е ниско и тясно. Трябва да се

превиеш одве. Защо не са ги направили по-високи?“ — Членките на Комисията високомерно се усмигнаха.

Ела пак прекъсна Джеси:

— Казва: „Тук не може да се перат по много дрехи наведнъж.“ — И тя, без да мигне, издържа строгия поглед на Джеси.

Джеси рече:

— С тоалетната хартия имаме постоянно неприятности. Тя не бива да се изнася оттук — има такова правило. — Джеси силно плъкна с език. — Пари за тоалетна хартия събираме от целия лагер. — Тя млъкна за миг и после призна: — Постройка номер четири харчи най-много. Сигурно някой краде хартията. За това говорихме на общо събрание на жените: „В женския клозет на постройка номер четири се харчи твърде много хартия.“ Точно така казахме, пред всички.

Майката ги слушаше, затаила дъх:

— Краде ли? А защо?

— Такива неприятности сме имали и по-рано — продължи Джеси. — Последния път стана ясно, че три момиченца си правят от хартията кукли. Хванахме ги. Но къде се дява сега пък хартията — не ни е известно. Тъкмо сложиш ново руло, и веднага изчезва. И за това говорихме на едно събрание. Една жена предложи да се прекара звънец, който да звъни всеки път, когато се завърти рулото. Тогава щяло да може да се следи кой по колко изразходва. — Тя поклати глава. — Просто не зная какво да правим с тая хартия. Всяка седмица мисля за това. В постройка номер четири някой краде хартията.

Отзад се разнесе жален глас:

— Мисис Булит! — Членките на Комисията се обърнаха. — Мисис Булит, чух какво приказвахте. — На вратата стоеше някаква жена, цялата червена, потна. — Мисис Булит, не ми стигна куражът да си призная на събранието. Просто не ми стигна куражът. Щяха да ми се смеят.

— За какво говорите? — Джеси тръгна към нея.

— Може... може би това да е наша вина... Само че ние не крадем, мисис Булит.

Джеси се приближаваше все повече и повече и на лицето на каещата се грешница сега изби пот на едри капки.

— Какво да правим, мисис Булит!

— Обяснете както трябва за какво става дума — каза Джеси. — Тази постройка се опозори заради тоалетната хартия.

— Това продължава вече цяла седмица, мисис Булит. Ала какво да правим? Нали знаете, имам пет дъщери.

— Но какво правят те с хартията? — заплашително попита Джеси.

— Използуват я, нищо повече. Честна дума, нищо повече.

— Как смеят? Четири-пет книжки са напълно достатъчни. Каква е тази работа от тях?

Жената измуча:

— Имаг диария. И петте ми дъщери. Стоим без пари. Ядат зелено грозде. Всеки десет минути тичат до клозета. — И мъчейки се някак си да извини своите момичета, тя добави: — Те не крадат хартията.

Джеси въздъхна:

— Защо не казахте това по-рано? Трябваше да кажете. Заради вас постройка номер четири се опозори. А диария всеки може да го хване.

Жалният глас продължаваше да каканиже:

— Ядат зелено грозде, просто не можеш да ги спреш. И диарията им от ден на ден се засилва.

Ела Съмърс избухна:

— Медицинския пункт! Тя трябва да потърси помощта на медицинския пункт!

— Ела Съмърс! — възкликна Джеси. — За последен път ви казвам: не сте вие председателка. — Тя отново се обърна към червената от смущение жена: — Нямате ли пари, мисис Джойс?

Жената наведе очи:

— Да, нямаме. Но скоро ще намерим работа.

— Напразно се смутихте толкова — рече Джеси. — Това не е престъпление. Изтичайте до бакалницата и си вземете продукти. Лагерът има там кредит на стойност двайсет долара. Можете да вземете продукти за пет. А като получите работа, ще върнете дълга си на Главната комисия. Това ви беше известно, мисис Джойс — строго добави тя. — Как допуснахте момичетата ви да гладуват?

— Никога не сме разчитали на подаяния — отвърна мисис Джойс.

— Вие прекрасно знаете, че това не са подаяния — каза ядосано Джеси. — Не за пръв път водим такъв разговор тук. В нашия лагер няма подаяния. Не бихме търпели подобни неща. Значи, изтичайте до бакалницата и вземете оттам продукти. А талона донесете на мен.

Мисис Джойс плахо попита:

— А ако не можем да платим парите? Отдавна не сме имали работа.

— Ще платите само ако можете. Ако ли пък не — това не засяга нито нас, нито вас. Един човек напусна лагера и след два месеца изпрати парите. Нямаме право да допускаме момичетата ви да гладуват тук, в лагера.

Мисис Джойс уплашено я погледна.

— Добре, мадам — каза тя.

— Вземете от бакалницата за момичетата си сирене! — рече заповеднически Джеси. — Помага при диария.

— Добре, мадам. — И мисис Джойс се измъкна през вратата.

Ядосаната Джеси се обърна към другарките си:

— Тя няма право да упорствува. Живее сред свои хора.

Ани Литълфийлд каза:

— Тя е тук отскоро. Може просто да не е знаела. Може по-рано да е приемала от време на време подаяния. И моля, не ми затваряйте устата, Джеси. Аз имам право да говоря. — Тя се полуобърна към майката. — Ако някой е изпитал какво значи да приемаш подаяния, това ще остане в душата му за цял живот като клеймо. Нашата помощ не може да се нарече подаяние и все пак никога не ще забравиш, че си я приел. Обзалагам се, че Джеси не е изпитала това.

— Не, не съм — отговори Джеси.

— А аз съм го изпитала — продължи Ани. — Онази зима. Гладувахме — и аз, и мъжът ми, и децата. А тогава валяха много дъждове. Някой ни посъветва да се обърнем към Армията на спасението. — Очите ѝ блеснаха. — Ние гладувахме... а те ни накараха да пълзим за техния обед. Те ни унижиха. Те... Мразя ги! Може и мисис Джойс някога да е получавала подаяние. Може тя да не е знаела, че тук, при нас, е по-иначе. В нашия лагер, мисис Джоуд, никому не ще позволим да живее от подаяния. В нашия лагер не се разрешава да помагаш на другите по този начин. Ако имаш нещо излишно, можеш да го дадеш на управата; тя ще го разпредели, на

които е нужно. Но няма да позволим да се правят подаяния... — Гласът на Ани бе пресипнал от гняв. — Мразя ги — повтори тя. — Никога не съм виждала мъжа си унижен, а тези... тези от Армията на спасението го унижиха.

Джеси кимна.

— Знам това — тихо каза тя. — Знам, казвали са ми. Е, хайде да разведем мисис Джоуд по другите места.

Майката рече:

— Тук наистина е хубаво.

— Да отидем в шивалнята — предложи Ани. — Там имат две машини. Нашите жени шият рокли, шият юргани. Сигурно ще ви се поиска да работите там.

Веднага щом Комисията дойде при майка им, Рути и Уинфийлд се изпариха.

— Ако искаш да тръгнем с тях и да чуем за какво ще си говорят — предложи Уинфийлд.

Рути го хвана за ръката.

— Не — рече тя. — Заради тези гадини ни измиха. Няма да тръгна с тях.

Уинфийлд каза:

— Ти ме наклевети за клозета. А аз пък ще кажа как ги нарече.

В очите на Рути блесна уплаха.

— Не, не бива. Знаех, че не си счупил клозета, затова те наклеветих.

— Нищо не си знаела — отговори Уинфийлд.

Рути рече:

— Хайде да видим какво има тук.

Те тръгнаха, като се озъртаха смутено и надничаха във всяка палатка. В края на редицата, на едно равно място, имаше игрище за крокет. Там играеха деца — пет-шест на брой, сериозни, мълчаливи. На една пейка до крайната палатка седеше възрастна жена, която ги наблюдаваше. Рути и Уинфийлд се завтекоха натам.

— Вземете и нас — викна Рути. — И ние искаме да играем.

Децата я погледнаха. Едно момиче с тънки като миши опашки плитки каза:

— В следващата игра.

— Аз пък искам сега — извика Рути.

— Сега не може, но в следващата игра ще ви приемем.

Рути заплашително навлезе в игрището.

— Не, сега. — Мишите опашки здраво стиснаха чукчето. Рути подскочи към нея, удари я, блъсна я настрана и ѝ взе чукчето. — Казах, че ще играя и ще играя — тържествуващо заяви тя.

Възрастната жена стана и се приближи до игрището. Рути свирепо я погледна и стисна с две ръце чукчето. Жената рече:

— Оставете я, нека играе като Ралф миналата седмица.

Децата хвърлиха чукчетата и мълчаливо напуснаха игрището. Те застанаха настрана, гледайки Рути с безизразни очи. Рути ги изпрати с поглед. После удари топката с чукчето и се затича след нея.

— Хайде, Уинфийлд! Вземи си едно чукче — извика тя и учудено се озърна назад. Уинфийлд се бе присъединил към стоящите настрана деца и я гледаше със същите безизразни очи. Рути с предизвикателен вид отново удари топката. На игрището се вдигна прах. Рути се преструваше, че ѝ е много весело. А децата стояха все на същото място и я гледаха. Рути сложи една до друга две топки и едновременно ги удари, после се обърна към децата и изведнъж тръгна към тях, държейки в ръка чукчето.

— Вървете да играете! — изкомандува тя. Децата мълчаливо заотстъпваха. Минута-две Рути ги гледа, после хвърли чукчето и с плач побягна към къщи. Децата се върнаха на игрището.

Мишите опашки извика на Уинфийлд:

— В следващата игра ще приемем и теб.

Възрастната жена каза:

— Ако тя се върне и се държи добре, нека да играе. И ти, Ейми, беше такава.

Играта започна отново, а Рути лежеше в палатката и горчиво плачеше.

Камионът вървеше по хубави пътища, край овощни градини, където вече розовееха прасковите, край лозя, с едри, бледозелени гроздове, вървеше под орехови дървета, които простираха клоните си до средата на пътя. Край входа на всяка градина, край всяко лозе Ал

спираше и навсякъде ги посрещаше надписът: „Нямаме нужда от работници. Вход забранен“.

Ал каза:

— Татко, когато плодовете узреят, тук сигурно ще има работа. Но чудно нещо! Още не си отворил уста да попиташ, и вече ти заявяват: „Няма работа.“ — Той караше бавно камиона.

Баща му рече:

— А защо все пак да не попитаме? Може да знаят къде има работа. Хайде да опитаме.

Край пътя вървеше човек със син комбинезон и синя риза. Ал го настигна и спря колата.

— Слушайте, мистър — каза той. — Случайно да знаете някъде тук работа?

Човекът се спря и с иронична усмивка погледна Ал, в устата му липсваше един зъб.

— Не, не знам — рече той. — А вие случайно да знаете? Вече цяла седмица обикалям насам-натам, но нищо не намерих.

— Откъде сте — от правителствения лагер ли? — попита Ал.

— Да.

— Тогава хайде с нас, качвайте се. Ще търсим заедно. — Човекът прехвърли страничния капак и се озова в камиона.

Бащата каза:

— Струва ми се, че нищо няма да намерим. Но нека все пак потърсим. А къде да търсим и ние не знаем.

— Няма да е зле да попитаме и някой друг в лагера — рече Ал. — Е, как си, чичо Джон, по-добре ли?

— Още ме боли — отговори чичо Джон. — Боли ме всичко, а занаят ще бъде още по-лошо. Трябва да си вървя, нося ви нещастие.

Бащата сложи ръка на коляното му.

— Слушай — каза той, — не си отивай. И без това много беди ни се струпаха: дядото и бабата умряха, Ной и Кони избягаха, проповедникът отиде в затвора.

— Предчувствувам, че вече няма да видим този проповедник — рече Джон.

Ал докосна топката на лоста за скоростите.

— Болен си, оттам са тия предчувствия — каза той. — По дяволите всичко! Да се върнем назад да поговорим с хората, да

разберем къде има работа. Иначе все едно, че сме тръгнали да гоним тоя, дето духа. — Той спря камиона, подаде се от кабината и извика: — Слушайте, мистър! Ще се върна обратно в лагера да питаме там за работа. Защо да харчим на вятъра бензина!

Пътникът им се наведе над капака.

— Не възразявам — рече той. — Моите кундури вече не приличат на нищо. А от вчера троха не съм сложил в устата.

Ал обърна камиона на пътя и тръгна обратно.

Бащата каза:

— Жената ще се огорчи; още повече, че Том веднага се е заловил за работа.

— Може и да не е — отговори Ал. — Може и той като нас да търси. Искане ми се да постъпя в някой гараж. Обичам тази работа — бърже ще я науча.

Бащата измърмори нещо и до лагера тримата не пророниха нито дума.

Когато Комисията си отиде, майката седна на сандъка до палатката и смутено погледна Роуз от Шарън.

— Да — каза тя. — Да... отдавна не съм се чувствувала така. Какви *приятливи* жени!

— Аз ще работя в детските ясли — рече Роуз от Шарън. — Това ми предложиха те. Ще видя как се грижат за бебетата, всичко ще знам.

Майката замислено поклати глава.

— Добре ще е нашите да получат работа — каза тя. — Ще работят, ще носят в къщи по някоя и друга пара. — Очите ѝ гледаха някъде в далечината. — Те ще работят нейде другаде, а ние тук: хората в лагера са все добри. Като се оправим малко, ще си купя преди всичко печка. Печките не са скъпи. После ще си купим истинска палатка — голяма, и вехти пружини за дюшеците. А под брезента ще ядем. И в събота вечер ще ходим на танци. Казват, че на тях можем да каним и познати. Жалко, че нямаме нито един познат. Но може мъжете да си намерят приятели.

Роуз от Шарън погледна към пътя.

— Ето жената, която казваше, че ще пометна...

— Престани — рязко я прекъсна майката.

Роуз от Шарън тихо рече:

— Видях я. Май че идва насам. Да... Майко, не й позволявай...

Майката се обърна и погледна към приближаващата се жена.

— Здравсти — поздрави жената. — Казвам се мисис Сандри — Лизбет Сандри. Вече говорих с вашата дъщеря.

— Здравсти — отговори майката.

— Ликува ли вашата душа в името на бога?

— Ликува — отвърна майката.

— А осенявала ли ви е благодатта божия?

— Да. Осенявала ме е. — Погледът на майката беше студен, напрегнат.

— Много добре тогава — каза Лизбет. — Грешниците тук набраха голяма сила. Вие сте пристигнали в страшно място. Наоколо се шири нечестивост. Нечестиви хора, нечестиви деяния. Истински веруещите нямат сили да търпят това. Ние живеем сред грешници.

Майката леко почервения и стисна устни.

— А според мен хората тук са добри — сухо рече тя.

Мисис Сандри опули в нея очи.

— Добри ли?! — извика тя. — Нима добрите хора танцуват прегърнати? Казвам ви: в този лагер не можеш да спасиш душата си. Бях вчера на проповед в Уийдпач. И знаете ли какво ни каза проповедникът? „Този лагер, казва, е сборище на нечестивци. Бедните искат да живеят като богати. Те трябва да оплакват прегрешенията си, а вместо това танцуват прегърнати.“ Каза и друго: „Тези, които сега не са при нас, са закоравели грешници.“ Колко приятно беше да го слушаш! Знаехме, че няма от какво да се боим, защото не танцуваме така.

Майката беше цялата червена. Тя бавно стана и тръгна към мисис Сандри.

— Махай се! — възкликна тя. — Махай се още сега, докато не съм навлякла грях на душата си — докато не съм те изпратила където трябва. Върви да оплакваш прегрешенията си.

Мисис Сандри отвори уста. Тя се стъписа и изведнъж злобно извика:

— Мислех, че сте верующи.

— Да, верующи сме — отговори майката.

— Не, вие сте грешници, вие ще горите в ада. Ще разкажа всичко на молитвеното събрание. Виждам как черните ви души горят в адските пламъци. И невинният младенец в нейната утроба също гори.

От устните на Роуз от Шарън се откъсна проточено стенание. Майката се наведе и взе от земята една пръчка.

— Махай се! — студено повтори тя. — И сянката ти да не се мерне тук. Знам ги тези като тебе. Гледате да отнемете и последната радост на човека. — Майката пристъпваше към нея.

Мисис Сандри се отдръпна в миг назад и веднага след това отметна глава и нададе вой. Тя подбели очи, раменете ѝ затрепериха, ръцете се замахаха отпуснато насам-натам, на устните се появи гъста, провлечена пяна. Тя изви още няколко пъти с проточен, нечовешки глас. От палатките дотичаха хора и застанаха наблизко уплашени, притихнали. Жената бавно се отпусна на колене и воплите ѝ преминаха в конвулсивни бълбукащи стонове. Тя се повали на гръб, ръцете и краката ѝ трескаво заиграха. Изпод отворените клепачи блестяха подбелените очи.

Някой каза тихо:

— Благодат. Осени я благодат. — Майката стоеше, гледайки треперещото тяло.

Управителят бавно се приближи.

— Какво стана? — попита той. Тълпата се раздели, пропускайки го напред. Той погледна лежащата пред него жена. — Виж ти беда! Помогнете ми да я отнеса в палатката ѝ. — Хората мълчаха и тъпчеха от крак на крак. После двама мъже пристъпиха напред и вдигнаха припадналата — един я хвана под мишниците, другият за краката. Тълпата бавно тръгна след тях. Роуз от Шарън влезе в палатката си и легна на дюшека, закривайки главата си с едно одеяло. Управителят погледна майката, погледна и пръчката, която тя държеше в ръка. И уморено се усмихна.

— Бихте ли я? — попита той.

Майката все още гледаше отдалечаващата се тълпа. Тя бавно поклати глава.

— Не... само се канех. Днес два пъти как плаши дъщеря ми.

Управителят рече:

— Не бива... не я бийте. Тя е болна. — И той тихо добави: — Дано по-скоро тя и семейството ѝ се махнат отгук. Само безпокои

хората, безпокои ги повече от всички други заедно.

Майката вече се бе овладяла.

— Ако дойде пак, ще я бия. Едва ли ще се въздържа. Няма да ѝ позволя да плаши дъщеря ми.

— Не се безпокойте, мисис Джоуд — каза той. — Няма да я видите вече. Тя обработва само новодошлите. Няма защо вече да идва при вас. Тя ви счита за грешница.

— Аз наистина съм грешница — рече майката.

— Правилно. Всички сме грешници, само че не такива, за каквито ни смята тя. Тя е болна, мисис Джоуд.

Майката с благодарност го погледна и извика на Роуз от Шарън:

— Чуваш ли, Розашарн? Тя е болна. Луда. — Роуз от Шарън не вдигна глава. Майката рече: — Предупреждавам ви, мистър. Ако тя дойде още веднъж, нищо не мога да ви обещавам. Ще я бия.

Управителят се усмихна, изкривил устни.

— Разбирам ви — каза той. — Но все пак се помъчете да се въздържите. Не ви моля за нищо повече. — Той бавно закрачи към палатката, където отнесоха мисис Сандри.

Майката се пъкна под навеса и седна до Роуз от Шарън.

— Слушай — рече тя. Роуз от Шарън не се помръдна. Майката внимателно отметна одеялото от главата ѝ. — Тя е луда. Не ѝ вярвай.

Роуз от Шарън зашепна ужасена:

— Като каза за ада... веднага усетих, че ме горят пламъци отвътре.

— Не може да бъде — възрази майката.

— Уморена съм — прошепна Роуз от Шарън. Толкова неща се случиха напоследък, как няма да се уморя? Искам да спя, да спя.

— Спи тогава. Тук е хубаво място за спане. Спи.

— А ако тя дойде пак?

— Няма да дойде — каза майката. — Ще седна край палатката и няма да я пусна да припари тук, ако се покаже отнякъде. Спи, трябва да си починеш, нали скоро ще отидеш да работиш в детските ясли.

Майката с мъка стана и излезе вън. Тя седна на сандъка, опря лакти на колене и облегна брадичка на извитите като чаша длани. Тя гледаше хората, които ходеха из лагера, чуваше виковете на децата, чуваше ударите на чука по една желязна шина, но очите ѝ се взираха нейде далеч.

Приближил се до палатката, бащата я свари в тази поза и клекна до нея. Майката бавно обърна към него очи.

— Намерихте ли работа? — попита тя.

— Не — сконфузено отвърна бащата. Търсихме навсякъде.

— А къде са Ал и Джон, къде е камионът?

— Ал намисли да поправа нещо. Взе назаем инструменти от един човек. Казаха да поправи колата там, на самото място, където бяхме спрели.

Майката тъжно изрече:

— Тук е хубаво. Тук можем да си поживеем щастливо, макар и за кратко.

— Ако намерим работа.

— Да. Ако намерите работа.

Той почувствува тъга в тези думи и се вгледа в лицето ѝ:

— Какво си така оклюмала? Сама казваш, че тук е хубаво. Защо тогава си оклюмала?

Тя го погледна и бавно затвори очи:

— Чудно нещо наистина. Нали? Толкова време бяхме на път, влачихме се от място на място и аз нито веднъж не се умислих. Тукашните хора добре ме приеха, много добре. А какво върша сега? Спомням си най-тъжните неща: оная вечер, когато умря дядото и ние го погребяхме. Тогава само пътят ми беше в главата — цял ден се друсаш в камиона, пътуваш все напред и напред... Някак си не чувствувах всичко тогава. А сега е по-лошо, по-тежко. Бабата... Ной си отиде. Зетят тръгна надолу по реката... Седя и всичко си представям... Бабата умря като беднячка и я погребяха като беднячка. Тежко ми е. Страшно тежко. Ной си отиде надолу по реката. Не знаеше какво го чака. Нищо не знаеше. И ние не знаем. И няма и да знаем жив ли е, мъртъв ли е. Никога няма да научим. Кони пък тихичко се измъкна. Преди нямах време да мисля за това, а сега мислите сами напират в главата ми. А нали трябва да се радвам, че попаднахме на хубаво място! — Бащата гледаше бавно движещите се устни на майката. Тя говореше, затвори очи: — Помня какви бяха планините край оная река, където Ной си отиде. Остри като нащърбени зъби. Помня каква беше тревата там, където погребяхме дядото. Помня дръвника на нашето място — с полепени по него пера, целият накълцан, почернял от кокошата кръв.

Бащата поде нейния тон:

— А аз днес видях диви патици. Летяха високо... на юг. Тъй хубаво беше да ги гледаш! После видях черни дроздове — седят си на една ограда. Видях и гълъби. — Майката отвори очи и го погледна. Той продължи: — И една малка вихрушка видях, сякаш човек тича из полето. А патиците летяха в клин, бързаха на юг.

Майката се усмихна.

— А помниш ли? Помниш ли как у дома, като видяхме патици, казвахме: „Зимата ще дойде рано.“ А зимата идваше, когато ѝ дойдеше времето. Но ние едно си знаехме: „Зимата ще дойде рано.“ Защо, сама не знам.

— А аз видях черни дроздове на една ограда — каза бащата. — Седят си един до друг. И гълъби. Тъй спокойно като гълъба нито една друга птица не стои... Да, на една ограда... един до друг, един до друг. А вихрушката се издигна високо — и като човек затанцува из полето. Винаги съм обичал да гледам вихрушките, тая беше висока цял човешки бой.

— По-добре да не си спомняме за в къщи — рече майката. — Сега това не е вече наш дом. По-добре да забравим дома си. По-добре да забравим и Ной.

— Той винаги е бил особен... Не особен, а... е, вината е моя.

— Колко пъти съм ти казвала — престани. Той можеше и изобщо да не види бял свят.

— Все пак аз съм виновният.

— Престани — повтори майката. — Ной не е като другите. Може пък да му бъде добре край реката. Може тъй да е по-хубаво. Защо да си тровим душата. Мястото тук е чудесно, а може и да си намерите работа.

Бащата посочи небето:

— Гледай... пак патици. Голям клин. Зимата ще дойде по-рано, жена.

Тя тихо се засмя:

— Понякога вършиш нещо, говориш, а защо — сама не знаеш.

— Ето и Джон — каза бащата. — Ела, Джон, седни при нас.

Чичо Джон се приближи. Той клекна пред майката.

— Нищо не намерихме — рече той. — Върнахме се с празни ръце. Да! Вика те Ал. Казва, че трябвало да се сменя една гума. Нищо

не било останало вече от нея.

Бащата стана:

— Няма да е зле да купим отнейде, но по-евтина. Парите са съвсем малко. Къде е той?

— Ей там, вдясно от ъгъла. Той казва, че ако не се смени външната гума, ще се спуга и вътрешната. — Бащата закрочи край палатките, а очите му следяха грамадния клин патици, които се носеха в небето.

Чичо Джон вдигна един камък от земята, търкулна го от дланта си и пак го взе. Той не гледаше майката.

— Няма работа — каза той.

— Не сте ходили още навсякъде.

— Но където ходихме, все едно и също пишеше.

— А Том сигурно се е заловил за работа. Още на се е връщал.

Чичо Джон нерешително изрече:

— Може и той да е избягал... като Ной и Кони.

Майката строго го погледна и погледът ѝ веднага се смекчи.

— Има неща, за които винаги си сигурен — каза тя. — Има неща, в които никога не ще се усъмниш. Том е получил работа и привечер ще си дойде. И това е самата истина. — Майката се усмихна щастливо. — Та лош ли ми е синът? — рече тя. — Може ли да се оплакваш от такъв син!

В лагера почнаха да пристигат леки коли, камиони и мъжете на тълпи се отправяха към санитарната постройка. И всеки носеше в ръка чист комбинезон и чиста риза.

Майката се сепна.

— Джон, върви да намериш бащата. Идете в бакалницата. Трябва да се вземе боб, месо за пържене... захар, моркови. И му кажи да купи нещо по-хубаво — все едно какво, само да е по-хубаво. Довечера искам да си похапнем вкусна храна.

---

[1] *Секта на светите скачачи* — разновидност на сектата на петдесетниците, възникнала в САЩ през 1907 г., които почитат деня на св. Троица (Петдесетница), 50-ия ден след Възкресение (у нас осма неделя след Великден). Названието „скачачи“ произлиза от особените движения (подскачане и търкаляне), които сектантите извършват в момент на молитвен екстаз. ↑

ДВАДЕСЕТ И ТРЕТА ГЛАВА

Преселниците, които се скитаха от лагер на лагер с една-едничка мисъл — да намерят работа, да оцелеят, да запазят живота си, — в същото време не забравяха и удоволствията и ги намираха, измисляха ги сами, като жадно се стремяха към всичко, което можеше да донесе радост. Понякога се поразвличаха и с разговори, а шегите правеха живота им по-приятен. И стана така, че в крайпътните лагери, край бреговете на потоците, под смокините винаги се намираше по някой разказвач и хората се събираха до гаснещите огънове да послушат тези, които бяха надарени със способността да разказват увлекателно. Те слушаха и мълчаливото им внимание придаваше на тези разкази тържественост.

Аз воювах против Джеронимо^[1]...

Хората слушаха и в спокойните им очи се отразяваше светлината на гаснещия огън.

Индианците са хитри същества, бързи и ловки като змии, и могат така тихо да се доближат до теб, че няма да ги усетиш. Пълзят по сухите листа, а листата дори не шумолят под тях. Опитайте се да направите и вие така, и няма да успеете.

Хората слушаха и си спомняха как шумолят под краката сухите листа.

Настъпи есен, цялото небе се покри с облаци. Нима може да се воюва в такова време? Ала чували ли сте да се върши в армията някога нещо както трябва! Всички шансове за успех са налице, но ползата от това е малка. Трябваше да се разправим с някакви си стотина индианци, а пратиха за тази работа не по-малко от три полка.

Хората слушаха и лицата им бяха спокойни, замислени. Разказвачите умееха да привличат вниманието — ритъмът на речта им беше тържествен, думите — тържествени, защото това изискваше самият разказ, и слушателите възприемаха с пълна сила тази тържественост.

Един смел индианец застана в цял ръст на една скала срещу слънцето. Знаеше, че отвсякъде може да го видят. Разперил ръце и стои. Гол, както майка го е родила, а слънцето бие право в него. Може да се бе побъркал. Не знам. Стои на скалата, разперил ръце встрани като разпятие. От нас до него имаше към четиристотин ярда. А войниците... е, прицелиха се, лежат, слюнчат пръст — проверяват дали има вятър; и никому не се иска да стреля. Може не току-тъй да стоеше така индианецът. Той знаеше, че няма да стреляме. Лежим — пушките готови за стрелба, но не вдигаме прикладите на рамо. Гледаме индианеца. На главата му лента, само едно перо. Виждахме това добре. А той бе гол-голеничък. Дълго лежахме така, а той не се и помръдва. Накрая капитанът се разбесня, почна да вика: „Стреляйте, негодници такива, стреляйте!“ А ние си лежим. „Ще броя до пет. Който не стреля, да му мисли после!“ Е, нямаше какво... вдигнахме пушките насила, бавно — и всеки чака друг някой да гръмне. Никога не ми е било тъй жално. Прицелих се в корема му — индианец само с такъв изстрел можеш да повалиш... Той рухна като подкосен и се търколи долу. Приблжихме го. Гледаме, не бил толкова едър... а на скалата изглеждаше великан. Здравото място не бе останало по него — бе станал на каша. Виждали ли сте някога мъжки фазан? Горд, красив, перата му сякаш рисувани, очите му просто като изписани. И бум — изстрел! Вдигнеш го от земята... целият в кръв, с клюмнала глава... И изпитваш съжаление, че си погубил нещо, което е по-добро от теб; ядеш фазана, а не ти е драго, защото си погубил нещо в самия себе си, което никога не можеш да си възвърнеш.

Слушателите кимаха, а ако пламъкът на огъня блеснеше по-ярко, той озаряваше очите им — замислени, съсредоточени.

Срещу слънцето, а ръцете разперени. Изглеждаше грамаден — като бог.

А понякога някой отделяше от парите си, определени за храна, двацента и отиваше на кино в Мерисвил или в Тюларе, в Сиърийс или Маунтън Вю. И се връщаше в крайпътния лагер, пълен с впечатления. И разказваше какво е видял:

Един младеж беше богат, а се преструваше на беден; една девойка бе също богата, а и тя като него се преструваше на бедна. Двамата се срещнаха в един павилион за закуска.

Защо?

Отде да знам — тъй стана.

Не, защо се преструваха на бедни?

Е, омръзнало им богатството, затова.

Глупости!

Искаш ли да слушаш, или не?

Добре, добре, продължавай. Разбира се, че искам. Само че, ако имам много пари, ако имам много пари, толкова свински пържоли ще натрупам край себе си на камара, че като почна да ги ям, ще ям, докато се пръсна. Продължавай нататък.

Та, казах, те се мислеха едни други за бедни. А после ги арестуваха и пратиха в затвора, и никой от тях не искаше да излезе оттам, защото се страхуваше другият да не разбере, че е богат. Надзирателят също ги мислеше за бедни и се държеше лошо с тях. Ала като разбра всичко, направи такава мутра! Насмалко да му прилошее.

А защо ги пратиха в затвора?

Прибраха ги от някакъв митинг. Те нямаха никаква вина — случайно бяха там. А да се оженят за пари, нито той, нито тя искаха, в това беше цялата работа.

Виж ги ти кучите синове, още отначало почнали да се лъжат!

Не, на филма те вършеха това с добра цел. И се държаха с всички любезно.

А аз пък гледах веднъж такъв филм — сякаш беше от край до край за самия мен. Сякаш беше за моя живот, но някак си по-пълнен, по-силен.

Стигат ми тези грижи, дето ги имам, та да гледам и хорските. Искане ми се нещо по-друго.

Да... Само че тогава не ти се ще да повярваш това, което ти показват.

И филмът свърши така: те се ожениха и научиха всичко един за друг, и онези, които се държаха лошо с тях, също научиха всичко. Един човек преди просто не искаше да ги гледа, а после младежът, който се преструваше на беден, като отиде при него с цилиндър на главата, онзи насмалко не припадна. После дадоха и един преглед, маршируваха немски войници и вдигаха крак високо, високо — ех, че смях падна!

А виж, да има човек малко парици, винаги може да си пийне. Става ти леко и топло. Изчезва и чувството на самота, защото сега можеш лесно да изпълниш въображението си с другари, лесно можеш да откриеш враговете си и да се разправиш с тях. Пийналият седеше край канавката и му се струваше, че земята е станала някак мека. Неуспехите не го мъчеха, бъдещето с нищо не го заплашваше. И гладът не бродеше край него, и целият свят му изглеждаше нежен, достъпен, и сякаш нищо не пречеше човек да осъществи стремежите си. Звездите бяха съвсем близо, а небето — приветливо. Смъртта ставаше приятел, а сънят — неин брат. Оживяваха спомените от миналото: едно момиче със стройни крака, което танцуваше някога там, в къщи... отдавна-отдавна... Конят...

Конят и седлото. Кожата на седлото щампосана. Кога беше това? Трябва да намеря някое момиче, да поприказвам с него. Хубавичко да си поприказваме. Пък може и да поспим заедно. А тук е топло. Звездите са съвсем близо, близо една до друга са и скръбта и радостта, тъй че не може да ги разграничиш. Не е зле да бъдеш пиян цял живот. Кой казва, че е лошо това? Проповедниците ли? Та и те си имат свое опиянение. Или слабите, безплодни жени — откъде те, нещастните, ще знаят? Или пък привържениците на постепенните реформи — та те никога не задълбочават много в живота, отде ще знаят? Не... звездите сега са близки, скъпи на сърцето и аз се чувствавам братски свързан с цялата вселена. И всичко в нея е свято — всичко, дори аз.

Устната хармоника може винаги да ти е подръка. Измъкнеш я от задния джоб, почукаш я върху дланта си, за да я изтърсиш от праха, боклука, пращинките тютюн — и готово. Хармониката може всичко: и тъничък звук да издаде, и акорди, и мелодия с акомпанимент да извлечеш от нея. Изтръгваш звуците с леко свити пръсти, извличаш звуци, които стенат и плачат като тези на гайдата или плътни и тежки като на орган, или резки и тъжни като на тръстиките свирки, с които свирят планинските овчари. Посвириш и пак я пхнеш в джоба. Тя е винаги с теб, винаги в джоба ти. А като свириш, ти се учиш на нови начини, на нови средства да изтръгваш звука с пръсти, да го откъсваш с устни — и всичко сам, без да ти показва някой. Опитваш, където ти падне — някой път под сянката, в жаркото пладне, друг път до палатката, след вечеря, когато жените мият съдините. Кракът леко отмерва такта, веждите ту се издигат нагоре, ту се спускат надолу —

заедно с мелодията. А ако изгубиш хармониката си или пък я счупиш — не е страшно. За двадесет и пет цента ще си купиш нова.

Китарата е по-скъпа. И трябва да се учи дълго. Пръстите на лявата ръка трябва да имат мазоли. Палецът на дясната — твърд мазол. Опъвай пръстите на лявата ръка, опъвай ги като паякови крака, за да достигнат кокалените копчета върху грифа.

Тази китара е на баща ми. Бях още нищо и никакъв момчурляк, когато ми показа „до“. После се научих, почнах да свиря не по-лошо от него, и той престана да се занимава с мене. Понякога ще седне на прага, ще се заслуша, ще заотмерва такта с крак. Опиташ някое тремоло, а той смръщи вежди; като се оправи работата, той облегне глава на рамката на вратата и кимне: „Свири, ще каже, свири, залягай!“ Хубава китара е. Виж каква е изтъркана. А колко песни са изсвирени на нея — цял милион, затова толкова се е изтъркала. Някой ден ще се пропука като черупка на яйце. Но не бива по никой начин да се поправя или да се бърника — ще изгуби тона си. Вечер подрънквам на нея, а ей в онази палатка един има устна хармоника. Като свирим заедно, излиза много хубаво.

Цигулката е нещо рядко, трудна за учене. Няма прагчета, няма и кой да те учи на нея.

Слушай ей онзи старец и се опитай да го направиш като него. Не показва как се свирят двойни ноти. Казва, че било тайна. Но аз забелязах как прави това. Ето как.

Цигулката е писклива като вятър, бърза, нервна, писклива.

Моята цигулка не е бог знае каква. Платих за нея два долара. А един човек казва, че имало цигулки, които били направени преди четиристотин години, със сочен като уиски звук. Казва, че такива стрували по петдесет-шейсет хиляди долара. Дали не лъже? Кой го знае! Моята цигулка не е дип като онези — скрибуца. Какво да ви изсвирия, някакъв танц ли? Ей сега ще натъркам лъка с колофон. Че тогава като записка! На цяла миля ще се чува.

Вечер ще чуеш и трите инструмента — хармониката, цигулката и китарата. Изпълнителите свирят бърз танц, потропват в такт с крака; дебелите бръмчащи струни на китарата пулсират като сърце, хармониката взема пискливи акорди, цигулката стене и плаче. Хората идват по-близо. Нещо ги притегля насам. И ето те заиграват „Пияните кокошки“, краката тъпчат в земята, слаб младеж прави три бързи

крачки, ръцете му свободно висят до тялото. Наобикалят го от всички страни, танцът започва — глухо шляпане на подметките по твърдата земя — не жали токовете, тропай! Прегръщат се двама по двама през кръста, въртят се.

Косите падат на челото, дъхът е морен. Сега навеждане на една страна.

Погледни онзи тексасец — дългокракия, който на всяка стъпка четири пъти потропва. Не съм виждал друг път такова нещо! Гледай как върти индианката, а тя се зачервила, кърши ли, кърши крака! И как се е запъхтяла! Гърдите ѝ час по час се повдигат. Мислиш, че се е уморила ли? Мислиш, че не ѝ стига дъхът? Нищо подобно. Косата на тексасеца е паднала на очите, устата му е полуотворена — здравата се е задъхал, но продължава да потропва по четири пъти на всяка стъпка и не изостава никак от своята индианка.

Цигулката пици, китарата бръмчи. Хармонистът е целият червен от надуване. Тексасецът и индианката дишат тежко като запъхтени кучета, но не спират да танцуват. Старците стоят, пляскат с ръце. Едва забележимо се усмихват, потропват в такт с крака.

Помня... това беше отдавна... танците в училище. Луната едра и плува на запад. А аз и той излязохме да се поразходим. Вървахме и мълчахме — и двамата със замрял дъх. Дума не продумахме. И след малко видяхме пред нас купа сено. Отидохме до нея и легнахме. Видя ли? Този тексасец се измъкна със своята девойка в тъмнината — мислят, че никой не ги е забелязал. Ех! И аз бих се измъкнала с него. След малко ще изгрее луната. Видях как баща ѝ понечи да тръгне след тях, ала се върна. Той си знае. Не можеш да спреш есента — тя си идва, когато ѝ дойде времето, не можеш да спреш и сока в дървото — така и това. А луната след малко ще изгрее.

Изсвирете още нещо... изсвирете някоя старинна балада, да кажем, „Вървах по улиците на Ларедо“.

Огънят загасва. Нека — вече няма защо да гори. Старицата-луна скоро ще изгрее.

Край напоителния канал говореше един проповедник и хората крещяха с ужасни гласове. Проповедникът се разхождаше напред-назад като тигър, шибайки своето паство с гласа си, и хората виеха и

стенеха. Той не сваляше от тях очи, изпитваше ги с поглед, вършеше с тях каквото си искаше; и когато те всички се поваляха с гърчове на земята, той отиваше до всеки, с един замах вдигаше треперещото конвулсивно тяло, извикваше: „Приеми го, господи!“ — и хвърляше богомолеца във водата. И когато вече всички миряни стояха до кръст във водата, гледайки изплашено своя учител, той падаше на колене и се молеше за тях, молеше бога всички мъже и жени да бъдат осенени от благодат и да се ваят по земята със стенания. А хората с измокрени дрехи го гледаха, сетне излизаха на брега — с обувки, пълни с вода, които бълбукат и жвакат — и тръгваха назад към лагера, към палатките, разговаряйки помежду си тихо и слисано.

Осени ни благодат, казваха те. Сега сме чисти като сняг. Никога вече не ще грешим.

И децата — уплашени, мокри — си шепнеха: Осени ни благодат. Занапред не ще грешим. Ех! Ако знаех всички грехове на света, до един щях да ги опитам!

Преселниците се задоволяваха скромно с всяко развлечение, което им предлагаше пътят.

---

[1] Джеронимо (1829–1909) — вожд на индианското племе апачи. ↑

ДВАДЕСЕТ И ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

В събота сутринта в пералнята беше пълно. Жените перяха рокли — басмени розови, памучни на цветчета — и ги простираха на слънце, опъвайки ги с ръце, за да не се нагърчат. Около пладне лагерът се оживи, хората се засуетиха. Вълнението се предаде и на децата и те зашумяха повече от друг път. Към четири часа почнаха да ги къпят и през времето, когато ги прибираха едно след друго, укротяваха и повеждаха да ги мият, шумът на мястото за игра стихна. След час и нещо децата, добре измити, бяха пуснати на свобода със строга поръка да не се цапат и те заскитаха печално из лагера като вдървени в непривично чистите си дрехи.

На голямата открита танцова площадка се суетеше специална комисия. Всеки къс електрическа жица се реквизираше. С тази цел бе прегледан и градският боклук, а изолирбандът беше ценна находка в сандъците с инструменти. И ето че снадената, съставена от няколко къса жица — с гърла на бутилки вместо изолатори, — бе прокарана до танцовата площадка. Вечерта площадката за пръв път щеше да бъде осветена с електричество. Като свършиха към шест часа работа или търсенето на работа, в лагера почнаха да пристигат мъжете и в кабинките с душове нахлу нова вълна. Към седем часа всички бяха успели да се навечерят и да се преоблекат: с опрани комбинезони, чисти сини ризи, а някои и с прилични черни костюми. Момичетата бяха вече облекли щампосаните си рокли — чисти, без никакви гънки, — оплели косите си на плитки, завързани с панделки. Жените загрижено поглеждаха семействата си и миеха съдините след вечерята. Струнният оркестър, заобиколен от двойна стена деца, репетираше танцовата програма. Навсякъде цареше вълнение и суетня.

В палатката на Езра Хюстън, председател на Главната комисия, състояща се от пет члена, имаше заседание. Хюстън — висок, слаб, със загоряло от вятъра лице, с остри като бръсначи очи — говореше с членовете на Комисията, представители на петте санитарни постройки.

— Предупредиха ни. Сега знаем, че те искат да направят скандал по време на танците.

Обади се един късокрак дебеланко от постройка номер три:

— Трябва да ги пребием от бой, да им дадем да разберат!

— Не — възрази Хюстън. — Те само това чакат. Не, драги. Ако успеят да предизвикат бой, ще доведат полицаи и ще заявят, че безчинствуваме. Така направиха на други места. — Той се обърна към мургавия младеж с тъжното лице, представителя на постройка номер две: — Е, какво, събра ли момчетата? Ще поставиш ли охрана край оградата — та никой да не се вмъкне?

Тъжният младеж кимна:

— Да, дванайсет души. Казах им никого да не бият. Просто да изтикват навън влезлите.

Хюстън рече:

— Върви да намериш Уили Итън. Той ли ще ръководи увеселението?

— Да.

— Кажи му, че искаме да поговорим с него.

Младежът излезе и след няколко минути се върна, придружен от високия тексасец. Лицето на Итън беше продълговато, деликатно, а косите пепеляви. Ръцете и краката му бяха дълги и отпуснати, а очите — като на типичен тексасец: сиви и сякаш избелели от слънцето. Той влезе в палатката, усмихвайки се, и застана, мърдайки неспокойно пръстите на ръцете си.

Хюстън го попита:

— Знаеш ли за довечера?

Уили се усмихна:

— Да.

— Направи ли нещо?

— Да.

— Казвай тогава.

Уили Итън се усмихна щастливо.

— Та така, значи: обикновено в празничната ни комисия влизат пет души, а аз набрах още двама. Надеждни момчета — силни. Те ще участвуват в танците, но ще си отварят очите и ушите. Ако някъде заговорят по-високо или заспорят, те веднага ще се озоват при тях и ще ги затворят като в пръстен. Всичко ще бъде сторено майсторски. Никой

нищо няма да забележи. Всички ще тръгнат едновременно, сякаш напускат площадката, и скандалджията, ще не ще, трябва да напусне мястото заедно с тях.

— Кажи им, че не бива да бият никого.

Уили весело се разсмя.

— Казах им.

— Ти все пак им кажи така, че да го запомнят.

— Ще го запомнят. Петима ще сложа на вратата да се вглеждат в тези, които влизат. Добре ще е веднага да ги откриват, още преди да са направили белята.

Хюстън стана. Светлите му като стомана очи гледаха строго.

— Слушай, Уили. Не бива да ги бият. До вратата ще има помощник-шерифи. Ако пуснете някому кръв, ще ви приберат.

— Всичко сме обмислили — каза Уили. — Ще ги изкараме от задната страна в полето. А после някои от момчетата ще гледат те да не се върнат обратно.

— На думи излиза чудесно — рече загрижено Хюстън. — Е, Уили, гледай нищо да не се случи. Ти ще отговаряш. Не бива да ги бият. Нито пръчки, нито ножове, нищо такова да не се пуска в ход.

— Слушам, сър — каза Уили. — Няма да оставим следи.

Хюстън все още се съмняваше.

— Някак не мога да ти се доверя, Уили. Ако непременно ви се иска да ги набиете, бийте ги така, че да няма кръв.

— Слушам, сър.

— А сигурен ли си в твоите момчета?

— Да, сър.

— Добре тогава. В случай че не можете да се справите сами — аз ще бъда също на площадката, в десния край.

Уили шеговито му отдаде чест и излезе.

Хюстън каза:

— Не зная как ще мине всичко. Надявам се, че момчетата на Уили няма да убият никого. И за какъв дявол сме им потрѣбвали на тези помощник-шерифи? Защо не оставят лагера на спокойствие?

Тъжният младеж от постройка номер две рече:

— Аз бях в един лагер на Поземлено-скотовъдната компания. И вярвате ли — там на всеки десет души имаше по един помощник-шериф! А водопроводен кран — един на около двеста души.

— Велики боже, той ще ми разправя на мен! — възкликна късокракият дебеланко. — Та аз самият дойдох оттам. Колибите са една до друга — по трийсет и пет на ред, а зад всяка има по още четиринайсет. Ала нужниците са само десет. Воня — на цяла миля мирише! Един помощник-шериф ми разправи всичко; каза: „Да бъдат проклети тези правителствени лагери! Дай на хората, макар веднъж гореща вода и после все такава ще искат. Дай им ватерклозети, те и клозети ще искат. Каквото покажеш на проклетия очи, той на всичко е готов да се полакоми. При тях, в лагерите, стават червени митинги. Всеки негодник ламти за помощ.“

Хюстън попита:

— И никой ли не му плати за това?

— Не. Един момък му рече: „Какво значи помощ?“ — „Не знаеш ли какво? То е това нещо, в което ние, данъкоплатците, влагаме пари, а го получавате вие — разни очи.“ А онзи му отговори: „Ние също плащаме данъци върху продуктите, върху газта, върху тютюна. Правителството купува от фермерите памук по четири цента фунтът^[1] — няма това не е помощ? Железопътните линии и параходните компании получават заеми от правителството — няма това не е също помощ?“ А помощник-шерифът отговори: „Те вършат полезна работа.“ Но нашият не му се дава: „А ако не бяхме ние, кой щеше да ви прибира реколтите?“ — Дебелият огледа всички в палатката.

— Е, а какво отвърна помощник-шерифът? — попита Хюстън.

— Той просто побесня. Каза: „Всичкият смут идва от такива червени проклетници като теб. Я тръгвай с мен!“ И прибра момъка. Осъдиха го на два месеца затвор за скитничество.

— Е, ами ако той е бил на работа? — попита Тимоти Уолас.

Пълният се разсмя.

— Много добре знаеш как стават тези неща — отвърна той. — Сега ни е ясно вече: когато някой полицаи те намрази, ставаш скитник. Затова те си точат зъбите за нашия лагер. Тук входът за тях е забранен. Тук е територия на Съединените щати, а не Калифорния.

Хюстън въздъхна.

— Няма да е зле да поживеем тук повечко — аз и семейството ми. А скоро ще трябва да си заминем. Тук толкова ми харесва! Всички живеят дружно. Но какво всъщност! Да ни бяха оставили на мира; а те все се заяждат и пращат този-онзи в затвора. Честна дума, ако

продължава така, ще ни доведат дотам, че ще им дадем отпор. — Като изрече това, той веднага напомни на самия себе си: — Не, трябва да се пази спокойствие. Комисията не бива да изпада в ярост.

Пълният рече:

— Някои мислят, че да работиш в нашата комисия, е удоволствие. Нека опитат. В моята постройка днес стана бой — сбиха се едни жени. Почнаха да се обиждат и да се замерят с разни боклуци. Женската комисия не можа да ги обуздае и се обърна за помощ към мен. Помоли да се заемем ние с това. А аз казвам: женските разправици уреждайте сами. Те се замерят с гнили картофи, Главната комисия ще ги усмирява!

Хюстън кимна:

— Правилно си постъпил.

Почна да се смрачава; в сгъстяващия се здрач оркестърът, който репетираше танците, сякаш свиреше все по-силно и по-силно. Блеснаха крушките, двама мъже огледаха наставената от късове жица. Децата още по-гъсто се струпаха около музикантите. Един младеж с китара тихо свиреше блуса „Родни поля“ и при втория припев подеха мелодията три устни хармоники и една цигулка. Към площадката от всички страни прииждаха хора, мъжете с чисти сини комбинезони, жените — с басмени рокли. Те наобиколиха площадката и спокойно зачакаха началото на танците, застанали под ярките крушки, които осветяваха лъскавите им, съсредоточени лица.

Целият район на лагера беше заобиколен с висока телена ограда и край нея на разстояние петдесет фута^[2] един от друг седяха на тревата пазачите и чакаха.

Почнаха да пристигат и гости. Дребни фермери със семействата си, преселници от други лагери. На вратата всеки казваше презимето на познатия, който го бе поканил.

Оркестърът засвири един народен танц — сега вече високо, защото репетицията бе свършила. Праведниците седяха край палатките си, оглеждайки се настрани със смръщени, презрителни погледи. Те не разговаряха помежду си, а бодърствуваха на стража и с целия си вид показваха, че осъждат всички тези греховни дела.

Рути и Уинфийлд набързо изгълтаха оскъдната вечеря и тръгнаха към площадката. Майката ги върна обратно, вдигна нагоре брадичките им, за да види не са ли мръсни носовете им, надникна в ушите им и им

каза да отидат в санитарната постройка да си измият ръцете. Но те се изхитриха да постоят няколко минути зад клозетите, после се завтекоха към площадката и се смесиха с тълпата деца, наобиколила оркестъра.

Ал се навечеря, взе бръснача на Том и изгуби не по-малко от половин час за бръснене. Той се изми, намокри правата си коса, среса я назад и облече тесен вълнен панталон и раирана риза. Издебнал момент, когато в умивалнята нямаше никой, Ал погледна в огледалото и си хвърли очарователна усмивка, после се обърна настрана, опитвайки се да види как изглежда усмивката му в профил. Той сложи на ръкавите си червени ластици и облече тясното си сако. Сетне изтри жълтите си обувки с парче тоалетна хартия. В тази минута в умивалнята влезе някой. Ал изскочи навън и напето закрачи към танцовата площадка, шарейки наляво и надясно с очи, за да открие някое интересно момиче. Пред една палатка близо до площадката седеше хубавичка блондинка. Ал се приближи и разкопча сакото си, за да се вижда по-добре ризата му.

— Ще ходиш ли на танците? — попита той.

Момичето извърна очи и нищо не му отговори.

— Нима не може да си попрिकाзваме с теб поне мъничко? Да отидем да потанцуваме, а? — И Ал добави небрежно: — Мога да танцувам валс.

Момичето вдигна плахо очи към него и каза:

— Голяма работа! Всички могат да танцуват валс.

— Никой не може по-хубаво от мен — отговори Ал. На площадката отново засвири оркестърът. Ал потропваше с крак в такт. — Да вървим — рече той.

Една въздебела жена подаде глава от палатката и се намръщи, като го видя.

— Върви си по пътя — злобно каза тя. — Дъщеря ми отдавна е дала дума. Скоро ще я женим, тия дни ще дойде мъжът ѝ да я вземе.

Ал тарикатски смигна на момичето и отмина, потропвайки в такт с музиката, кършейки рамене и въртейки ръце. А момичето втренчено гледаше подир него.

Бащата остави чинията си и стана:

— Да вървим, Джон. — И обясни на майката: — Искаме да поговорим с този-онзи, да разберем има ли някъде работа. — И те

тръгнаха към къщичката на управителя.

Том обра с хляб останалия по чинията сос от яхнията и лапна залъка, после подаде чинията на майка си. Тя я топна в кофата с вряла вода, изплакна я и я даде на Роуз от Шарън да я изтрие.

— А ти няма ли да ходиш на танците? — попита майката.

— Непременно ще отида — отговори той. — Избраха ме в Комисията. Ще забавляваме някакви си гости.

— Вече те избраха? — учуди се майката. — Сигурно защото се хвана на работа.

Роуз от Шарън пъкна изтритата чиния в сандъка. Том посочи към нея:

— Ех, че дебела е станала!

Сестра му пламна и взе от майка си друга чиния.

— Защо не! — каза майката.

— И от ден на ден все по се разхубавява — продължи Том.

Роуз от Шарън пламна още повече и наведе глава.

— Престани — измърмори тя.

— А защо да не се разхубавява? — рече майката. — Младичките жени, когато са в положение, винаги стават по-хубави.

Том се разсмя.

— Ако продължава все така да дебелее, ще трябва да кара корема си с количка.

— Престани, моля те — каза Роуз от Шарън и влезе в палатката.

Майката тихо се разсмя:

— Защо я дразниш?

— Но това ѝ харесва — рече Том.

— Знам, че ѝ харесва, и все пак не бива да я закачаш. И без това ѝ е мъчно за Кони.

— Е, отдавна трябваше да се откаже да мисли за него. Той сигурно вече учи за президент на Съединените щати.

— Остави я, не я закачай. Нали знаеш, че не ѝ е леко.

Уили Итън се приближи до палатката, усмихна се широко и попита:

— Ти ли си Том Джоуд?

— Да.

— Аз ще ръководя забавлението. Ще имаме нужда от теб. Говориха ми за тебе.

— Добре, с удоволствие — каза Том. — Запознайте се — това е майка ми.

— Здравсти — рече Уили.

— Много ми е приятно.

Уили каза:

— Ще те сложим първо на вратата, а после ще се преместиш на площадката. Трябва да огледаме гостите още с влизането им, та веднага да ги разберем какви са. С теб ще бъде още един дежурен. А после ще отидеш да танцуваш — и си отваряй очите на четири.

— Добре, дадено — рече Том.

Майката се обезпокои:

— А няма очаквате нещо неприятно?

— Не, мадам — отвърна Уили. — Нищо такова не очакваме.

— Да, нищо — потвърди Том. — Да вървим. Е, ще се видим на танците, майко. — Двамата бързо закрачиха към главния вход.

Майката сложи измитите съдини на сандъка.

— Излизай — извика тя и като не получи отговор, повтори: — Излизай, Розашарн.

Дъщерята излезе от палатката и отново се залови да изтрива съдините.

— Той се шегува.

— Знам. Нищо. Само че ми е неприятно, когато ме гледат.

— Е, няма какво да се прави. Ще те гледат. Нали хората обичат да се заглеждат в младите жени, когато са бременни — приятно и весело им е. Ти няма ли да ходиш на танците?

— Мислех да ходя, пък сега не знам. Иска ми се и Кони да е тук. — Тя повтори високо: — Майко, искам да си дойде. Не мога повече така.

Майката втренчено я погледна.

— Знам — каза тя. — Гледай само, Розашарн... да не посрамиш семейството.

— Няма, майко.

— Да не ни посрамиш. И без това ни е трудно, пък ако се и посралим...

Устните на дъщерята затрепериха.

— Аз... аз няма да отида на танците. Не искам... Майко, помогни ми! — Тя се отпусна на сандъка и закри лице с ръце.

Майката изтри ръцете си с кухненската кърпа, приклепна пред дъщеря си и погали косите ѝ.

— Ти си ми добричка — каза тя. — Винаги си била добричка. Няма да те оставя така. Не се тревожи. — Тя заговори оживено: — Знаеш ли какво ще направим с тебе? Ще отидем на танците, ще седнем настрана и ще гледаме. Ако някой те покани, ще кажа, че не бива да танцуваш. Ще кажа, че не ти е добре. Ще послушаш музиката, ще погледаш хората.

Роуз от Шарън вдигна глава.

— А няма ли да ми дадеш да танцувам?

— Не, няма.

— И няма да дадеш на никого да се докосне до мен?

— Не, няма.

Роуз от Шарън въздъхна и каза с треперещ глас:

— Не знам, майко, как ще карам занапред. Не знам. Не знам.

Майката я потупа по коляното.

— Погледни ме. Слушай, слушай какво ще ти кажа. Потърпи още мъничко и след това ще ти олекне. Още мъничко. Истина ти казвам. А сега ставай. Ще се измием, после ще облечем най-хубавите си дрехи и ще отидем да гледаме танците. — Тя поведе дъщеря си към санитарната постройка.

Бащата, чичо Джон и още няколко души бяха клекнали на земята край входа на канцеларията.

— Днес за малко не се хванахме на работа — каза бащата. — Закъсняхме съвсем мъничко. Приеха двама души току пред нас. И ето какво ми се вижда чудно. Този, който наемаше работниците, рече: „Преди малко взехме двама с по двайсет и пет цента надница. А за двайсет цента може да постъпи всеки, който иска. Върнете се в лагера и кажете там, че има много работа за по двайсет цента.“

Наклякалите мъже неспокойно замърдаха. Един широкоплещест мъж с черна шапка, която засенчваше лицето му, удари с длан коляното си.

— Знам им мръсните номера! — извика той. — И ще насъберат доста хора. Все гладни. С такава надница нито можеш да изхраниш семейството си, нито можеш да се откажеш от нея. И така, и иначе си в

ръцете им. Те продават работата като на търг. Господи, скоро ще почнат и пари да ни искат, задето са ни взели на работа.

— Ние бихме се съгласили — каза бащата. — Нямаме никаква работа. Непременно щяхме да се съгласим, но не посмяхме — много злобно ни гледаха другите.

Широкоплещестият с черната шапка рече:

— Ако почнеш да мислиш, какво ли няма да ти дойде в главата. Аз работех при едного, който не можеше да прибере реколтата си. По-скъпо му струваше прибирането ѝ, отколкото приходът от нея и просто не знаеше какво да прави.

— Също като мен... — Бащата се запъна. Всички мълчаливо го чакаха да продължи. — Хм, аз просто така... си помислих... Да си имам акър земя... жената да посади плодни дръвчета, да си развъдим кокошки, да си имаме две свини. А ние мъжете да работим някъде и да се връщаме вечер в къщи. Децата да ходят на училище. Училища като тукашните никъде другаде не съм виждал.

— Нашите деца не са щастливи в тези училища — каза широкоплещестият.

— Защо? Училищата са добри.

— Е, отиват децата там окъсани, боси, а другите деца, с чорапи, добре облечени, ги дразнят: „Хей, оки!“ Моето момченце ходеше на училище. Всеки ден се биеше. Юнак, не им се даваше. Упорито хлапе. Не минаваше ден, без да се сбие. Дойде си в къщи — дрехите му разкъсани, от носа му тече кръв. И майка му го напердаши. Накрая се намесих. И тя престана да го пердаши. Защо, бедното, да получава само удари? А здравата млатеше онези копелета с чорапите. Да...

Бащата продължи да говори за това, което го вълнуваше:

— Какво да правим? Нямаме никакви пари. По-големият син получи работа, но за малко, не може да се кара само с неговите пари. Ще се хвана да работя, макар за двацет цента. Няма какво.

Мъжът с черната шапка вдигна глава, изпъна жилестата си шия, обрасла с гъсти като козина косми, и четинестата му брадичка лъсна на светлината.

— Да — горчиво рече той. — Ти ще отидеш да работиш за двацет цента. А на мен плащат двацет и пет. И току-виж, взел си ми работата. А после ще ме свие гладът и ще взема пък аз твоята работа за петнайсет цента. Да! Ако щеш, още сега иди да я получиш.

— Но какво да правя? — каза бащата. — Не мога да гладувам, та да плащат на теб все по двайсет и пет цента.

Широкоплещестият отново наведе глава и брадичката му се скри в сянката на черната шапка.

— Не знам. Работиш по дванайсет часа на ден, никога не можеш да се наядеш до насита, пък и отгоре на това си блъскаш главата какво да правиш занапред. Момченцето ми вечно не си дояжда. Омръзна ми вече да мисля все за едно и също. От такива мисли може и да се побъркаш, проклети да са дано! — Наклякалите мъже неспокойно замърдаха.

Том стоеше на вратата, оглеждайки пристигащите гости. Ярката светлина на прожектора падаше върху лицата им. Уили Итън каза:

— Отваряй си очите на четири. Ей сега ще ти пратя тук Джул Витела. Той е полукръвен индианец. Добро момче. Отваряй си очите. Може да забележиш някого.

— Добре — отговори Том. Той оглеждаше гостите, които пристигаха на цели семейства; край него минаваха фермерски дъщери с плитки, синове, постарали се да се стегнат колкото може повече за танците. Джул се приближи и застана до него.

— Ще бъдем с теб — рече той.

Том погледна мургавото му скулесто лице — орлов нос, тясна брадичка.

— Казват, че си половин индианец. А според мен и двете половини са ти индиански.

— Не — отвърна Джул. — Половината от половината. Но по-добре щеше да бъде, ако бях чистокръвен. Тогава можеше да се настаня в някой резерват. Там някои си живеят много добре.

— Виж колко народ — рече Том.

Гостите минаваха покрай тях: фермерски семейства, преселници от крайпътните лагери. Децата гледаха по-скоро да се изтръгнат на свобода, благовъзпитаните родители ги задържаха.

Джул каза:

— Чудно нещо са тези наши танцови вечери. Хората в лагера са бедни, нищо нямат зад гърба си, а ходят горди, защото могат да поканят познатите си на танци. И околните ги уважават тъкмо заради

тези танци. Работех в една малка ферма. Веднъж поканих тук господаря си. Той пристигна. После казваше: в този край никъде няма такива вечеринки. При вас, казва, човек може да доведе и жена си, и дъщеря си. Ей! Погледни.

През вратата минаха трима младежи — работници с комбинезони. Те вървяха близо един до друг. Пазачът на вратата ги спря, те отговориха на въпроса му и продължиха напред.

— Не ги изпускай из очи — каза Джул. Той се приближи до пазача. — Кой ги е поканил?

— Някой си Джаксън от постройка номер четири.

Джул се върна при Том.

— Сигурно са тези, които очакваме.

— Откъде знаеш?

— Просто така ми се струва. Видът им е някак си наперен. Върви след тях, покажи ги на Уили и нека той намери този Джаксън от постройка номер четири. Трябва да проверим дали казват истината. Аз ще остана тук.

Том тръгна след тримата младежи. Те се приближиха до танцовата площадка и незабелязано се присъединиха към тълпата. Том видя край оркестъра Уили и му направи знак.

— Какво има? — попита Уили.

— Виждаш ли ей тези тримата?

— Да.

— Казали, че ги поканил някой си Джаксън от постройка номер четири.

Уили изпъна шия, потърси с очи Хюстън и го извика.

— Ей тези тримата — каза той. — Трябва да намериш Джаксън от четвърта постройка и да разбереш дали наистина ги е поканил.

Хюстън се завъртя на пети и се изгуби; след няколко минути той доведе един мършав, костелив канзасец.

— Ето го Джаксън. Слушай, Джаксън, виждаш ли ей тези трима юнаци?

— Да.

— Ти ли си ги поканил?

— Не.

— А познаваш ли ги?

Джаксън се вгледа по-внимателно.

— Разбира се. Работехме заедно у Грегорио.

— Значи, те знаят презимето ти?

— Разбира се. Работехме заедно.

— Добре — каза Хюстън. — Не се приближавай до тях. Ако не направят нищо лошо, няма да ги изгоним. Благодаря, Джаксън.

— Добре измислено — обърна се той към Том. — Ако не се лъжа, това са хората, които ни интересуват.

— Джул ги забеляза — рече Том.

— Нищо чудно! — възкликна Уили. — Индианска кръв, веднага ги е подушил. Добре, ще ги покажа на момчетата си.

От тълпата изскочи младеж на около шестнадесет години. Той се спря пред Хюстън, като едва поемаше дъх.

— Мистър Хюстън, направих всичко, каквото ми заръчахте. Един автомобил стои край евкалиптите — в него има шест души, а другият спря встрани, на пътя — там са четирима. Отидох при тях уж да си запаля цигарата. Всички са с револвери. Добре видях това.

Погледът на Хюстън стана суров, твърд.

— Уили, готов ли си с всичко — попита той.

Уили радостно се усмихна:

— Бъдете спокоен, мистър Хюстън. Всичко ще върви като по вода.

— Никого да не биете. Помни това. Няма да е зле да поговорите с тях. Ако мине без скандал, доведете ги при мен. Ще си бъда в палатката.

— Ще се постараям — отговори Уили.

Танците още не бяха почнали официално, но ето че Уили се качи на площадката.

— Заемете места! — извика той.

Оркестърът млъкна. Младежи и девойки, млади мъже и жени се засуетиха, затичаха насам-натам и на края на голямата площадка се построиха осем карета — построиха се и зачакаха началото. Момчетата стояха с ръце отпред и чупеха пръсти. Младежите нетърпеливо пристъпяха от крак на крак. По краищата на площадката седяха възрастните; те едва забележимо се усмихваха и не пускаха децата да припарят до площадката. А далеч, край палатките, мрачно и осъдително наблюдавайки всичко това, бодърствуваха на стража праведниците.

Майката и Роуз от Шарън бяха седнали на една пейка. И когато кавалерите идваха да канят Роуз от Шарън, майката казваше:

— Не, тя не се чувства добре. — И Роуз от Шарън всеки път се изчервяваше и очите ѝ се оживяваха.

Ръководителят застана на средата и вдигна ръка:

— Всички ли са готови? Тогава започваме!

Оркестърът засвири „Пияните кокошки“ — гръмко, ритмично. Цигулката запищя, хармониките загъгнаха и записукаха, китарите шумно забръмчаха с басовите си струни. Ръководителят обявяваше фигурите, каретата се движеха.

— Напред, назад, хванете се за ръце, кръг на място. — Обзет сякаш от безумие, ръководителят отмерваше такта с крак, разхождаше се назад-напред, сновеше между танцуващите. — Раз, два, три — завъртете дамите. Раз, два, три — по местата. — Музиката ту затихваше, ту гърмеше с все сила и играещите потропваха в такт тъй, сякаш ехтяха много барабани. — Надясно, наляво. Три стъпки назад, сега се завъртете — с висок вибриращ глас извикваше монотонно ръководителят.

И ето — косите на момичетата не бяха вече тъй гладко сресани. На челата на кавалерите избиха капки пот. А най-добрите танцьори почнаха да показват изкусни бързи стъпки. Възрастните, които седяха по края на площадката, тихо пляскаха с ръце, потропваха с крака, завладени от ритъма на танца, и споглеждайки се, кимаха и леко се усмихваха един на друг.

Майката прошепна на ухото на Роуз от Шарън:

— Ти може да не повярваш, но баща ти беше чудесен танцьор на младини, не съм виждала по-добър от него. — И тя се усмихна. — Щеш, не щеш, си спомняш за старото време. — И съдейки по усмивките на съседите ѝ, човек се сецаше, че те също си спомняха за старото време.

— В Мъскоги преди около двайсет години имаше един сляп цигулар...

— А аз видях веднъж един такъв танцьор — подскочи и четири пъти чуكنе токовете си един в друг, преди да стъпи на земята.

— Знаете ли какво правят шведите в Дакота? Посипят пода с пипер; пиперът като се навре под роклите на жените, че като заскачат

ония ми ти жени, скачат като млади, разгонили се кобилки. Шведите често правят така.

А далеч оттам праведниците следяха децата си, които не ги свърташе на едно място.

— Виждате ли грешниците? — казваха те. — Тези хора ще отидат право в ада, яхнали ръжени. Срамно е за нас, набожните хора, да гледаме такова безобразие. — А децата ги слушаха и тревожно мълчаха.

— Още един кръг и малко почивка — напевно изрече Уили. — По-живо — скоро свършваме! — Момичетата, зачервени и потни, танцуваха със сериозни, благоговейни лица, с отворена уста. А младежите отмятаха от челата си дългите кичури, скачаха, кършеха крака, потропваха с токове. Каретата се движеше ту към средата на площадката, ту назад, прекосяваха я от ъгъл до ъгъл, въртяха се под звуците на гръмливата, вълнуваща музика.

И изведнъж музиката млъкна. Танцьорите се спряха, едва поемайки дъх от умора. И децата, сякаш държани на въже, се втурнаха на площадката и почнаха да тичат, да се гонят, да се търкалят по пода, да си свалят едно на друго шапките, да си скубят косите. Танцьорите седнаха, веейки си с ръка. Музикантите станаха от местата си, протегнаха се, разкършиха рамене и отново седнаха. И китаристите тихичко занастройваха инструментите си.

Уили извика:

— Следващият танц! Готови, заемете места! — Танцьорите с мъка станаха от пейките и кавалерите отново тръгнаха да канят дамите. Том стоеше до тримата младежи с работни комбинезони. Той видя как те си пробиха път до площадката и се насочиха към едно от каретата. Том махна с ръка на Уили и той каза нещо на цигуларя. Цигуларят потегли лък върху цигулката и тя изписка. Двадесет души бавно тръгнаха от всички страни към средата на площадката. Тримата с работни комбинезони се приближиха до карето и един от тях каза:

— Аз ще танцувам с това момиче.

Едно русо момче учудено го погледна:

— Дамата е моя.

— Слушай, сополанко...

Нейде далеч в тъмнината се разнесе остро изсвирване. Тримата бяха затворени в пръстен. И всеки от тях чувствуваше, че го държат

здрави ръце. И пръстенът, без да се разтвори, тръгна към края на площадката.

Уили извика:

— Започваме!

Музиката засвири, фигурите се заредиха една след друга, краката шумно затропаха по дъсчения под.

До вратата се приближи една лека кола. Този, който седеше на волана ѝ, викна:

— Отваряйте! Съобщиха ни, че тук стават безредици.

Пазачът не се помръдна от мястото си.

— Няма никакви безредици. Чувате ли, музиката свири. А какви сте вие? Какво искате?

— Помощник-шерифи.

— Имате ли писмена заповед?

— Каква ти заповед, когато тук стават безредици!

— Няма никакви безредици! — повтори пазачът.

Хората в колата се вслушаха в музиката, в командите на ръководителя на увеселението и колата бавно се отдалечи от входа и спря до кръстопътя.

Тримата младежи, които крачеха в средата на тесния пръстен, бяха здраво държани за ръце, а устата им бяха запушени. Като навлезе в тъмнината, пръстенът се разтвори.

Том каза:

— Чиста работа. — Той държеше жертвата си отзад за ръцете.

Уили дотича от танцовата площадка.

— Браво, чудесно! — възкликна той. — Сега стигат шест души. Хюстън иска да види тези приятелчета.

От тъмнината изникна самият Хюстън.

— Тези ли са?

— Същите — отговори Джул. — Веднага искаха да вдигнат скандал. Само че не можаха дори веднъж да замахнат.

— Я да ги поразгледам. — Обърнаха пленниците с лице към него. Те стояха с наведени глави. Хюстън освети с джобно фенерче смръщените им лица. — Защо искахте да сторите това? — попита той. Отговор не последва. — Кой ви изпрати тук?

— Дявол да ви вземе! Нищо лошо не сме направили. Просто искахме да потанцуваме.

— Не, лъжеш — каза Джул. — Ти искаше да удариш онова момче.

Том рече:

— Мистър Хюстън, те се качиха на площадката, а в това време някой изсвири.

— Да, знам. Помощник-шерифите дойдоха до самия вход. — Хюстън отново се обърна към тримата. — Няма да ви бием. Хайде, казвайте — кой ви изпрати? — Отговор пак не последва. — Вие сте хора като нас — рече горчиво Хюстън. — Вашето място е при нас. Как стана така, че дойдохте? Ние знаем всичко — добави той.

— А нали трябва да се яде!

— Кой ви изпрати? Кой ви плати?

— Нищо не са ни платили.

— И няма и да ви платят. Бой не стана, няма за какво да ви платят. Нали така?

Един от пленниците каза:

— Правете каквото искате. Нищо няма да кажем.

Хюстън наведе глава и тихо изрече:

— Добре. Както искате. Но вижте какво. Не забивайте нож в гърба на братята си. Ние се мъчим да направим всичко по-хубаво, да се повеселим и да поддържаме добър ред. И не бива да ни се пречи. Помислете за това. Така сами си навличате беда... Е, момчета. Придружете ги до задната ограда. И недейте да ги биете. Те не разбират какво вършат.

Малкият отряд бавно потегли към дъното на лагера. Хюстън изпрати групата с очи.

Джул каза:

— А защо да не ги понатупаме малко?

— Да не сте посмели! — извика Уили. — Дума съм дал.

— Е, поне съвсем малко — молеше се Джул. — Като ги изхвърляме през оградата.

— Не! — твърдо се противопостави Уили.

— Ей, вие — каза той, — този път ще ви пуснем така. Но предайте, на когото трябва: ако дойде при нас още някой — здрав няма да си отиде, всичките му кости ще строшим. Така му кажете. Хюстън казва, че сте хора като нас — може наистина да сте такива. Само че, дори като си помисля това, ми става гадно.

Групата достигна оградата. Двама от охраната станаха и се приближиха.

— Изпращаме гости — рано решиха да си тръгнат — рече Уили. Тримата с комбинезоните се промъкнаха през оградата и изчезнаха в мрака.

Конвойните бързо закрачиха назад към танцовата площадка. А оттам се носеха писъкът и воплите на струнния оркестър, който свиреше „Дан Тъкър“.

Мъжете все още разговаряха, наклеявали край канцеларията, и звуците на музиката достигаха и до тях.

Бащата каза:

— Ще има някакви промени. Само че не знам какви. Ние може и да не доживеем до тях. Но промени ще има. Народът е станал някак неспокоен. Не му е ясно какво ще става, но е обзет от тревога.

Мъжът с черната шапка отново вдигна глава и брадичката му, обрасла с четинести косми, излезе от сянката. Той вдигна от земята няколко камъчета и ги изстреля в мрака едно след друго с палеца си.

— Не знам. Вярно е, че ще има някакви промени, както казваш ти. Един ми разправи какво станало в Акрън, щата Охайо. В каучуковите заводи. Работниците там били все планинци, защото те се съгласяват да работят при каквато и да е надница. А тези планинци взели, та направили съюз. И като се надигнали всички! Бакалите, легионерите и всички такива като тях почнали военна подготовка, развикали се: „Червени! Това са червени!“ И поискали съюзът в Акрън да бъде разтурен. Проповедниците зачели проповеди, вестниците надали вой, каучуковите компании организирали отряди, запасили се с бомби със сълзлив газ. Човек може да помисли, че тези планинци не са хора, а някакви дяволи. — Той млъкна за малко и взе от земята още няколко камъчета. — Да... всичко това станало през март... И ето че една неделя планинците се събрали — били пет хиляди души — и се отправили към града с пушките си, да се поупражняват в стрелба по мишени. Та тези пет хиляди минали през града, постреляли малко и се върнали обратно. И нищо повече. Ала оттогава всичко се променило. Градските опълченци върнали палките си, бакалите пак отворили магазините си и никой не бил бит, овалян в пера и смола или пък убит. — Настъпи дълго мълчание, а после мъжът с черната шапка каза: — А тук нещо много са се развилнели. Запалиха онзи лагер и постоянно

бият събратята ни. И аз все си мисля... всички имаме пушки. Защо и ние да не направим стрелкови клуб и да се събираме всяка неделя?

Всички го погледнаха и отново наведоха очи към земята, като замърдаха неспокойно, пренасяйки тежестта на тялото от единия крак на другия.

---

[1] *Фунт* — мярка за тежест, равна на 0,45 кг. ↑

[2] *Фут* (стъпка) — мярка за дължина, равна на 30,48 см. ↑

ДВАДЕСЕТ И ПЕТА ГЛАВА

Пролетта в Калифорния е прекрасна. Долините, в които цъфтят плодните дървета, приличат на ароматни бяло-розови вълни в морска плитчина. Първите мустачета на старите чворести лози се стелят като водопад по стъблата. Широките зелени хълмове стават закръглени и нежни като женски гърди, а в низините, там, където са зеленчуковите градини, миля след миля се редят лехи — бледозелени марули, къдраво цветно зеле и сиво-зелени, с неестествена големина ангинари.

А после плодните дървета се разлистват, венечните листчета окапват по земята и я постилват с розово-бял килим. Сърцевината на цветчето набъбва, расте, розовее: череша и ябълка, праскови и круши, смокини, които затварят цвета в плода си. Пулсът на Калифорния бие ускорено, а плодовете от ден на ден натежават и клоните се свеждат под непосилния товар, затова трябва да бъдат подпрени с чаталести пръти.

За плодородието се грижат хора опитни, сведущи и умели; те правят опити със семена, непрестанно повишават техниката на високите добиви, вземайки всичко от растенията, чиито корени могат да устоят на милионната армия врагове: къртици, насекоми, плесени, ръжди. Тези хора се трудят усърдно и неуморно, подобрявайки семената, устойчивостта на корените. А има и други — тези, които знаят химия, те пръскат дърветата, предпазвайки ги от вредители, опушват със сира лозята, борят се с болестите, със загниването, с плесените. Специалистите по профилактика, граничните чиновници, които следят за плодовата муха и розовия червей, карантинните надзиратели, които изтръгват от корен болното дърво и го изгарят — това са все хора на науката. А тези, които облагородяват фиданките и младите лозови пръчки, са най-изкусни от всички, защото тяхната работа е работа на хирург, също тъй фина, деликатна; трябва да имаш ръце и сърце на хирург, за да разрежеш кората, да вмъкнеш калема, да превържеш раната, да я предпазиш от въздуха. Това са необикновени хора.

Между редовете вървят култиватори — те изскубват пролетните треви, обръщат ги отдолу, за да направят земята плодородна, разорават почвата, за да задържат влагата на повърхността, правят вирчета за поливане, унищожават корените на плевелите, които могат да отнемат влагата на дърветата.

А плодовете се изпълват със сокове и лозите се окичват с дълги реси. И след време, когато стане по-топло, листата потъмняват. Зеленикавите сливи лека-полека стават като птичи яйца и клоните с цялата си тежест увисват върху чаталестите пръти. Малките твърди круши почват да се закръгляват, появява се първият мъх на прасковите. Лозовите реси заронват венечните си листенца и твърдите мъниста се превръщат в зелени зърна, които от ден на ден наедряват. Хората, работещи на полето, собствениците на малките овощни градини наблюдават всичко това и си правят сметка. Годината е плодородна. И хората са горди, защото знанията са им помогнали да получат богат добив. Знанията им са преобразили света. Ниската, слаба пшеница е израсла и се е наляла със зърно. Дребните, кисели ябълки са станали големи и сладки, а ей онова диво грозде, виещо се по дърветата и служещо за храна на птиците с дребните си зърна, е дало началото на хиляди сортове — червен и чер, зелен и бледорозов, виолетов и жълт; и всеки сорт си има свой вкус. Хората, работещи в опитните ферми, са създали нови плодове: гладки праскови — нектарини, четиридесет сорта сливи и орехи с тънка като книжка черупка. И хората не престават да се трудят — занимават се със селекция, правят присаждания, получават хибриди, изтръгвайки всичко от себе си и от земята.

Първи узряват черешите. Цент и половина фунтът. Струва ли си да ги береш за толкова малко пари? Череша черни и червени — месести, сладки, и птиците ги накължават, а след птиците над тях с бръмчене почват да се въртят оси. И костилките с късчета почерняло месо падат на земята и изсъхват.

Сините сливи стават меки и сладки. Да ги береш, да ги сушиш, да ги опушваш със сяр... Боже мили! Парите не стигат дори само за беритбата, и то по най-ниската цена. И сините сливи като килим покриват земята. Кожичката им се сбръчква, рояци мухи долитат тук отвсякъде на пиршество и из долината почва да се носи сладката миризма на гнило. Сливите потъмняват и изгниват до една на земята.

Узряват крушите — жълти, меки. Пет долара тонът. Пет долара за четиридесет сандъка по петдесет фунта всеки. Но нали дърветата трябва да се пръскат, да се подкастрият, градината иска грижи; а сега пък бери крушите, опаковай ги в сандъци, товари ги в камиони, карай ги в консервения завод. И за четиридесет сандъка — пет долара! Не, ръцете си няма да помръднем! И жълтите плодове, падайки тежко на земята, се превръщат в каша. Осите се впиват в омекналите круши и въздухът замирихва на ферментирало и гнило.

Идва ред на гроздето. Не можем да правим хубаво вино. Хората нямат пари за такова вино. Късайте гроздето от лозите — и зрялото, и гнилото, и наполовина изяденото от осите. Всичко ще отиде в пресата — чепки, кал, гнили зърна.

Но в бъчвата се образува плесен и мравчена киселина.

Прибавете сярата и танинова киселина.

От ферментиращата маса се носи не тръпчивото ухание на вино, а миризма на разложение и химикали.

Нищо. Нали в него пак има алкохол! И можеш да се напиеш.

Дребните фермери виждат, че дълговете пълзят към тях като морски прилив. Те напръскаха дърветата, а не можаха да продадат никаква реколта. Те подкастриха и облагородиха дърветата, а не можаха да оберат реколтата. Хората на науката се бяха трудили, мислили, а плодовете гниеа на земята и разлагащата се маса в бъчвите отравяше въздуха. Опитайте това вино — то никак не мирише на грозде, а само на сярата, танин и алкохол.

Догодина тази малка овощна градина ще се слее с някой голям участък, защото дълговете ще задушат собственика ѝ.

Това лозе ще стане собственост на банката. Сега оцеляват само едрите собственици, защото притежават и консервни заводи. А четири круши, обелени и разрязани на половинки, сварени и консервирани, струват както преди петнадесет цента. Консервираните круши не се развалят. Те траят с години.

Миризмата на гнило се носи из целия щат и в сладникавия ѝ дъх се чувствува тежката скръб на земята. Хората, които могат да облагородяват дървета, да се занимават със селекция, да отглеждат сортови, едри семена, не знаят какво трябва да се направи, та гладните да се нахранят със сътвореното от тях. Хората, създали нови плодове,

не могат да създадат строй, при който тези плодове биха намерили сигурен пласмент. И разрухата надвисва над щата като тежка скръб.

Това, над което се трудиха корените на лозите и дърветата, трябва да бъде унищожено, за да не паднат цените — и то е най-тъжното и горчиво нещо. Цели вагони портокали се изсипват на земята. Хората изминават по няколко мили, за да си вземат от плодовете, но не им се дава тази възможност. Защото, ако те можеха да получат портокали даром, щяха ли да плащат по двадесет цента за дузина? И планините от портокали се заливат с газ, а тези, които вършат това, намразват себе си заради стореното престъпление, намразват и хората, които идват да си вземат от плодовете. Милиони гладни се нуждаят от плодове, а златистите планини се заливат с газ.

И миризмата на гнило изпълва цялата страна.

Горете кафето в параходните пещи. Горете царевицата вместо дърва — тя дава голяма топлина. Хвърляйте картофите в реките и поставяйте охрана край брега, иначе гладните ще извадят от водата всичко. Колете свинете, заравяйте ги в земята и нека тя да замирише на гнило месо.

Това е престъпление, което няма равно на себе си. Това е скръб, която не може да се изплаче с цената на никакви сълзи. Това е разруха, която превръща в пепел всичките ни успехи. Плодородната земя, правите редици дървета, здравите стволоче и сочните плодове. А децата, заболели от пелагра, трябва да умрат, защото портокалите не носят печалба. И съдебните лекари трябва да издават смъртни актове с таква съдържание: „Починал(а) от недояждане, защото храната трябва да гние, защото нарочно я оставят да изгние.“

Хората идват с мрежи да ловят картофите от реката, но охраната ги гони; пристигат с раздрънкани автомобили да си вземат от изхвърлените портокали, ала те са вече залети с газ. И хората стоят вцепенени и гледат плаващите край тях картофи, слушат квиченето на свинете, които, след като бъдат заклани, биват заравяни в ями с негасена вар, гледат планините от портокали, които бавно се топят и превръщат в зловонна каша; и в очите на хората се отразява разрухата; в очите на гладните назрява гняв. В душите на хората се наливат и натежават гроздовете на гнева^[1] чиято беритба скоро ще настъпи.

[1] *Гроздовете на гнева* — тук за пръв и последен път се появява това словосъчетание, станало заглавие на романа (вж. бележката в началото). ↑

ДВАДЕСЕТ И ШЕСТА ГЛАВА

Една вечер в лагера Уийдпач, когато над хоризонта се бяха натрупали дълги, тесни облаци, обагрени по краищата от отблясъците на залязващото слънце, семейството на Джоудови остана дълго след ядене. Майката започна веднага да мие съдините.

— Трябва да се направи нещо — каза тя и изви глава към Уинфийлд. — Вижте го. — Всички погледнаха момчето. — Цяла нощ рита и се върти в съня си. И какъв е блед! — Всички посрамено наведоха очи. — Нали го храним само с едни питки — рече тя. — Вече месец как сме тук. Том работи само пет дни. Вие обикаляте от сутрин до вечер, а не можете да намерите работа. И ви е страх да си кажете откровено. Парите са на свършване, а вие се страхувате да признаете това — не ви стига куражът. Наядете се вечер и всеки тръгне нанякъде. А трябва да си поговорим. Розашарн ще ражда скоро, пък вижте каква е бледа. Хайде да си поговорим. И моля ви се, никой да не отива никъде, преди да е намислил какво да направим. Имаме мазнина за един ден, брашно за два дни и десетина картофа. Ето на, помислете си, понапрегнете си мозъците.

Всички мълчаха, без да вдигнат очи. Бащата чистеше с едно джобно ножче калта от твърдите си като желязо нокти. Чичо Джон човъркаше една разцепена дъска на сандъка, на който седеше. Том хвана долната си устна и я дръпна.

Той отпусна ръка и тихо каза:

— Нали търсим работа, майко! И все пеш ходим, за да не харчим повече бензин. Надничаем във всяка врата, във всяка къща. Понякога знаем, че няма смисъл, но пак се отбиваме. И знаеш ли колко е тежко.

Да търсиш работа и да знаеш, че никъде няма да намериш.

Майката рече гневно:

— Кой ви е казал, че можете да губите кураж? Семейството загива. Не бива тъй.

Бащата внимателно огледа изчистения нокът.

— Трябва да отидем някъде другаде — каза той. — Не ни се иска, но трябва. Лагерът е хубав, хората са добри. Страх ни е да не попаднем пак в някой Хувървил...

— Ала щом трябва да отиваме другаде, ще отидем. Трябва да се мисли за храната, това е главното.

Заговори Ал:

— Бензин имам — резервоарът на камиона е пълен. Само че не съм ви казвал досега.

Том се усмихна:

— Макар да е малко вятърничав, понякога Ал постъпва много умно.

— Е, мислете — рече майката. — Не мога повече да гледам как гладува семейството. Имам мазнина само за един ден. Това е всичко. Розашарн скоро ще ражда, трябва да я храним добре. Мислете!

— Тук има гореща вода, клозети... — почна бащата.

— Да, но те не ни дават храна.

Том каза:

— Днес пристигна един. Търсеше хора за работа в Мерисвил. За беритба на плодове.

— А защо да не отидем в Мерисвил? — попита майката.

— Не знам — отвърна Том. — Нещо не ми хареса този човек. Много ни увещаваше. А колко ще плащат, не каза. Сякаш не знае точно.

Майката рече:

— Да вървим в Мерисвил. Все едно колко ще ни платят. Да вървим.

— Много е далеч — забеляза Том. — Няма да ни стигнат парите за бензина. Не ще се доберем дотам. Ти, майко, казваш „мислете“. Та аз нищо друго не върша, все мисля.

Чичо Джон се обади:

— Един човек ми каза, че скоро ще почнат да берат памука на север, близо до едно място, наречено Тюларе. Не било много далеч оттук.

— Трябва да тръгваме, и то по-скоро. Макар лагерът да е хубав, тук повече няма да остана. — Майката взе кофата и се упъти към санитарната постройка за гореща вода.

— Майка е станала упорита — рече Том. — Отдавна не бях я виждал такава люта. Просто кипи.

Бащата облекчено въздъхна:

— Какво, жената просто си каза всичко откровено. И аз вече толкова нощи не спя, блъскам си главата. А сега да решим какво да направим.

Майката се върна с пълна кофа; от горещата вода се вдигаше пара.

— Е — попита тя, — измислихте ли?

— Още мислим — отговори Том. — А защо пък да не отидем на север да берем памук? Тъдява всичко изръшнахме. Ясно е, че тук нищо няма да намерим. И тъй, хайде да натоварим багажа и да поемем на север. Ще пристигнем тъкмо за беритбата. Бихbral памук с най-голямо удоволствие. Ал, наистина ли резервоарът е пълен?

— Почти целият. Без един-два пръста.

— Дано стигне.

Майката държеше една чиния над кофата.

— Е? — попита тя.

Том отвърна:

— Ти надви. Ще се махаме. Съгласен ли си, татко?

— Като няма как иначе... — рече бащата.

Майката го погледна.

— А кога?

— Няма време за бавене. Може и утре сутринта.

— Добре, тогава утре. Нали ви казах колко храна имаме.

— Не мисли, майко, че на мен кой знае колко ми се стои тук. Вече две седмици как не си дояждам. Пълнех си стомаха, но от това нямаше никаква полза.

Майката пусна чинията в кофата.

— Значи, утре — каза тя.

Бащата смръкна с нос.

— Ето какви времена дойдоха — язвително продума той. — Преди мъжът се разпореждаше за всичко. А сега жените командуват. Време е вече да грабна пръчката.

Майката остави мократа чиния на сандъка. Тя се усмихна, без да вдигне глава.

— Че какво чакаш, грабни я. Когато бъдем сити, когато се настаним някъде, тогава бий с пръчката колкото щеш и ще запазиш кожата си цяла. Но сега не вършиш нищо както трябва — не работиш, не мислиш за семейството си. Ако беше иначе — защо не, върти пръчката, а жените ще се свиват като мишки и само ще подсмърчат с нос. Май ти се струва, че и сега можеш да пердашиш жена си, така ли? Не, мъжо! Сега трябва с нея да водиш бой, защото и тя има пръчка в ръката си.

Бащата неловко се усмихна.

— Поне пред децата не говори така, от тези думи те няма да имат полза — каза той.

— А ти първо ги нахрани, пък после мисли от какво има полза и от какво вреда — отвърна майката.

Бащата стана с негодувание и се отдалечи, чичо Джон го последва.

Ръцете на майката все още бърникаха във водата, но тя изпрати двамата мъже с очи и горделиво рече на Том:

— Юнак. Още се държи. Може като нищо да ме натупа.

Том се засмя:

— Ти какво — нарочно ли се заяждаш с него?

— Разбира се — отвърна майката. — Мъжът някой път се мъчимъчи, заприличва на сянка и току-виж, изпънал крака. А като го ядосаш както трябва, всичко се оправя. Баща ти нищо не каза, но се ядоса — и то как! Сега ще ми даде да разбере.

Ал стана.

— Ще отида да се поразходя — каза той.

— Няма да е зле да провериш колата преди тръгване — напомни му Том.

— Няма какво да проверявам.

— Добре. Но ако стане нещо, ще се разправяш с майка.

— Няма какво да проверявам. — И Ал напето закрочи край палатките.

Том въздъхна.

— Нещо съм уморен, майко. Защо не ядосаш и мен?

— Ти си по-умен от другите, Том. Няма защо да те ядосвам. Трябва да търся подкрепа от теб. Всички останали... са сякаш чужди... всички, освен теб. А ти няма да се дадеш, Том.

Всичко лежеше на неговите плещи.

— Не ми харесва това — рече той. — И аз искам да се разхождам като Ал. Искам да се ядосвам като татко или да се напивам като чичо Джон.

Майката поклати глава.

— Няма да можеш, Том. Знам това. Знам го още откогато ти беше малък. Няма да можеш, Том. Има хора, които си остават все едни и същи. Ето например Ал — хлапак, който мисли само за момичета. А ти никога не си бил такъв.

— Как да не съм бил? — каза Том. — Винаги съм бил, а и сега съм такъв.

— Не. Ти каквото и да направиш, след него се променяш малко. Винаги съм знаела това, знаех го и когато те пратиха в затвора. Такъв си си.

— Не, майко. Не приказвай тъй. Така ти се струва.

Тя остави вилиците и ножовете върху купчината чинии.

— Може би. Може наистина да ми се струва така. Розашарн, изтрий съдините и ги прибери.

Роуз от Шарън, изпъчила грамадния си корем, с мъка се надигна от мястото си. Тя лениво се приближи до сандъка и взе една мокра чиния.

Том каза:

— Така я е разпънало, че чак очите ѝ са изскочили.

— Не се задявай с нея — рече майката. — Юначина е тя! А ти да беше отишъл да се сбогуваш с този-онзи.

— Добре — отговори Том. — Ще ида да разбере дълъг ли ни е пътят.

Майката каза на Роуз от Шарън:

— Той просто тъй си приказва, не се докачай. А къде са Рути и Уинфийлд?

— Измъкнаха се след татко.

— Е, нищо.

Роуз от Шарън лениво изтриваше чиниите. Майката незабелязано я огледа.

— Здрава ли си? Бузите ти са нещо хлътнали.

— Казаха ми да пия мляко, а аз не пия.

— Знам. Нямаме мляко.

Роуз от Шарън намръщено продума:

— Ако Кони не беше си отишъл, сега щяхме, да живеем в своя къщичка, той щеше да учи. И щяхме да си купуваме мляко. И детето щеше да се роди здраво. А сега сигурно ще е болнаво. Трябва да пия мляко. — Тя пъкна ръка в джоба на престилката си и сложи нещо в уста.

Майката попита:

— Какво ядеш? Дай да видя.

— Нищо.

— Я ми го покажи.

— Е, гасена вар. Намерих една голяма буца.

— Все едно, че ядеш пръст.

— Какво да правя, като ми се пощя.

Майката дълго мълча. Тя опъна роклята на коленете си.

— И това се случва — рече тя накрая. — Веднъж, като бях в положение, изядох въглен. Едно голямо парче. Баба ти ме нахока. А ти не приказвай така за детето. Дори не бива да мислиш такова нещо.

— Нито мъж, нито мляко.

Майката каза:

— Да не беше в положение, щях да те напердаша. Щях да ти зашлевя една плесница. — Тя стана и влезе в палатката. Скоро след това излезе и като се спря пред Роуз от Шарън, протегна ръка. — Виж! — В ръката ѝ имаше малки златни обици. — За тебе са.

Очите на дъщерята се развеселиха, но тя тутакси извърна поглед.

— Ушите ми не са пробити.

— Ей сега ще ги пробием. — Майката отново влезе в палатката. Тя се върна с една картонена кутия. Бързо вдяна конец в една игла и го направи двоен, с няколко възела. После вдяна друг конец в друга игла, направи и на него няколко възела и измъкна от кутията една тапа.

— Ще ме боли. Не искам!

Майката се приближи до нея, тикна тапата зад ухото и го пробие с иглата.

Роуз от Шарън се сгърчи.

— Щрака ме. Сигурно много ще ме боли.

— Няма да те боли повече от това.

— Не, ще ме боли.

— Е, добре. Дай сега да видим и другото ухо. — Тя подложи тапата и проби и него.

— Ох, много ще ме боли!

— Тихо, тихо — каза майката. — Готово!

Роуз от Шарън учудено я погледна. Майката отрязва конците и вкара по едно възелче във всяка дупка.

— Така — рече тя. — Сега всеки ден ще придърпваме конците и ще вкараме по едно възелче, а след две седмици ще можеш да сложиш вече обици. Вземи ги! Вече са твои. Скрый си ги.

Роуз от Шарън внимателно докосна ушите си и погледна капчиците кръв по пръстите.

— Никак не ме боли. Само малко ме щракна.

— Отдавна трябваше да направим това — каза майката. — Тя погледна дъщеря си в лицето и тържествуващо се усмихна. — Хайде, свършвай чиниите. Детето ти ще бъде здраво. Едва не забравих — скоро ще раждаш, пък ушите ти не са пробити. Е, сега не е страшно.

— Нима това означава нещо?

— Разбира се — отговори майката. — Разбира се, че означава.

Ал бавно вървеше към танцовата площадка. Като достигна една малка палатка, той тихо изсвири и продължи напред. Излезе от лагера и седна на тревата.

Червеното по края на облаците, натрупали се на запад, бе изчезнало и те бяха станали черни. Ал почеса краката си и вдигна глава, гледайки вечерното небе.

След няколко минути към него се приближи едно русо момиче; то беше хубавичко, с правилни черти. То мълчаливо седна на тревата. Ал го прегърна през кръста и пръстите му полазиха нагоре.

— Недей — рече девойката. — Гъдел ме е.

— Утре си заминаваме — каза Ал.

Тя уплашено го погледна.

— Утре ли? Закъде?

— Далеч на север — небрежно изрече той.

— А ще се оженим ли?

— Ще се оженим, някой ден.

— Но ти казваше, че тава ще стане съвсем скоро! — сърдито извика девойката.

— Е, скоро значи, когато може.

— Ти обеща! — Пръстите му полазиха още по-нагоре. — Стани!
— викна тя. — Казваше, че ще се оженим.

— Е, добре де, ще се оженим!

— А сега се каниш да заминаваш!

Ал попита:

— Какво така се разкряка? Да не си забременяла?

— Не, не съм.

Ал се разсмя.

— Ясно е, че напразно съм си губил времето.

Тя рязко дръпна глава назад и скочи.

— Добре, Ал Джоуд! Да не съм те видяла повече! Хич няма да те погледна.

— Я ела тук. Защо се сърдиш?

— Да не мислиш... да не мислиш, че всеки ден можеш да сменяш приятелките си!

— Почакай де.

— Да не мислиш, че си само ти. Ами! Толкова мъже познавам.

— Че почакай де.

— Не, господинчо... Махай се.

Ал изведнъж се наведе напред, хвана я за глезена и я дръпна към себе си. Тя падна на земята, той я прегърна и запуши с ръка ядно отворената ѝ уста. Девојката се опита да ухапе дланта му, но той я задържа с другата си ръка и изви дланта си нагоре. И след миг тя се отпусна, а след още един миг те вече се смееха, легнали в сухата трева.

— Ще се върнем много скоро — каза Ал. — Ще донеса пълен джоб с банкноти. Ще отидем с теб в Холивуд, ще гледаме филми.

Тя лежеше по гръб. Ал се наведе над нея. Той видя черните облаци, които се отразяваха в очите ѝ, видя там и ярката вечерница.

— Ще пътуваме с влак — рече Ал.

— А кога ще бъде това? — попита тя.

— Ами, да кажем, след месец — отвърна той.

Здрачът се сгъсти; бащата и чичо Джон бяха клекнали на земята до входа на канцеларията, където се бяха събрали и другите глави на семействата. Пред очите им бяха нощта и неизвестното бъдеще. Дребният управител с чистия, пропукал се по шевовете бял костюм

стоеше, облегнал се на перилата на стълбите. Лицето му беше уморено, отслабнало.

Хюстън се обърна към него:

— Защо не си отидете да подремнете, мистър?

— Да, наистина. Нощес в една палатка към трета постройка се роди дете. Скоро ще стана и отлична акушерка.

— Човек трябва да знае и това — рече Хюстън. — Жененият трябва от всичко да разбира.

Бащата каза:

— Утре си отиваме.

— Така ли? Къде ще вървите?

— Мислим да отидем далеч на север. Може на първо време да берем памук. Тук стоим без работа. Няма какво да ядем.

— А там има ли работа? — попита Хюстън.

— Не знам, но тук, изглежда, няма никаква.

— Почакайте още малко, сигурно ще има — каза Хюстън. — Ние решихме да чакаме.

— Не ни се ще да заминем — продължи бащата. — Хората тук са добри... има клозети и прочие. Но няма какво да се яде. Резервоарът на камиона ни е пълен. Все ще стигнем донякъде. Тук се миехме всеки ден. Никога не съм ходил толкова чист. И чудна работа — преди се миех веднъж в седмицата и не миришех на пот. А сега един ден като пропусна, просто воня. Защо е така? От честото миене ли?

— Може би преди просто не си обръщал внимание на това — рече управителят.

— Може и така да е. Как не ми се иска да заминаваме!

Дребният управител притисна с длан слепите си очи.

— Предчувствувам, тази нощ ще се роди още едно дете.

— Нашето семейство също скоро очаква дете — рече бащата. — Добре щеше да бъде да роди дъщеря ми тук. Къде по-добре!

Том, Уили и метисът Джул, клатейки крака, седяха на края на танцовата площадка.

— Сдобих се с малко тютюнец — каза Джул. — Ще запалим ли?

— С удоволствие — отговори Том. — Цял век не съм пушил. — Той грижливо си сви цигара, като внимаваше да не разсипе от тютюна.

— Мъчно ми е, че си заминавате — рече Уили. — Добри хора сте.

Том запуши.

— Доста мислих за това — да заминем ли, да останем ли. Дано по-скоро се настаним някъде за постоянно.

Джул си прибра от Том тютюна.

— Да, зле живеем — каза той. — Имам малка дъщеря. Мислех да я пратя на училище. А какво ти училище, когато никъде не се задържаш за дълго. Поживееш малко на едно място и хайде на друго.

— Дано не трябва да спрем пак в някой Хувървил — рече Том. — Здравата се уплаших на едно такова място.

— Защо, помощник-шерифите ли ви тормозеха?

— Страх ме беше да не убия някого от тях — отвърна Том. — Там бяхме съвсем малко време, а аз просто не можех да се сдържам. Дойде един помощник-шериф, поиска да прибере един приятел — и за какво? Само защото му възрази. Просто едва се сдържах.

— А стачкувал ли си някога? — попита Уили.

— Не.

— Все си мисля: защо не безчинствуват помощник-шерифите тук, в този лагер? Нима ги възпира онзи дребничкият от канцеларията? Не, драги, не е тази причината.

— А коя е тогава? — попита Джул.

— Причината е тази, че действуваме задружно. Ако протегне лапата си помощник-шерифът, ще удари не един човек, а всички. И затова не смее да го направи. Само да викнеш, веднага ще се притекат двеста души. Веднъж един от организаторите при съюза говори тук на пътя. Той каза, че бихме могли да сторим това навсякъде. Просто да се сплотим. Никой няма да посмее да се разправя с двеста души. Ловят ни само един по един.

— Е, добре — каза Джул, — да речем, че си направим съюз. Но нали няма съюз без водач. И като хванат водача — край на съюза.

— Ще трябва да помислим за това някой път рече Уили. — Цяла година как съм тук, а надниците все падат. Днес не можеш вече да изхраниш семейството си и от ден на ден става все по-зле. Какво тогава, да седим със скръстени ръце и да гладуваме ли? Просто не знам какво да правя. Хранят конете дори когато стоят без работа, на господаря им и през ум не му минава да ги мори от глад. А когато му работят хора, хич не го интересува това. Излиза, че конете се ценят повече от хората, нали? Не мога да я разбера тая.

— На мен дори не ми се ще да мисля за тези неща — каза Джул.
— А трябва. Ето аз имам дъщеря. Сами знаете — хубавица. Една седмица тук ѝ дадох награда за хубостта ѝ. А какво я чака в живота? Слабее не от ден на ден, а с всеки изминал час. Жал ми е да я гледам. Хубавица... А накрая няма да издържа и ще направя нещо!

— Какво? — попита Уили. — Какво ще направиш — ще станеш крадец и ще отидеш в затвора ли? Или пък ще убиеш някого, за да увиснеш на бесилката?

— Не знам — отговори Джул. — Просто ще пощурея, просто ще пощурея!

— Много пъти ще си спомням за танците в този лагер — рече Том. — Такива рядко ще видиш. Е, време е вече за сън. Всичко хубаво. Ще се срещнем пак някъде. — Той се сбогува с двамата.

— Непременно — каза Джул.

— Хайде сбогом! — Том се отдалечи и се изгуби в мрака.

В тъмната палатка на Джоудови Рути и Уинфийлд лежаха на дюшека, а майка им се беше настанила до тях. Рути прошепна:

— Майко...

— Какво? Още ли не си заспала?

— Майко... а там, където отиваме, ще има ли игрище за крокет?

— Не знам. Спи. Утре ще ставаме рано.

— Тогава по-добре да останем тук, защото има игрище.

— Ш-шт!

— Майко, а Уинфийлд днес удари едно момче.

— Не е сторил добре.

— Знам. И аз това му казах. Удари го точно по носа и, дявол да го вземе, като потече оная ми ти кръв!

— Не бива да приказваш така. Не е хубаво.

Уинфийлд обърна към тях лице.

— То ни нарече оки — с омраза рече той. — А за себе си казва: аз не съм оки, аз съм от Орегон. А вие, казва, сте мръсни оки. Затова го ударих.

— Ш-шт! Не са хубави тези работи. Нека ви дразни, какво от това?

— Не искам да ме дразнят — злобно отвърна Уинфийлд.

— Ш-шт! Спете.

Рути каза:

— Да беше видяла — като рукна оная ми ти кръв, цялата риза му изцапа.

Майката измъкна ръката си изпод одеялото и лекичко шляпна Рути с пръст по бузата. Момичето притихна за миг, после заподсмърча и едва чуто заплака.

В санитарната постройка, в два съседни клозета, седяха бащата и чичо Джон.

— Да постоим повечко, като за последен път каза бащата. — Хубави клозети. Помниш ли как се изплашиха малките, когато пуснаха за пръв път водата?

— И аз на първо време се плаших — рече чичо Джон. Той грижливо повдигна панталоните си нагоре. — Чувствувам се все по-зле — продължи той. — Май че пак ще съгреша.

— Няма да съгресиш — каза бащата. — Няма пари. Дръж се. За греха ще ти трябват два долара, не по-малко, а откъде ще ги вземеш сега?

— Да, вярно... Само че на мен и мислите ми са грешни.

— Нищо. Нали за мислите не трябват пари.

— Все едно, това е грях — каза чичо Джон.

— Затова пък е евтино — отвърна бащата.

— Ти недей се шегува с греха.

— Не се шегувам. Живей си спокойно. Винаги правиш така: когато сме пред някаква трудност, почваш да приказваш за греховете си.

— Знам — отвърна чичо Джон. — Винаги е било така. Но вие и половината от греховете ми не знаете.

— Дръж си ги за себе си.

— Ето и в клозетите — седя и все ми се струва, че това е грях.

— Тогава върви в храстите. Хайде, вдигай гащите си, да вървим. Време е за сън. — Бащата издърпа презрамките на комбинезона си и ги закопча. Той пусна водата и дълго стоя, гледайки замислено как тя се върти в чинията.

Беше още тъмно, когато майката събуди семейството. През отворените врати на осветените през нощта санитарни постройки струеше бледа светлина. От съседните палатки се чуваха разнообразни хъркания.

Майката каза:

— Ставайте, измъквайте се. Време е за път. Скоро ще се развидели. — Тя отвори скърцащата вратичка на фенера и го запали. — Ставайте, ставайте.

Под навеса всички лениво се размърдаха, отметнаха завивките. Сънните очи примигваха с премрежен поглед на светлината. Майката навлече роклята върху ризата, с която спеше.

— Няма кафе — рече тя. — Останаха само няколко питки. Ще похапнем по пътя. Хайде, ставайте, трябва да товарим багажа. Само че по-тихо, да не събудите съседите.

Минаха още няколко минути, докато те се разсънят напълно.

— Никъде няма да ходите — предупреди майката Рути и Уинфийлд. Всички се облякоха. Мъжете развалиха палатката и натовариха багажа. — По-хубаво натъкмявайте нещата, да е по-равно — каза майката.

Те сложиха върху багажа дюшека и прехвърлиха брезента през подпората.

— Готово, майко — каза Том. — Свършихме.

Майката държеше в ръката си чиния студени питки.

— Добре. Вземете си по една. Това е последното, което имаме.

Рути и Уинфийлд грабнаха дажбата си и се качиха в камиона. Те се завиха с одеяла и заспаха, без да изпускат из ръце студените, твърди питки. Том седна в кабината, натисна стартера. Моторът кихна и замълча.

— Дяволите да те вземат, Ал! — извика Том. — Оставил си батерията да се изтощи съвсем.

Ал кипна:

— А как ще я заредиш, нали за това трябва електролит? — И Том изведнъж се закиска.

— Не знам това, знам само, че си виновен — ти и никой друг. Трябва да запалим мотора с манивелата.

— Не, вината не е моя!

Том скочи на земята и измъкна манивелата изпод седалката.

— Е, тогава е моя — отговори той.

— Дай я тук. — Ал хвана манивелата. — Намали аванса, иначе тя ще ми откъсне ръцете.

— Добре. Почвай.

Ал въртеше отчаяно. Моторът кашляше, съскаше, бучеше. Том внимателно го охраняваше. Той увеличи аванса и намали охраняването.

Майката седна до него.

— Така ще събудим целия лагер — рече тя.

— Нищо, пак ще заспят.

Ал влезе в кабината от другата страна.

— Татко и чичо Джон се настаниха горе — каза той. — Искат още да поспят.

Камионът се приближи до главния вход. Пазачът излезе от канцеларията и освети камиона с фенер.

— Чакайте малко — рече той.

— А защо?

— Отивате ли си?

— Да.

— Трябва да ви отпишем.

— Отписвайте ни.

— Къде ще отидете?

— Далеч на север.

— На добър път — каза пазачът.

— Благодарим. Всичко хубаво.

Камионът предпазливо премина насипа и излезе на шосето. Том караше по същия път, по който бяха пристигнали в лагера — покрай Уийдпач на запад по шосе номер 99, после на север по широкото бетонно шосе, водещо за Бейкърсфийлд. Когато наближиха покрайнините на града, беше вече светло.

Том каза:

— Накъдето се обърнеш, все ресторанти! И във всеки — кафе. Ей този е отворен през цялата нощ. Басирам се, че кафето им е по цяла кофа, и то горещо — мечта!

— Млъкни — рече Ал.

Том се усмихна, обръщайки се към него.

— Пък ти кога дойде в лагера, кога си намери момиче.

— Че какво от това?

— Майко, виж го какъв е лош. Днес не бива да се шегуваме с него.

Ал ядосано рече:

— Скоро ще се махна от вас. Сам, без семейството, е къде по-леко.

Том отговори:

— След девет месеца и ти ще имаш семейство. Всичко видях.

— Да не си побъркан — каза Ал. — Ще постъпя в някой гараж и ще се храня в ресторант.

— А след девет месеца ще имаш жена и дете.

— Не, няма да имам.

Том рече:

— Много хитър си станал, Ал. Гледай само да не ти платят за дяволъка някой път.

— Кой ще ми плати?

— Все ще се намери някой — каза Том.

— Въобразяваш си, защото ти...

— Стига, стига, Ал — прекъсна го майка му.

— Аз почнах пръв — рече Том. — Искаше ми се да го поядосвам. Пък ти не се сърди, Ал. Не знаех, че толкова много обичаш това момиче.

— Няма такова момиче, в което да се влюбя.

— Е, добре, щом казваш тъй — тъй е. Няма да спорим.

Камионът навлезе в града.

— Брей, колко павилиони за закуска — и все топли кренвирши поднасят — въздъхна Том.

Майката каза:

— Том! Скътах си един долар. Много ли ти се иска да пийнеш кафе? Ето, вземи.

— Не, майко. Просто се шегувам.

— Вземи, щом толкова ти се иска.

— Не, няма да взема.

Ал рече:

— Тогава какво току приказваш: кафе, кафе!

Том не отговори веднага.

— Просто нещо ме привлича в тези места — каза той накрая. — Това е същият път, по който пътувахме онази нощ.

— Да даде бог всичко да тръгне занаяпред като по вода — рече майката. — Никак не искам да си спомням за нощ като нея.

— И аз също.

Слънцето изгря и голямата сянка на камиона затича по пътя, трептейки върху коловете на оградите. Джоудови минаха край новопостроения Хувървил.

— Вижте — рече Том. — Тук пак има лагер. Сякаш нищо не се е случило.

Лошото разположение на духа лека-полека напусна Ал.

— Един човек ми каза — заговори той, — че някъде по петнайсет-двайсет пъти изгаряли един и същ лагер. А хората поседят сред върбите, после се върнат на старото място и отново си струпат криво-ляво колиба. Като торбести плъхове. И тъй били свикнали с това, че почти не ги тревожело. Също като лошото време.

— Да, за мен онази нощ беше наистина като лошо време — каза Том. Те пътуваха по широкото шосе. Слънцето грееше, но ги побиваха тръпки. — Сутрин вече е студеничко — продължи той. — Скоро ще дойде зима. Няма да е зле да изкараме малко пари дотогава. Няма да бъде приятно в палатка през зимата.

Майката въздъхна и вдигна глава.

— Том — рече тя, — до зимата трябва да си намерим жилище. Искаме, не искаме — трябва. Рути още се държи, ала Уинфийлд е съвсем слабичък. Ще почнат дъждове, трябва да се настаним, както му е редът, в къща. Тук казват, че валяло като из ведро.

— Ще потърсим и къщичка, майко. Не се безпокой. Ще си имаме къщичка.

— Не искам много — само покрив над главата и под, та децата да не спят на голата земя.

— Ще се опитаме, майко.

— Не искам още отсега да те тревожа за това.

— Ще се опитаме, майко.

— Понякога ме хваща страх — продължи тя. — Губя всичкия си кураж.

— Не съм виждал досега някога да си го загубила.

— Не, случва се... нощем.

В предната част на камиона се раздаде остър, съскащ звук. Том здраво сграбчи волана и натисна с все сила спирачния лост. Камионът спря. Том въздъхна.

— Край! — Той се отпусна назад на седалката. Ал изскочи от кабината и се затича към предното дясно колело.

— Пирон! Грамаден пирон! — извика той.

— Имаме ли лепенки?

— Не — каза Ал. — Нито една. Гума имаме, но лепилото почти се е свършило.

Том погледна майка си и тъжно се усмихна.

— Не биваше да говориш за твоя долар. Щяхме някак да се справим и без него. — Той излезе от кабината и се приближи до спуканата гума.

Ал посочи дългия гвоздей, който стърчеше от гумата.

— Виждаш ли?

— Един-единствен пирон да има по целия път, точно на него ще попаднем.

— Лоша ли е работата? — попита майката.

— Не, не много, но без поправка няма да мине.

Тези, които седяха горе, слязоха от камиона.

— Пирон ли? — попита бащата, като видя спуканата гума, и млъкна.

Том помоли майка си да се помести и измъкна изпод седалката една тенекиена кутия с гума за лепенки. Той разгъна гумата, извади тубата лепило и внимателно я натисна.

— Засъхнало е — рече той. — Но може все пак да стигне. Ал, подложи нещо зад задните колела. Ще поставим крика.

Том и Ал заработиха дружно. Те сложиха камъни зад задните колела, вдигнаха предната ос с крика и като освободиха дясното колело, свалиха външната му гума. После, намерили пробитото място, натопиха един парцал в бензин и натъркаха с него околоръст. Ал опъна вътрешната гума на коленете си, а Том разкъса тубата на две и с джобно ножче сложи върху гумата тънък слой лепило. Той грижливо натърка краищата на дупката.

— Сега да позасъхне, а през това време ще изрежа лепенката. — Той подстрига и оглади краищата на парчето синя гума. Ал отново опъна вътрешната гума и Том внимателно наложи лепенката. — Така.

Сега я сложи на стъпалото, да я залепим. — Той внимателно удари няколко пъти с юмрук, после опъна гумата, гледайки лепенката. — Добре. Ще хване. Слагай я на джантата да я напомниме. Майко, изглежда, ще си запазиш долара.

Ал каза:

— Лошо е без запас. Трябва да имаме запас, Том — гума с джанта, напомнимана и готова за слагане. Тогава и нощем няма да се страхуваме от пирони.

— Ако имахме пари за резервна гума, щяхме да купим с тях кафе и месо — рече Том.

Редките в този час коли бързо се носеха по шосето, слънцето почна да грее по-силно. От югозапад духаше лек, като въздишка, ветрец, а планините от двете страни на обширната долина се губеха в теменужено-матова омара.

Том помпаше гумата, когато на отсрещната страна на пътя спря една движеща се в обратна посока лека кола. Мургав човек със светлосив костюм слезе от нея и тръгна към камиона. Той беше гологлав. Усмихна се и белите му зъби блеснаха в контраст с мургавата кожа. На безименния пръст на лявата му ръка имаше широк венчален пръстен. Малка златна футболна топка висеше на тънка верижка от жилетката му.

— Добро утро — приветливо поздрави той.

Том престана да помпа и вдигна глава.

— Добро утро.

Непознатият зарови пръсти в късо подстриганите си прошарени коси.

— Случайно да търсите работа?

— Търсим, разбира се, мистър. Търсим под дърво и камък.

— Можете ли да берете праскови?

— Никога не сме вършили това — отвърна бащата.

— Всичко можем бързо изрече Том. — Готови сме да берем всичко.

Непознатият почна да си играе с пръст с футболната топка.

— Добре тогава, карайте още трийсет и пет, четирийсет мили на север, там има работа, колкото щете.

— Чудесно — каза Том. — Обяснете ни как да стигнем дотам. Ние веднага ще тръгнем.

— Стигате на север до Пиксли — дотам са трийсет и пет, трийсет и шест мили. А оттам на изток още шест-седем мили. Ще попитате къде е фермата на Хупър. Там има много работа.

— Така ще направим.

— А да знаете и други желаещи?

— Как да не знаем — рече Том. — В лагера край Уийдпач ще намерите, колкото щете желаещи.

— Веднага отивам там. Трябват ни много хора. Значи, не забравяйте: от Пиксли на изток и ще държите все същата посока до фермата на Хупър.

— Дадено — каза Том. — Благодарим ви, мистър. Много искахме да намерим работа.

— Добре. Тръгвайте, без да се бавите. — Мъжът със златната топка прекоси пътя, седна в откритата си кола и замина на юг.

Том се залови отново да помпа гумата.

— Ще помпаме по двацет пъти — викна той. — Едно, две, три, четири... — След двадесетия път го смени Ал, после дойде ред на бащата, а след него — на чичо Джон. Гумата се изду, стана твърда и гладка. Минаха още три смени по двацет пъти. — Дайте сега да видим — каза Том.

Ал свали крика, освобождавайки предната ос.

— Стига — рече той. — Напомпана е даже малко повече, отколкото трябва.

Том и Ал захвърлиха инструментите в кабината.

— Тръгваме — извика Том. — Най-после ще намерим някаква работа.

Майката седна в средата. На волана сега застана Ал.

— Не карай много бърже, Ал. Гледай да не прегрееш мотора.

Камионът вървеше край окъпани в лъчите на утринното слънце поля. Омарата, която забулваше върховете на хълмовете, се разсея и кафявите хълмове, изпъстрени с тъмновиолетови гънки, сега се открояваха ясно. От една ограда литнаха диви гълъби, изплашени от камиона. Ал несъзнателно увеличи скоростта.

— По-бавно — спря го Том. — Ако гониш много, лепенката няма да издържи. А трябва на всяка цена да стигнем до фермата. Дори може да пороботим малко още днес.

Майката развълнувано заговори:

— Ако и четиримата постъпите на работа, сигурно бакалницата ще ми даде продукти на кредит. Най-напред ще взема кафе — измъчихте се без него; после брашно, сода и месо. Рибици няма да купуваме. Може по-после. В събота ще взема и сапун. Сапун — непременно. Питам се в какво ли ще спим. — Тя бърбеше, без да спре. — Ще взема и мляко. Непременно ще взема мляко за Розашарн. Сестрата в лагера казваше, че тя трябва да пие мляко.

Напред по нагрятия от слънцето бетон пълзеше змия. Ал рязко изви към нея, прегази я и отново пое дясната страна на пътя.

— Това беше мишеловка — каза Том. — Не биваше да я прегазваш.

— Не мога да ги търпя — отговори Ал. — Всичките, каквито и да са. Повръща ми се, като ги видя.

Към пладне движението по шосето се увеличи: блестящо лакирани коли на търговски пътници с емблемите на компаниите по вратите; червено-бели камиони за бензин с дрънкащи вериги зад тях; грамадни с квадратни врати камиони на ангросисти. Земята от двете страни на пътя поразяваше с богатството си. Овощни дървета с пищни корони, лозя, разстлали между редовете дълги зелени мустачки. Бостани и ниви.

Из зеленината — бели къщички, губещи се сред рози. А слънцето беше златно и топло.

Майката, Том и Ал, седнали в кабината, примираха от възторг.

— Никога не съм се радвала така — говореше майката. — Като наберем много праскови, ще си потърсим къщурка, дори ако трябва да платим наем за един-два месеца. Но без покрив не може.

Ал рече:

— Аз смятам да пестя. Като посъбера пари, ще отида в града и ще си намеря работа в някой гараж. Ще си взема стая и ще се храня в ресторант. Всяка вечер ще ходя на кино. Билетите не са скъпи. Все каубойски филми ще гледам.

Водата в радиатора завря, изпод капачката със съскане заизлиза струя пара.

— Да не би радиаторът да е празен? — попита Том.

— Не. Вятърът ни е в гърба, затова ври.

— Ех, че хубаво време — каза Том. — Понякога, като работех в Макалистър, си мислех какво ще правя, като изляза оттам. Ех, казвах

си, ще го ударя на живот, напук на небето! А сега това ми се струва сякаш е било кой знае кога. Сякаш е било преди сто години. Имаше там един надзирател, все се заяждаше. Затова, види се, мразя полицаите. Те като че ли са един и същ човек. Муцуната на онзи надзирател беше червена. Истинско прасе. Казваха, че брат му живеел някъде на запад. И когото пуснат с декларация, той го праща при брат си, та да му работи без пари. А ако се опъне — обратно в затвора за нарушение на декларацията. Така приказваха затворниците.

— Ти не мисли за това — помоли го майка му. — Да знаеш само колко неща ще накупя за ядене! Брашно, мас...

— Как да не мисля — отвърна Том. — Гониш, гониш тези мисли, а те все ти се пъхат в главата. Там имаше един глупак. Не съм ви разправял за него. Приличаше на Щастливия размирник. Един такъв безобиден. Все искаше да бяга. Всички му казваха Размирника. — Том тихо се засмя.

— Не мисли за това — молеше се майката.

— Е, а после? — попита Ал. — Разказвай нататък.

— В това няма нищо страшно, майко — каза Том. — Той все мислеше как да избяга. Състави си план, но не може да мълчи. Не минат и два дни и всички научат плана му — дори надзирателят. И веднага щом се измъкне, пипнат го — и обратно в килията. Веднъж нарисова план на бягството си, показа го на всички, ала никой дума не продума. След разходка го нямаше в килията, но пак никой дума не продума. А той се снабдил отнякъде с въже и почнал да се спуска с него по стената. Пък долу шест пазачи стояли с един голям чувал. Размирника се спуснал и влязъл право в чувала. Пазачите завързали чувала и така го довлякоха в килията. Щяхме да умрем от смях. А Размирника след това съвсем се умърлуши. Много се бе отчаял. Плака-плака, почна да линее и накрая си преряза вените с една карфица и умря от кръвоизлива. Никому не бе причинил зло. Какви ли не чешити имаше там!

— Престани — рече майката. — Помня малкия клет Флойд. У него нямаше нищо лошо. Той бе просто тъй... нещастен... свит.

Слънцето се издигна високо и сянката на камиона се скъси и пъхна под колелата.

— Това трябва да е Пиксли — каза Ал. — Преди малко отминахме една табела. — Камионът мина през някакъв малък град и

зави на изток по един по-тесен път. Овощните градини, които се редяха от двете страни, превръщаха пътя в нещо като коридор.

— Мисля, че лесно ще намерим фермата — рече Том.

Майката се обади:

— Той рече, че всеки може да ни покаже фермата на Хупър. Добре ще е край нея да има бакалница. Ако работят четирима от нас, защо да не ни дадат на кредит. Тогава ще приготвя хубава вечеря. А може да направя и задушено.

— И кафе — добави Том. — Дори няма да е зле да вземеш и пакетче тютюн за мен. Откога не съм пушил мой тютюн.

Далече напред пътят беше задръстен с коли, а от двете му страни бяха наредени във верига бели мотоциклети.

— Сигурно е станала някаква катастрофа — каза Том.

Когато камионът се приближи, иззад един от крайните автомобили се показва полицай с цели обувки и широк кожен колан. Той вдигна ръка и Ал спря. Полицаят се облегна на камиона.

— Къде отивате? — тихо попита той.

Ал отвърна:

— Казаха ни, че тук наблизо берели праскови.

— Искате ли да постъпите на работа?

— Да, тъкмо затова сме дошли — отговори Том.

— Хубаво. Почакайте малко. — Той отиде до края на пътя и викна: — Още една кола. Значи, всичко шест. Добре ще е да ги пропуснем наведнъж.

Том извика:

— Ей! Какво става тук?

Патрулният бавно се върна.

— Малка задръжка на движението. Не се тревожете — ще минете. Карайте след последната кола.

Чу се силно бумтене на запалващи се мотоциклетни мотори. Колите потеглиха, камионът на Джоудови вървеше последен. Двама мотоциклетисти караха отпред, а други двама — отзад.

Том неуверено изрече:

— Не разбирам каква е тази работа.

— Може пътят да е развален — предположи Ал.

— А защо тогава са тези четирима полицаи? Не ми харесва това.

Предните мотоциклети усилиха ход. Проточили се една след друга, старите коли също усилиха ход. Ал гледаше да не изостава от колите пред тях.

— И тези са хора като нас — каза Том. — Не ми харесва това.

Полицайте рязко свърнаха от шосето по една широка, посипана с чакъл алея. Старите коли не изоставаха от тях. Мотоциклетите се движеха все по-бързо с оглушителен трясък. Встрани, до пътя, Том видя хора, които стояха край канавката, видя отворените им уста — те сигурно викаха нещо, — видя и стиснатите им юмруци и разгневените им лица. Една висока пълна жена се завтече към колите, но един мотоциклетист-полицай ѝ прегради пътя. Някаква висока телена врата се разтвори широко. Шестте стари коли минаха през нея и тя се затвори след тях. Четиримата мотоциклетисти завиха и се понесоха в обратна посока. И сега, когато бумтенето на моторите заглъхна, отдалеч се дочуха виковете на хората, наредили се край канавката. Отвътре до вратата, на посипаната с чакъл алея, стояха двама души. И двамата бяха с пушки.

Единият от тях извика:

— Карайте, карайте. Какво спряхте? — И шестте коли продължиха напред, после завиха наляво и се озоваха в лагера на берачите на праскови.

Пред тях, в правилен четириъгълник, стояха петдесет къщурки като кутийки, с плоски покриви, всяка с врата и прозорче. В края на лагера се издигаше висока цистерна. От другата страна имаше малка бакалничка. Край всеки ред къщурки се разхождаха по двама души с пушки и с големи сребърни звезди на ризите.

Колите спряха. Двама чиновници обиколиха всичките коли подред.

— Искате ли да получите работа?

Том отвърна:

— Искаме, разбира се. А какво става тук?

— Вас какво ви интересува! Искате ли да получите работа?

— Искаме.

— Име?

— Джоуд.

— Колко мъже?

— Четирима.

— Жени?

— Две.

— Деца?

— Две.

— Всички ли могат да работят?

— Ами... всички.

— Добре. Ще потърсите къща шейсет и три. Плащаме пет цента на сандък. Набити плодове не приемаме. Хайде, карайте напред. И веднага отивайте на работа.

Колите потеглиха отново. На вратата на всяка къщичка, боядисана червено, имаше номер.

— Шейсет — рече Том. — Това е шейсет... Значи, по-нататък. Шейсет и едно, шейсет и две... Ето я.

Ал докара камиона до самата врата на къщичката. Тези, които седяха горе, скочиха на земята, оглеждайки се смутено наоколо. Към къщичката вече вървяха двама помощник-шерифи. Те втренчено се взираха във всеки от пристигналите.

— Име?

— Джоуд — нетърпеливо отвърна Том. — Кажете, какво става тук?

Единият от помощник-шерифите измъкна от джоба си дълъг списък.

— Няма такива хора при мен. А ти не си ли ги виждал някога? Погледни номера на колата. Не. Не съм си отбелязал такова име. Май че всичко е в ред.

— Сега чуйте. За да бъде всичко мирно и тихо. Вършете си работата, не си пъхайте носа там, където не трябва, и всичко ще бъде наред. — Двамата помощник-шерифи рязко се обърнаха и се отдалечиха. Те достигнаха края на прашната алея, седнаха на два сандъка и мястото, на което седнаха, им даваше възможност да наблюдават добре целия ред постройки.

Том дълго ги гледа:

— Това е сигурно, за да се чувствуваме като у дома си.

Майката отвори вратата и влезе в къщичката. Подът беше целият потънал в мазнина. В единствената стаичка имаше ръждива желязна печка — нищо друго. Вместо крака под нея бяха подложени четири тухли, ръждивият кюнец беше изведен навън през една дупка на

покрива. В стаята миришеше на мазнина и пот. Роуз от Шарън се спря до майка си.

— Тук ли ще живеем?

Майка ѝ се забави, преди да отговори.

— Да — най-сетне каза тя. — Като измием, веднага ще стане почисто. С мокър парцал.

— Предпочитам палатка — рече Роуз от Шарън.

— Тук има под — възрази майка ѝ. — И няма да тече, когато вали. — Тя се обърна към вратата. — Е, трябва да сваляме багажа.

Мъжете мълчаливо почнаха разтоварването. Беше ги обзел страх.

Големият квадрат къщички тънеше в мълчание. По алеята мина една жена, но тя не ги погледна. Главата ѝ беше наведена, полите на мръсната басмена рокля висяха на парцали.

Общото униение се предаде и на Рути и Уинфийлд. Те не тръгнаха да разглеждат новото място. Стояха край камиона, край възрастните и тъжно поглеждаха прашната алея. Уинфийлд взе от земята късче дебел тел, преви го няколко пъти и го счупи. После изви късата отломка и взе да я върти с пръсти. Когато Том и бащата почнаха да внасят дюшеците в къщичката, до камиона се приближи един чиновник с панталон със защитен цвят и синя риза с черна връзка. На носа му имаше очила със сребърни рамки, късогледите очи зад дебелите стъкла изглеждаха немощни и червени, а зениците — големи и втренчени като на бивол. Чиновникът опъна шия, вглеждайки се в Том.

— Трябва да ви запиша — каза той. — Колко души ще отидат на работа?

Том отговори:

— Четирима — мъжете. А работата тежка ли е?

— Беритба на праскови — рече чиновникът. — Плащаме на парче. Пет цента сандъкът.

— А ще имате ли нещо против да помагат и децата?

— Не, разбира се, стига да са внимателни.

На вратата се показа майката:

— Ще подреда всичко тук и също ще дойда да ви помагам. Нямаме никаква храна, мистър. Веднага ли ще ни се плаща?

— Не, не веднага. Но можете да вземете продукти на кредит от бакалницата срещу онова, което ви се полага.

— Е, да вървим — каза Том. — Днес искам да ям и хляб, и месо. Къде да отидем, мистър?

— И аз съм натам. Вървете с мен.

Том, бащата, Ал и чичо Джон закрачиха след него по прашната алея към овощната градина. Тесните листа на прасковите бяха почнали да пожълтяват. Плодовете стояха на клоните като малки златисточервени топки. Сред дърветата бяха оставени празни сандъци. Хора сновяха насам-нататък — късаха прасковите в кофи, след това ги слагаха в сандъци, отнасяха сандъците на контролата и сетне в предавателните пунктове, където купчини пълни сандъци чакаха камионите, а чиновници пък чакаха берачите и отмятаха срещу имената им предадените сандъци.

— Ето още четирима — каза съпровождащият ги на друг един чиновник.

— Добре. Брели ли сте по-рано праскови?

— Не, новаци сме — отвърна Том.

— Гледайте да берете по-внимателно. Да няма набити, да не падат на земята. Набити не приемаме. Ето ви кофи.

Том взе една тригалонова кофа и я огледа.

— Цялото дъно е на дупки.

— Така трябва — каза чиновникът с очилата. — За да не ги крадат. Е, ето вашия ред, почвайте.

Джоудови взеха по една кофа и се върнаха в градината.

— Не си губят напразно времето — рече Том.

— Проклети да са! — каза Ал. — Искам да работя в гараж.

Бащата покорно вървеше след Том. Като чу думите на Ал, той рязко се извърна към него.

— Е, стига. Все хленчиш, все се оплакваш, все мърмориш. Трябва да работиш. Не си чак толкова голям, та да не мога да те напердаша.

Лицето на Ал почервения от гняв. Той просто кипеше.

Том се приближи до него.

— Престани, Ал — спокойно рече той. — Трябва да изкараме поне за хляб и месо.

Четиримата беряха плодовете и ги пускаха в кофите. Том не вървеше, а тичаше. Една кофа, втора. Той ги изсипваше в един сандък. Трета кофа. Сандъкът беше вече пълен.

— Изкарах пет цента! — извика Том и като вдигна сандъка, бързо закрачи към предавателния пункт. — Отметни за пет цента — каза той на контрольора.

Контрольорът погледна в сандъка, обърна две-три праскови.

— Остави го ей тук. Не се приема — рече той. — Казахме ви да не ги набивате. Редете ги по-внимателно, иначе нито цент не ще изкарате.

— Защо, дявол да го вземе?...

— По-кратко, по-кратко. Предупредихме ви от самото начало.

Том мрачно наведе очи.

— Добре — каза той. — Добре. — И бързо се върна при своите. — И вие трябва да ги изхвърлите — рече той. — И вашите не са както трябва. Не приемат такива.

— Какво, по дяволите, искат!... — викна Ал.

— Трябва да ги берем по-внимателно. Да не ги хвърляме в кофите, а леко да ги слагаме в тях.

Те почнаха отново и сега редяха прасковите грижливо. Сандъците се пълнеха по-бавно.

— Трябва да измислим нещо — каза Том. — А защо Рути и Уинфийлд или Розашарн да не ги нареждат в сандъците? Тогава ще върви по-бърже. — Той отнесе сандъка си на контролата. — Е, ще отметнеш ли сега за пет цента?

Контрольорът огледа горния ред, бръкна и по-дълбоко.

— Сега е по-добре — рече той и направи отметка. — Трябва по-грижливо, това е всичко.

Том бързо се върна обратно.

— Пет цента! — извика той. — Изкарах пет цента. Двайсет такива сандъка — и долар!

Те работеха без отдих. Скоро при тях дойдоха Рути и Уинфийлд.

— И вие ще работите — каза им бащата. — Нареждайте прасковите в сандъка. Само не бързайте — една по една.

Деца̀та клекнаха и почнаха да вадят прасковите от допълнителната кофа; скоро край тях се наредиха още няколко кофи. Том носеше пълните сандъци на контролата.

— Седмият — казваше той. — Осмият. Изкарахме четирийсет цента. За четирийсет цента може да се купи хубаво месо.

Времето течеше. Рути се опита да се измъкне.

— Уморих се — жално изскимтя тя. — Ще отида да си почина.

— Никъде няма да вървиш, тук ще останеш — рече бащата.

Чичо Джон работеше бавно. Том пълнеше две кофи, докато той напълнеше своята. По-бърже не можеше.

Към три часа дойде майката.

— Щях да дойда по-рано, но на Розашарн ѝ прилоша — каза тя. — Падна като мъртва на земята... Вие сигурно хубаво сте се налапали с праскови — обърна се тя към Рути и Уинфийлд. — Сега ще ви хване диарията.

Едрото тяло на майката се движеше леко. Тя почти веднага се отказа от кофата и почна да събира прасковите в престилката си. Към залез-слънце семейството беше предало двадесет сандъка.

Том остави на земята двадесетия.

— Един долар — рече той. — До колко часа се работи?

— До тъмно, докато се вижда.

— А сега ще можем ли да си вземем от бакалницата продукти?

Майка ми иска да купи нещо оттам.

— Разбира се. Ще ви дам бележка за един долар. — Контрольорът написа нещо на една книжка и я подаде на Том.

Том занесе бележката на майка си.

— Дръж. Можеш да вземеш от бакалницата продукти за един долар.

Майката остави кофата и изпъна рамене.

— Тежичко е отначало, нали?

— И още как! Нищо, скоро ще свикнем. Тичай сега до бакалницата.

Майката попита:

— А какво би искал да купя?

— Месо — отговори Том. — Месо, хляб, кафе и малко захар — за кафето. И най-вече, повечко месо.

Рути изхленчи:

— Уморихме се, майко.

— Тогава елате с мен.

— Кога почнаха да работят, кога се умориха — рече бащата. — Дай им да тичат насам-натам като диви зайци. Трябва да ги постегнем, иначе съвсем ще ги изпуснем.

— Като се настаним някъде за постоянно, ще ходят на училище — додаде майката. Тя тръгна към бакалницата и Рути и Уинфийлд плахо я последваха.

— Всеки ден ли ще работим? — попита Уинфийлд.

Майката се спря да дочака децата. Тя хвана Уинфийлд за ръка и го поведе със себе си.

— Работата не е трудна — рече тя. — Полезно е за вас. А за нас е помощ. Ако работим всички, скоро ще си намерим хубава къщичка. Затова трябва да работим всички.

— Аз се уморих.

— Знам, и аз съм уморена. На всички ни е трудно. Но ти си помисли за нещо друго. Мисли си как ще ходиш на училище.

— Не искам на училище, майко. И Рути не иска. Видяхме какви деца учат тук. Лоши. Викат ни оки! Видяхме какви са. Не искам да ходя на училище.

Майката жално погледна сламенорусата му коса.

— Поне сега недей капризничи — помоли го тя. — Като се наредим, тогава може. А сега не бива. Сега и без това ни е трудно.

— Аз изядох шест праскови — рече Рути.

— Е, ще те хване диария. А клозет наблизко тук няма.

Бакалницата, която бе собственост на компанията, се помещаваше в един голям сайвант от рифеловано желязо. Тя нямаше витрина. Майката отвори вратата със защитна мрежа и влезе вътре. Зад тезгяха стоеше един дребничък човек. Той беше съвсем плешив и голата му глава беше синкавобяла. Широките му тъмни вежди бяха така остро извити над очите, че лицето изглеждаше учудено и дори изплашено. Носът му беше дълъг, тънък и приличаше на кука или клюн; от ноздрите стърчаха светлокестеняви косми. На ръкавите на синята му риза имаше черни сатенени ръкавели. Когато майката влезе, той стоеше, облегнал се на тезгяха.

— Добър ден — каза майката.

Той я огледа с интерес. Веждите му се извиха още повече.

— Здравсти.

— Имам талон за един долар.

— Добре, изберете си стока за долара ви — рече продавачът и пискливо се изкиска. — Да, мадам. За цял долар. За един долар. — Той

махна с ръка, показвайки полиците. — Има всичко. — И си опъна ръкавелите.

— Мисля да взема месо.

— Имаме всички видове. Кайма. Искате ли? Двайсет цента фунтът.

— Не е ли много скъпо? Последния път, струва ми се, ми взеха петнайсет цента.

— Да, скъпо е. — Продавачът се изкиска. — И в същото време не е чак толкова скъпо. Идете да си купите кайма от града и ще похарчите за това почти дял галон бензин. Излиза, че съвсем не е скъпо, защото нямате бензин.

Майката строго изрече:

— А нима вие също сте похарчили галон бензин, за да го докарате дотук?

Продавачът възторжено се разсмя.

— Ако се разсъждава така, всичко ще излезе наопаки — каза той. — Ние не купуваме, ние продаваме месо. Ако го купувахме, тогава — да.

Майката допря два пръста до устните си и замислено намръщи вежди.

— Та то е само тлъстина и жили.

— Не твърдя, че е кой знае какво. Не твърдя и че сам бих седнал да го ям. Та малко ли са нещата, които не бих извършил!

Майката му хвърли свиреп поглед. Тя се помъчи да смекчи това с гласа си:

— А нямате ли нещо по-евтино?

— Кокали за бульон — отвърна той. — Десет цента фунтът.

— Но това са само кокали.

— Да, само кокали — повтори продавачът. — Хубава супа ще стане от тях. Нищо, че са само кокали.

— А месо за супа?

— Има. Моля. Двайсет и пет цента.

— Не ми се ще да вземам месо — каза майката. — Но нашите искат. Казаха ми да купя.

— Всички искат месо, то трябва на всички. Вземете кайма. Ще използвате мазнината ѝ за сос. Каймата е хубава. Нищо няма да хвърлите. Абсолютно нищо.

— А рибиците... колко струват?

— Искате рибици? Та те се ядат само на Коледа. Или на Заговезни. Трийсет и пет цента фунтът. Ако имах пуйки, щях да ви продам от тях по-евтино.

Майката въздъхна.

— Дайте ми два фунта кайма.

— Дадено, мадам. — Той сложи бледото месо върху една парафинирана хартия. — Друго нещо?

— Хляб.

— Моля. Хубав голям хляб за петнайсет цента.

— Той струва дванайсет.

— Да, наистина. Идете в града, там ще си купите за дванайсет. Но ще изразходвате цял галон бензин. Друго какво искате, картофи?

— Да, картофи.

— За четвърт долар пет фунта.

Майката със страшен вид тръгна към него.

— Стига вече! Знам какви са цените в града.

Продавачът сви устни.

— Вървете в града.

Майката погледна свитата си в юмрук ръка.

— Каква е тази работа? — тихо попита тя. — Вие ли сте собственикът?

— Не. Само работя тук.

— А защо си правите шеги? Да ви минава по-леко времето, така ли? — Тя разглеждаше мазолестите си сбръчкани ръце. Продавачът мълчеше. — А кой е собственикът?

— Акционерно дружество „Фермата на Хупър“, мадам.

— То ли определя цените?

— Да, мадам.

Майката вдигна очи и леко се усмихна.

— Сигурно, който дойде при вас, все се сърди като мен.

Той не отговори веднага.

— Да, мадам.

— Затова ли си правите шеги?

— Не ви разбирам, мадам.

— Това е подло. Сигурно ви е срам. По неволя си правите шеги.
— Гласът на майката беше мек. Продавачът я гледаше като омагьосан.

Той мълчеше. — Значи, така — каза накрая майката. — Четирийсет цента месото, хлябът — петнайсет, картофите — двайсет и пет. Всичко — осемдесет. А кафето?

— Най-евтиното — двайсет цента, мадам.

— Значи, точно долар. Работихме седем души, а изкарахме само за една вечеря. — Тя пак погледна ръцете си. — Увийте нещата — бързо изрече тя.

— Слушам, мадам — каза продавачът. — Благодаря. — Той сложи картофите в кесия и грижливо подви горния ѝ край. После плъзна очи към майката, бърже отмести поглед и продължи работата си. Майката внимателно го наблюдаваше и леко се усмихваше.

— Как се хванате с такава работа? — попита тя.

— Човек трябва да яде — каза продавачът и повтори войнствено: — Нали човекът трябва да яде?

— Кой човек? — попита майката.

Той сложи на тезгяха четирите пакета.

— Ето ви месото, картофите, хляба, кафето — каза той. — Точно един долар. — Майката му подаде талона и почака той да запише името и сумата. — Така-а — рече продавачът. — Сметката е уредена.

Майката взе пакетите от тезгяха.

— Чуйте — каза тя. — Нямаме захар за кафето. Том — синът ми — иска то да е със захар. Чуйте. Те сега работят. Дайте ми захар, сетне ще ви донеса талона.

Продавачът отвърна очи — така че да не гледа майката.

— Не мога — тихо отговори той. — Нямам право. Не мога. Ще си създам неприятности. Ще ме изгонят.

— Но те работят в градината. И досега сигурно са изкарвали над десет цента. Дайте ми само за десет цента. Том иска сладко кафе. Рече ми да купя и захар.

— Не мога, мадам. Нямам право. Без талон не се отпуска стока. Управителят все това ми приказва. Не, не мога. Не мога. Ще ме хванат. Постоянно хващат мои колеги. Постоянно. Не мога.

— Дори за десет цента?

— И за един не мога. — Продавачът умолително я погледна. И изведнъж лицето му се преобрази — уплахата изчезна. Той извади от джоба си десет цента и ги пусна в касата. — Ето — с облекчение каза той и измъкна изпод тезгяха едно пакетче, отвори го, отсипа от него

малко захар, претегли я и добави още. — Вземете. Всичко е наред. Като донесете талона, ще си взема обратно десетте цента.

Майката не сваляше от него очи. Ръката ѝ се протегна към пакетчето със захар и го сложи най-отгоре.

— Благодаря — тихо каза тя. И като се приближи до вратата, застана на прага и се обърна. — Едно нещо научих добре — рече тя. — Цял живот го уча, ден след ден. Ако те сполети беда, ако си в нужда, ако са те наскърбили — иди при бедните. Само те ще ти помогнат, никой друг. — И вратата след нея се хлопна.

Продавачът се облегна на тезгяха, гледайки след майката с учудените си очи. Охранената шарена котка скочи на тезгяха, приближи лениво и се отърка в рамото му. Той протегна ръка и я притисна до бузата си. Котката силно запреше, мърдайки края на опашката си.

Том, Ал, бащата и чичо Джон си тръгнаха, когато беше вече съвсем тъмно. Те вървяха, влачейки уморено крака.

— Протегнеш ръка, откъснеш праскова — нищо повече, а гърбът ти просто разкършен — каза бащата.

— Подир два-три дни ще мине — отговори Том. — Слушай, татко, след вечеря ще отида да разбера какво ставаше там на пътя. То мира не ми дава. Ще дойдеш ли с мен?

— Не — рече бащата. — Искам малко да поживея така — само да работя и за нищо да не мисля. Напоследък само си блъсках главата — омръзна ми това мислене. Не, ще поседя малко и ще си легна.

— А ти, Ал?

Ал отвърна очи.

— Аз смятам да се поразходя из лагера и да надзърна тук-там — отвърна той.

— Чичо Джон няма да дойде, знам. Нищо, ще отида сам. Умирам от любопитство.

Бащата каза:

— А моето любопитство ще стане по-голямо и от твоето, като понамалеей ей тези полицаи.

— Може да ги няма нощем — рече Том.

— Не мисля да ги проверявам. И по-добре не казвай на майка си къде ще вървиш. Ще я разтревожиш.

Том се обърна към Ал:

— А теб не те ли интересува какво става там?

— Предпочитам да се поразходя из лагера.

— Да търсиш момичета ли?

— Моя работа — озъби се Ал.

— Пък аз все пак ще отида — рече Том.

Те излязоха от градината и тръгнаха по прашната алея между два реда червени къщички. Тук-там от вратите струеше бледата жълта светлина на газовите фенери, а вътре в полумрака шаваха черни сенки.

В дъното на алеята, опрял пушка на колене, както преди седеше караулният.

Като го достигна, Том забави крачки.

— Има ли къде да се измием, мистър?

Караулният се взря в него в тъмнината, после отвърна:

— Виждаш ли цистерната?

— Да.

— Там има маркуч.

— А топла вода има ли?

— Я го виж ти него! Да не си Джон Морган^[1]!

— Не — каза Том. — Не, разбира се, не съм. Лека нощ, мистър.

Караулният презрително изръмжа.

— Топла вода! И това не бях чувал. Скоро може да поискат и вана. — Той мрачно погледна след Джоудови.

Изад крайната къщичка се показва другият караулен.

— Какво има, Мак?

— Разправям се с ей тези проклети очи. Питат: „Има ли топла вода?“

Другият караулен опря приклада на пушката си в земята.

— Ето какво правят правителствените лагери. Тези, изглежда, също са били в такъв лагер. Не, докато не се разправим с тези лагери, мира няма да имаме. Току-виж, и чисти чаршафи ни поискали.

Мак попита:

— Е, как е там, на пътя?

— Цял ден крещяха. Сега за тях се погрижи федералната полиция. Ще им платят на тези кресльовци. Казват, че сред тях имало

някакъв висок, слаб кучи син — подстрекавал всички. Сега ще го хванат и тогава ще сложат край на цялата тази каша.

— Ако всичко се оправи тъй лесно, може да останем без работа — рече Мак.

— За нас работа винаги ще се намери. Та това са оки! Окоето ти винаги трябва да е в тях. А ако много се укротят, може да ги поразбутаме малко.

— Като намалят надниците, те сигурно ще почнат да се вълнуват.

— И още как! Не, не се бой — без работа няма да стоим. Собствениците на тази ферма не дремят.

В къщичката на Джоудови печката бумтеше. На тигана съскаха и пръскаха мазнина шницелите, картофите вряха в котлето. Стаята беше пълна с дим и жълтата светлина на фенера хвърляше върху стените гъсти, черни сенки. Майката шеташе край печката, а Роуз от Шарън седеше на един сандък, подпряла с колене тежкия си корем.

— По-добре ли ти е сега? — попита майката.

— Прилошава ми от миризмата на пърженото. Пък и ми се яде.

— Иди да поседнеш на прага — каза майката. — Аз и без това скоро ще трябва да строша този сандък.

Мъжете влязоха вкупом.

— Божичко, месо! — викна Том. — И кафе! Ех, както съм изгладнял! Толкова праскови изядох, а все едно, че стомахът ми е празен. Къде да се умия, майко?

— Идете на цистерната. Там ще се измиете. Пратих и децата там. Мъжете излязоха.

— Ставай, Розашарн, ставай — заподканя я майката. — Седни или на прага, или на дюшека. Сандъкът ми трябва.

Роуз от Шарън стана, опирайки се с ръце на сандъка. Тя отиде до дюшека и тежко се отпусна на него. Рути и Уинфийлд тихичко влязоха вътре и мъчейки се да бъдат колкото може по-незабележими, мълчаливо застанаха до стената. Майката ги погледна.

— Знам аз, че има нещо, щом се криете на тъмно. — Тя хвана Уинфийлд и попипа косата му. — Мокра, а мръсотията сигурно си е останала.

— Нали нямахме сапун — оплака се Уинфийлд.

— Знам. Днес не можахме да купим. Утре може би ще има и сапун. — Майката се върна при печката, сложи чиниите на сандъка и

насипа в тях храната. Порцията се състоеше от два шницела и един голям картоф. В добавка имаше по три големи филии хляб. После майката разпредели по чиниите врялата мазнина, в която бе пържила шницелите. Мъжете се върнаха с мокри коси и лица.

— Дайте сега вечерята! — извика Том.

Всички взеха порциите си. Почнаха да се хранят мълчаливо, с настървение и обираха до капка мазнината с хляба. Децата отидоха в ъгъла на стаичката, сложиха чиниите на пода и се нахвърлиха на храната като зверчета.

Том глътна последния къшей хляб.

— Ще дадеш ли още нещо за ядене, майко?

— Не — отвърна тя. — Това е всичко. Изкарахте един долар и за него купих само това.

— Само това ли?

— Тук продават по-скъпо. Веднага щом можем, трябва да отидем в града.

— Аз не можах да се заситя — каза Том.

— Утре ще работите цял ден. Утре ще ви нахраня както трябва... вечерта.

Ал изтри устните си с ръкав.

— Ще отида да се поразходя малко — рече той.

— И аз ще дойда с теб. — Том последва брат си. В тъмнината той се приближи съвсем близо до него. — Може би все пак ще дойдеш с мен, а?

— Не. Казах вече — предпочитам да се поразходя тук.

— Както искаш. — Том се обърна и бавно закрочи по алеята между къщичките. Пушекът от кюнците се стелеше ниско, фенерите рязко открояваха квадратите на вратите и прозорците. На праговете седяха хора и гледаха в мрака. Том видя как те извърнаха глави, изпращайки го с очи. Отвъд последната къщичка алеята продължаваше към една окосена ливада, из която на светлината на звездите се виждаха тъмни купи сено. Тънкият сърп на луната лежеше ниско на небето, към запад, а над него като дълъг прозрачен облак се простираше Млечният път. Краката на Том стъпваха безшумно по прашната алея, която пресичаше като тъмна ивица жълтеникавата окосена ливада. Той пъхна ръце в джобовете си и тръгна към главния вход на лагера. Край алеята се виждаше насип. Том чуваше как ромоли

водата в напоителния канал, провирайки се сред тревата. Той се изкачи на насипа и като погледна надолу, видя отраженията на звездите, осеяли тъмната вода. Федералното шосе беше наблизко. За тази близост свидетелствуваха светлините на колите, които се носеха по него. Том тръгна натам. На светлината на звездите той различи високата телена врата.

Встрани от пътя зашава някаква мътна фигура. Нечий глас извика:

— Ей! Кой си?

Том се спря и застана неподвижен.

— Кой вика?

Човекът се изправи и се приближи. В ръката му Том видя револвер. Сетне върху лицето на Том заигра светлината на джобно фенерче.

— Къде си тръгнал?

— Просто тъй, да се поразходя. Защо, нима е забранено?

— Разхождай се някъде другаде.

Том попита:

— Забранено ли е да се излиза вън от вратата?

— Сега не може. Какво — ще се върнеш ли обратно, или да изсвиря, да дойде помощ и да те арестуваме?

— Хич не ме е грижа за това — каза Том. — Но щом не може, не може — няма да споря. Ще се върна назад.

Тъмната фигура се успокои. Фенерчето угасна.

— За вас се грижим. Иначе ще те спипат стачните постове.

— Какви стачни постове?

— На ония — на червените.

— А-а-а! — рече Том. — Нищо не съм чувал за тях.

— А не ги ли видя, когато минавахте край тях?

— Видях някакви хора, но имаше толкова полицаи, че не можах да разбера нищо. Помислих, че е станала някаква катастрофа.

— Хайде, да те няма.

— Добре. Щом трябва, ще се върна назад. — Том се обърна и закричи обратно. Той измина по алеята стотина ярда, после забави крачки и се послуша. Край напоителния канал с треперещ глас лаеше силно и високо еног, в далечината злобно виеше някакво вързано за през нощта куче. Том седна край алеята и отново се послуша. Той чу

тънкото, нежно крякане на нощния ястреб и предпазливото шумолене на животните из окосената трева. Огледа се встрани — видя тъмните купи сено, разбра, че няма да го видят, — стана и бавно навлезе в ливадата, снишавайки се, както вървеше, до височината на купите. Вървеше бавно и непрекъснато се спираше, за да се послуша. Най-сетне пред него се показаха пет реда здраво обтегнат тел. Той легна по гръб, пъкна глава под долния ред, повдигна тела с ръка и като тласна тялото си с крака, се озова навън от фермата.

Том вече се готвеше да стане, когато на шосето се показаха хора. Той изчака да отминат далеч напред, после стана и закрачи след тях. Вглеждаше се ту наляво, ту надясно, търсейки наблизко палатки. По шосето минаха няколко автомобила. Над потока, който прекосяваше полето, имаше малко бетонно мостче. Том погледна надолу от парапета. На дъното на дълбокия дол се виждаше една палатка, осветена отвътре с фенер. Том постоя на мостчето, разглеждайки човешките сенки, които пълзяха по брезента. После се прехвърли през една ограда и закрачи по стръмнината надолу през храсталака и ниския върбалак; като достигна дъното на дола, той хвана една пътечка, която вървеше край потока. Пред палатката на сандък седеше някакъв човек.

— Добър вечер — каза Том.

— Кой си ти?

— Аз... просто тъй... минавах насам...

— Познаваш ли някого тук?

— Не. Казвам ви, че просто минавах насам.

От палатката се подаде една глава. Нечий глас попита:

— Какво има?

— Кейси! — извика Том. — Кейси! За бога, какво търсиш тук?

— Господи, та това е Том Джоуд! Влез, Томи, влез.

— Познаваш го, така ли? — попита човекът, който седеше на сандъка.

— Него ли? Как да не го познавам! Познавам го от толкова време. Заедно пристигнахме тук. Влез, Том. — Той хвана Том за лакътя и го вмъкна в палатката.

Там — направо на земята — седяха трима мъже, в средата гореше фенер. Мъжете недоверчиво погледнаха Том. Един от тях — мургав, с мрачен вид — му подаде ръка.

— Много ми е приятно — каза той. — Чух как те посрещна Кейси. Кейси, това ли е човекът, за когото разказваше?

— Да, точно той. Ах, господи! Къде са вашите? Какво правиш тук?

— Ами научихме, че тук има работа — отвърна Том. — Идваме тук, а по пътя пълно с полицаи — вмъкнаха ни в тази ферма. Днес брахме праскови в градината. Видях, че някакви хора стоят край пътя и викат подир нас. А защо, никой не ми каза. И реших сам да разбера. Кейси, а ти как се озова тук?

Проповедникът се наведе напред и високото му бледо чело попадна в ивица жълта светлина от фенера.

— Чудно място е това затворът — рече той. — Отлъчвах се преди в пустинята като Христос, мислих, блъсках си главата. От време на време ми ставаше ясно по нещичко. Но истински ясно ми стана всичко само в затвора. — Очите му бяха живи и весели. — Бях в една грамадна килия, която непрекъснато бе пълна. Едни си отиват, други идват. И аз, разбира се, разговарях с всички.

— И още как! — каза Том. — Дай ти на тебе само да приказваш. И на бесилката да те качат, ще си поговориш с палача. Не съм виждал друг такъв бърборко.

Всички се разсмяха. Един от мъжете — възрастен, със сбръчкано лице, се шляпна по коляното.

— Все приказва — рече той. — Но на хората им харесва това — слушат го с удоволствие.

— Нали е бивш проповедник — каза Том. — Казал ли ви е?

— Да, естествено.

Кейси се усмихна.

— Та така — отново поде той, — почнах да разбирам едно-друго. В затвора попадат разни хора — едни за пианство, а други за кражба — последните са най-много. И крадат най-вече от нужда. Разбираш ли? — попита той.

— Не — отвърна Том.

— Но това, знаеш ли, са все добри хора. А какво ги бе довело в затвора? Нуждата. И лека-полека аз разбрах, че всичкото зло се крие в нуждата. Но самата същност на това никак не можех да проумея. Един ден ни дадоха за обед прокиснал боб. Някакъв затворник се развика, но полза никаква. А той викаше, колкото му глас държи. Надзирателят

надникна в килията и отмина. Тогава почна да вика и друг затворник. А после всички ние подехме в хор, силно като първите двама. Такова викане беше, че сякаш стените на затвора щяха да се съборят. Страшно нещо! Надзирателите се засуетиха, разтичаха се насам-натам. И в края на краищата ни донесоха за обед друга храна. Разбираш ли?

— Не — каза Том.

Кейси подпря брадичката си с длан.

— Може би няма да мога да ти го обясня — изрече той. — Може би сам след време ще го разбереш. А къде е каскетът ти?

— Излязох без него.

— А сестра ти как е?

— Изду се — същинска крава. Сигурно близнаци ще роди. Трябва да кара корема си с количка. Все с ръце го държи. А ти още не си ми обяснил какво става тук.

Възрастният каза:

— Ние стачкуваме. Тук е обявена стачка.

— Е, пет цента на сандък не са кой знае колко пари, но с тях може да се изхраниш.

— Пет цента? — извика възрастният. — Пет цента? Плащат ви пет цента?

— Да, изкарахме днес долар и половина.

В палатката настъпи напрегната тишина. Кейси гледаше мълчаливо в мрака.

— Слушай, Том — рече той накрая. — Дойдохме тук да работим. Обещаха ни пет цента. Сума народ се насъбра. Отидохме в градината, а там ни казаха: два цента и половина. С толкова и сам не можеш да се изхраниш, а ако имаш и деца... И ние се отказахме. Тогава ни изгониха. И изневиделица довтасаха полицаи. А сега на вас плащат по пет цента. И ти мислиш, че ще ви плащат пак по пет цента, когато свърши стачката, така ли?

— Не знам — каза Том. — Засега ни плащат по толкова.

— Слушай — продължи Кейси. — Искрахме всички да се спрем на едно място, но ни погнаха като свине. И ни разпръснаха. А колко души изтрепаха! Като свине. А вас пак като свине са ви натикали през вратата. Дълго няма да издържим. Сред нас има такива, които два дни залък не са турили в устата. Ще се върнеш ли пак там?

— Да, искам да се върна — отговори Том.

— Добре тогава... разкажи на хората там. Обясни им, че ни морят от глад, а на себе си забиват нож в гърба. Ще видиш — като се разправят с нас, преди още да се опомните, ще почнат да ви плащат по два и половина цента.

— Ще се опитам. Само че не знам как да сторя това. Друг път не съм виждал такава охрана — всички с пушки. Сигурно е забранено дори да разговаряме помежду си. Като се срещаме, даже не се поздравяваме. Всеки навел глава, думица не отронва.

— Все пак опитай, Том. Веднага щом се махнем оттук, ще почнат да ви плащат по два и половина цента. А ти знаеш какво значи да обереш и пренесеш цял тон праскови за един долар. — Той наведе глава. — Не... така не може. Така дори храната си няма да изкарваш... Няма да можеш да се изхранваш.

— Ще опитам, да видим какво ще излезе.

— А как е майка ти?

— Добре. Много ѝ хареса в правителствения лагер. Душове, топла вода.

— Да... чувах за тях.

— Там беше хубаво. Само че не намерихме работа. Трябваше да напуснем лагера.

— Не е зле и аз да отида в някой такъв лагер — каза Кейси. — Да видя как живеят хората там. Казват, полицаи там не се мяркали.

— Там хората сами са си полицаи.

Кейси повдигна възторжено глава.

— А безредици имаше ли? Побоища, кражби, пиянство?

— Нямаше — отговори Том.

— Е, а ако не могат да обуздаят някого, как постъпват? Какво вършат тогава?

— Изгонват го от лагера.

— А има ли много такива хора?

— Не — рече Том. — Бяхме там цял месец и имаше само един такъв случай.

Очите на Кейси заблестяха. Той се обърна към другите:

— Чухте ли? Какво ви казвах? Полицайте не само че не пречат на безредиците, но дори сами ги създават. Слушай, Том. Опитай се да поговориш с хората, нека и те вдигнат стачка. Най-подходящото време

за това е след един-два дни. Прасковите вече узряха. Обясни им всичко.

— Няма да се съгласят — каза Том. — Нали вземат пет цента, нищо друго не ги интересува.

— Но пет цента плащат само на стачкоизменниците.

— Няма да мога да ги убедя в това. Пет цента. Ето кое е за тях най-важното.

— Ти все пак опитай.

— Баща ми няма да се съгласи, знам го аз. Ще махне с ръка — не било негова работа.

— Да — унило изрече Кейси. — Може да си прав. Трябва най-напред на собствения си гръб да изпита това.

— Омръзна ни да гладуваме — каза Том. — А тази вечер имахме за ядене месо. Мислиш ли, че баща ми ще се откаже от месото заради другите? Розашарн трябва да пие мляко. Мислиш ли, че майка ще се съгласи да убие детето й само защото зад вратите си дерели гърлата някакви хора?

Кейси тъжно рече:

— Бих искал те да разберат това. Да разберат, че могат да си осигурят месото само по този начин... Ох, дявол да го вземе! Страшно съм уморен. Понякога се чувствавам тъй уморен, сякаш нямам капка силица. Помня, в моята килия имаше един човек. Затворили го, защото искал да организира съюз. На едно място успял. А после този съюз бил разгромен от виджилантите^[2]. И знаеш ли какво станало? Хората, на които той искал да помогне, почнали да странят от него. Не желали да имат нищо общо с такъв човек. Страхували се дори да се движат с него. Казвали му: „Махай се отгук. Ти си опасен за нас.“ Той отначало се сърдел, мъчно му било, а после свикнал. „Не е чак дотолкова лошо, когато знаеш как е било преди много години — каза ми той. — След Френската революция отсякоха главите на всички водачи. Но нали ние не вършим това за собствено удоволствие, а защото не можем иначе? У нас това е залегнало в самата ни природа. Да вземем за пример Уошингтън. Бори се за революцията, а после всички негодници се опълчиха срещу него^[3]. Така и с Линкълн — също такива негодници искаха смъртта му. И това е тъй естествено, както дъждът, който се излива.“

— Да, това никак не прилича на удоволствие — рече Том.

— Какво ти удоволствие! Този човек ми каза и това: „Ние вършим всичко, което можем. А най-важното е да крачиш непрекъснато напред, макар и съвсем бавно. Възможно е и понякога да се върнеш назад, но не с цяла крачка. Ти можеш да докажеш това — и то оправдава всичко. Значи, нищо не се върши току-тъй, макар и да изглежда така на пръв поглед.“

— А ти си си все същият — рече Том. — Все същият бърборко. Както и брат ми Ал. Той пък все подир момичета тича. Нищо друго не го интересува. След ден-два и тук ще си намери някое. По цял ден мисли за това, по цяла нощ с това се занимава. И хич не иска и да знае за разните там крачки — напред, назад, встрани.

— Правилно — каза Кейси. — Правилно. Всеки върши в живота си това, което най му се удава. Така е с всички, не само с него.

Мъжът, който седеше отвън край входа на палатката, отметна полите ѝ.

— Не ми харесва тая работа — рече той.

Кейси надникна навън:

— Какво има?

— И аз не знам. Но по цялото си тяло усещам сърбеж. Непокоеен съм като котка.

— Защо, какво има?

— Не знам. Стори ми се, че чух нещо, а сетне, като се ослушах, нямаше нищо.

— Просто те е страх — каза възрастният. Той стана и излезе. А след миг надникна в палатката. — Идва един голям чер облак. Ще има буря. Ето какво го е обезпокоило — електричеството. — И той отново се скри в мрака. Останалите двама станаха и излязоха навън.

Кейси тихо рече:

— Всички са неспокойни. Полицайте непрекъснато ни плашат: ще ви пребием от бой, ще ви изгоним оттук до един. А мене считат за водач, защото много говоря.

Възрастният отново надникна в палатката.

— Кейси, угаси фенера и излез. Има нещо.

Кейси свали фитила. Пламъчето се вмъкна в прореза, припламна и угасна. Кейси пипнешком се измъкна навън. А подир него — Том.

— Какво има? — тихо попита Кейси.

— Не знам. Слушай.

Високо квакане на жаби екваше и отново потъваше в тишината. Силно, остро свирене на щурци се носеше наоколо. Но на този фон се чуваха и други звуци — тихи стъпки откъм пътя, хрущене на буци пръст, шумолене на храсти край потока.

— Нищо не мога да доловя. Сигурно така ви се струва. Възбудени сте, затова — успокоително каза Кейси. — Всички сме възбудени. Не, аз нищо не чувам. А ти, Том?

— Аз чувам — отвърна Том. — Да... чувам. Според мен ни обкръжават. Да се махаме оттук.

Възрастният прошепна:

— Под моста... ей там. Ех, не ми се иска да им оставям палатката.

— Да вървим — рече Кейси.

Те тихо тръгнаха край потока. Сводът на моста се чернееше напред като пещера. Кейси се наведе и се вмъкна под него. Том го последва. Краката им се хлъзнаха във водата. Двамата изминаха около тридесет стъпки, вслушвайки се в собствения си дъх, който шумно отекваше под свода. После Кейси и Том излязоха от другата страна и се изправиха.

Остър вик:

— Ето ги! — Два лъча светлина ги хванаха, блеснаха в лицата им, заслепиха ги. — Стой, не мърдай! — Гласовете прозвучаха от тъмнината. — Това е той. Негодникът с голямото чело! Точно той.

Кейси, заслепен от светлината, не можеше да различи нищо. Той дишаше тежко.

— Чуйте — каза той. — Вие не знаете какво вършите^[4]. Искате да уморите децата от глад.

— Мълчи, червено куче!

На светлината се показа един нисък, набит човек с нова бяла дръжка на кирка в ръката.

Кейси повтори:

— Вие не знаете какво вършите.

Човекът замахна. Кейси се опита да избегне удара. Ала тежката дръжка с тъпо хрущене разби слепоочието му и Кейси се повали настрани в мрака.

— Божичко, Джордж, ти май го уби.

— Я го освети — каза Джордж. — Добре наредих този кучи син! — Лъчът светлина се насочи надолу, зашари по земята и се спря на разбитата глава на Кейси.

Том стоеше, гледайки проповедника. Лъчът светлина разкри едрите крака и новата бяла дръжка. Том мълчаливо се спусна напред. Той грабна дръжката. Ударът му улучи рамото... Том разбра, че не е успял. Но втория път дръжката с все сила се стовари върху главата, а когато човекът падна, тя се стовари върху главата му още три пъти. Лъчите светлина заскачаха насам-натам. Чуха се викове и тропот на тичащи хора, пращане на храсти. Том стоеше над безжизненото тяло. И изведнъж той усети заслепяващ удар с палка по главата. Сякаш по жилите му премина силен електрически ток. След миг той вече бягаше край брега, превил се едва ли не до земята. Зад гърба си чуваше шляпащите из водата стъпки на преследвачите. Том рязко свърна встрани и провирайки се през храстите, се добра до най-гъстата им част. И там притихна. Потерята се приближаваше, лъчите светлина шареха край потока. Том пълзешком се изкачи по стръмнината. Озова се сред някаква овощна градина. Ала виковете се чуваха и тук. Той се сниши и затича между дърветата; буците пръст шумоляха, хвърчаха под краката му. Напред край напоителния канал се чернееше някакъв храсталак, който се простираше край ливадите. Том се провря през оградата, промъкна се през лози и къпини и едва поемайки дъх, легна на земята. Напипа изтръпналото си лице и нос. Носът му беше разбит, по брадичката течеше струйка кръв. Той лежа по очи на земята, докато накрая съзнанието му се избистри. После бавно допълзя до канала, уми се със студена вода, откъсна едно парче от долната част на ризата си, накваси го с вода и наложи бузата и носа си. Водата защита и запари раненото му лице.

Сега черното петно на буреносния облак стоеше вече на хоризонта, окръжено от ярки звезди. Наоколо всичко отново притихна.

Том стъпи във водата и почувствува, че дъното пропада под краката му. Той махна два-три пъти с ръце и с голямо усилие се измъкна на срещуположния бряг. Мокрите дрехи лепнеха по тялото му. Том направи няколко крачки, водата зажава в обувките му. Той седна, изу обувките си и изля водата. После изви крачолите на мокрия си панталон, свали сакото си и изстиска и от него водата.

Напред, до шосето, играеха светлинките на джобните фенерчета, които шареха край напоителния канал. Том се обу и като стъпваше внимателно, навлезе в окосената ливада. Обувките престанаха да жвакат. Той избра посоката инстинктивно и накрая стъпи на пътя от другата страна на ливадата; като се прокрадваше, той наближи правоъгълника на лагера.

Караулният, чул шум, извика:

— Кой е там?

Том се хвърли по очи на земята и замръзна на мястото си; лъчът светлина се плъзна над него. Том безшумно допълзя до къщичката на Джоудови. Вратата изскърца. И той чу гласа на майка си — спокоен, твърд, без никакви признаци на сънливост:

— Кой е?

— Аз съм, Том.

— Лягай по-скоро да спиш. Ал още го няма.

— Сигурно е намерил някое момиче.

— Лягай — тихо каза тя. — Постлах ти под прозореца.

Том намери мястото си и свали всичките си дрехи. Легна под одеялото и затрепери. Раната на изтръпналото му лице почна да го боли и болката зачука из цялата му глава.

Ал се върна чак след един час. Той внимателно се приближи до прозореца и настъпи мокрите дрехи на Том.

— Шш-т! — каза Том.

Ал прошепна:

— Не спиш ли? Къде си се измокрил така?

— Шш-т! — каза Том. — Утре ще ти разкажа.

Бащата се обърна по гръб и стаичката се изпълни с дебело, гръмогласно хъркане.

— Какъв си студен — рече Ал.

— Шш-т! Спи. — Сивият квадрат на малкото прозорче се открояваше в мрака.

Том не спеше. Нервите на лицето му оживяха и го зацракаха, бузата го заболя нетърпимо, разбитият му нос отече и в него чукаше такава силна болка, сякаш тя разтърсваше и блъскаше насам-натам цялото му тяло. Той гледаше малкия квадрат на прозореца, видя как звездите бавно пълзят по небето и изчезват зад ръба на прозорчето. От време на време до слуха му достигаха стъпките на караулните.

Най-сетне някъде далеч закукуригаха петли и прозорецът засветля. Том докосна с крайчеца на пръстите отеكلото си лице и Ал, обезпокоен от това движение, застана и забърбори нещо насън.

Лека-полека се развидели. В къщичките, наблъскани една до друга, се раздадоха първите утринни звуци: чупене на клони, тихо звънтене на тигани. Майката изведнъж се надигна и седна на дюшека. В сивкавата дрезгавина Том виждаше лицето ѝ, подпухнало от съня. Тя дълго гледа в прозорчето. После отметна одеялото и посегна за роклята си. Все още седнала, тя я нахлузи на главата си, вдигна ръце и роклята се плъзна надолу. Майката стана и оправи роклята си до долу. После, като стъпваше предпазливо с босите си крака, тя се приближи до прозорчето и се спря пред него; пъргавите ѝ пръсти разплетоха плитката, сресаха я и отново я оплетоха. Тя скръсти ръце на гърдите и остана няколко минути така, без да мръдне. Светлината, която влизаше през прозорчето, озаряваше лицето ѝ. Майката се обърна, предпазливо мина между дюшеците и взе фенера. Вратичката му скръцна, тя поднесе клечката кибрит до фитила.

Бащата легна на хълбок и замига, гледайки към нея. Тя каза:

— Татко, колко пари получи още?

— А? Талон за шейсет цента.

— Ставай тогава. Иди да купиш мас и брашно. Хайде, по-скоро.

Бащата се прозина.

— Може бакалницата още да не е отворена.

— Като не е, ще им кажеш да я отворят. Трябва да ви нахраня. Скоро ще вървите на работа.

Бащата навлече комбинезона си и избелялото си сако. Той лениво излезе, като се прозяваше и протягаше.

Децата се събудиха и се заоглеждаха като мишлета наоколо, подали глави изпод одеялото. В стаичката стана малко по-светло. Но светлината още бе сива, дрезгава. Майката огледа дюшеците. Чичо Джон се събуди. Ал спеше дълбоко. Очите ѝ се спряха на Том. Миг-два тя го гледа, после бързо пристъпи напред. Лицето на Том беше подпухнало, посиняло, на устните и брадичката се чернееше засъхнала кръв. Раната на бузата му се бе свила и стегнала.

— Том — прошепна майката, — какво ти е?

— Шш-т! — каза той. — Тихо. Сбих се.

— Том!

— Така се случи, майко.

Тя коленичи до него:

— В опасност ли си?

Той дълго не ѝ отговори.

— Да — рече той накрая. — Няма да отида на работа. Трябва да се крия.

Децата допълзяха до него на четири крака, гледайки го с любопитство.

— Майко, какво му е?

— Тихо! — каза майката. — Вървете да се измиете.

— Нямаме сапун.

— Е, само с вода.

— А какво му е на Том?

— Я да млъквате. И да не сте посмели да издрънкате нещо.

Те изпълзяха до отсрещната стена и клекнаха там, знаейки, че сега никой няма да им обръща внимание.

Майката попита:

— Лоша ли е работата?

— Носът ми е смазан.

— Не те питам за това.

— Да. Лоша.

Ал отвори очи и погледна Том.

— Господи боже! Какво се е случило с теб?

— Какво стана? — попита на свой ред и чичо Джон.

Влезе бащата.

— Отворено беше. — Той сложи на пода край печката малка торбичка брашно и калъпче мас. — Какво има? — попита той.

Том се повдигна на лакът и отново се отпусна.

— Ох, съвсем съм отпаднал. Сега ще ви разкажа. На всички. А децата?

Майката погледна притисналите се до стената деца.

— Вървете да се миете.

— Не — рече Том. — Нека слушат. Нека също научат това. Само да не го раздрънкат.

— Но какво е станало? — продължи да пита бащата.

— Сега ще ви разкажа. Снощи излязох да разбера защо викаха онези хора край канавката. И открих Кейси.

— Проповедника!

— Да. Проповедника. Само че сега той ръководел стачката. Дойдоха за него, да го арестуват.

Бащата попита:

— Кой дойде?

— Не знам. Някакви хора. Като онези, които ни спряха тогава на пътя край лагера. Бяха с дръжки от инструменти. — Той млькна. — Убиха Кейси пред очите ми. Смазаха му главата. Причерня ми. Грабнах дръжката. — Разказвайки, той отново виждаше нощта, тъмнината, светлинките на фенерчетата. — Аз... ударих един от тях.

Дъхът на майката пресекна. Бащата сякаш се вкамени.

— Уби ли го? — тихо попита той.

— Не знам... Причерня ми пред очите. Удрых така, че да го убия.

Майката попита:

— Видяха ли те?

— Не знам. Не знам. Сигурно са ме видели. Те бяха с фенерчета.

Миг-два майката мълчаливо го гледа в очите.

— Татко — рече тя, — начупи няколко сандъка. Трябва да приготвя закуската. Скоро ще вървите на работа. Рути, Уинфийлд! Ако някой ви попита, ще кажете, че Том е болен, чувате ли? А ако издрънкате, ще го пратят пак в затвора... Чувате ли?

— Да, майко.

— Джон, не ги изпускай из очи. Не им давай да говорят с никого. — Тя запали огъня с дъските от сандъците, в които преди бяха сложени вещите, замеси тестото, сложи на печката кафеника. Тънките дъски горяха силно, огънят с бумтене нахлуваше в кюнеца.

Бащата свърши със сандъците. Той се приближи до Том.

— Но нали Кейси... Кейси беше добър човек. Защо се е забъркал в такива неща?

Том мрачно отвърна:

— Те дошли да работят по за пет цента на сандък.

— И ние получаваме по толкова.

— Да. Но ние сме стачкоизменници. На тях им давали по два и половина цента.

— Това не стига и за храна.

— Знам — уморено продума Том. — Затова вдигнали стачка. Потушили са я, изглежда, вчера. И днес на нас сигурно също ще

плащат по два и половина цента.

— Я ги виж ти, кучите синове!...

— Точно така, татко. Разбираш ли? Кейси беше добър човек, такъв си и умря... Не мога да го забравя. Лежи на земята... главата му пръсната, кръвта шурти. О, господи! — Той закри очи с ръка.

— Какво ще правим сега? — попита чичо Джон.

Ал се надигна от дюшека.

— Знам какво ще правя. Ще се махна, и толкоз.

— Не, Ал, така не бива — каза Том. — Без теб сега не може. Аз трябва да се махна. Докато съм тук, може да ви навлека някоя беля. Ще се пооправя малко и ще се махна.

Майката шеташе край печката, но беше извила глава към тях, за да чува по-добре какво си говорят. Тя сложи мас в тигана и докато чакаше маста да засъска, почна да пуска тестото с лъжица.

Том продължи:

— Не бива да се махаш, Ал. Трябва да се грижиш за камиона.

— Омръзна ми.

— Какво да правим, Ал? Нали това е твое семейство. Ти можеш да му помогнеш. А моето стоене тук само ще му навлече някоя беля.

Ал сърдито замърмори:

— Не ми давате да се настаня в гараж!

— После ще се настаниш. — Том извърна очи от Ал и видя Роуз от Шарън. Тя лежеше на дюшека и го гледаше с големи, широко отворени очи. — Не се страхувай — каза ѝ той. — Днес ще ти купят мляко. — Тя бавно замига и нищо не отговори.

Бащата рече:

— Все пак трябва да знаем това, Том. Уби ли онзи?

— Не знам. Беше тъмно. После някой ме удари. Не знам. Дано е пукнал онзи мръсник! Дано!...

— Том! — извика майката. — Не бива да се приказва така.

На алеята се чу шум от бавно приближаващи се автомобили. Бащата пристъпи до прозорчето и погледна навън.

— Брей, колко много нови пристигат! — каза той.

— Сигурно са потушили стачката — рече Том. — Сигурно вече ще ни плащат по два цента и половина.

— Тогава да се махаме по-скоро оттук, няма да изкарваме и за едно ядене.

— Знам — отговори Том. — Яжте падналите плодове. Поне малко ще ви заситят.

Майката обърна питките в тигана и разбърка кафето.

— Чуйте — каза тя. — Днес ще купя царевичен булгур. Ще сваря каша. А веднага щом се сдобием с бензин, трябва да се махаме оттук. Тук не ми харесва. И Том няма да го пусна сам. За нищо на света.

— Не, майко, не бива. Казвам ви — ще ви навлека беля.

Тя изправи гордо глава.

— Ще направим, както рекох аз. Е, сядайте, яжте, време е да вървите на работа. Аз ще се натъкмя и също ще дойда. Трябва да изкараме повече.

Питките бяха толкова горещи, че още пръскаха мазнина. Всички бързо изпиха кафето си и си наляха по още една чаша.

Чичо Джон поклати глава, без да вдига очи от чинията.

— Просто не мога да се отърва от това. Пак ме налегнаха греховете ми.

— Стига вече с тези твои грехове! — извика бащата. — Нямаме време да мислим сега за тях. Е, да вървим. Деца, вие също ще дойдете да помагате. Майка ви право казва. Трябва по-скоро да се махаме оттук.

Когато мъжете и децата излязоха, майката поднесе на Том чиния и чаша.

— Да похапнеш малко.

— Не, майко, не мога. Така ме боли, че устата си не мога да отворя.

— Нищо, опитай.

— Не, майко, не мога.

Тя приседна до него на края на дюшека.

— Разкажи ми. Искам да разбера как е станало всичко. Искам всичко да разбера. Какво направи Кейси? Защо го убиха?

— Нищо не направи. Той стоеше, а те го осветиха с фенерчетата си.

— Какво каза той? Помниш ли какво каза?

Том промълви:

— Разбира се. Кейси каза: „Вие нямате право да морите хората от глад.“ После този дебелият го нарече червено куче. А Кейси отвърна: „Вие не знаете какво вършите.“ Тогава дебелият го удари.

Майката наведе очи. Тя стисна ръце.

— Така ли каза?... „Вие не знаете какво вършите?“

— Да.

— Ех, да беше го чула нашата баба!

— Майко... когато стане такова нещо, нямаш време да си помислиш дори за миг. Така беше и с мен.

— Не те виня. Но добре щеше да бъде това да не се случва. По-добре да не си бил там... Но щом си бил, не си могъл другояче да постъпиш. Не виждам у теб вина. — Тя се приближи до печката и натопи един парцал във врялата вода. — Ето, вземи. Сложи го на лицето си.

Том сложи горещия парцал на бузата и носа си и се сви от болка.

— Майко, тази нощ ще се махна. Не искам да страдате заради мен.

Майката гневно заговори:

— Том! Много неща не са ми ясни. Но знам, че без теб няма да ни бъде по-леко. Без тебе съвсем ще загинем. Преди си живеехме на нашата земя и тогава всичко изглеждаше просто. Старите умираха, деца се раждаха и всички живеехме заедно — имахме семейство, неразделно свързано... виждаш къде му е началото, къде краят. А сега нищо не виждаш. Нищо не разбираш. Сега всичко тегли на своя страна. Ал хленчи, мърмори — иска да ни зареже. От чичо Джон няма никаква полза. Бащата изгуби мястото си в семейството. Вече не е най-главният. Всичко се руши, Том. Семейството вече го няма. А Розашарн... — Тя се обърна и погледна широко отворените очи на дъщеря си. — Ще има дете, а няма семейство. Мъча се криво-ляво да я успокоявам. Уинфийлд... какво ще излезе от него? Скоро съвсем ще подивее. И Рути също... растат като зверчета. На кого мога да се опра? Не се махай, Том. Остани при нас, помогни ни.

— Добре — уморено изрече той. — Добре. Макар да е напразно.

Майката се върна при таса с мръсните съдини, изми алуминиевите чинии и ги избърса.

— Нощес можа ли да спиш?

— Не.

— Поспи си сега. Видях, че и панталоните ти, и ризата са мокри. Трябва да ги изсушим до печката. — Тя прибра съдините. — Е, отивам в градината. Розашарн, ако дойде някой, кажи, че Том е болен, чуваш

ли? Никого да не пускаш, разбра ли? — Роуз от Шарън мълчаливо кимна. — Към пладне ще се върнем. Ти си поспи, Том. Може довечера да се махнем оттук. — Тя бързо се приближи до него. — Няма да избягаш, нали, Том?

— Няма, майко.

— Наистина ли? Няма да се махнеш, нали?

— Да, майко. Тук ще си бъда.

— Добре. Не забравяй, Розашарн, какво ти казах. — Майката излезе и здраво затвори след себе си вратата.

Том лежеше, без да мърда — и изведнъж сънят като вълна го издигна до предела, където чезне съзнанието, бавно се отдръпна назад и отново го издигна дотам.

— Том!

— А? Какво? — Той се събуди, като че някой го бе тласнал. Погледна Роуз от Шарън. Очите ѝ пламтяха от възмущение. — Какво ти е?

— Ти си убил човек!

— Да. Не викай. Искаш да чуят ли?

— Нека чуят! — викна тя. — Онази жена ми обясни всичко. Сега знам какво може да те сполети, като извършиш грях. Нима детето ми ще се роди здраво? Кони си отиде, мен не ме хранят както трябва... Не виждам мляко. — Тя истерично извика: — Ти си убил човек! Нима сега детето ми ще се роди здраво? Знаем... то ще бъде изрод... изрод! Макар че никога не съм танцувала прегърната.

Том стана от дюшека.

— Тихо! — каза той. — Ще те чуят и ще дойдат.

— Нека! Детето ми ще бъде изрод. Макар че никога не съм танцувала така.

Том пристъпи към нея.

— Млъкни!

— Не се приближавай до мен! Не ти е за пръв път. И преди уби човек. — Лицето ѝ почервения. Тя с мъка изричаше думите си. — Не мога да те гледам! — Тя закри глава с одеялото.

Том чу конвулсивните ѝ ридания, сподавени под одеялото. Прехапа устна и наведе очи. После отиде до дюшека на баща си. Под него имаше пушка — тежък дълъг уинчестър, тридесет и осем милиметров. Том го взе, провери има ли патрон в цевта, махна

предпазителя и се върна на мястото си. Сложи уинчестъра на пода с приклада нагоре и цевта надолу. Риданията на Роуз от Шарън се превърнаха в тихи хлипания. Том легна отново и се покри с одеялото, покри разбитото си лице, като остави малко място, през което да диша. Той въздъхна:

— О господи, господи!

Край тяхната къщичка минаха автомобили, чуха са гласове.

— Колко мъже сте?

— Само ние тримата. А колко ще ни платите?

— Карайте до къща номер дваисет и пет. Номерата са на вратите.

— Добре, мистър. А колко ще ни платите?

— По два и половина цента.

— Как може толкова нещо? За едно ядене няма да стигнат.

— Плащаме по два и половина цента. От юг идват двеста души, те ще се радват и на толкова.

— Не ви ли е грях от бога, мистър?

— Хайде, хайде. Ако сте съгласни — оставайте, ако ли не — прав ви път. Нямам време да се разправам с вас.

— Ама...

— Слушай. Не определям аз цената. Работата ми е да ви запиша. Ако искате да работите, заповядайте. Ако ли не — вървете си, както сте дошли.

— Номер дваисет и пет ли казахте?

— Да, дваисет и пет.

Том дремеше на дюшека. Събуди го някакво шумолене в стаичката. Ръката му посегна към уинчестъра и здраво стисна приклада. Той отметна одеялото от лицето си. До дюшека стоеше Роуз от Шарън.

— Какво искаш? — попита Том.

— Спи — отвърна тя. — Спи. Аз ще те пазя. Никой няма да влезе.

Миг-два той мълчаливо гледа лицето ѝ.

— Добре — каза той и отново покри главата си с одеялото.

Майката се върна по здрач. Тя почука, преди да влезе, и рече: „Аз съм!“ — за да не изплаши Том. Тя отвори вратата и влезе; носеше малка торбичка. Том се събуди и седна на дюшека. Раната му бе засъхнала и така се бе стегнала по краищата, че кожата на бузата блестеше. Подпухналото ляво око почти не можеше да се отвори.

— Никой ли не е идвал? — попита майката.

— Не — отговори той. — Никой. А днес ви платиха по по-малко, нали?

— Откъде знаеш?

— Чух един разговор на алеята.

Роуз от Шарън погледна безучастно майка си.

Том я посочи с пръст.

— Майко, тя вдигна страшна врява. Мисли, че всичките беди ще се струпат само на нейната глава. Ако толкова я тревожа, ще трябва да се махна.

Майката се обърна към дъщеря си:

— Какво става с теб?

Роуз от Шарън измърмори с негодувание:

— Нима мога да родя здраво дете, когато стават такива неща?

Майката отговори:

— Е, стига! Стига! Знаем какво ти е, знаем, че и не може да бъде другояче, и все пак трябва да си сдържаш езика. — Тя се извърна към сина си. — Не й обръщай внимание, Том. Сега й е тежко, знаем по себе си. Когато очакваш дете, каквото и да се случи, ти се струва, че е направено против теб; каквото и да кажат хората, го смяташ за обида. Не й обръщай внимание. И не може да бъде другояче. Просто такава й е състоянието.

— Не искам тя да се мъчи заради мен.

— Е, стига. Престани. — Майката остави торбичката на студената печка. — Днес почти нищо не изкарахме — каза тя. — Трябва да се махаме оттук. Том, нацепи ми дърва... Не. По-добре недей. Счупи ей този сандък — той е последният. Казах на другите да насъберат клони, като идват насам. Ще имаме за вечеря каша с малко захар отгоре.

Том стана и счупи последния сандък. Майката запали огъня — тя бе направила така, че той да гори точно под махнатото колело. Тя

напълни едно котле и го сложи на печката. Водата в котлето, сложено точно над огъня, скоро зашушна и завря.

— Е, как работихте днес? — попита Том.

Майката гребна с една чаша царевичен булгур от торбичката.

— Просто не ми се иска да говоря за това. Днес си спомних как се шегуваха хората преди. Сега вече не се шегуваме. И това е много лошо. А ако някой пусне някаква шега, тя излиза лоша, горчива и никак не е смешна. Днес един човек каза: „Е, кризата свърши. Видях един заек и, представете си, никой не го гонеше.“ А друг му отговори: „Не е в това работата. Днес вече не убиват зайците. А ето какво ги правят: хващат ги, издойват ги и ги пускат на свобода. Твоят заек сигурно не е бил млечен.“ Нима това е смешно?

А помниш ли как се смяхме, когато чичо ти Джон покръсти един индианец и го заведе у тях си, а индианецът изял всичкия му боб в къщи и избягал, пък и отгоре на това му отмъкнал и уискито. Том, вземи парцала, натопи го в студена вода — сложи си го на лицето.

Здрачът се сгъстяваше. Майката запали фенера и го окачи на един гвоздей. Тя хвърли трески в огъня и почна малко по малко да сипва от царевичния булгур във врялата вода.

— Розашарн — рече тя, — ще забъркаш ли кашата?

Отвън се чу топуркане — някой тичаше. Вратата се разтвори, удари се в стената. В стаичката нахълта запъхтяна Рути.

— Майко! — извика тя. — Майко, на Уинфийлд му прилоша!

— Къде е той? Кажи ми!

Рути едва поемаше дъх.

— Целият пребеля и се свлече на земята. Колко праскови изяде днес! Сто пъти ходи по нужда. И сега се свлече на земята. Целият пребелял!

— Да вървим! — извика майката. — Розашарн, наглеждай кашата.

Тя се завтече след Рути. Тичаше тежко по алеята, едва успявайки да догонва дъщеря си. Насреща им в здрача вървяха трима мъже и средният носеше на ръце Уинфийлд. Майката се хвърли към тях.

— Детето ми! — викна тя. — Дайте ми го.

— Нека го нося аз вместо вас, мадам.

— Не, дайте ми го. — Тя взе детето на ръце и си тръгна към къщи, но изведнъж се досети. — Много ви благодаря — каза тя.

— Няма защо, мадам. Детето е съвсем отпаднало. Сигурно има глисти.

Майката бързо закрачи напред; Уинфийлд се бе отпуснал като мъртъв в ръцете ѝ. Тя го внесе в къщичката и го сложи на един дюшек.

— Какво ти е? Какво? — питаше го тя. Уинфийлд я погледна с блуждаещи очи, поклати глава и отново затвори клепачи.

Рути рече:

— Майко, нали ти казах; сто пъти ходи по нужда. Час по час. Пререде праскови.

Майката попипа челото му.

— Няма огън. Но е пребледнял и бузите му хлътнали.

Том се приближи до Уинфийлд и го освети с фенера.

— Ясно — каза той. — Това е от глад. Капка силица не му е останала. Купи му кутия мляко, накарай го да го изпие. Нека похапне каша с мляко.

— Уинфийлд — рече майката. — По-добре ли ти е сега?

— Главата ми се върти — отвърна Уинфийлд. — Сякаш всичко плува около мен.

— Не бях виждала такава диария! — внушително изрече Рути.

В стаята с наръчи сухи клони влязоха бащата, чичо Джон и Ал. Те оставиха клоните до печката.

— Какво е пък това сега? — попита бащата.

— Уинфийлд се разболя. Трябва да му купим мляко.

— Боже всевишни! Всеки от нас има нужда от нещо.

Майката попита:

— Колко изкарахте днес?

— Долар и четирийсет и два цента.

— Добре, иди до бакалницата и купи кутия мляко за Уинфийлд.

— От какво пък се е разболял?

— Не знам от какво, ала е болен. Хайде върви. — Бащата, мърморейки, излезе навън. — Да не си забравила кашата?

— Не. — Като доказателство за правотата на думите си Роуз от Шарън забърка по-бърже.

Ал недоволно продума:

— Каква е тази работа, майко! Само една каша ли? След като сме работили до тъмно?

— Ал, ти знаеш, че трябва да се махаме оттук. Запазих останалото за бензин. Знаеш това.

— Божичко, майко! Как може да работи човек, когато не вижда месо?

— По-кратко — каза майката. — Трябва да се мисли за най-важното. Знаеш за какво.

Том попита:

— За мен ли?

— Като се нахраним, ще обмислим всичко — отговори майката.
— Ал, бензина ще ни стигне ли за път?

— Имаме четвърт резервоар — отвърна Ал.

— Не го усуквай, кажи точно колко — каза Том.

— Не, после. Почакай.

— Бъркай кашата, бъркай! Сега ще сложа кафето. Ще си турите захарта или в кашата, или в кафето. Няма да има и за едното, и за другото.

Бащата се върна с кутия мляко.

— Единайсет цента — с възмущение изрече той.

— Дай го тук. — Майката взе от ръцете му консервената кутия и я отвори с нож. Тя наля една чаша от гъстото мляко и я подаде на Том.
— Дай го на Уинфийлд.

Том коленичи до дюшека.

— Пий.

— Не мога. Ще ми стане лошо и ще повърна. Оставете ме на мира.

Том стана.

— Сега не може да го изпие, майко. После ще му го дадем.

Майката пое от него чашата и я сложи на перваза на прозореца.

— Да не сте посмели да го изпиете — рече строга тя. — То е за Уинфийлд.

— Не съм пила мляко кой знае откога — намръщено рече Роуз от Шарън. — А трябва да пия.

— Знам. Но ти си още на крака, а детето е на легло. Сгъсти ли се кашата?

— Да. Трудно я обръщам вече с лъжицата.

— Добре, сядайте да ядем. Ето захарта. На всеки по лъжичка. Кой както иска — или в кашата, или в кафето.

Том каза:

— Обичам кашата с пипер и сол.

— Сол има — рече майката. — Но пиперът се свърши.

Вече нямаше сандъци. Всички насядаха по дюшеците и все си сипваха каша в чиниите, докато най-сетне се показа дъното на котлето.

— Оставете малко и за Уинфийлд — напомни майката.

Уинфийлд се привдигна на дюшека, изпи млякото и апетитът му веднага се изостри. Той стисна котлето между коленете си, изяде всичко, каквото бе останало, и почна да стърже котлето с лъжицата си. Майката наля останалото мляко в една чаша и скришом го пъкна в ръцете на Роуз от Шарън. После насипа горещото черно кафе в чашите и почна да ги подава поред.

— Е, ще говорите ли, или не? — попита Том. Искам да ви чуя.

Бащата неуверено каза:

— Рути и Уинфийлд не бива да знаят това. Да ги изгоним, нали?

Майката рече:

— Не. Те, макар да са малки, сега трябва да се държат като възрастни. Няма какво да се прави. Рути, и ти, Уинфийлд, да не сте помислили да издрънкате нещо, за което сме приказвали, защото ще ни погубите.

— Няма, няма — отговори Рути. — Ние сме големи.

— Добре тогава, само че да не вдигате врява! — Чашите с кафе стояха на пода. Късият и широк пламък на фенера, който приличаше на крилце на пеперуда, хвърляше жълти отблясъци по стените.

— Хайде, говорете — рече Том.

Майката каза:

— Татко, говори ти пръв.

Чичо Джон отпи от кафето си. Бащата почна:

— Е, ти позна — намалиха заплащането. Пристигнаха и много нови берачи. Такива едни гладни, готови да работят за къшей хляб. Посегнеш към някоя праскова, а те под носа ти я грабват. Сега градината съвсем скоро ще бъде обрана. Като видят някое още необрано дърво, в миг се втурват към него кой колкото сила има. И се бият — видях с очите си! Един казва: „Дървото е мое“, а друг също претендира за него. Тези хора са пристигнали отдалеч — чак от Ел Сентро. Гладни като въшки. За парче хляб работят от сутрин до вечер. Казвам на контрольора: „Нима може да се плаща толкова малко — по

два цента и половина на сандък?“ А той отговаря: „Ако не ви харесва, вървете си. Ще се намерят други вместо вас.“ А аз му казвам: „Те ще се понахранят малко и също ще си отидат.“ А той отговаря: „Голяма работа! Дотогава, докато се понахранят, градината ще е обрана.“ — Бащата млъкна.

— Дявол знае какво става — рече чичо Джон. — Казват, че тази вечер ще дойдат още двеста души.

Том попита:

— Е, а за онова какво се чува?

Бащата помълча известно време.

— Том — рече той накрая, — изглежда, че наистина си го убил.

— Така си и мислех. Не можах да разбера в тъмнината, но все пак почувствувах, че е станало така.

— Сега само за това приказват — рече чичо Джон. — Поставиха охрана, някои искат линчуване... разбира се, ако заловят човека.

Том обърна очи към децата. Те го гледаха почти без да мигат, сякаш се бояха да не изгърват нещо през времето, когато клепачите им са притворени. Том каза:

— Този човек... направи това, след като убиха Кейси.

Бащата го прекъсна:

— Сега разправят това другояче. Сега казват, че той пръв бил убил.

— А-а-а!

— Те насъскват всички срещу нас. Разните там виджиланти и тям подобни. Искат да намерят този човек.

— А знаят ли как изглежда той? — попита Том.

— Едва ли... Но казват, че бил ранен. Казват, че имал...

Том бавно вдигна ръка и докосна смазания си нос.

Майката извика:

— Но това, което приказват, съвсем не е вярно!

— Спокойно, майко — рече Том. — Иди да им доказваш, ако си нямаш работа, как е било всъщност. Каквото и да си измислят за нас виджилантите, всичко ще бъде вярно.

Майката следеше в полумрака лицето на Том, устните му.

— Ти обеща — каза тя.

— Майко, може би все пак аз... този човек да е по-добре да се махне? Ако... ако наистина този човек е направил нещо лошо, той би

казал: „Е, окачете ми въжето. Заслужил съм си го.“ Но нали той нищо лошо не е направил! Все едно, че е видял сметката на някой пор, за какво да се разкайва?

Рути го пресече:

— Аз и Уинфийлд знаем всичко, майко. Защо той приказва за някакъв човек?

Том се засмя.

— Просто защото този човек не иска да му окачат въжето, тъй като, ако му се удаде и за в бъдеще такъв случай, не би го изпуснал. Освен това той не иска близките му да страдат зарад него. Трябва да се махна, майко.

Майката прикри с ръка устата си и се покашля.

— Не — каза тя. — Къде ще вървиш? На другиго не можеш да разчиташ като на близките си. Ще те скрием, ще се грижим да бъдеш винаги сит, докато ти зарасне лицето.

— Майко, но нали...

Тя стана.

— Никъде няма да вървиш. Ние ще те откараме оттук. Ал, ти ще прекараш камиона досами вратата. Вече обмислих всичко. Ще сложим един дюшек най-отдолу. Том бърже ще легне на него и тогава ще турим друг дюшек така, че да се образува нещо като колибка, а най-отгоре ще сложим нещо, което да те закрие. Ще оставим и малко място откряя, за да ти влиза въздух. Не възразявай. Така ще направим.

Бащата недоволно изрече:

— Сега, види се, мъжът дума не може да продума. Разправя се като губернатор. Чакай ти, ще се настаним някъде за постоянно, тогава ще играе дървеният господ.

— Ще дойде и това време, не се безпокой — отвърна майката. — Ставай, Ал. Вече е съвсем тъмно.

Ал излезе да докара камиона. Той мислеше как да направи маневрата и като даде заден ход, прекара колата до самата врата на къщичката.

Майката рече:

— Бърже сега!

Бащата и чичо Джон прехвърлиха през задния капак един дюшек.

— Сега другия.

Те вдигнаха другия дюшек.

— Хайде, Том, по-скоро!

Том бързо се прехвърли през капака и скочи в камиона. Той оправи долния дюшек, а с горния се прикри. Бащата наклони горния, за да стане нещо като колибка. В цепнатините между дъските на капака можеше да се гледа пътят. Бащата, Ал и чичо Джон бързо товареха останалите вещи: над дюшеците сложиха одеяла, отстрани поставиха кофите, отзад разстлаха третия дюшек. Тенджерите, тиганите, дрехите бяха сложени накуп, защото нямаше вече сандъци. Товаренето беше почти завършено, когато до камиона, държейки пушка в свитата си ръка, се приближи един караулен.

— Какво правите тук? — попита той.

— Заминаваме — отговори бащата.

— Защо?

— Предлагат ни работа... добра работа.

— Така ли? Къде?

— Край Уийдпач.

— Я почакайте да ви поразгледам. — Той освети с фенерчето си първо лицето на Ал, после лицето на бащата, после лицето на чичо Джон. — Ас вас нямаше ли още един?

Ал отвърна:

— Този, когото докарахме с нашия камион ли? Нисък, с бледо лице?

— Да, май че така изглеждаше.

— Качихме го на идване, да не върви пеш. Още отзарана си отиде, когато намалиха заплащането.

— Та как, казваш, изглеждаше той?

— Нисък, с бледо лице.

— А лицето му днес не беше ли разбито?

— Не забелязах подобно нещо — отговори Ал. Бензиновата помпа работи ли още?

— Работи. До осем часа.

— Сядайте — извика Ал. — Ако искате да пристигнем в Уийдпач призори, трябва да побързате. В кабината ли ще седнеш, майко?

— Не, ще седна отзад — отвърна майката. — Татко, ела и ти тук. А в кабината да бъдат Розашарн, чичо Джон и Ал.

— Татко, дай ми талона — рече Ал. — Ще се опитам да взема срещу него бензин, може да се съгласят.

Караулният гледа подир тях, докато завиха наляво, към бензиновата помпа.

— Два галона — каза Ал.

— Изглежда, пътят ви не е дълъг.

— Да, наистина. Ще ми дадете ли бензин срещу талона?

— Впрочем... това не е позволено.

— Чуйте, мистър — рече Ал. — Предлагат ни добра работа, трябва да побързаме, та да пристигнем там още тази нощ. Ако не успеем — други ще ни я грабнат. Бъдете тъй добър, заменете ни талона!

— Е, добре. Само че го подпишете.

Ал скочи на земята и заобиколи камиона отпред.

— Разбира се, ще го подпиша. — Той отвинти капачката и наля в радиатора вода.

— Два галона ли?

— Да.

— Къде отивате?

— На юг. Обещават ни работа.

— Така ли? Сега работа — искам да кажа прилична работа — трудно се намира.

— Там имаме познат — каза Ал. — Не отиваме напразно. Е, хайде, довиждане. — Камионът зави и като подскачаше по дупките на непавираната алея, излезе на пътя. Слабите фарове заплъзгаха лъчи по настилката; проводникът на десния фар не беше в изправност и фарът непрекъснато мигаше. При всяко друсане съедините, сложени най-отдолу в камиона, подрънкваха и извънтяваха.

Роуз от Шарън тихо застана.

— Зле ли ти е? — попита чичо Джон.

— Да. Все ми е зле. Да можех да си почина някъде, на някое хубаво място. И кой ни дявол караше да напускаме дома си! Ако си бяхме в къщи, Кони щеше да си стои при нас. Щеше да почне да учи, щеше да се настани на работа. — Ал и чичо Джон мълчаха. Не им беше удобно да говорят пред нея за Кони.

До боядисаната с бяла боя врата към камиона се приближи пазачът.

— Отивате ли си? — попита той.

— Да — отговори Ал. — Отиваме на север. Намерихме работа.

Пазачът насочи лъча на фенерчето си към камиона, сетне вътре под брезента му. Майката и бащата, без да мърдат, гледаха яркия лъч.

— Е, добре. — Пазачът отвори вратата. Камионът зави наляво и пое към широкото шосе номер 101, което вървеше успоредно на крайбрежието — от север на юг.

— Знаеш ли накъде да караш? — попита чичо Джон.

— Не — отговори Ал. — Карам, накъдето ми очи видят. До гуша ми дойде вече тая работа.

— Скоро ще раждам — със заплаха в гласа каза Роуз от Шарън. — Намерете най-сетне хубаво място.

По нощния въздух можеше да се предположи, че скоро ще настъпят първите студени дни. Листата на овощните дървета край шосето вече бяха почнали да капят. Майката седеше върху покъщнината, облегнала се на страничния капак, бащата — с лице към нея.

Майката извика на Том:

— Е, как си, добре ли?

Той отговори с приглушен глас:

— Малко е тесничко. Отминахме ли фермата?

— Ти там внимавай, бъди по-предпазлив — рече майката. — Може някъде да ни спрат.

Том повдигна края на горния дюшек. Някъде в полумрака на камиона звънтяха тенджери.

— Веднага мога да пусна дюшека — каза той. — А освен това не ми се иска да седя в този капан. — Той се подпря на лакът. — Господи, доста студеничко стана, нали?

— Събират се облаци — рече бащата. — Казват, че зимата тази година ще дойде рано.

— А нима катериците правят високо гнездата си и тревата вече е пръснала семена? — попита Том. — Какви ли не признаци си измислят хората! Обзалагам се, че все ще се намери някой, който предсказва времето пък по скъсани долни гащи.

— Кой знае — отвърна бащата. — Но аз вече усетих зимата. А за да си сигурен каква ще бъде тя, трябва да си прекарал тъдява много години подред.

— Къде отиваме сега? — попита Том.

— Не знам. Ал зави наляво. Май че караме по същия път, по който дойдохме във фермата.

Том каза:

— Не знам кое е по-добре. Ако караме по главното шосе, по-често ще се натъкваме на полицаи. Като ме видят с такова лице, веднага ще ме приберат. Защо да не свием по някой чер път?

Майката рече:

— Почукай на Ал. Нека спре.

Том почука с юмрук по стената на кабината; камионът спря на края на пътя. Ал слезе и се приближи до задния капак. Рути и Уинфийлд подадоха носове изпод одеялата.

— Какво има? — попита Ал.

Майката рече:

— Трябва да решим какво да правим. Дали да ударим по черните пътища? Том мисли, че така ще е по-добре.

— Заради лицето ми — добави Том. — Всеки ще ме познае. Още първият срещнат полицаи ще ме арестува.

— Накъде да карам тогава? Мислех да карам на север. Идваме от юг.

— Добре, на север — рече Том. — Само че по черни пътища.

Ал попита:

— Може и да спрем някъде, да пренощуваме и утре сутрин да продължим, а?

Майката бързо изрече:

— Не, рано е още. Нека да се отдалечим още повече.

— Добре. — Ал влезе в кабината и камионът потегли.

Рути и Уинфийлд пак се покриха с одеялото. Майката извика:

— Добре ли е Уинфийлд?

— Добре е, разбира се — отговори Рути. — Спа.

Майката се облегна на капака.

— Чудна работа — сякаш сме зверове и бягаме от ловците. Станах лоша.

— Всички станахме такива — каза бащата. Всички. Видя ли как се биеха в градината? Хората се променят. В правителствения лагер не бяхме лоши.

Ал свърна по един чер път и жълтите светлини на фаровете затрепкаха по пръстта. Овоцните дървета останаха назад и отстъпиха място на памучни ниви. Камионът измина сред полето още двадесетина мили, въртейки и извивайки насам-натам. После пътят тръгна по края на обрасла с храсти рекичка, сетне сви към един мост и отвъд него тръгна отново край брега. И скоро фаровете осветиха дълга редица червени товарни вагони без колела, а край самия път — грамадна табела с надпис: „Търсят се берачи на памук“. Ал намали скоростта. Том гледаше през цепнатините между дъските на капака. Когато камионът измина още четвърт миля, Том пак почука на стената на кабината. Ал спря на края на пътя и отново слезе.

— Какво има пак?

— Угаси мотора и ела тук — каза Том.

Ал се пхна в кабината, отби към канавката, угаси мотора и фаровете. После се качи горе през задния капак.

— Готово — рече той.

Том си проби път сред котлетата и тиганите и коленичи пред майка си.

— Чуйте — каза той. — Тук търсят берачи на памук. Преди малко отминахме табела, на която пишеше това. Оттогава все мисля как да направим, че да остана при вас и никой да не пострада заради мен. Когато лицето ми оздравее, тогава няма какво да се безпокоим, но сега е опасно. Виждате ли вагоните? В тях живеят берачите. Може и за вас да се намери работа. Ще се настаните тук и ще живеете в ей такъв вагон.

— А ти? — попита майката.

— Видя ли храсталака край брега? Там може да се скрия, никой няма да ме види. А вечер ще ми носите храна. Малко по-далеч има отводнителна тръба. Ще видя дали може да се спи в нея.

Бащата рече:

— С удоволствие бих брал памук. Слава богу, позната работа!

— Във вагоните сигурно е хубаво — каза майката. — Чисто, сухо. А ти наистина ли мислиш, че можеш да се скриеш там, в храстите?

— Разбира се. Добре ги разгледах, като минавахме край тях. Ще си избира място и ще остана там, а като ми оздравее лицето, ще напусна скривалището си.

— Но нали ще ти останат белези — рече майката.

— Голяма работа. Та кой няма белези!

— Веднъж набрах четиристотин фунта — каза бащата. — Наистина тогава реколтата беше добра. Ако отидем всички да берем, доста парици ще си имаме.

— И месо — добави Ал. — А какво ще направим сега?

— Върни ни обратно до вагоните, ще преспим в камиона — рече бащата. — А от утре — на работа. Виждам кутийките на памука дори в тъмното.

— А Том? — попита майката.

— Майко, не мисли за мен. Ще взема със себе си едно одеяло. Като тръгнете назад — гледайте внимателно. Там има отводнителна тръба. Ще ми носите на това място нещичко за хапване — хляб, картофи, каша. Ще ми донасяте храната и ще я оставяте. После ще я вземам.

— Кой знае дали ще бъде добре така...

— Според мен той има право — каза бащата.

— Разбира се, че имам право! Лицето ми ще оздравее, ще напусна скривалището си, ще бера памук заедно с вас.

— Е, добре — съгласи се майката. — Само внимавай, моля те, бъди предпазлив. Да не те зърне някой.

Том се промъкна до задния край на камиона.

— Ще взема ей това одеяло. Майко, значи, ще търсиш отводнителната тръба, когато тръгнете назад.

— Пази се, моля те — каза тя. — Оглеждай се, пази се.

— Ще се пазя ами! — рече Том. — Как да не се пазя! — Той се прехвърли през задния капак и закричи към брега. — Лека ноц! — извика той.

Майката видя как силуетът му се сля с тъмнината и се изгуби сред храсталака край брега.

— Господи! Дано не се случи нещо още по-лошо — промълви тя.

Ал попита:

— Ще се върнем ли назад?

— Да — отговори бащата.

— Само че по-бавно — рече майката. — Искам да видя тръбата, за която каза той. Да не я пропусна.

Ал дълго въртя камиона напред-назад по тесния път, докато успя да завие обратно. Той бавно потегли към товарните вагони. Фаровете на колата осветиха малки стълбички под широките врати на вагоните. Във вагоните беше тъмно. Наоколо цареше тишина. Ал угаси фаровете.

— Вие с чичо Джон ще се качите горе — каза той на Роуз от Шарън. — А аз ще спя в кабината.

Чичо Джон помогна на бременната да се качи през задния капак. Майката събра наедно съдините, така че сега горе стана малко по-широко. Всички легнаха край задния капак, наблъскали се един до друг.

В един от вагоните, хълцайки конвулсивно, заплака бебе. На пътя дотича отнякъде куче — то душеше земята и като достигна камиона на Джоудови, бавно го заобиколи. Откъм рекичката се носеше тихият ромон на водата.

---

[1] *Джон Пиърпонт Морган-баща* (1837–1913) и *Джон Пиърпонт Морган-син* (1867–1943) — прочути американски магнати-милиардери. ↑

[2] *Виджиланти* (букв. „бдителни“) — капиталистически наемни банди за потискане на стачното движение. ↑

[3] В края на Войната за независимост група офицери, организатори на монархичен заговор, предлагат на Джордж Уошингтън да се короняса за крал. ↑

[4] *Не знаете какво вършите* (библ.) — имат се пред вид словата, изречени от Христос на кръста към тълпата, замеряща го с камъни (букв. „Прости им, отче, защото те не знаят какво правят“ — Евангелие от Лука, гл. 23, ст. 34). ↑

ДВАДЕСЕТ И СЕДМА ГЛАВА

„Търсят се берачи на памук!“ — плакати край пътищата, листчета — оранжеви листчета; „Търсят се берачи на памук!“

Тук пише по кой път да се върви: ей по този.

Тъмнозелените стъбла стават по-жилави, кутийките здраво държат тежките топки, които напират навън като царевични зърна.

Веднъж само да стигнем до тези кутийки. Да ги докоснем внимателно, с върховете на пръстите.

Аз бера бърже.

Ето с кого трябва да поприказваме — да вървим.

Идвам да бера памук.

Имаш ли чувал?

Нямам...

Ще ти удържа за чувала един долар. Ще си го прихвана след първите сто и петдесет фунта. Първа беритба — осемдесет цента за сто фунта. Втора беритба — деветдесет. Ето ти чувала. Значи, струва един долар. Ако сега нямаш пари, ще си го прихванем след първите сто и петдесет фунта. Сам разбираш, че така трябва.

Разбира се, че така трябва. Хубав памучен чувал, ще върши работа до края на сезона. А когато се скъса отдолу, можеш да го обърнеш от другата страна. Този край ще зашиеш. Скъсаният пък ще разрежеш. А когато се скъсат и двата края — нали ще остане средата! После от чувала можеш да си направиш къси панталони. Или пижама. Излишно е да се приказва, памучният чувал е хубаво нещо.

Завържи го за кръста си. Възседни го, влачи го между краката си. Отначало е лесно да се влачи. Пръстите късат пухкавите главички, ръцете се пъхат в чувала, който се влачи между краката ти. Децата вървят подир теб; те нямат памучни чували — могат да вземат торби от зебло или просто да слагат памука си в чувала на баща си. Сега е малко по-тежък. Наведи се напред, влачи го подире си. Аз майсторски умея да бера памук. Пръстите си знаят работата, опипват чевръсто кутийката. Крачиш между редовете, разговаряш със съседите си, може

и да си попееш, докато чувалът не е много тежък. Пръстите сами пипат. Пръстите — те си знаят работата. Очите гледат стръковете, а късаш памука, сякаш без да гледаш.

Берачите разговарят помежду си през редовете...

В нашия край имаше една жена — няма да споменавам името ѝ; та един ден тази жена съвсем неочаквано роди негърче. Никой нищо не знаеше и не подозираше. Не намериха никъде бащата, а тя след това не смееше да гледа хората в очите. Защо ли си спомних за нея? Аха — много хубаво береше памук.

Сега чувалът натежа, влачи го след себе си. Напрягай бедрата си, влачи го като товарен кон. А децата току се тикат в ръцете ти. Добра реколта. В низините памукът е по-лош — стъблата са тънки и по-жилави. Друг път не съм виждал памук като тукашния, в Калифорния. Влакното му е дълго — по-хубав памук никъде не съм виждал. Земята под него бърже се изтощава. Да речем, някой иска да си купи участък. Защо ще го купува? Да го арендува! И като се изтощи земята — да отиде на друго място.

Хората се движат във верига из нивата. Пръстите си знаят работата. Неспокойните пръсти сноват сред листата, сами намират кутийките, няма нужда да гледаш.

Аз и без да гледам, мога да бера. Просто с усет намирам кутийките. И никак не оставям от памука — сякаш го изсмуквам от кутийката.

Сега чувалът е пълен. Мъкни го на кантара. Препирай се. Кантарджията казва, че си сложил отдолу камъни. А той пък да не е ангел! Кантарът му лъже. Понякога правдата е на негова страна — в чувала наистина има камъни. Понякога пък тя е на твоя страна — кантарът му лъже. А понякога правдата е на страната и на двамата: и камъни има, и кантарът лъже. Препирай се, винаги се препирай, не се предавай без бой. След това се чувствува човек. И той също се чувствува човек след това. Камъни ли? Има си хас! Е, може все някой да е попаднал в чувала. Четвърт фунт ли? Хубава работа! Не се предавай, препирай се.

Обратно с празния чувал. Ние си имаме наша книжка. Записвам си фунтовете. Без нея не може. Като те видят, че си водиш сметка, няма да смеят да те лъжат. А ако не си записваш, господ да ти е на помощ!

Хубава работа. Децата тичат на воля. А ти чувал ли си за машините, които сами берели памука?

Чувал съм.

Мислиш ли, че ще ги въведат?

Ако ги въведат, тогава, казват, ще дойде краят на ръчната беритба.

Настъпва вечер. Всички са уморени. Добре работиха. Ние изкарахме три долара. Брахме аз, жената и децата.

Към памучната нива се приближават коли. Палатките просто никнат една след друга. Камиони с ремаркета, оплетени отгоре с мрежа, натъпкани с бял пух. Памукът повисва по телените огради, а ако подухне лек вятър, почва да се търкаля на малки топчици по пътя. Чистият бял памук отива на магана. Големи, издути чували стоят, чакайки компресора. Памукът се лепи по дрехите, завира се в мустаците, брадата. Като издухаш носа си, намираш в него също памук.

Върви прегърбен, тъпчи чувала, докато е още светло. Неспокойните пръсти сами намират кутийките. Бедрата са напрегнати, влачат чувала. Децата до вечерта капват от умора. Почват да се препъват в стълбата. А слънцето клони към залез.

Няма да е зле да поработим тук малко повечко. Парите не са бог знае какви, но все пак няма да е зле да останем тук малко повечко.

От пътя една след друга отбиват към нивата стари коли, привлечени от оранжевите листчета.

Имаш ли памучен чувал?

Не.

Ще ти удържим един долар.

Да бяхме само петдесетина души, можеше да поработим тук повечко, но сме петстотин. Скоро ще свършим работата. Познавам едного — той никога не можеше да изплати чувала си. Отиде на ново място — и получи друг чувал, а докато стигне първите сто и петдесет фунта, нивата е вече обрана.

Поспести парици, макар съвсем малко! Скоро ще дойде зима. През зимата в Калифорния работа няма. Тъпчи чувала, докато е още светло. А ей онзи там пъхна в чувала си две буци пръст — видях го.

Добре де, какво от това! Просто изравнявам лъжливия ти кантар. Записал съм си в книжката — триста и дванадесет фунта.

Точно така.

Гледай ти, никак не се препира с мен! Сигурно кантарът му лъже. Е, сполай — днес имах късмет.

Казват, че тук щели да дойдат още хиляда души. Утре ще се бием за всеки ред, ще крадем кутийките под носа на другите берачи.

Търсят се берачи на памук. Колкото повече са те, толкова по-скоро ще откараме памука на магана.

Сега обратно към лагера.

А ние тази вечер ще ядем рибици — честна дума! Имаме толкова пари. Хвани детето за ръка, то съвсем се умори. Тичай да купиш четири фунта рибици. Старата ще изпече хубави питки, стига да не е много изморена.

ДВАДЕСЕТ И ОСМА ГЛАВА

Товарните вагони, дванадесет на брой, бяха наредени близко един до друг на една малка полянка край рекичката. Те стояха в два реда, по шест във всеки ред. Колелата им бяха свалени, от широките подвижни врати водеха надолу стълбички. Това бяха чудесни жилища — покривите не течаха, отникъде не духаше. В дванадесетте вагона се бяха настанили двадесет и четири семейства — по едно във всяка половина. Прозорци вагоните нямаха, но широките врати постоянно бяха отворени. Половините бяха отделени с брезент, а за граница служеше средата на вратата.

Джоудови получиха половината на един от крайните вагони. Предишните обитатели бяха оставили тук газена тенекия с кюнец, изведен навън през една дупка в стената. В ъглите на вагона беше тъмно дори при отворена врата. Майката отдели своята половина с брезента.

— Тук е хубаво — каза тя. — По-хубаво беше само в правителствения лагер.

Всяка вечер тя постилаше на пода дюшеците и всяка сутрин отново ги сгъваше. И всеки ден семейството отиваше на нивата да бере памук, и всяка вечер то имаше месо за вечеря. Една събота Джоудови отидоха в Тюларе и купиха оттам чугунена печка, нови комбинезони за Ал, бащата, Уинфийлд и чичо Джон и рокля за майката, а най-хубавата ѝ рокля дадоха на Роуз от Шарън.

— Тя стана толкова пълна! — рече майката. — Защо да ѝ купуваме нова? Да харчим парите на вятъра.

На Джоудови им провървя. Те пристигнаха тъкмо навреме и успяха да си намерят място в един от вагоните. Цялата поляна сега беше осеяна с палатките на пристигналите по-късно, а обитателите на вагоните се считаха вече за по-стари жители и дори за нещо като местна аристокрация.

Тясната рекичка течеше край поляната; тя ту се губеше сред върбите, ту отново се появяваше. От всеки вагон към нея водеше

твърдо отгъпкана пътека.

Между вагоните бяха опънати въженца и всеки ден на тях се сушеше пране.

Вечер берачите се връщаха от работа, носейки под мишница сгънатите памучни чували. Отбиваха се в бакалницата до кръстопътя, където винаги имаше много купувачи.

— Е, как сте днес?

— Добре. Три долара и половина. Да можем да се задържим повече тук... Децата ще се научат, ще станат добри берачи. Майка им уши две торбички. Големите чували не са за тях. Като си напълнят торбичките, изсипват ги в чувалите на големите. Уши ги от стари ризи. Юначета — добре работят.

Майката се приближи до тезгяха, на който продаваха месо, вдигна пръст към устните си, подуха на него, мислейки напрегнато.

— Май че ще трябва да взема свински пържоли. Как ги давате?

— Трийсет цента фунтът, мадам.

— Дайте ми три фунта. И месо за супа — но по-хубаво парче. Утре дъщеря ми ще свари супата. Дайте ми и бутилка мляко за нея. Тя просто не може да диша без него. Ще си има дете. Казаха ѝ да пие повече мляко. Чакайте да си помисля... картофи имаме.

До тезгяха се приближи бащата с кутия сироп в ръце.

— Да го вземем ли? — попита той. — Ще направиш палачинки.

Майката се намръщи.

— Е, добре... ще го вземем. Турете и това в сметката. Така... маста ще ни стигне.

Дотича Рути с две големи кутии бисквити. Очите ѝ гледаха тъжно и стига майка ѝ да кимнеше — утвърдително или отрицателно, — тази тъга щеше да се превърне във възторг или да прерасне в трагедия.

— Майко... — Тя вдигна двете кутии, въртейки ги насам-натам, сякаш с това искаше да каже: „Виж ги какви са хубави.“

— Остави ги, отдето си ги взела...

Погледът на Рути стана трагичен. Бащата рече:

— Та те струват само по пет цента. Децата днес работиха добре.

— Ами тогава... — Очите на Рути почнаха да пламтят от възторг.
— Бива.

Рути се завтече към вратата. Но още нестигнала дотам, тя хвана Уинфийлд за ръка и го измъкна навън в мрака.

Чичо Джон попипа едни платнени ръкавици, с жълта кожа от долната им страна, премери ги, свали ги и ги остави. После лека-полека той се премести към онази част от тезгяха, зад която бяха наредени спиртните напитки, и почна с интерес да чете етикетите им. Майката забеляза това.

— Татко — каза тя и кимна нататък.

Бащата бавно се приближи до чичо Джон.

— Какво, Джон, пак ли те тегли насам?

— Не.

— Потърпи до края на беритбата — рече бащата. — Тогава така ще се напиеш, че и дяволите ще ти завидят.

— Не ми се ще — каза чичо Джон. — Работя много, спя добре. Сънищата не ме мъчат.

— Защо тогава окото ти е все в бутилките?

— Ами, дори не ги забелязвам. Чудна работа! Искан ми се да си накупя какво ли не. И в същото време сякаш нищо не ми трябва. Да кажем, ей тази самообръсначка. Или пък онези ръкавици. Страшно евтини.

— Нали не можеш да береш с тях памук... — забеляза бащата.

— Знам. Самообръсначката също не ми трябва. Но тук всичко тъй те примамва, че и да ти трябва, и да не ти трябва, ще си го купиш.

Майката им извика:

— Хайде да си вървим. Накупих всичко. — Чантата ѝ беше пълна.

Чичо Джон и бащата взеха по нещо, за да ѝ помогнат.

Рути и Уинфийлд чакаха до вратата с възторжени очи, натъпкали устата си с бисквити, така че и двете им бузи се бяха издули.

— Сега няма да могат да вечерят — каза майката.

Към лагера се стичаше народ. В палатките запалиха фенерите. От кюнците на печките заизлиза дим. Джоудови се изкачиха по стълбичката и минаха в тяхната половина. Роуз от Шарън седеше на един сандък до печката. Тя я запали и чугунената печка се нагорещи до червено.

— Купихте ли мляко? — попита тя.

— Да. Ето го.

— Дайте ми го. От отзарана не съм пила.

— Тя мисли, че това е като лекарство.

— Така ми каза сестрата.

— Пригответе ли картофите?

— Да, обелих ги.

— Трябва да ги опържим — каза майката. — Купих пържоли. Нарези картофите и ги сложи в новия тиган. Сложи и малко лук. Мъже, вървете да се измиете и ми донесете кофа вода. А къде са Рути и Уинфийлд? И те трябва да се измият. Взехме им бисквити — рече майката на Роуз от Шарън. — По една голяма кутия.

Мъжете тръгнаха да се мият на рекичката. Роуз от Шарън нарязва картофите в новия тиган и застанала до печката, обръщаше парченцата с върха на един нож.

Някой отметна силно края на брезентовата завеса. И зад нея се показва пълно, потно лице.

— Е, как са днес работите, мисис Джоуд?

Майката се обърна.

— Мисис Уейнрайт! Добър вечер. Добре. Три долара и половина. Дори малко повече — три долара и петдесет и седем цента.

— А ние изкарахме четири долара.

— Защо не — отвърна майката. — Вие сте повече хора.

— Да. Джоунас е вече голямо момче. Охо-о-о, какво виждам — пържоли!

Уинфийлд се шмугна през вратата.

— Майко!

— Почакай малко. Да, нашите обичат пържоли.

— А аз пък пържа бекон — каза мисис Уейнрайт. — Усещате ли миризмата му?

— Не. В картофите ми има лук — убива всяка друга миризма.

— Олеле, изгоря беконът! — извика мисис Уейнрайт и главата ѝ изчезна зад завесата.

— Майко — повтори Уинфийлд.

— Какво искаш? Да не си преял с бисквити?

— Майко... Рути всичко издрънка.

— Какво издрънка?

— За Том.

Майката широко отвори очи.

— Издрънка ли? — Тя коленичи пред детето. — Уинфийлд... на кого каза тя?

Уинфийлд се смути. Той се дръпна назад.

— Тя издрънка малко, не всичко.

— Уинфийлд! Кажу ми, кому каза тя това?

— Тя... тя не изяде веднага бисквитите си, а си остави малко — както прави винаги. После почна да яде бавно от тях и да ме дразни: „Сигурно те е яд, че нищо не ти остана, а?“

— Уинфийлд! — викна майката. — Ще ми кажеш ли най-после каквото те питам? — Тя неспокойно се обърна към завесата. — Розашарн, иди да поприказваш с мисис Уейнрайт, та да не подслушва.

— А картофите?

— Аз ще ги наглеждам. Върви, върви! Иначе тя ще подслушва. — Роуз от Шарън, като влачеше тежко крака, мина от другата страна на брезента.

Майката каза:

— Хайде, Уинфийлд, говори.

— Нали говоря. Тя пояде малко, после почна да чупи всяка бисквита на малки парченца, та да има за по-дълго време...

— Е, а после, после!

— После дойдоха едни деца и й поискаха от бисквитите, но Рути продължаваше да си гризе по малко и не даде на никого. Тогава те се ядосаха, едно дете се спусна и й грабна цялата кутия.

Уинфийлд, бърже ми кажи, за каквото те питам.

— Нали ти разправям. Рути също се ядоса, втурна се след детето, удари го, удари и друго, ала после едно голямо момиче я натупа. Здравата я натупа! Рути се разрева и й рече: „Ще извикам големия си брат и той ще те убие.“ А момичето й каза: „Много ще ме уплашиш! И аз имам голям брат.“ — Уинфийлд приказваше като картеница. — И тогава те се сбиха и онова момиче хубаво я натупа, а Рути каза: „Брат ми ще убие твоя брат.“ А онова момиче каза: „Ами ако моят брат убие твоя?“ А после... после Рути рече, че нашият брат е убил вече двама души. А голямото момиче рече: „А, така ли? Лъжеш, не е вярно.“ И Рути рече: „Така ли мислиш? Нашият брат сега се крие, защото уби един човек, ще убие и твоя брат.“ А после те почнаха да си викат разни обидни неща и Рути хвърли един камък по онова момиче, момичето я подгони, а аз дотичах тук.

— О, господи! — уморено изрече майката. — О, господи, Исусе Христе, непорочни младенце! Какво да правим сега? — Тя притисна с длан челото си и потърка с пръсти очи. — Какво да правим? — Откъм печката замириса на загорели картофи. Майката машинално стана и ги разбърка.

— Розашарн! — извика тя. Роуз от Шарън отметна брезента. — Наглеждай яденето. Уинфийлд, тичай да намериш Рути и я доведи тука.

— Ще я биеш ли, майко? — с надежда в гласа попита Уинфийлд.

— Не. Този път боят няма да помогне. Кой дявол я е накарал да издрънка! Сега и да я бия — полза няма. Е, тичай да я намериш и я доведи тук.

Уинфийлд се втурна към вратата, сблъска се с мъжете, които се изкачваха по стълбичката, и отстъпи настрана, пропускайки ги да минат.

Майката тихо рече:

— Татко, трябва да обмислим какво да правим. Рути издрънкала на децата за Том.

— Какво?

— Сбила се и всичко издрънкала.

— Ах, проклетницата! Защо?

— Не го е сторила нарочно. Слушай, татко, остани тук, а аз ще се опитам да намеря Том и да му кажа. Да знае да се пази. Никъде недей ходи, стой тук... Аз ще му занеса ядене.

— Добре — съгласи се бащата.

— И недей се кара на Рути. Аз ще ѝ поприказвам.

В този миг на вратата се появи Рути, а след нея Уинфийлд. Момичето беше цялото измърсено, устните му бяха омазани, от разкъравения нос все още капеше кръв. Видът на Рути беше уплашен и смутен. Уинфийлд, тържествувайки, вървеше по петите ѝ. Рути злобно изгледа всички, завря се в единия от ъглите на вагона и седна там с гръб към стената. Тя хем беше ядосана, хем я беше страх.

— Казах всичко на майка — рече ѝ Уинфийлд.

Майката слагаше в една чиния две пържоли и картофи:

— Мълчи, Уинфийлд. Не бива. Тя и без това е наказана.

Детското телце се хвърли напред — Рути обхвана с две ръце майка си, зарови лице в корема ѝ и се разплака така, че цялата се

затресе. Майката се опита да се освободи, но мръсните пръсти здраво я държаха. Тя нежно погали косите на Рути и я потупа по рамото.

— Мълчи, мълчи — рече тя. — Нали не си го направила нарочно.

Рути вдигна мръсното си, набраздено от следите на сълзите и кръвта лице.

— Те ми взеха бисквитите! — извика тя. — А онова, голямото момиче, онази кучка, ме наби... — И Рути отново с все сила заплака.

— Мълчи — каза майката. — Не бива да се приказват такива думи. Хайде, пусни ме, че излизам.

— Майко, защо не я набиеш? Ако не се бе перчила с бисквитите си, нищо нямаше да стане. Набий я.

— А ти, господинчо, не си тикай носа, дето не трябва — пресече го майката. — Да не набият теб. Хайде, пусни ме, Рути.

Уинфийлд отиде до един сгънат дюшек и оттам загледа близките си със студен, скептичен поглед. Той зае отбранителна позиция, знаейки прекрасно, че Рути при първа възможност ще се нахвърли върху него. А Рути, убитата от скръб, тихо се оттегли в далечния ъгъл на вагона.

Майката покри алуминиевата чиния с вестник.

— Аз тръгвам — каза тя.

— Почакай да вечеряме — рече чичо Джон.

— Ще вечерям после. Като се върна. Сега не искам. — Майката се приближи до отворената врата и внимателно слезе по стръмната стълбичка.

На другата страна на поляната, която беше по-близо до рекичката, палатките бяха наблъскани една до друга, въжетата им се преплитаха, колчетата бяха забити в земята едва ли не под брезентите на другите палатки. През стените им се процеждаше светлина, над кюнците се кълбеше гъст дим. Възрастните, които стояха край палатките, разговаряха. Децата тичаха насам-натам като пощурели. Майката гордо вървеше напред. Тук-там тези, които я забелязваха, я поздравяваха:

— Добър вечер, мисис Джоуд.

— Добър вечер.

— Какво носите, мисис Джоуд?

— Бях заела малко хляб от едни познати, та им го връщам.

Най-сетне палатките останаха назад. Майката се обърна и погледна към тях. Над лагера се бе издигнало мътно сияние, чуваше се слаба глъчка. От време на време в глъчката се открояваше нечий силен вик. Миришеше на дим. Някой тихо свиреше на устна хармоника, старателно разучавайки една и съща фраза, повтаряйки я непрекъснато.

Майката навлезе сред върбите край брега. Тя свърна от пътечката и като седна на земята, се послуша дали не идва някой след нея. Напред се показва някакъв мъж, той отиваше към лагера, закопчавайки, както вървеше, тирантите и панталона си. Майката седеше, без да мърда, и той не я забеляза. Тя постоя още пет-шест минути, после стана и предпазливо излезе отново на пътечката. Тя стъпваше тихо — толкова тихо, че шумоленето на окапалите листа под краката ѝ не заглушаваше ромона на водата. Пътечката и рекичката завиваха наляво, после отново надясно и най-сетне я изведоха на шосето. В сивия здрач майката видя крайпътния насип и кръглия чер отвор на отводнителната тръба, край която тя винаги оставяше храната за Том. Майката предпазливо се приближи, пъкна в отвора покритата с вестник вечеря и взе обратно оставената там празна алуминиева чиния. После майката се върна пак в храсталака, достигна най-гъстата му част и седна, приготвила се да чака. През гъстите храсти тя виждаше черният отвор на тръбата. Майката прегърна колене и остана така, без да мърда. Скоро храсталакът отново се оживи. Полските мишки плахо се запровираха сред листата. По пътечката спокойно мина един пор, който остави след себе си лека струйка миризма, а после вятърът едва-едва полюшна върбите, сякаш да изпробва устойчивостта им, и на земята се посипаха златожълти листа. И изведнъж той забушува в храстите, разтърси ги и листата завляха към земята като порой. Майката усещаше как те падат по косата, по раменете ѝ. На небето, гасейки една след друга звездите, плуваше бухлат тъмен облак. Едри капки дъжд зачукаха по окапалите листа, облакът отмина и звездите отново се показаха на небето. Майката потрепери. Вятърът също отмина и храсталакът притихна, но по-долу, край рекичката, все още се чуваше шумолене на листа. Откъм лагера долетя тънко, достигащо далеч скрибуцане на цигулка, която сякаш опипваше изпълняваната мелодия.

Майката долови предпазливи стъпки някъде вляво от себе си и застана нащрек. Тя отдели ръцете си една от друга и изпъна шия, за да чуе по-добре. Шумоленето стихна и чак дълго след това се разнесе отново. Един клон драсна по сухите листа. Майката видя как някаква тъмна човешка фигура излезе от гъсталака и тихо се упъти към отводнителната тръба. Черният отвор изчезна, после човекът отстъпи назад. Майката едва чуто го извика: „Том!“ Човекът замръзна на мястото си, той застана така неподвижно, така ниско се приведе до земята, че можеше да го вземеш за пън. Майката повтори: „Том, Том!“ — и чак сега той мръдна.

— Ти ли си, майко?

— Да... Аз съм. — Тя стана и тръгна насреща му.

— Не е трябвало да идваш — рече той.

— Искях да те видя, Том. Да ти кажа нещо.

— Пътечката е съвсем близо — каза той. — Ако мине някой, ще ни забележи.

— А нима ти не знаеш място, където...

— Има, но ако... ако те видят с мен... тогава цялото семейство ще пострада.

— Трябва да ти кажа нещо, Том.

— Е, добре, върви след мен. Само че по-тихо. — Той прецапа съвсем спокойно рекичката; майката не изоставаше от него. Той я изведе през върбите в една нива от другата страна на гъсталака и закрачи по разораната земя. Тъмните стръкове памук рязко се открояваха върху почвата, тук-таме по тях висяха пухкави къделки. Двамата изминаха по края на нивата още около четвърт миля, после отново свиха към храстите.

Том се приближи до едни гъсто израсли диви къпини, сниши се и отмести сплетените стъбла встрани. — Трябва да пропълзиш вътре — каза той.

Майката се вмъкна на четири крака. Тя усети под ръцете си пясък. Храстите тук образуваха нещо като пещера и вече не закачаха косите и роклята ѝ. Ръката ѝ напипа одеялото на Том. Той прикри със сплетените стъбла входа. Вътре стана съвсем тъмно.

— Къде си, майко?

— Тук. Тихо, Том.

— Нищо, не се безпокой. Вече съм свикнал — живея като заек.

Тя чу как той маха вестника от чинията.

— Пържолки — каза тя. — С пържени картофи.

— Охо-о! И при това топли!

Майката не можеше да го види в тъмнината, но чуваше как той отхапва месото, дъвче, гълта.

Тя нерешително почна:

— Том... Рути всичко издрънка. — Той се задави.

— Рути? Защо?

— Тя не е виновна. Сбила се с някакво момиче, заплашила го: „Брат ми ще убие твоя брат.“ Нали знаеш как правят децата... После рекла: брат ми вече е убил един човек и сега се крие.

Том слушаше майка си и се смееше.

— А аз като дете плашех всички с чичо Джон, само че той не искаше да се застъпва за мен. Малко ли ги дрънкат такива децата. Глупости са това, майко.

— Не, не са глупости — отвърна тя. — Децата го издрънкат, после стигне до ушите на възрастните, те също почнат да дрънкат и току-виж, някой поискал да разбере каква е работата, събрал хора и тръгнал да те търси. Не, Том, трябва да се махнеш оттук.

— Аз мислех да направя това още отначало. И сега не съм спокоен — ще видят, че носиш тук храна и ще те проследят.

— Знам, знам. Но все ми се иска да бъдеш при мен... Страхувам се за теб. И сега не мога да те видя — как е лицето ти?

— Добре, заздравява.

— Ела по-близо, Том, Дай да го пипна. Ела към мен. — Той припъзля до нея. Ръката ѝ намери в тъмното главата му, пръстите ѝ опипаха първо носа, после лявата буза. — Белегът е доста голям. И носът ти е счупен.

— Може пък да е за хубаво. По-трудно ще ме познаят. Ако не бяха отпечатъците ми във Вашингтон, щеше да бъде съвсем добре. — Той отново започна да яде.

— Шш-т! — каза тя. — Слушай!

— Това е вятърът, майко. Вятърът. — Дърветата край рекичката зашумяха.

Майката се премести още по-близо до мястото, откъдето се чуваше гласът на сина ѝ.

— Дай, Том, дай да те докосна още веднъж. Толкова е тъмно, сякаш съм сляпа. Искам да те запомня, нека поне пръстите ми да те помнят. Трябва да се махнеш оттук, Том.

— Да. Знаех от самото начало, че ще трябва да се махна.

— Добри пари изкарваме — каза тя. — Поскътах нещичко. Вземи, Том. Тук са седем долара.

— Няма да ги взема. Не бива, ще мина и без тях.

— Вземи ги, Том. Ако си отидеш без пари, няма да спя спокойно. Може да ти потрѣбват за автобус или за нещо друго. Искам да се махнеш далеч оттук. На триста-четиристотин мили.

— Няма да взема парите.

— Том — строго каза майката. — Ще ги вземеш. Чуваш ли? Нямах право да ме мъчиш.

— Не е хубаво, дето ми даваш тези пари, майко.

— Все си мислех: може да се озовеш в някой голям град. Да кажем, в Лос Анжелис. Там няма да те търсят.

Том се усмихна.

— Слушай, майко. Ето, аз се крия тук, седя ден и нощ сам-самичък. Сещаш ли се за кого мисля непрекъснато? За Кейси! Той обичаше да приказва и често ми досаждаше с това. А сега мисля за него и си спомням всяка негова дума. Спомням си как на времето се е отлъчил в пустинята да намери изгубената си душа^[1], а се оказало, че няма нищо на света, в което да няма частица от душата му — че тя е навсякъде. Има, казва, една голяма душа в света, а частица от нея съм аз. Пустинята, казва, с нищо няма да ми помогне, защото тази частица трябва да се слее с целия свят. Чудно нещо — как съм запомнил всичко. Когато говореше тези неща, хич не го и слушах. Но сега сам разбирам: човек не може да живее в самота.

— Той беше добър — каза майката.

Том продължи:

— Помня и как почна да цитира и светото писание. Учудих се: не ми прилича това да е от религиозна книга — не се споменаваха нито грешници, нито адски мъки. Той два пъти повтори това и аз запомних всичко. То е от „Еклезиаста“.

— А за какво пише там?

— Ето за какво: „Двамината са по-добре от единия, защото имат добро възнаграждение за труда си. Ако единият от тях падне, другият

ще вдигне другаря си. Но тежко томова, който падне и няма кой да го вдигне.“ Така се казва в началото.

— А по-нататък? — попита майката. — Казвай, Том.

— Остава още малко. То е: „Също тъй, когато лежат двамина, на тях им е топло, а един ли си — как ще се сгрееш? И ако някой би те надвил, когато си сам, двамина ли сте — ще му устоите, тъй както двойният конец по-трудно се къса от единичния.“

— И това ли е от същата книга?

— Да, Кейси казваше, че е от „Еклезиаста“.

— Шш-т... слушай.

— Това е вятърът, майко. Знам, че е вятърът. И ето още какво си мислех: в свещените книги се говори много за бедните, за това, че ако нямаш нищо, скръсти ръце на гърди и прати всичко по дяволите — като умреш, на онзи свят ще ти поднасят сладолед в златно блюдо. А тук, в „Еклезиаста“, се казва друго: на двамината по-добро възнаграждение за труда им ще се въздаде.

— Том — попита тя, — какво си решил да правиш?

Том дълго мълча.

— Все си спомням правителствения лагер — как там хората сами се справяха с всичко... Ако някой намисли да се бие — в миг предотвратяват това и никакви полицаи, никой не те заплашва с револвер. Но такъв ред не може да се създаде с полицаи. И ето какво си мисля: защо да не бъде навсякъде така? Да пратим по дяволите полицаите, те са ни чужди. Да се трудим всички заедно за своя собствена полза, да работим на своя земя.

— Том — повтори майката, — какво си решил да правиш?

— Това, което правеше Кейси.

— Но нали него го убиха.

— Да — каза Том. — Той не успя да избегне удара. Но не вървеше против закона. Много мислих тук за това. Ето, живеем като свине, а наоколо хубавата земя стои на угар или пък някой владее милион акра от нея, а сто хиляди дребни фермери гладуват. И защо, мисля си, не се съберем всички заедно и не надигнем глас, както викаха онези край фермата на Хупър?

Майката рече:

— Ще те подгонят като див звяр. Както направиха с малкия, клет Флойд.

— И така, и иначе ще ме подгонят. Целия народ подгониха.

— Том... никого ли няма да убиеш повече?

— Никого. Ето какво мисля: щом вече съм беглец, може... Но не, майко, още не съм разбрал нито едно нещо както трябва. Не ме тревожи сега. Не бива.

Двамата млъкнаха, седейки в черната като сажди тъмнина под храстите. После майката каза:

— Как ще знам къде си и какво правиш, Том? Ако те убият, от кого ще науча? Или ако те осакатят, кой ще ми каже това?

Том горчиво се разсмя.

— Може Кейси право да е казвал: човек няма своя душа, а само частичка от голямата душа — общата... Тогава...

— Тогава какво?

— Тогава това няма да има значение. Тогава и в мрака ще ме почувствуваш. Ще бъда навсякъде — където и да погледнеш. Като се надигнат гладните на борба за къшей хляб, ще бъда с тях. Където някой полицаи замахне с палка, там ще бъда и аз. Ако Кейси е говорил истината, значи, и аз ще бъда с тези, които няма да изтърпят и ще завикат. Децата, като изгладнеят, ще дотичат в къщи и аз ще се смея заедно с тях — ще се радвам, че вечерята е готова. И когато нашият народ почне да се храни с хляба, който сам е посял, когато почне да живее в къщите, които сам е построил — там ще бъда и аз. Разбираш ли? Ех, дявол да го вземе! Разбърбих се досуц като нашия Кейси. Много мислих за него напоследък — сигурно затова. Понякога дори ми се струва, че го виждам пред себе си.

— Не, не разбирам за какво ми говориш — каза майката. — Не мога да те разбера.

— И аз още не разбирам всичко както трябва, майко — отговори Том. — Такива мисли ми дойдоха в главата — това ти и разправих. Когато стоиш на едно място, какво ли не ти идва на ума... Е, време е да се връщаш.

— Вземи парите.

Том замълча.

— Добре — отговори след малко той.

— Том, а когато всичко се оправи, ще се върнеш ли? Ще ни намериш ли?

— Разбира се — отвърна той. — Е, ставай. Дай ръка. — Той ѝ помогна да намери изхода. Тя здраво стисна китката му. Том отмести сплетените стъбла встрани и изпълзя след нея. — Ще вървиш през нивата до смокинята и тогава ще преминеш през рекичката. Сбогом.

— Сбогом — отговори майката и бързо закрачи напред. Сълзи пареха очите ѝ, но тя не плачеше. Вървеше през храстите, без каквато и да е предпазливост, тъпчейки шумно листата. От мътното небе запръска дъжд, капките бяха редки и едри, те падаха тежко върху сухите листа. Майката се спря и застана неподвижно сред мокрите храсти. Сетне тя свърна към гъстите диви къпини; направи две-три крачки, после се обърна и бързо тръгна към лагера. Излезе от храсталака край отводнителната тръба, изкачи се по насипа и се намери на пътя. Дъждът стихна, но небето беше цялото покрито с облаци. Майката чу зад себе си стъпки и рязко се обърна. По шосето се плъзна лъч на джобно фенерче. Тя продължи пътя си, но скоро я настигна някакъв човек. Той не насочи лъча нагоре — да ѝ свети в лицето, беше неучтиво.

— Добър вечер — каза той.

Майката отвърна:

— Здравсти.

— Май че ще завали.

— Дано почака още малко. Иначе няма да можем да берем памука. А трябва да го берем.

— И аз трябва да го бера. Откъде сте — от лагера ли?

— Да, сър. — Стъпките им ритмично отекваха по настилката на шосето.

— Имам участък от двацет акра. Малко позакъснях с памука, късно го сях. А сега си казах: дай да отида в тукашния лагер, може да се намерят берачи за моята нива.

— Разбира се, че ще се намерят. Тук беритбата е към края си.

— Чудесно. До моята нива е близко — две-три мили.

— Ние сме шест души — каза майката. — Трима мъже, аз и две деца.

— Ще окача обява. На две-три мили оттук е нивата.

— Ще дойдем утре сутринта.

— Дано само не вали.

— Дано — повтори майката. — Двацет акра лесно се обират.

— Колкото по-скоро ги оберем, толкова по-добре. Закъсня памукът ми. Забавих се със сеитбата.

— А колко ще плащате, мистър?

— Деветдесет цента.

— Ще дойдем. Казват, че догодина щели да плащат седемдесет и пет, дори шейсет.

— Да, и аз чух такова нещо.

— Това няма да се размине току-тъй — каза майката.

— Разбира се. Сам зная това. Но такива дребосьци като мен нямат избор. Сдружението определя заплащането и ние трябва да се съобразяваме с това. Иначе ще се простиш с фермата си. Нас, дребосьците, постоянно ни притискат. — Те се приближиха до лагера.

— Утре ще дойдем — рече майката. — Тук почти не остана памук. — Тя свърна към крайния вагон и се изкачи по стълбичката. Слабата светлина на фенера хвърляше мрачни сенки наоколо. Бащата, чичо Джон и друг един възрастен мъж бяха наклеявали до стената.

— Здравейте — каза майката. — Добър вечер, мистър Уейнрайт.

Уейнрайт вдигна глава. Чертите на лицето му бяха фини, сякаш изваяни, очите бяха скрити дълбоко под гъстите вежди. Меките му, гарвановочерни прошарени коси лъщяха приятно на светлината. Ръждивочерна брада покриваше бузите и брадичката.

— Добър вечер, мадам — отвърна той.

— Утре ще вървим да берем на друго място — съобщи на семейството майката. — На две-три мили оттук. Двайсет акра.

— Можем да отидем дотам с камиона — каза бащата. — Колкото по-рано пристигнем, толкова повече ще наберем.

Уейнрайт се сепна и вдигна глава.

— А може ли да дойдем и ние?

— Разбира се. Собственикът на нивата ме настигна по пътя — вървахме заедно. Казва, че му трябва берачи.

— Тук обрахме почти всичко. Втората беритба е по-оскъдна. Не можеш да изкараш от нея кой знае колко. Още от първия път обират почти всичко.

— Може да отидем с нашия камион — предложи майката. — Ще платим поравно бензина.

— Това се казва приятелство. Благодаря ви, мадам.

— И ние, и вие имаме сметка — каза майката.

Бащата рече:

— Мистър Уейнрайт е дошъл при нас за съвет. Тъкмо за това приказвахме, като влезе ти.

— А какво е то?

Уейнрайт наведе очи.

— За нашата Аги... — започна той. — Порасна момичето... шестнайсета година скоро ще изпълни, голямо е вече.

— Аги е хубавичка — каза майката.

— Ти първо чуй за какво става дума — рече бащата.

— Аги и вашият Ал излизат всяка вечер. Аги е здраво момиче, развито, трябва му мъж, иначе може да се случи нещо лошо. В нашето семейство такова нещо никога не е ставало. Но сега ни налегна нуждата... Та затова се безпокоим аз и жена ми. Ами ако се случи с момичето беда?

Майката разгъна един дюшек и седна на него.

— Те и сега ли са заедно? — попита тя.

— Всяка вечер излизат — отговори Уейнрайт. — Вече толкова време.

— Хм... Е, Ал не е лошо момче. Малко вятърничав, такава му е възрастта. Но не е лошо момче. Упорит е. По-добър син не ми трябва.

— Та ние не се оплакваме от него! Той ни харесва. Но ето от какво се страхуваме... Момичето ни порасна. Ако ние или пък вие си заминете и после ние разберем, че... Не е имало още такъв срам в семейството ни.

Майката тихо изрече:

— Ще си помислим, ще поговорим... Но няма да ви посраим.

Уейнрайт бързо стана.

— Благодаря, мадам. Аги порасна. Тя е добро момиче. Ако ни спасите от срама, ще ви бъдем много благодарни. Аги не е виновна — порасна момичето.

— Мъжът ми ще поговори с Ал — каза майката. — А ако не иска, аз ще поговоря.

Уейнрайт рече:

— Лека нощ. Много ви благодаря — и се скри зад брезентовата завеса. Джоудови чуха как той съобщи в своята половина резултатите от преговорите.

Майката се послуша миг-два, после каза:

— Елате насам, по-близо.

Бащата и чичо Джон тежко се надигнаха от местата си. Те седнаха на дюшека до майката.

— А къде са децата?

Бащата посочи към ъгъла:

— Рути се нахвърли на Уинфийлд и почна да го хапе и скубе. Накарах ги да легнат да спят. Сигурно са заспали. А Розашарн отиде при някаква нейна позната.

Майката въздъхна.

— Намерих Том — тихо почна тя. — Казах му да се маха оттук. Колкото може по-далеч.

Бащата бавно поклати глава. Чичо Джон забодде брадичка в гърдите си.

— Нищо друго не оставаше — каза бащата. — Ти как мислиш, Джон?

Чичо Джон го погледна.

— Не ме питай за нищо — отвърна той. — Сега сякаш живея насън.

— Том е добър — рече майката и добави, сякаш се извиняваше: — Не исках да те обидя, като казах, че аз ще поговоря с Ал.

— Знам — тихо отговори бащата. — Ползата от мен сега е малка. Все си мисля какво беше преди. Фермата не ми излиза от главата, а няма да я видя никога вече.

— Този край е по-хубав... по-красив — каза майката.

— Да, знам. Но тук сякаш нищо не забелязвам — все си представям как рони листа сега нашата върба. А понякога ми текне да поправа дупката от южната страна на телената ограда в къщи. Чудна работа! Сега жената управлява семейството. Жената командува: това ще направим, там ще отидем. А аз хич не искам и да знам.

— Жената по-лесно свиква с новия живот — успокоително изрече майката. — Целият живот на жената е в ръцете. А на мъжа — в главата. Ти не се обиждай. Може... може догодина да си намерим някое местенце.

— Та нали нямаме нищо — продължи бащата. — Отсега нататък скоро не ще намерим работа, реколтите са прибрани. Какво ще правим занапред? Как ще си изкарваме прехраната? Розашарн скоро ще ражда. Така ни е притиснала нуждата, че не ми се иска и да мисля. И затова

все ровя из старото, та да си отвлека мислите. Беше то, свърши се с нашия живот!

— Не, не се е свършило. — Майката се усмихна. — Не се е свършило, татко. И жените разбират тези неща. Забелязала съм, че мъжът живее някак си на тласъци: роди се дете, умре някой — ето ти тласък; купи си ферма, изгуби я — друг тласък. А животът на жената тече равномерно като река. Тук-таме заобикаля някой въртоп, някъде се стича от някой камък, но течението е равномерно... Реката все си тече, тече. Ето как гледа на живота жената. Ние няма да умрем. Народът ще живее — едни хора идват, други си отиват, но животът му продължава вечно.

— Откъде знаеш това? — попита чичо Джон. — Та нали сега целият живот е замрял, нима можеш с нещо да го съживиш отново? Хората са уморени, иска им се просто да легнат и да умрат.

Майката се замисли. Тя потърка лъскавите си ръце една о друга, преплете пръсти.

— На това не може да се отговори веднага — каза тя. — Аз пък мисля тъй: всичко, каквото вършим, ни води все напред и напред. Тъй мисля аз. Дори гладът, дори болестите; някои хора умират, а други стават още по-здрави. Трябва да можеш да издържиш всеки ден, непременно трябва.

Чичо Джон рече:

— Ако тя не беше умряла тогава...

— А ти трябва да можеш да издържиш всеки ден — каза майката. — Не си трови живота.

— В нашия край сигурно догодина ще има добра реколта — забеляза бащата.

Майката прошепна:

— Чувате ли?

Стълбичката заскърца под нечии предпазливи стъпки и край брезента се показа Ал.

— Здравейте — каза той. — А аз мислех, че отдавна спите.

— Ал — рече майката. — Седим и си приказваме. Поседни и ти.

— Добре. И аз искам да поговоря с вас. Защото мисля скоро да се махна оттук.

— Не бива, Ал. Не можем без теб. Защо си намислил да си вървиш?

— Аз... Ние с Аги Уейнрайт решихме да се оженим; аз ще работя в гараж, ще си наемем къщичка и... — Той свирепо загледа всички. — Решихме вече и никой няма да ни спре.

Всички мълчаливо го гледаха.

— Ал — каза най-сетне майката, — радваме се на новината. Много се радваме.

— Радвате ли се?

— Разбира се! Ти си вече мъж. Време ти е да се ожениш. Само че почакай малко, Ал, не си отивай сега.

— Аз вече обещах на Аги — рече той. — Не, ще заминем. Не можем повече да останем тук.

— Почакай до напролет — молеше го майката. — Само дотогава. Нима не ще останеш до напролет? А кой ще се разправя с камиона?

— Аз, кой...

Мисис Уейнрайт подаде глава иззад брезента.

— Научихте ли вече? — попита тя.

— Да. Току-що научихме.

— Ах, господи! Трябва... трябва да опечем кейк... кейк или нещо друго.

— Аз ще сваря кафе, може да направя и палачинки — каза майката. — Имаме сироп.

— Ах, господи! — възкликна отново мисис Уейнрайт. — Аз... чакайте, ще донеса захар. Палачинките са хубави и със захар.

Майката хвърли клони в печката и огънят бързо се захвана от въглените, останали от през деня. Рути и Уинфийлд се измъкнаха изпод одеялата като раци-отшелници от черупките си. Първите няколко минути те бяха тихи, мъчейки се да разберат дали са им простени неотдашните прегрешения, или не. Като се убедиха, че никой не им обръща внимание, те станаха по-смели. Рути заподскача на един крак из цялата половина на вагона, без да се допира до стената.

Майката сипваше брашно в една чаша, когато Роуз от Шарън се изкачи по стълбичката и влезе във вагона. Дъщерята се изправи, опряла се в ръба на вратата, и като запристъпя много внимателно, се приближи до майката.

— Какво има? — попита тя.

— Голяма новина! — извика майката. — Сега ще има угощение в чест на Ал и Аги Уейнрайт. Те решиха да се оженят.

Роуз от Шарън замръзна на мястото си. Тя бавно премести поглед към Ал, който стоеше зачервен, смутен.

Мисис Уейнрайт извика от своята половина:

— Ей сега идвам. Само да натъкмя Аги с чиста рокля.

Роуз от Шарън бавно се обърна, приближи се до широката врата и заслиза по стълбичката. Като стъпи на земята, тя бавно тръгна към рекичката и минаващата край нея пътечка. Роуз от Шарън отиваше натам, където преди няколко часа бе ходила майката — във върбовия гъсталак. Тя коленичи и се промъкна на четири крака в най-гъстата му част. Клоните драскаха лицето ѝ, закачаха косите ѝ, но тя не обръщаше внимание на това. Спря едва когато клоните я оплетоха от всички страни. Роуз от Шарън легна по гръб. И усети как детето в утробата ѝ шавна.

На дюшека в ъгъла на тъмния вагон майката замърда. Тя отметна одеялото и стана. През отворената врата нахлуваше слабата, сива светлина на звездите. Майката се приближи до вратата и се спря, гледайки към поляната. На изток звездите бяха побледнели. Вятърът леко шумолеше във върбовия гъсталак, а откъм рекичката се чуваше тихата песен на водата. В палатките хората още спяха, но до една от тях вече гореше малък огън и край него се грееха няколко души. Майката виждаше лицата им, осветени от припламващия от време на време огън, виждаше как те търкат ръце, а после, извъръщайки се, ги слагат на гърба си. Майката дълго гледа нататък, скръстила ръце на гърди. Неспокойният вятър ту бръскаше земята, ту утихваше, а въздухът беше хапливо студен. Майката потрепери и също потърка ръце. Като стъпваше безшумно, тя се върна във вътрешността на вагона и напипа край фенера кибрита. Вратичката скръцна. Майката поднесе клечката към фитила, синьото пламъче запламтя и когато то се превърна в ярко, жълто езиче, майката го повдигна нагоре. После тя се приближи до печката, остави на нея фенера и като начупи сухи клони, ги пхна в пещта. И след миг огънят с бумтене заблizza кюнеца.

Роуз от Шарън тежко се обърна на едната си страна и седна.

— Ей сега ще се облека — каза тя.

— Да беше полежала още малко, студено е още — рече майката.

— Не, ще стана.

Майката наля вода в кафеника и го сложи на печката, после сложи там и тигана с маста, та тя да се топи и стане готова за питките.

— Какво ти е? — тихо попита майката.

— И аз ще дойда с вас — отговори Роуз от Шарън.

— Къде?

— Да бера памук.

— Какво приказваш! — възкликна майката. — Не е за тебе тази работа.

— Не, ще дойда с вас. Твърдо съм решила.

Майката сложи кафето във водата.

— Розашарн, ти снощи не яде с нас палачинки. — Роуз от Шарън мълчеше. — И какво така ти текна да береш памук? — Дъщерята пак не отговори. — Заради Ал и Аги ли? Заради тях ли? — Сега майката втренчено я погледна. — Остави тази мисъл. Съвсем не е нужно.

— Не, ще дойда.

— Е, добре. Само гледай да не се пресишиш... Ставай, татко! Събуди се, ставай!

Бащата замига и се прозя.

— Не можах да се наспя — изпъшка той. — Снощи си легнахме чак в единайсет.

— Живо, живо. Ставайте всички, вървете да се миете.

Обитателите на вагона не се разсъниха веднага. Те бавно изпълзяваха изпод одеялата, гушеха се, обличаха си дрехите. Майката нарязва сланина на парчета във вехтия си тиган.

— Ставайте, вървете да се миете — повтори заповеднически тя.

В другия край на вагона, в половината на Уейнрайтови, лумна светлина, чу се чупене на клони.

— Мисис Джоуд! — извикаха оттам. — Ставаме вече. Скоро ще бъдем готови.

Ал измърмори:

— За какъв дявол се надигнахме толкова рано?

— Собственикът има само двацет акра — каза майката. — Трябва да отидем там по-рано. Памукът е малко. Трябва да побързаем, иначе за нас нищо няма да остане. — Майката подканяше всички и

сама бързаше, за да не се забавят със закуската. — Пийте кафето си — рече тя. — Време е вече да тръгваме.

— По тъмно не се бере памук, майко.

— Да, но *трябва* утрото да ни свари там.

— Ще бъде още влажно.

— Дъждът не валя много. Пийте по-скоро кафето си. Ал, като закусиш, пригответи колата. — Тя извика: — Мисис Уейнрайт, готови ли сте?

— Закусваме. Ей сега излизаме.

Лагерът се събуди. Край палатките горяха огньовете. Над вагоните се издигаше дим от кюнците.

Ал изпи на един дъх кафето си и слезе тичешком по стълбичката, като плюеше гъстото на кафето.

— Мисис Уейнрайт, ние сме готови! — извика майката. Тя се обърна към Роуз от Шарън и й каза: — Остани тук.

Роуз от Шарън стисна зъби.

— Не, ще дойда — рече тя. — Ще дойда, майко.

— И без това нямаш чувал. Пък и няма да можеш да го мъкнеш.

— Ще слагам в твоя.

— По-добре е да останеш.

— Не, ще дойда.

Майката въздъхна.

— Но ще те наглеждам. Няма да е зле да те заведем на доктор. — Роуз от Шарън развълнувано ходеше насам-натам из вагона. Тя облече палтото си, после го свали. — Вземи едно одеяло — посъветва я майката. — Ако поискаш да си починеш, да има с какво да се наметнеш, та да не изстинеш. — Те чуха бръмченето на мотора зад стената на вагона. — Ще бъдем там първи — радваше се майката. — Е, взехте ли чувалите си? Рути, да не забравите ризите, дето ви ги направих, за да берете в тях памука.

В тъмнината Уейнрайтови и Джоудови се качиха в камиона. Зората настъпваше, но беше бледа и някак се бавеше.

— Завий наляво — каза майката на Ал. — Там ще има обява накъде да вървим. — Камионът едва се влачеше по тъмния път. А след него вървяха други коли. В лагера се чуваше бръмчене на мотори и хората заемаха местата си; колите излизаха на шосето и завиваха наляво.

До една пощенска кутия, отдясно на пътя, беше закачено парче картон, на което пишеше със син молив: „Търсят се берачи на памук“. Ал сви към вратата и влезе в двора на фермата. Дворът бе вече целият пълен с автомобили. Един електрически глобус пред входа на белия плевник хвърляше светлина върху група мъже и жени, които стояха до кантара с чували под мишница. Някои от жените бяха наметнали чувалите на раменете си и бяха покрили с краищата им гърдите си.

— Излиза, че не сме много подранили — каза Ал.

Той закара камиона до оградата и спря там. Двете семейства слязоха и се присъединиха към групата хора до плевника.

А през това време все нови и нови коли отбиваха от шосето към вратата и дворът се пълнеше с все повече хора. Собственикът записваше берачите, седнал под глобуса пред входа на плевника.

— Холи? — попита той. — Х-о-л-и. Колко?

— Четирима. Уил...

— Уил.

— Бентън...

— Бентън.

— Амилия...

— Амилия.

— Клеър...

— Клеър. Следващият. Карпентър? Колко?

— Шестима.

Той записваше имената в книгата срещу графата, в която се нанасяше теглото на събрания памук.

— Имате ли чували? Тук ще се намерят няколко. Ще ви удържа по един долар за всеки. — А колите една след друга влизаха в двора. Собственикът вдигна яката на коженото си, подплатено с вълна яке и загрижено погледна към алеята, която водеше в двора.

— Виждам, че дващестте ми акра скоро ще бъдат обрани. Колко хора пристигнаха! — рече той.

Децата се катереха по грамадното ремарке за памук, стъпваха с босите си крака по телове, които служеха за капаци.

— Слезте оттам! — викна им собственикът. — Хайде, по-скоро! Ще скъсате тела. — И сконфузените деца, без да продумат нито дума, бавно слязоха от ремаркетото. Настъпи сивата зора. — Трябва да правя отбив за росата — каза собственикът. — Като изгрее слънцето, ще

почна да пиша точните килограми. Впрочем, когато искате, тогава почвайте. Вече е достатъчно светло.

Берачите бързо навлязоха в нивата и се пръснаха по редовете. Те завързаха чувалите за кръста си и потъркаха ръце, за да сгреят вкочанясалите си пръсти, които трябваше да бъдат пъргави. Небето над хълмовете на изток порозовя и берачите в дълга редица тръгнаха по редовете. А колите продължаваха да се отбиват от шосето и да навлизат в двора, тъй че накрая там не остана никакво местенце и следващите коли вече спираха отвън. В нивата духаше студен вятър.

— И откъде се научиха толкова хора! — чудеше се собственикът. — Сякаш съм разгласил по телеграфа. До обед нивата ще бъде обрана. Име? Хюм? Колко?

Берачите в равна редица вървяха из нивата и силният западен вятър развяваше дрехите им. Пръстите бързо намираха едрите кутийки, бързо се пъхаха в дългите чували, които вече тежко се влачеха подир тях по земята.

Бащата говореше със съседа си отдясно:

— В нашия край такъв вятър винаги докарва дъжд. А сега май че е студеничко за дъжд. Отдавна ли си по тия места? — Той говореше, без да откъсва очи от памука.

Съседът му отговори също без да вдига глава:

— Скоро ще стане една година.

— А как мислиш, ще вали ли?

— Дявол знае, и хич не ме е срам, че не мога да ти кажа. Хората, които живеят тук сума време, пак не могат да ти кажат. Като настъпи беритба, винаги очаквай дъждът да ти направи беля. Така приказват тук хората.

Бащата бързо погледна на запад. Над хълмовете плуваха, подгонени от вятъра, големи сиви облаци.

— Тези май че са дъждовни — рече той.

Съседът му също погледна натам.

— Дявол ги знае! — И всички, които бяха в нивата, се обърнаха и погледнаха облациите. И главите се наведоха още по-ниско, ръцете още по-бързо засноваха между листата. Хората беряха памука, сякаш се надпреварваха — те се мъчеха да изпреварят времето, да изпреварят дъжда и останалите берачи, да оберат повече памук, да изкарат повече пари. Те стигнаха другия край на нивата и се завтекоха да почнат други

редове. Сега вятърът духаше в лицето им и те виждаха сивите облаци, които се движеха високо в небето срещу изгряващото слънце. А колите продължаваха да спират на пътя и новите берачи отиваха да се записват при плевника. Хората с трескава бързина вървяха из нивата, носеха чувалите си на кантара, проверяваха какво вписва в книгата си собственикът, записваха теглото на памука в книжките си и тичаха назад да започнат нов ред.

Към единадесет часа памукът беше обран и работата завършена. Оплетените с телове камиони прикачиха оплетените с телове ремаркета, излязоха на шосето и се отправиха към магана. Памукът се провираше между теловете, малки пухчета летяха из въздуха, къделки се закачваха за крайпътните бурени и се полюляваха заедно с тях на вятъра. Берачите унило тръгваха към плевника и се спираха в редица да получат парите си.

— Хюм, Джеймс — двайсет и два цента. Ралф — трийсет цента. Джоуд, Томас — деветдесет цента. Уинфийлд — петнадесет цента. — Парите бяха наредени на купчинки: на едно място сребърните, на друго — никеловите, на трето — медните. Получавайки парите си, всеки берач поглеждаше в книжката си. — Уейнрайт, Агнес — трийсет и четири цента. Тобин — шейсет и три цента. — Редицата се движеше бавно. Сетне хората мълчаливо отиваха при колите си. И бавно напускаха двора.

Джоудови и Уейнрайтови седяха в камиона, чакайки пътят да се освободи. На земята паднаха първите капки дъжд. Ал подаде ръка от кабината, за да провери дали вали силно. Роуз от Шарън седеше в средата, майката — от края. Очите на Роуз от Шарън отново погаснаха.

— Не трябваше да идваш — каза майката. — Набра само някакви си десет-петнайсет фунта. — Роуз от Шарън погледна изпъкналия си корем и нищо не отговори. Тя потрепери и високо вдигна глава. Майката разгъна чувала си, метна го на раменете на дъщерята и я притегли към себе си.

Най-сетне пътят беше свободен. Ал запали мотора и излезе на шосето. Редки едри капки падаха като стрели надолу и чукаха по бетона; и колкото по-далече достигаше камионът, толкова капките ставаха по-чести и ситни. Дъждът тъй силно чукаше по покрива на кабината, че се чуваше въпреки тракането на стария мотор. Тези, които

седяха отгоре, разгънаха чувалите си и ги нахлузиха на главите и раменете си.

Притиснала се до майка си, Роуз от Шарън трепереше с цялото си тяло. Майка ѝ извика:

— По-скоро, Ал! Розашарн я тресе. Трябва да натопим краката ѝ в гореща вода.

Ал увеличи скоростта и като навлезе в лагера, прекара камиона съвсем близо до червените вагони. Колата още не бе спряла, а майката вече даваше нарежданията си.

— Ал — рече заповеднически тя, — Джон, татко, вървете във върбалака и донесете всичките сухи клони, които намерите. Трябва — ако искаме да бъде топло във вагона.

— Дали не тече покривът?

— Едва ли. Не, във вагона ще бъде хубаво, сухо, само че трябва да се запасим с гориво. Вземете с вас и Рути и Уинфийлд. Да ви помагат. Дъщерята нещо се разболя. — Майката излезе от кабината и Роуз от Шарън я последва, но коленете ѝ се подкосиха и тя тежко седна на стъпалото на колата.

Мисис Уейнрайт видя това.

— Какво има? Да не ѝ е дошло времето?

— Не, едва ли — отвърна майката. — Тръпки я побиват. Може да е настинала. Дай ръка. — Двете жени поведоха Роуз от Шарън към вагона. Тя направи няколко крачки и силите ѝ се възвърнаха — краката почнаха да стъпват здраво на земята.

— Мина ми вече, майко — каза тя. — Призля ми само за миг.

Двете жени я крепяха под мишниците.

— Краката в гореща вода — наставнически рече майката. Тя и мисис Уейнрайт помогнаха на Роуз от Шарън да се изкачи по стълбичката във вагона.

— Разтрийте ѝ ръцете и краката — каза мисис Уейнрайт, — а аз ще запаля печката. — Тя пхна в печката последните клони, които бяха останали, и запали буен огън. Дъждът вече валеше с пълна сила, стичайки се на струйки от покрива на вагона.

Майката вдигна глава.

— Слава богу, покривът не тече — рече тя. — А палатката колкото и да е хубава, все ще протече. Мисис Уейнрайт, не слагайте много вода.

Роуз от Шарън лежеше неподвижно на дюшека.

Свалиха ѝ пантофките и ѝ разтриха краката. Мисис Уейнрайт се наведе над нея.

— Боли ли те нещо? — попита тя.

— Не. Просто не ми е добре. Зле се чувствавам.

— Имам лекарство и амоняк — каза мисис Уейнрайт. — Ако ви потрябват, услужете си, моля.

Роуз от Шарън цялата затрепери.

— Майко, завий ме, студено ми е. — Майката събра всички одеяла и я затрупа с тях. Дъждът силно трополеше по покрива.

Мъжете се върнаха с грамадни наръчи клони. От полите на шапките и от саката им се стичаше вода.

— Вали, брей, не се шегува! — възкликна бащата. — На мишка ме направи.

Майката каза:

— Да бяхте отишли още веднъж! Клоните бърже горят. Скоро ще мръкне. — Рути и Уинфийлд влязоха вир-вода мокри, оставиха клоните си върху купчината и тръгнаха към вратата. — Вие няма да ходите повече — спря ги майката. — Идете до печката да се изсушите.

Навън всичко беше сякаш сребърно от дъжда, мокрите пътечки блестяха. Стълбата на памука от час на час ставаха все по-черни и като че все повече се свиваха. Бащата, Ал и чичо Джон за кой ли път вече отиваха до върбалака и се връщаха с наръчи клони. Те оставяха клоните до вратата и чак когато купът стигна до тавана, решиха, че са донесли достатъчно, и отидоха край печката. Водата се стичаше на струйки от шапките върху раменете им. Пешовете на саката им бяха съвсем мокри, обувките жвакаха.

— Е, добре. Сваляйте всичко — рече майката. — Сварих ви кафе. Сега ще ви дам сухи комбинезони. Хайде, преобличайте се, не стойте така.

Вечерта дойде рано. Хората във вагоните се бяха натъпкали един до друг, заслушани в поройния дъжд, който чукаше по покривите.

---

[1] *Да намери изгубената си душа* — намек за библейската легенда, според която след кръщаването си Христос се оттегля в пустинята и четиридесет дни и нощи отбива изкушенията на Сатаната (Евангелие от Матей, гл. 4). ↑

ДВАДЕСЕТ И ДЕВЕТА ГЛАВА

Над високите планини край брега и долините се надвесиха откъм океана сиви облаци. Високо над земята вятърът духаше яростно и безшумно, в хрусталаците свиреше, в горите виеше. Облаци се разпокъсаха, застанаха на слоеве в небето като сиви скали, а после се сляха в плътна пелена и ниско надвиснаха над земята. Тогава вятърът стихна и престана да безпокои тежката, непроницаема маса от облаци. Дъждът отначало валеше от време на време — ту спираше, ту отново започваше, а после лека-полека преустанови паузите си и заваля с едно и също непрекъснато темпо — дребни капки, които упорито чукаха по земята, дъжд като сива пелена, през която нищо не се виждаше — пелена, която превръщаше деня във вечер. Сухата земя се напои с влага и почерня. Земята пи дъжд два дни и утоли жаждата си. Тогава навсякъде се образуваха локви, а в ниските места по полето — цели езера. Мътната вода в тези езера се издигаше все по-високо и по-високо, а упоритият дъжд шибаше лъщящата ѝ повърхност. Накрая планините отказаха да приемат повече влага и ручеите, течащи из клисурите, се сляха в потоци, които с рев се втурнаха в долините. Дъждът упорито шибаше земята. Ручеите и малките рекички подронваха корените на върбите и другите дървета, накланяха ги чак до водата, изтръгваха от корен тополите и ги поваляха. Мътната вода се въртеше край бреговете, преля над тях и нахлу в полята, градините, нивите, където се чернееха памучните стръкове. Равните поля се превърнаха в езера — големи, сиви, и дъждът не преставаше да шибаше повърхността им. После водата заля пътищата; колите бавно се движеха по тях, пръскайки пред себе си вода и оставяйки зад себе си мътни, пенещи се следи. Дъждът шумолеше по земята и потоците се пенеха, приемайки все нови и нови ручейчета от планините.

Когато дъждът бе току-що започнал, преселниците се изпокриха по палатките си и седейки там, си казваха: скоро ще спре. И се питаха: колко ли още ще продължи?

А когато водата се разля навсякъде, мъжете излязоха на дъжда с лопати и направиха малки вадички около палатките. Дъждът плющеше по брезента и накрая го накваси толкова, че дъждовните струйки затекоха вътре. После дъждът развали вадичките, водата навлезе в палатките и намокри дюшеците и одеялата. Хората седяха с мокри дрехи. Те редяха сандъците един върху друг и слагаха между тях дъски. И седяха на тези дъски ден и нощ.

Край палатките стояха стари автомобили и водата направи негодни магнетите им, карбураторите. Малките сиви палатки бяха заобиколени от езера. И накрая хората решиха, че трябва да се махат оттук. Но моторите не се запалваха, защото проводниците бяха овлажнели; а тези, чиито мотори още работеха, затъваха в дълбоката кал. И хората цапаха из водата, носейки мокрите си одеяла. Те вървяха, понесли на ръце децата и най-старите. И плевниците по по-високите места бяха претъпкани с хора — треперещи, отчаяни.

Някои отиваха в градовете, в комисиите по отпускане на помощ, и унили се връщаха обратно при близките си.

За да получите помощ, трябва да сте тук не по-малко от година... Такова е правилото. Казват, че правителството щяло да окаже помощ. А кога, не се знае.

И лека-полека ги обземаше ужас, равен на който те не познаваха.

До три месеца няма да има никаква работа.

Хората в плевниците седяха, наблъскали се един до друг; обземаше ги ужас и лицата им бяха посивели от този ужас. Гладните деца плачеха, а нямаше с какво да ги нахранят.

После дойдоха болестите — пневмония и морбили, с усложнения в очите и ушите.

А дъждът упорито шибаше земята и водата заливаше пътищата, защото отводнителните тръби вече не можеха да я отвеждат.

И тогава от палатките, от претъпканите плевници почнаха да излизат мокри до кости хора, със скъсани дрехи и безформени от полепналата кал обувки. Те тръгваха, цапайки из водата, към градовете, към селските дюкяни, към комисиите по отпускане на помощ — отиваха да изпросят къшей хляб, да изпросят помощ, да откраднат, ако успеят, да излъжат. А тези молби и унижения разпалваха в тях пламъка на неплодния гняв. И в малките градчета съжалението към мокрите до кости хора се сменяше с гняв, а гневът,

който предизвикваха гладните, се сменяше със страх от тях. Шерифите заклеваха нови помощници и бърже изпращаха искания за оръжие, за бомби със сълзлив газ, за патрони. А гладните се тълпяха по уличките зад дюкяните и просеяха хляб, гнили плодове, крадяха, ако можеха.

Хората бясно чукаха на вратите на лекарите; но лекарите са винаги заети, никога нямат време. Сломените от скръб хора се отбиваха в селските дюкяни с молба да предадат на съдебния лекар да прати кола. Съдебните лекари имаха време. И колите пристигаха в калта и прибираха мъртвите.

А дъждът безмилостно плющеше и рекичките излизаха от бреговете си и се разливаха из полята.

В претъпканите подслони хората лежаха на мокрото сено и гладът и страхът им раждаха гняв. Момчетата почнаха да се губят някъде — не да просят хляб, а да го крадат; мъжете също почнаха да се губят — да опитват тук-таме дали могат да откраднат нещо.

Шерифите заклеваха нови помощници и изпращаха нови искания за оръжие; а осигурените хора, тези, които живеяха в къщи и които не се страхуваха от дъжда, изпитваха отначало съжаление към преселниците, после отвращение и накрая омраза.

В плевниците с продънени покриви жените раждаха на мокрото сено, едва поемайки дъх от пневмония. А старите се сгушваха в ъглите и умираха там така сгърчени, че съдебните лекари не можеха да изправят вкочанясалите им трупове. Нощем обзетите от безумие хора смело се вмъкваха в курниците и отнасяха крякащите кокошки. Ако стреляха по тях, те не се втурваха да бягат, а продължаваха да си вървят мрачно из водата; а ако куршумът ги улучеше, уморено се свличаха в калта.

Дъждът спря. Полята бяха залени с вода, която отразяваше сивото небе, и тихият ѝ плисък се чуваше навсякъде. Мъжете наизлязоха от плевниците, от навесите. Те наклеяха, гледайки наводнените поля. Те мълчаха. И само от време на време си разменяха по някоя дума.

До пролетта няма да има работа. Чак до пролетта.

А щом няма да има работа — няма да има нито пари, нито хляб.

Хората имат коне — с тях орат, брануват, косят сено, а когато конете стоят без работа, дори наум не минава на стопаните им да ги изгонят от яхъра и да ги обрекат на гладна смърт.

Но това са коне, а ние сме хора.

Жените наблюдаваха мъжете, наблюдаваха ги дали ще издържат и този път, или не. Жените стояха мълчаливо и наблюдаваха мъжете си. А когато мъжете се събираха на групички от по няколко души, страхът изчезваше от лицата им и се заменяше с гняв. И жените въздъхваха с облекчение, знаейки, че сега не е страшно — мъжете ще издържат; и това щеше да продължава дотогава, докато страхът можеше да отстъпва място на гнева.

От земята се подадоха връхчетата на млада тревица и след няколко дни хълмовете се покриха с бледа зеленина — признак на настъпващата пролет.

ТРИДЕСЕТА ГЛАВА

Лагерът бе потънал в локви, а дъждът не преставаше да шиба воднистата кал. Придошлата рекичка лека-полека се изкачваше към поляната, на която бяха товарните вагони.

На втория ден Ал свали брезента, който разделяше вагона на две. Той излезе навън и покри с брезента капака на мотора на камиона, после се върна във вагона и седна на един дюшек. Сега, когато брезентовата преграда бе свалена, двете семейства станаха едно. Мъжете седяха заедно намръщени, потиснати. Майката поддържаше слаб огън в печката, слагайки нов клон само след като изгореше старият — тя пестеше клоните. Върху плоския покрив на вагона се лееха потоци дъжд.

На третия ден: Уейнрайтови почнаха да се безпокоят.

— Май че няма да е зле да се махнем отгук — каза мисис Уейнрайт.

Но майката се помъчи да ги разубеди.

— Къде ще вървите, къде ще си намерите подслон?

— Сама не знам, но все пак не ми се стои тук. — Докато се водеше този разговор, майката крадешком поглеждаше Ал.

Рути и Уинфийлд измислиха някаква игра, но скоро и те притихнаха и се начумериха, а дъждът все барабанеше по покрива.

На третия ден наред със ситното чукане на дъждовните капки се чу бученето на придошлата рекичка. Бащата и чичо Джон стояха на вратата, гледайки натам. И вдясно, и вляво водата се бе разляла чак до шосето и бе обкръжила вагоните, без да ги достигне, тъй като те се намираха на най-високото място — отзад се издигаше крайпътният насип, а отпред рекичката правеше извивка. Бащата попита:

— Е, Джон, какво ще кажеш? Ако рекичката продължи да приижда, дали няма да залее и вагоните?

Чичо Джон отвори уста и потърка с длан четинестата си брадичка.

— М-да — каза той. — Всичко може да стане.

Роуз от Шарън лежеше с температура, бузите ѝ горяха, очите трескаво блестяха. Майката седеше до нея, държейки в ръце чаша топло мляко.

— Ето — рече тя. — Изпий го, налях му свинска мас. Ще те подкрепи. Хайде, изпий го.

Роуз от Шарън немощно поклати глава.

— Не ми се пие.

Бащата начерта с пръст крива линия във въздуха.

— Ако излезем всички с лопати и направим вал, тогава може би ще спрем водата. Само че ще трябва да излезем на дъжда и да работим ей там долу.

— Да — съгласи се чичо Джон. — Правилно. Не знам обаче дали някой ще се реши на това. Сигурно всеки ще каже, че предпочита да се махне оттук.

— Но нали във вагоните е сухо — държеше на своето бащата. — Де ще намериш сега сухо място? Чакай. — Той измъкна от купа един клон на пода. Изтича по стълбичката, стигна, като цапаше из калта, до рекичката и заби клон краиш на кипящата вода. — По дяволите, целият се измокрих — рече той, като се върна във вагона.

Двамата мъже не сваляха очи от тънкия клон, който стърчеше край водата. Те видяха как водата бавно се придвижи нагоре и заля мястото, където беше забит клонът. Бащата клекна на вратата.

— Бързо се изкачва — каза той. — Да поговоря ли с другите? Може да се съгласят. А ако не искат, трябва да се махаме оттук. — Той погледна към далечния ъгъл на вагона, където бяха Уейнрайтови. Ал беше при тях, той седеше до Аги. Бащата мина в тяхната половина. — Водата бърже приижда — рече той. — Какво ще кажете, да направим ли вал? Само че ще трябва всички да работят.

Уейнрайт отвърна:

— Ние седим и тъкмо за това мислим. Май че няма да сгрешим, ако се махнем оттук.

Бащата рече:

— Вие сте били тъдява на много места и по-добре знаете може ли да се намери друго сухо място, или не.

— Едва ли ще се намери. И все пак...

Ал каза:

— Татко, ако те се махнат оттук, ще се махна и аз с тях.

Бащата се стресна.

— Как така? А камионът?... Никой от нас не знае да кара кола.

— Какво ме интересува това? Аз и Аги трябва да бъдем заедно.

— Почакай — рече бащата. — Я елате насам. — Уейнрайт и Ал станаха и се приближиха до вратата. — Виждате ли? Ще направим вала от онова място дотук. — Той погледна клона, който бе забил. Водата кипеше край него и се издигаше все повече по стръмнината.

— Много работа ще иска и може да е без полза — упорствуваше Уейнрайт.

— Защо да не поработим, и без това стоим със скръстени ръце. А такова хубаво място никъде другаде не ще намерим. Да вървим. Да отидем да поговорим с другите. Ако всички се заловят за работа, ще направим вала.

Ал повтори:

— Ако Аги се махне оттук, ще се махна и аз с нея.

Бащата каза:

— Слушай, Ал, ако никой не се съгласи, всички ще трябва да се махнем. Хайде да отидем да поговорим с другите. — Те присвиха рамене, слязоха по стълбичката и се изкачиха към отворената врата на съседния вагон.

Майката седеше край печката и хвърляше по малко клони в слабия огън. Рути се приближи и се притисна до майка си.

— Искам да ям — захленчи тя.

— Кога пък толкова огладня — каза майката. — Толкова каша изяде.

— Искам пак бисквити като онези. И няма на какво да играем. Скучно ми е.

— Скоро ще ти стане весело — рече майката. — Почакай. Съвсем, съвсем скоро. Ще си живеем в наша къщичка.

— Искам да си имаме и куче — каза Рути.

— Ще си имаме и куче, и котка.

— Жълта котка ли?

— Не ме задявай — помоли я майка й. — Престани да ме мъчиш, Рути. Виждаш, че Розашарн е болна. Постой мирно поне минутка. Скоро пак ще ти бъде весело. — Рути се отдалечи от нея, жално мърморейки нещо.

От ъгъла, в който лежеше на един дюшек увита с одеяло Роуз от Шарън, се разнесе остър, внезапно изтръгнал се вик. Майката бързо стана и се приближи до дъщеря си. Роуз от Шарън сдържаше дъха си, в очите ѝ се четеше ужас.

— Какво ти е? — извика майката. Роуз от Шарън изпусна въздуха от гърдите си и отново затаи дъх. Майката пхна ръка под одеялото.

— Мисис Уейнрайт! — извика тя. — Мисис Уейнрайт!

Нисичката пълна жена напусна своята половина.

— Викате ли ме?

— Гледайте! — Майката посочи лицето на дъщеря си. Роуз от Шарън бе захапала долната си устна, на челото ѝ бе избила пот, блестящите ѝ очи гледаха ужасено.

— Сигурно започва вече — каза майката. — Преди време.

Роуз от Шарън въздъхна с все сила, разтвори устни и затвори очи. Мисис Уейнрайт се наведе над нея.

— Изведнъж ли те свиха болките? Погледни ме, отговори ми. — Роуз от Шарън немощно поклати глава. Мисис Уейнрайт се обърна към майката. — Да — каза тя. — Точно така. Казвате, че било преди време ли?

— Има треска, та може да е затова.

— Трябва да стане. Да се поразстъпи малко.

— Няма да може — рече майката. — Няма сили.

— Трябва, трябва. — Мисис Уейнрайт беше строга и настойчива. — Не ми е за пръв път — каза тя. — Хайде да затворим вратата. Да не става течение. — Двете жени наблегнаха с всички сили тежката плъзгаща се врата и я придвижиха, оставяйки само толкова място от края, колкото да могат да се провират хората. — Сега ще донеса лампата — рече мисис Уейнрайт. Лицето ѝ пламтеше от вълнение. — Аги! — извика тя. — Отведи настрана децата, забавлявай ги някак.

Майката кимна.

— Така, Рути, и ти, Уинфийлд, идете при Аги. Хайде, по-бързо.

— Защо? — попитаха те.

— Защото така трябва. Розашарн скоро ще си има бебе.

— Искам да погледам, майко. Моля ти се!

— Рути! Да те няма тук! Хайде, по-скоро! — Когато ти говорят с такъв тон, излишно е да спориш. Рути и Уинфийлд неохотно тръгнаха

към далечния ъгъл на вагона. Майката запали фенера. Мисис Уейнрайт донесе своята петромаксова лампа, сложи я на пода и кръглият пламък ярко освети вагона.

Рути и Уинфийлд се бяха стаили зад купа клони и предпазливо надничаха оттам.

— Ще се роди бебе и ние ще видим всичко — тихо каза Рути. — По-тихо, иначе майка ще ни изгони и оттук. Ако надникне насам, наведи се по-ниско. Ще видим всичко.

— Малко деца са виждали това — рече Уинфийлд.

— Никой не е виждал — горделиво го поправи Рути. — Ние ще бъдем единствените.

Майката и мисис Уейнрайт се съвещаваха, стоейки край ярко осветения дюшек. Трябваше да говорят високо, защото дъждът силно трополеше по покрива. Мисис Уейнрайт извади от джоба на престилката си един кухненски нож и го пъкна под дюшека.

— Може и да не помогне — с извиняващ се тон каза тя. — Но нашите винаги правеха така. Нали няма да има и вреда!

Майката кимна.

— А ние слагаме лемеж. То е все едно — трябва да се сложи нещо остро, та да пререже родилните болки. Да не се мъчи дълго.

— Е, по-добре ли ти е сега?

Роуз от Шарън неспокойно кимна.

— Започва ли? — попита тя.

— Да, да — каза майката. — Ще родиш хубаво дете. Само че сега ни помогни. Можеш ли да походиш малко?

— Ще се опитам.

— Браво, мойто момиче — рече мисис Уейнрайт. — *Това се казва дъщеря!* Ще те подкрепяме, миличка. От двете страни. — Те ѝ помогнаха да стане и закопчаха с безопасна игла одеялото около шията ѝ. После майката я хвана под мишница от едната страна, а мисис Уейнрайт от другата. Те я доведоха до купчината клони, бавно я върнаха обратно и тръгнаха пак напред — и така няколко пъти; а дъждът глухо чукаше по покрива.

Рути и Уинфийлд наблюдаваха това с интерес.

— А кога ще ражда? — попита Уинфийлд.

— Тихо! Ще ни чуят и ще ни изгонят оттук.

Аги дойде при тях. Светлината на лампата падаше върху слабото лице и русите ѝ коси, а на стената замърда сянката на главата ѝ с дългия и остър нос.

Рути прошепна:

— Виждала ли си как раждат?

— Разбира се — отвърна Аги.

— А скоро ли ще се роди бебето?

— Не, това ще стане след дълго, дълго време.

— След колко дълго?

— Може би чак утре сутринта.

— Пфу! — възкликна Рути. — Няма какво да гледаме тогава. Ой! Вижте.

Трите жени се бяха спрели. Роуз от Шарън беше изпънала тяло и стенеше от болки. Сложиха я на дюшека и изтриха потното ѝ чело, а тя само пъшкаше и стискаше юмруци. Майката тихо я успокояваше.

— Нищо — казваше тя. — Всичко ще мине, всичко ще бъде добре. Стисни ръце. Сега прехапи устни. Така, така. — Болките преминаха. Двете жени оставиха родилката да полежи малко, после отново я вдигнаха и почнаха да се разхождат с нея напред-назад, прекратявайки разходите, когато болките започнеха отново.

Бащата пъхна глава през тесния отвор на вратата. От шапката му се стичаха струйки.

— Защо сте затворили вратата? — попита той. И видя разхождащите се назад-напред жени.

Майката каза:

— Дойде ѝ времето.

— Значи... оставаме — волю-неволю.

— Да.

— Значи, трябва да направим вала.

— Да, трябва.

Като цапаше из калта, бащата се върна до рекичката. Белегът му бе залят на четири инча. Край рекичката, на проливния дъжд, стояха двадесет души. Бащата извика:

— Трябва да направим вала. Дъщеря ми ще ражда. — Наобиколиха го от всички страни.

— Ще ражда ли?

— Да. Сега не можем да отиваме никъде.

Един висок мъж, който стоеше до него, рече:

— Но в нашето семейство никой не ражда. Ние можем да заминем.

— Разбира се — каза бащата. — Вие можете. Заминавайте. Никой не ви задържа. Лопатите са само осем. — Той изтича до най-ниската част на брега и копна с лопатата земята. Подгизналата земя силно жвакна. Той копна още веднъж и изхвърли лопатата земя на мястото, където линията на брега минаваше съвсем близо до водата. А до бащата се наредиха и другите. Те издигаха лека-полека дългия вал, а тези, които бяха без лопати, режиха върбови пръчки, сплитаха ги и ги забучваха във воднистата кал. Всички бяха обзети от някаква лудост и работеха, сякаш се сражаваха. Хвърлената лопата поемаха други. Работеха без сака и шапки. Мокрите ризи и панталони лепнеха о тялото, обувките се бяха превърнали в безформени топки кал. Във вагона на Джоудови се разнесе остър вик. Мъжете спряха работата, заслушвайки се мрачно, после отново хванаха лопатите. Ниският вал растеше от двете страни и накрая достигна насипа на шосето. Всички бяха уморени, лопатите се движеха бавно. И също тъй бавно водата на рекичката се покачваше. Тя вече покри мястото, където бяха изхвърлени първите лопати земя.

Бащата тържествуващо се засмя.

— Ако не бяхме побързали, отдавна да е достигнала стръмнината — извика той.

Водата бавно се изкачваше към вала, подкопавайки върбовите пръчки.

— По-високо! — извика бащата. — Още по-високо трябва.

Настъпи вечер, а работата продължаваше. Хората вече бяха преминали границата, до която се усеща умора. Лицата им бяха застинали, мъртви. Движенията бяха импулсивни, като на автомати. Когато се мръкна, жените оставиха на вратите фенерите и кафениците с кафе. Те час по час тичаха до вагона на Джоудови и провираха глави вътре.

Сега родилните болки следваха на промеждутъци от по двадесет минути. Роуз от Шарън вече не можеше да се владее. Тя остро викаше от нетърпимите болки. А съседките идваха да я видят, погалваха я по косата и си отиваха.

Майката силно разпали печката и грееше вода, напълнила всичките си тенджери и котли. От време на време на вратата се показваше бащата.

— Е, как е, добре ли е? — питаше той.

— Добре, добре — успокояваше го майката.

Когато съвсем се стъмни, някой донесе на вала електрическото си фенерче — да работи с него. Чичо Джон работеше като фурия, хвърляше земя върху растящия насип.

— По-полека — каза бащата. — Ще се пресилиш.

— Не мога... не мога да слушам как вика! Това... това напомня за онази нощ, когато жена ми...

— Знам — рече бащата. — Но все пак не си давай толкова зор.

Чичо Джон изхлипа:

— Ще избягам оттук, ако не работя; честна дума, ще избягам.

Бащата извърна поглед от него.

— Е, как е там моят белег?

Човекът с електрическото фенерче насочи лъча към клона. Дъждът блесна на светлината с белите си ивици.

— Водата се е покачила повече.

— Сега тя няма тъй бързо да се покачва — каза бащата. — От онази страна ще се разлее малко встрани.

— Но все пак се покачва.

Жените отново напълниха кафениците и ги оставиха на вратите. И колкото повече минаваше времето, толкова по-бавно се движеха хората, измъквайки краката си от калта тежко, като товарни коне. Те трупяха земя върху върбовите клони и валът растеше. Дъждът не преставаше да вали. Когато лъчът на фенерчето попаднеше на нечие лице, той осветяваше напрегнато гледащите очи и издутите мускули на челюстите.

Виковете още дълго се чуваха от вагона и накрая стихнаха.

Бащата рече:

— Ако беше родила, щяха да ме извикат. — Той намръщено хвана отново лопатата.

Водите на рекичката продължаваха да се покачват и клокочеха край брега. И изведнъж недалеч се разнесе силен трясък. Фенерчето

освети една висока, наклонила се над водата топола. Всички спряха работата, гледайки нататък. Клоните на дървото се бяха потопили във водата и краищата им се бяха проточили по посока на течението, а водата вече подкопаваше дребните корени. Дървото бавно се откъсна от земята и бавно падна във водата. Измъчените хора мълчаливо наблюдаваха това. Дървото заплува бавно. Но ето че един клон се оплете в един пън и задържа дървото. То бавно се изви към течението и корените му опряха във вала. А водата все прииждаше. Дървото се отскубна и изрови част от вала. В изровеното място веднага нахлу тънка струйка вода. Бащата се втурна напред и почна да хвърля земя върху подкопаното място. Водата се издигаше все повече и повече. И след няколко минути тя разруши вала и се разля, стигайки до глезените и коленете на хората. Те се уплашиха и побягнаха, а водата като равен поток заля поляната и се провря под вагоните и автомобилите.

Чичо Джон видя как водата разруши вала. Той успя да види това дори в тъмнината. Силите му изневериха. Той се повали на колене и се озова до гърдите в кипящата вода.

Бащата извика:

— Ей! Какво правиш! — Той му помогна да стане. — Свят ли ти се зави? Да вървим, вагоните са високи, там няма да нахлуе водата.

Чичо Джон с последни сили пристъпи напред.

— Не знам какво става с мен — с извиняващ се тон измърмори той. — Краката ми се подкосиха. Подкосиха се, и толкоз. — Бащата го водеше към вагона, държейки го за лакътя.

Когато водата разруши вала, Ал побягна назад. Но краката му бяха станали тежки като олово. Като се добра до камиона, водата стигна до прасците му. Той грабна брезента от капака на мотора и с един скок се озова в кабината. Натисна педала на стартера. Моторът направи няколко оборота, но не се запали. Ал отвори докрай дроселовата клапа. Аккумуляторната батерия все по-бавно и по-бавно движеше мокрия стартер, моторът мълчеше. Още няколко оборота — все по-бавни и по-бавни. Ал направи аванса най-голям. Той напипа манивелата под седалката и изскочи от кабината. Водата вече заливаше стъпалото. Той дотича до радиатора. Картерът на мотора беше под водата. Ал бясно пхна манивелата и я завъртя няколко пъти, пръскайки бавно нахлуващата вода. И накрая трябваше да се откаже. Той се изправи. Моторът беше пълен с вода, батерията бе овлажняла.

Настрана, където беше малко по-високо, бръмчаха моторите на две коли със запалени фарове. Колелата затъваха все повече и повече, буксувайки в калта, и накрая шофьорите угасиха моторите и останаха да седят в кабините, гледайки мълчаливо лъчите на фаровете, които падаха пред колите. А дъждът на бели ивици преграждаше светлината на фаровете. Ал бавно заобиколи камиона и изключи запалването.

Като достигна вагона, бащата видя, че долният край на стълбичката плува във вода. Натисна с крак стълбичката в калта под водата.

— Е, Джон, ще можеш ли да се качиш сам? — попита той.

— Да, ще мога. Върви напред.

Бащата внимателно се изкачи по стълбичката и се провря през тесния отвор на вратата. Двете лампи светеха съвсем слабо. Майката седеше на дюшека до Роуз от Шарън и ѝ вееше с късче картон. Мисис Уейнрайт пъхаше сухи клони в печката и гъстият пушек, който излизаше оттам и се стелеше из вагона, разнасяше мирис на изгоряло. Когато бащата влезе, майката го погледна и веднага наведе очи.

— Е... как е тя? — попита бащата.

Майката не вдигна глава.

— Ами... добре е. Спи.

Въздухът във вагона беше тежък и спарен. Чичо Джон с мъка се провря през вратата и се облегна на стената на вагона. Мисис Уейнрайт престана да се занимава с печката и се приближи до бащата. Тя докосна лакътя му и го повика настрана. После вдигна фенера от пода и освети с него един сандък от ябълки, който стоеше в ъгъла. В сандъка върху вестници лежеше посиняло, сбръчкано телце.

— Нито веднъж не пое въздух — тихо изрече мисис Уейнрайт. — Роди се мъртво.

Чичо Джон се обърна и като влачеше уморено крака, отиде в тъмния ъгъл на вагона. Сега дъждът чукаше по покрива тихо, тъй тихо, че всички чуваха уморените хлипания на чичо Джон, които идваха от тъмнината.

Бащата погледна мисис Уейнрайт, взе фенера от ръцете ѝ и го остави на пода. Рути и Уинфийлд спяха на дюшека си, закрили с ръце очите си, да не им блести светлината.

Бащата бавно се приближи до дюшека, на който лежеше Роуз от Шарън, и се опита да клекне, но уморените му крака не се подчиниха.

Той коленичи. Майката продължаваше да вее с картоната. Тя погледна бащата и очите ѝ бяха широко отворени, погледът стъклен като на лунатик.

Бащата каза:

— Ние... направихме всичко... всичко, което можехме.

— Знам.

— Работихме цяла нощ. Но едно дърво падна и разруши вала ни.

— Знам.

— Чуваш ли? Под вагона има вода.

— Знам. Чух всичко.

— Ще оцелее ли тя?

— Не знам.

— Може би ние... не направихме всичко, каквото трябваше.

Устните на майката бяха сухи и безкръвни.

— Не. Нямахме избор... винаги вършихме това, което трябваше да вършим.

— Ние там работихме едва ли не до полудна... и изведнъж — отде се взе това дърво... — Майката погледна тавана и отново наведе глава. Бащата продължи, сякаш не бе в състояние да мълчи: — Може водата да се изкачи още повече. Да залее вагона.

— Знам.

— Ти всичко знаеш.

Тя мълчеше, а картонът в ръката ѝ бавно се движеше назад-напред.

— Може да сме сгрешили нещо — отново заговори бащата. — Да сме направили нещо не както трябва.

Майката някак странно го погледна. Безкръвните ѝ устни се разтегнаха в замислена, съчувствена усмивка.

— Ти за нищо не си виновен. Престани. Всичко ще мине. Сега всичко се мени... навсякъде.

— Ще се махнем ли оттук?... Като се отдръпне водата.

— Като му дойде времето, ще се махнем. Каквото трябва, това ще направим. А сега мълчи. Да не я събудиш.

Мисис Уейнрайт чупеше клони и ги пхаше в огъня, над който се вдигаше гъст, лютив дим. Отвън се чу нечий ядосан глас:

— Пусни ме да вляза да се разправа с този кучи син!

И веднага след това гласът на Ал край самата врата:

— Къде си тръгнал?

— Ей тук. При този негодник Джоуд.

— Няма да те пусна. Какво искаш?

— Отдавна щяхме да заминем, ако не беше неговият вал. Всички ни наказа с глупавата си идея. И сега колата ни стои — не може да мръдне от мястото си.

— Да не мислиш, че нашата е по-добре?

— Пусни ме!

Гласът на Ал прозвуча студено:

— Да не искаш да се бием?

Бащата бавно стана и се приближи до вратата.

— Остави, Ал. Ще изляза да се разберем. Остави. — Бащата слезе долу. Майката чу как той каза: — Имаме болна. Да отидем ей там.

Дъждът тихо чукаше по покрива, а появилият се вятър го смяташе на струи. Мисис Уейнрайт се отдалечи от печката и погледна Роуз от Шарън.

— Скоро ще съмне, мадам. Полегнете си, поспете. Аз ще поседя при нея.

— Не — отговори майката. — Не съм уморена.

— Достатъчно стояхте — каза мисис Уейнрайт. — Легнете, поспете поне малко.

Майката бавно махаше с картоната.

— Вие се отнесохте към нас сърдечно — рече тя. — Благодаря ви.

Пълната жена се усмихна.

— Няма защо да ми благодарите. Съдбата ни е еднаква. Като се случи нещо с нас, ще ни помогнете пък вие.

— Да — каза майката, — ще ви помогнем.

— Или пък някой друг.

— Или пък някой друг. Преди всеки си знаеше само своето семейство. Сега всички сме едно семейство. И колкото сме по-зле, толкова по-големи ще бъдат грижите ни едни за други.

— Не можеше да се спаси детето.

— Знам — отговори майката.

Рути дълбоко въздъхна и свали ръка от лицето си. Тя се взря с мътен поглед в лампата, после извърна глава и погледна майка си.

— Родил ли се? — попита тя. — Дойде ли бебето?

Мисис Уейнрайт вдигна от пода един чувал и покри с него сандъка от ябълки, който стоеше в ъгъла.

— Къде е бебето? — продължаваше да пита Рути.

Майката прекара език по устните си.

— Няма бебе. Изобщо не е идвало. Сбъркахме.

— Пфу! — Рути се прозя. — А аз мислех, че ще има.

Мисис Уейнрайт седна до майката и пое от ръката ѝ картоната. Майката скръсти ръце на колене, уморените ѝ очи не се откъсваха от лицето на Роуз от Шарън, потънала в дълбок сън.

— Но какво правите! — учуди се мисис Уейнрайт. — Полегнете си. Пак ще бъдете край нея. Щом тя въздъхне малко по-дълбоко, и ще се събудите.

— Добре. — Майката легна на един дюшек до спящата Роуз от Шарън. А мисис Уейнрайт остана да седи на пода и да бодърствува.

Бащата, Ал и чичо Джон седяха на вратата на вагона, гледайки как се зазорява сивата зора. Дъждът спря, но облаците както преди плътно покриваха небето. Първите лъчи на стоманеносивата светлина се отразиха във водата. От вратата се виждаше бързото течение на рекичката, което носеше клони, сандъци, дъски. Образувайки въртопи, водата пълзеше към поляната, където бяха вагоните. От вала не бе останала нито следа. Ала на поляната водата стоеше спокойна, необезпокоявана от течението. По краищата ѝ имаше жълта пяна. Бащата се наведе и сложи една пръчка на стълбичката, малко по-високо от нивото на водата. Мъжете видяха как водата бавно достигна пръчката, пое я и я отнесе. Бащата сложи друга пръчка с един инч по-високо от първата и я загледа внимателно.

— Мислиш ли, че ще нахлуе и във вагона? — попита Ал.

— Не знам. Страшно много вода сега ще слезе от хълмовете. Не знам. Може и пак да завали.

Ал каза:

— Ако водата нахлуе във вагона, ще намокри всичко.

— Да.

— Няма да се изкачи на повече от три-четири стъпки от пода, защото на пътя ѝ е шосето и тя ще се разлее по него.

— Защо мислиш така? — попита бащата.

— Видях от другия край на вагона как се изкачва водата. — Той протегна ръка. — Ето докъде ще се изкачи, няма да е повече.

— Е, та какво? — рече бащата. — Да се изкачва, докъдето ще. Нали няма да бъдем тук.

— Не, тук ще бъдем. Тук е камионът. Водата ще спадне и цяла седмица след това ще си имаме главоболия с него.

— А какво си намислил?

— Ей това: да свалим страничните капаци на камиона и направим тук нещо като платформа, на която да наредим всички вещи и насядаме и ние.

— Хм! А как ще готвим, какво ще ядем?

— В най-лошия случай вещите ще останат сухи.

Утринната дрезгавина стана по-ярка, тя придоби сив, метален блясък. Втората пръчка се хлъзна от стълбичката, подета от водата. Бащата сложи трета пръчка, още по-нависоко.

— Ясно е, че се качва — рече той. — Може би ще направим така, както казваш ти.

Майката неспокойно замърда в съня си. Очите ѝ бяха широко отворени. Тя извика рязко, тревожно:

— Том! Том!

Мисис Уейнрайт ѝ каза нещо с успокоителен глас. Клепачите потрепнаха и отново се затвориха и майката се сгърчи, без да се отърси от тревожния си сън. Мисис Уейнрайт стана и се приближи до вратата.

— Чуйте — тихо рече тя. — Скоро няма да се измъкнем оттук — и протегна ръка, показвайки ъгъла, в който стоеше сандъкът от ябълки. — Не бива да го оставяме във вагона. Излишни сълзи, излишна скръб. Защо не го изнесете... заровете го някъде.

Мъжете мълчаха. Бащата заговори пръв:

— Да, права сте. Излишна скръб. Но според закона не може да се заравя така.

— Малко ли неща вършим против закона, когато няма какво друго да направим!

— Да.

Ал рече:

— Хайде да свалим капациите, докато не се е изкачила водата по-високо.

Бащата се обърна към чичо Джон:

— Джон, иди да го заровиш ти, а ние с Ал ще донесем тук капаците.

Чичо Джон мрачно продума:

— Защо аз трябва да сторя това? Защо не вие? Не искам. — И веднага добави: — Добре. Ще направя, както искате. Добре, ще го зароя. — И каза с по-висок глас: — Хайде! Дайте ми го.

— По-тихо, да не ги събудиш — рече мисис Уейнрайт. Тя донесе сандъка и грижливо оправи чувала, с който бе покрит.

— Лопатата е там, зад гърба ти — каза бащата.

Чичо Джон взе лопатата. Той слезе от стълбичката и пропадна почти до кръста в бавно полюшващата се вода. Пое сандъка с другата си ръка и го сложи под мишница.

Бащата каза:

— Да вървим, Ал. Да свалим по-скоро капаците.

В сивата утринна дрезгавина чичо Джон заобиколи вагона, мина покрай камиона и се покатери по хлъзгавия крайпътен насип. Той закричи по шосето край лагера и се упъти към върбалака, където придошлата рекичка извиваше до самия път. Чичо Джон хвърли лопатата и като държеше сандъка пред себе си, се промъкна през храстите към бързата рекичка. Той постоя там минута-две, гледайки течащата на въртопи вода, която образуваше жълта пяна край стъблата на храстите. Притисна сандъка до гърдите си. После се наведе, потопи го във водата и го задържа с ръка. И каза с ярост:

— Плувай, разкажи им всичко. Плувай по улиците. Гний. Нека научат поне от тебе всичко. Ти само така ще можеш да им го кажеш. Аз дори не зная какво си — момче или момиче. И никога няма да науча. Плувай, спри се на някоя улица. Може би тогава те ще разберат. — Той внимателно насочи сандъка по течението и го пусна. Сандъкът потъна ниско, тръгна с широката си страна напред, озова се в един водовъртеж и бавно се преобърна. Чувалът се разгъна върху водата и сандъкът, подет от течението, бързо се отдалечи след чувала, скривайки се от очи зад храсталака. Чичо Джон взе лопатата и бързо закричи към лагера. Като цапаше из водата, той се приближи до камиона, от който бащата и Ал сваляха капаците.

Бащата го изгледа.

— Свърши ли работата?

— Да.

— Тогава ето какво — рече бащата, — ти помогни на Ал, а аз ще отида до бакалницата да купя едно-друго за храна.

— Купи бекон — каза Ал. — Яде ми се месо.

— Добре — отговори бащата. Той скочи от камиона, а чичо Джон зае мястото му.

Когато двамата мъже внесоха капациите във вагона, майката се събуди и седна на дюшека.

— Какво правите?

— Искаме да построим площадка, за да не ни измокри водата.

— Защо? — попита майката. — Тук е сухо.

— Сега е сухо. Ала водата все приижда.

Майката с мъка стана от дюшека и се приближи до вратата.

— Трябва да се махнем оттук.

— Не бива — каза Ал. — Всичките ни вещи са тук. Камионът е тук. Целият ни имот.

— Къде е баща ти?

— Отиде да купи нещо за закуска.

Майката погледна към водата. До пода на вагона оставаха някакви си шест инча. Тя се върна до дюшека и се взря в Роуз от Шарън. Дъщерята срещна погледа ѝ.

— Е, как си? — попита майката.

— Много съм изморена.

— Скоро ще ти дам да закусиш.

— Не ми се яде.

Мисис Уейнрайт се приближи и застана до майката.

— Тя сега изглежда добре. Издържа юнашки.

Очите на Роуз от Шарън питаха майката, но майката се мъчеше да не ги гледа. Мисис Уейнрайт отиде при печката.

— Майко...

— Какво има?

— Майко... къде е?...

Майката не издържа. Тя коленичи до дъщеря си.

— Ще си имаш и друго — рече тя. — Направихме всичко, което знаехме.

Роуз от Шарън се замята и с мъка се привдигна от дюшека.

— Майко!

— Ти не си виновна.

Дъщерята отново се отпусна назад и закри очи с ръце. Рути се промъкна до самия дюшек и уплашено я погледна. Тя попита шепнешком, с рязък глас:

— Майко, тя болна ли е? Ще умре ли?

— Не, какво приказваш! Ще ѝ мине. Скоро ще ѝ мине.

Влезе бащата, натоварил се с покупки.

— Е, как е тя?

— Добре — отговори майката. — Ще се оправи.

Рути докладва на Уинфийлд:

— Тя няма да умре. Така казва майка.

А Уинфийлд, който въртеше една треска в устата, рече тежко, като възрастен:

— Знам го и без да ми го кажеш.

— Откъде?

— Няма да ти кажа — отвърна Уинфийлд и изплю треската.

Майката пъкна в огъня последните клони, опържи бекона, направи и соса му. Бащата бе взел и купешки хляб. Майката се намръщи, като видя това.

— Останаха ли ти пари?

— Не — отговори бащата. — Бяхме тъй изгладнели.

— А вземаш и купешки хляб — неодобрително рече майката.

— Нали бяхме страшно изгладнели. Работихме цяла нощ.

Майката въздъхна.

— А как ще караме от утре?

Докато те ядяха, водата се изкачваше все повече и повече. Ал набързо изгълта порцията си и веднага се зае да кове платформата с баща си. Пет стъпки на ширина, шест на дължина, четири на височина. А водата достигна вратата, дълго стоя там, сякаш се колебаеше, и накрая бавно влезе във вагона. Дъждът почна отново да вали — тежки едри капки както преди зацапаха по водата, глухо затропаха по покрива.

Ал каза:

— Е, хайде да вдигнем дюшеците. И одеялата също, иначе ще се измокрят. — Те нареждаха цялата си покъщнина на високата платформа, а водата заливаше пода. Бащата и майката, Ал и чичо Джон хванаха от четирите краища дюшека, на който лежеше Роуз от Шарън, и го сложиха най-отгоре.

Роуз от Шарън протестираше:

— Аз сама. Не съм болна. — А водата като тънък пласт се разстла по пода. Роуз от Шарън прошепна нещо на майка си и тя пхна ръка под одеялото, попипа гърдите ѝ и кимна.

В другия край на вагона Уейнрайтови чукаха, приготвяйки платформата си. Дъждът се усили, но не за дълго и скоро престана.

Майката погледна в краката си. Водата във вагона се бе изкачила с дял инч.

— Рути, Уинфийлд — уплашено извика тя, — качвайте се горе! Ще настинете. — Те се качиха с нейна помощ на платформата и неловко се настаниха на дюшека до сестра си. И майката изведнъж рече:

— Трябва да се махнем оттук.

— Не бива — отвърна бащата. — Ал право казва: всичкият ни имот е тука. Като свалим и вратата на вагона и я сложим горе, няма да бъде толкова тясно.

Те се бяха наблъскали един до друг на високата платформа и седяха мълчаливи, намръщени. Водата във вагона се изкачи на шест инча и чак след това заля шосето и памучната нива на другата страна на крайпътния насип. През останалата част от деня и цялата нощ измокрените мъже спаха върху свалената врата на вагона. Майката лежеше до Роуз от Шарън. Тя ту шепнешком разговаряше с нея, ту сядаше на дюшека, гледайки в тежък размисъл пред себе си. Останалият от закуската хляб беше скрит под едно одеяло.

Дъждът валеше сега с прекъсвания — кратките внезапни пориви се сменяха със затишие. На сутринта на другия ден бащата отиде някъде, цапайки из водата през лагера, и се върна с десетина картофа в джобовете. Майката намръщено гледаше как той счупва няколко дъски от вътрешната облицовка на вагона, запалва печката и насипва вода в една тенджера. Те ядоха горещите картофи с ръце. И когато тази последна храна бе изядена, всички загледаха сивата вода и си легнаха дълго след настъпването на нощта.

Доиде утрото, неспокойният сън веднага се прекъсна. Роуз от Шарън прошепна нещо на майка си.

Майката кимна.

— Да — каза тя. — Време е. — После се обърна към мъжете, които лежаха на свалената врата.

— Тръгваме си оттук — яростно рече тя, — ще търсим по-високо място. Ако искате, оставайте тук, но аз ще взема с мен Розашарн и децата и ще се махна.

— Не бива да се махаме — слабо запротестира бащата.

— Добре. Тогава ще донесете Розашарн до шосето и ще се върнете обратно. Сега не вали. Ние тръгваме.

— Добре. Ние също ще тръгнем.

Ал каза:

— Аз няма да тръгна, майко.

— Защо?

— Ние с Аги...

Майката се усмихна.

— Разбира се, Ал — рече тя. — Остани. Ще се грижиш тук за покъщнината. Водата ще спадне и ние ще се върнем. По-скоро, докато не е заваляло — подканяше тя бащата. — Ставай, Розашарн. Ще потърсим по-сухо място.

— Аз мога да вървя.

— После ще опиташ, когато излезем на пътя. Хайде, стягай си гърбината, татко.

Бащата стъпи долу във водата и застана там. Майката помогна на Роуз от Шарън да слезе и я доведе до вратата. Бащата я взе на ръце, вдигна я колкото можеше по-високо и като стъпваше внимателно в дълбоката вода, заобиколи вагона и тръгна към шосето. Там той я свали на земята и хвана през раменете. Чичо Джон вървеше зад тях, носейки Рути. Майката нагази във водата и роклята ѝ се изду като балон.

— Уинфийлд, седни на раменете ми. Ал, като спадне водата, ще се върнем. Ал... — Тя млъкна. — Ако... дойде Том... кажи му, че ще се върнем. Кажи му да бъде по-предпазлив. Уинфийлд, седни на раменете ми... ей така. Не шавай с крака. — Като се олюляваше ту на едната страна, ту на другата, тя тръгна из дълбоката вода, която стигаше до гърдите ѝ. Мъжете ѝ помогнаха да се изкачи на крайпътния насип и поеха от нея Уинфийлд.

Джоудови застанаха на шосето, гледайки назад към червените блокчета на товарните вагони, към камионите и леките коли, залени от бавно полюляващата се вода. И дъждът заваля отново, но този път лек, ръмящ.

— Да вървим — каза майката. — Розашарн, ще можеш ли да вървиш сама?

— Вие ми се малко свят — отговори тя. — И така ме боли цялото тяло, сякаш съм пребита.

Бащата жално проточи:

— Да вървим — а къде да вървим?

— Не знам. Е, тръгваме. Вземи под ръка Розашарн. — Майката я хвана под дясната мишница, бащата под лявата. — Ще потърсим сухо място. Какво да правим? Втори ден как ходите с мокри дрехи. — Те бавно тръгнаха напред. Чуваха как бучи водата в рекичката край пътя. Рути и Уинфийлд крачеха, цапайки из локвите. Небето потъмня, дъждът заваля по-силно. По шосето нямаше никакво движение.

— Трябва да побързаме — рече майката. — Ако Розашарн се измокри, просто не знам какво ще стане с нея.

— А закъде да побързаме, не каза — язвително забеляза бащата.

Пътят зави, следвайки извивката на рекичката. Майката огледа наводненото поле. Далеч напред, малко вляво, на един нисичък хълм стоеше потъмнял от дъжда плевник.

— Вижте! — рече майката. — Вижте! Там сигурно е сухо. Да отидем там и да почакаме, докато премине дъждът.

Бащата въздъхна.

— Дано само не ни изгонят стопаните.

Напред край пътя Рути забеляза някакво червено петно. Тя се втурна натам. Жалък стрък дива герания с един-единствен цвят, очукан от дъжда. Рути го откъсна. Тя грижливо отскубна едно листче от венчето и си го залепи на носа. Уинфийлд дотича при нея.

— Ще ми дадеш ли и на мен едно? — попита той.

— Не, господинчо! Това е мое. Аз го намерих. — Тя залепи сега пък на челото си още едно червено листче, което приличаше на яркочервено сърце.

— Рути! Дай ми и на мен! Хайде, дай ми! — Уинфийлд искаше да изтръгне цвета, но не успя и Рути го удари по лицето. Той никак не очакваше това и замръзна на мястото си, после устните му потрепнаха и очите му се изпълниха със сълзи.

В този момент ги настигнаха възрастните.

— Е, какво има? — попита майката. — Какво има?

— Той искаше да ми вземе цветето.

Уинфийлд изрече през сълзи:

— Искам само едно листче... да си го сложа като нея на носа.

— Дай му, Рути.

— Да си намери сам. Това е мое.

— Рути! Дай му едно листче.

Рути почувствува заплаха в думите на майка си и реши да промени тактиката.

— Е, добре — каза тя. — Аз ще ти го залепя. — Възрастните отминаха напред. Уинфийлд изпъна шия. Рути лизна едно листче и грубо го залепи на носа му. — Ах ти, кучи сине! — тихо рече тя. Уинфийлд попипа листчето и го притисна по-здраво. Двата се затичаха да догонят възрастните. Рути вече изгуби всякакъв интерес към находката си. — Ето — каза тя, — вземи още. Залепи си и на челото.

Вдясно от пътя се чу рязък шум. Майката извика:

— По-скоро! Идва страшен дъжд. Да минем през оградата. Оттук е по-близо. По-скоро! Нищо, Розашарн, нищо. — Те почти извлякоха Роуз от Шарън на другата страна на канавката, помогнаха ѝ да премине оградата. И в този момент бурята ги настигна. Потоци дъжд ги заляха. Джоудови зашляпаха из калта и се изкачиха на нисичкия хълм. Тъмният плевник почти не се виждаше, скрит от пелената на дъжда. Дъждът шумеше и плющеше, носен от поривите на вятъра. Роуз от Шарън се подхлъзна и увисна на ръцете на бащата и майката.

— Татко! Ще я донесеш ли дотам?

Бащата се наведе и взе Роуз от Шарън на ръце.

— И без това се измокрихме — каза той. — По-скоро! Уинфийлд, Рути! Тичайте напред.

Джоудови криво-ляво се добраха до плевника и като залитаха от умора, влязоха вътре. Врата от тази страна нямаше. В плевника се валяше стар инвентар — дисков плуг, счупен култиватор, желязно колело. Дъждът барабанеше по покрива и като завеса закриваше входа. Бащата внимателно остави Роуз от Шарън на един изцапан с масло сандък.

— Боже всевишни! — възкликна той.

Майката каза:

— Може там по-навътре да има сено. Виж, има врата. — Тя разтвори вратата, която изскърца на ръждивите си панти. — Сено! —

извика тя. — Елате всички насам.

Вътре беше тъмно. Светлината проникваше само през една цепнатина в стената.

— Легни, Розашарн — рече майката. — Легни да си починеш. Трябва да се изсушиш.

Уинфийлд каза:

— Майко! — Но дъждът, който трополеше по покрива, заглуши гласа му. — *Майко!*

— Е, какво? Какво искаш?

— Виж! Ей там!

Майката се озърна. В полумрака се виждаха две фигури; в ъгъла лежеше по гръб някакъв мъж, а до него седеше едно момче, което гледаше новодошлите с широко отворени очи. Момчето бавно стана и се приближи до майката.

— Вие ли сте стопаните? — изграчи то.

— Не — отговори майката. — Просто се скрихме тук от дъжда. Имаме болна. Нямате ли одеяло, да го метнем върху нея, докато ѝ изсъхне роклята?

Момчето се върна в своя ъгъл, донесе оттам един мръсен юрган и го подаде на майката.

— Благодаря — рече тя. — А какво му е на онзи човек?

Момчето изрече с грачещ монотонен глас:

— Отначало се разболя... А сега умира от глад.

— Какво?

— Умира от глад. Брахме памук, разболя се. Шест дни залък в устата не е слагал.

Майката отиде в ъгъла на плевника и погледна лежащия там човек. Той беше на около петдесет години. Брадясало, призрачно-слабо лице, широко отворени очи, безсмислен и втренчен поглед. Момчето застана до нея.

— Баща ти ли е — попита майката.

— Да. Все отказваше да яде — или казваше, че не иска, или че скоро бил ял същото. Всичко даваше на мен. А сега съвсем изнемоця. Крачка не може да направи.

Дъждът намаля и чукането на капките по покрива се превърна в леко шумолене. Слабият като призрак човек помръдна устни. Майката коленичи и допря ухо до устните му. Те отново помръднаха.

— Да, да — каза майката. — Не се безпокой. Нищо няма да му стане. Почакай да сваля мократа рокля на дъщеря си.

Майката се върна при Роуз от Шарън.

— Събличай се.

Тя я закри с юргана. И когато Роуз от Шарън свали от себе си всичко, майката наметна юргана на раменете ѝ.

Момчето отново се приближи до нея.

— Нищо не знаех. Той все отказваше да яде — или казваше, че скоро бил ял същото, или че не иска. Вчера излязох, счупих един прозорец, откраднах хляб. Дадох му да похапне малко. Но му стана лошо и след това още повече изнемощя. Да имаше супа или мляко! Нямате ли пари за мляко?

Майката каза:

— Стига. Не се безпокой. Ще измислим нещо.

Момчето изведнъж завика:

— Но той умира! Той умира от глад.

— Стига — повтори майката. Тя обърна очи към бащата и чичо Джон, които стояха с безпомощен вид до умиращия. Сетне погледна Роуз от Шарън, сгушила се в юргана. Майката погледна само за миг дъщеря си в очите, но после отново спря поглед на тях. И двете жени дълбоко се възряха в очите си. Дъщерята задиша често и задъхано.

Тя каза:

— Да.

Майката се усмихна:

— Знаех си. Така си и знаех. — Тя наведе очи и погледна ръцете си, здраво стиснати в скута ѝ.

Роуз от Шарън прошепна:

— Вие... вие ще излезете отгук... ще излезете всички, нали? — Дъждът леко шумолеше по покрива.

Майката протегна ръка, отметна сплъстените коси от челото на дъщеря си и я целуна. После бързо стана.

— Хайде, приятели — каза тя. — Хайде да отидем в навеса за инструменти.

Рути отвори уста, готвейки се да попита нещо.

— Мълчи — рече майката. — Мълчи и марш навън. — Тя пропусна всички край себе си през вратата, хвана за ръка момчето и затвори скърцащата врата.

Миг-два Роуз от Шарън седя неподвижно в изпълнения с шумоленето на дъжда плевник. После тя с мъка се надигна, изправи умореното си тяло и се загърна с юргана. Бавно отиде в ъгъла на плевника и се спря, гледайки изнемощялото лице, гледайки широко отворените уплашени очи. После също тъй бавно легна до мъжа. Той поклати глава. Роуз от Шарън отметна юргана от едното си рамо и разголи гърдата си.

— Трябва — рече тя. Сетне се доближи до него и притегли главата му към гърдата си. — Ето така... така... — Ръката ѝ се плъзна към тила му, пръстите нежно погалиха косата му. Тя вдигна очи, устните ѝ се затвориха и застинаха в тайнствена усмивка.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.